

ВСЕ 7-8 СВІТ 16

журнал
іноземної
літератури

ВОСВІТ

журнал
іноземної
літератури

7-8
(1051-1052)

ВИХОДИТЬ
3 СІЧНЯ 1925 р.

ВІТ'16

VSESVIT-REVIEW OF WORLD LITERATURE

НЕЗАЛЕЖНИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ.

ВИДАЄ ТОВ «ЖУРНАЛ «ВСЕСВІТ» У КИЄВІ

Ел.пошта: vsesvit.vsesvit@gmail.com
vsesvit.journal@gmail.com

www.vsesvit-journal.com

З М І С Т

Nota Bene. Пасьянс пресвітеріанця, або Що чекати від 45-го президента? 3

ПОЕЗІЯ

Британські поети про війну 7

КНУТС СКУЄНІКС. Мала в мене батьківщина 16

ГАЛИМКАІР МУТАНОВ. «Казах, який виріс на гриві коня,
вдачею схожий на нього!» 29

СВЯТА ТЕРЕСА. Поезії. 34

ДЖЕФФРІ ЧОСЕР. Кентерберійські оповідки 37

ПРОЗА

БОРИС ПЕТРОВИЧ. Стах. Повість. 49

ВАГІФ СУЛТАНЛИ. Дєрвіш. Полярна ніч. Оповідання. 105

ХЕСУС ФЕРНАНДЕС ГАРСІЯ. Я, Алонсо кіхано добрий. П'єса 112

МИКОЛА ШАТИЛОВ. Великі лови: літо сорок сьомого «Літопис літа 1947-го» . . 163

ПИСЬМЕННИК. ЛІТЕРАТУРА. ЖИТТЯ

БОРИС АКУНІН. Правильне місто має бути доброзичливим до чужих
і сповненим прихованих смислів для своїх 193

ОКТАВІО ПАС. Переднє слово до «Учення дона Хуана» Карлоса Кастанеди. . 198

МАКСИМ СТРИХА. Джеффри Чосер і його Жінка з Бату 208

БОРИС ШАЛАГІНОВ. Національно-культурний суверенітет та сучасна
мережна цивілізація 214

ОЛЕКСАНДР ПРОНКЕВИЧ. Містика, перетворена на вірші:
поезія святої Тереси Авільської в перекладах українською мовою 220

ТЕТЯНА НЕКРЯЧ. Роман-драма і драма в романі: до 70-річчя виходу в світ
роману Р.П.Воррена «Вся королівська рать» 228

ВІТАЛІЙ РАДЧУК. Як перекласти поетичне «ледь-ледь»? 235

СЕРГІЙ ТКАЧЕНКО. Література, яка завжди з нами 244

РОКСОЛАНА ЗОРІВЧАК. Іван Франко як перекладач і перекладознавець . . 247

ДМИТРО ДРОЗДОВСЬКИЙ. Віра Річ: між Шекспіром і Шевченком 258

ДМИТРО ДРОЗДОВСЬКИЙ. Поколінняві розриви й трансформації: у пошуках самобутності	261
ОЛЕКСІЙ СІНЧЕНКО. Цей світ – ХХ століття	267
ЙОСИП РАЛАШИЧ. Юрій Крижанич і Україна	273
НА ЗАКІНЧЕННЯ НОМЕРА	
ГРАЦІЯ ДЕЛЕДДА. Чаклун. Оповідання	277

На обкладинці: Ст.1,4 – сцена Селянського повстання у Лондоні 1381 р., згаданого Дж. Чосером у його „Кентерберійських оповідках” (до чосерівських матеріалів М.Стрихи). Гравюра невідомого автора кінця 14 ст. змальовує сцену вбивства мером Лондона Волвортом заколотника Вата Тайлера. Бачимо також одночасно два зображення короля Ричарда II. Один дивиться на страчуваного, інший – промовляє до селян.

Ст.2 - Кентерберійські палігрими. Мініатюра з „Облоги Фів” послідовника Дж. Чосера – ченця і поета Джона Лідгейта. Прибл. 1455—62 рр., автор невідомий.

МІЖНАРОДНА РАДА ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ»:

**Борис Акунін (Російська Федерація),
Гаролд Блум (США),
Мрідула Гош (Індія),
Петер Естергазі (Угорщина),
Стівен Комарницький (Великобританія),
Маріо Варгас Льйоса (Перу),
Кнутс Скуенієкс (Латвія),
Олжас Сулейменов (Казахстан)**

Представник «Всесвіту» у Великій Британії – Світлана Барнс
Svitlana Barnes, S. Barnes Media Ltd, Cambridge, UK. Email: sbarnes@sbarnesmedia.com

Видано у співробітництві з

БЛАГОДІЙНИМ ФОНДОМ ЗАХИСТУ І РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ

CHARITABLE FOUNDATION FOR THE SUPPORT AND
DEVELOPMENT OF CREATIVE TRANSLATION IN UKRAINE

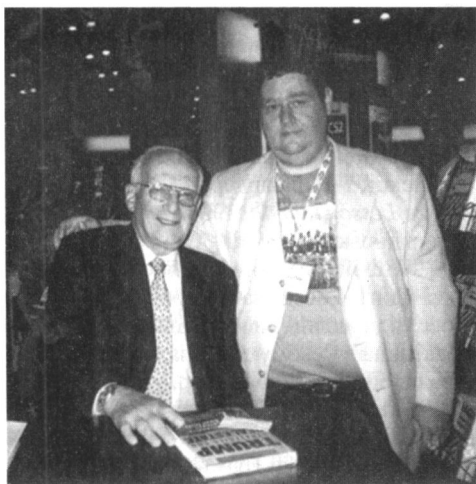
Шеф-редактор Юрій Микитенко
Редактор-консультант Олег Микитенко
Головний редактор Дмитро Дроздовський

Редакційна колегія:

Юрій Андрухович, Іван Бондаренко, Наталія Висоцька, Людмила Грицик, Іван Дзюба, Дмитро Дроздовський, Роксолана Зорівчак, Сергій Квіт, Юрій Кочубей, Роман Лубківський, Олег Микитенко, Юрій Микитенко, Володимир Моренець, Дмитро Наливайко, Марина Новикова, Дмитро Павличко, Оксана Пахльовська (Україна—Італія), Олександр Пронкевич, Микола Рябчук, Роман Сенькусь (Канада), Вадим Скуратівський, Максим Стріха, Рорі Фіннін (Великобританія), Борис Шалагінов

Редакція: Зінаїда Настенко (*гол. бухгалтер*), Любов Тютюнник (*коректор*),
Михайло Іванов (*комп'ютерний набір, дизайн, верстка*),
Антон Лесик (*Інтернет-сайт*),
Ростислав Камерістов (*адміністратор соціальних мереж «Всесвіту»*).

Пасьянс пресвітеріанця, або Що чекати від 45-го президента?

Д. Росс, Ю. Микитенко

Улітку 2005 року в Нью-Йорку мене тричі запитували, звідкіля я, і на відповідь – з України – тричі чув те саме привітання: «O, congratulations for your Orange revolution!» («O, вітаємо з вашою Помаранчевою революцією!»). Уперше почув це на реєстрації в готелі Milford Plaza, удруге – на реєстрації учасників панамериканської книжкової виставки BookExpo America-2005, утретє – від друга й радника Дональда Трампа – Джорджка Росса.

Інколи хочеться вірити в казки й міфи, інколи – в науку етимологію, часом – просто в долю. Колись захоплювався збиранням українських прізвиськ, які так чи інакше поєднуються з професійною діяльністю їхніх носіїв. Відтоді в моїй колекції з'явилися прізвиська цілком реальних осіб: співачки на прізвище Горласта, історика Брехуненка, експерта споживчих експертиз Безрукого, гастроентеролога Печьонки, фермера Свиноїда, ветеринара

Пацюка, податківця Гнидобора, дерматолога Глухенького, кінолога Вовкодава, нарколога П'янички, шевця Сапога, уролога Хріненка, співака-бандуриста Жидовки, хірурга-стоматолога Мічуріна, акустика Ангела та багатьох інших. Усі вони насправді – блискучі фахівці у своїй галузі й порядні милі люди, а усмішку викликає лише прізвище, що так кумедно придулося біля їхніх професій. Водночас, із поміж іноземних політичних імен вклинилися два: Форд – брід (той, що на річці) і Трамп – козир (той, що козирний). Із цього мого давнього хобі й виник інтерес до президентських виборів-2016 в Америці.

Отже, наближаються довгоочікувані президентські вибори у Сполучених Штатах. Пройшовши всі етапи дуже складної передвиборної кампанії, зокрема й праймеріз, у фінал вийшли два кандидати від двох панівних партій – від Демократичної партії Гіллари Клінтон та від Республіканської – її голова Дональд Трамп. Тепер за всіма можливими опитуваннями вони йдуть, як два коники на перегонах – ніздря в ніздрю, то випереджаючи на крок-два, то відстаючи одне від одного. Усе стане зрозуміло 8 листопада.

Якщо про Гіллари Клінтон, кохану жінку экс-президента Білла Клінтона, говорять у нас із захопленням і душевним трепетом, як про таку собі козир-дівку, яка ледь не врятує Україну від усіх нападів, то про «козирного» Трампа – прохолодно, стримано й навіть вороже. Чого ж бо це так? Придивімось до цього кандидата пильніше.

Пригадується, коли до президентства прийшов чорношкірий Барак Обама, ми обговорювали цей факт у вузькому товаристві кількох українських письменників і американської професорки з південної глибинки, що викладає історію мистецтва в тамтешньому університеті. Тоді всі ми зійшлися на думці, що це, безперечно, видатна історична подія, прецедент і значний прорив Західної цивілізації, яка, подолавши стереотипи й за давніми комплекси, все ж досягла такого рівня, що зважилась на обрання афроамериканця 44-м президентом. Водночас, обговорюючи інші варіанти, пані професорка не без іронії зауважила, що якби гіпотетично до фінішу прийшли біла леді і чорношкірий джентльмен – незалежно від партійності, – перемога афроамериканцю була б гарантована. Меседж полягав у тому, що американське суспільство ще настільки патріархальне, що виходило б з ідеї, що «краще вже чорний, але мужчина, аніж біла, але жінка». Хтозна, хтозна, може й справді так? Візьмімо це на замітку, наприкінці побачимо, в чому тут «фішка».

Д. Росс, Д. Трамп

Улітку 2005 року, як згадувалось, автор цих рядків брав участь у найбільшій на американському континенті книжковій виставці BookExpo America-2005, яка тогоріч проходила в Нью-Йорку. Спасибі американському Посольству в Києві за підтримку подорожі! Серед міриад книжок і стендів одним із найпопулярніших був той, що презентував книгу Джорджа Росса «Стратегії Трампа в нерухомих. Лекції мільярдера для малого

інвестора» (*Trump Strategies for Real Estate: Billionaire Lessons for the Small Investor, 2005*). Розговорившись і домовившись про ймовірний український переклад його книги для «Всесвіту» (на жаль, проект так і не втілювався в життя з «технічних» причин високої вартості авторських прав), ми обговорили й головного героя книги Росса (за три роки потому він випустить другу свою працю про Трампа). Тоді Росс підкреслив, що Дональд – насправді видатна, непересічна, надзвичайно талановита і креативна в усьому людина, дуже порядна і прогресивна. І наголосив: «Він, безперечно, має велике майбутнє!» Тепер, уже через низку років, ми можемо тільки здогадуватись, що приховувалося за тими словами, мовленими влітку 2005 року. Хтозна, може, вже тоді думки цих двох близьких друзів – Росса і Трампа – були спрямовані у рік 2016-й? Росс – давній радник, юрист і друг Трампа ще з сімдесятих років, ревний юдей, високоосвічена й порядна людина – розгледів у пресвітеріанці Трампа машину з продукування зелених банкнотів, автора крилатої фрази «Ви – звільнені!» з їхнього ж ріаліті-шоу, а й дещо більше. Росс влучно схарактеризував Трампа: «Думаю, я знаю його спосіб мислення краще за будь-кого. Я знаю, чого він хоче. Він передає це мені, і я можу взяти це в нього. Він не приймає мікрорівнів. Він працює в широких вимірах. І я люблю це». От так, здається, і був зроблений черговий широкий хід Трампа – президентський.

Що ми знаємо про Трампа? Народився 14 червня 1946 р. у Квінсі (штат Нью-Йорк), німецько-шотландського походження, навчався у Пенсильванському університеті, Школі бізнесу, Військовій академії, працював на батькових підприємствах, створив свою бізнес-імперію з інвестицій у нерухомих, великий забудовник, має ряд потужних хмарочосів – Трамп-вежі – по всій Америці й у світі, засновник Університету Трампа, власник багатьох казино й готелів, автор і учасник вельми популярних раніше ріаліті-шоу, видав близько 15 власних книжок з питань бізнесу, має статки приблизно в 4,5 млрд доларів, третю дружину, п'ятеро дітей і безліч онуків. Очолює Республіканську партію США.

У міжнародному аспекті, порівнюючи з Європою, можна уявити його таким собі американським Берлусконі: хизується статками, показує свій альфа-лідерський хист, підкреслює бюргерсько-міщанські вподобання, консерватизм, традиціоналістські погляди. Хтось скаже – несимпатичний персонаж... Для когось – так, для інших – ні. Критики Трампа ліплять з нього образ дурнуватої «реднека» (від англ. red neck – червона шия) – такого собі грубого провінційного фермера з червоною від сонця шиєю, брутальною й неотесаною грубіаню, далекого від інтелектуалізму, та характером домогосподарця. Хіба ж ні – адже сам називає себе «хвацьким хлопцем»? Однак реально так ніхто й не розгадав таємниці симпатії виборців до Трампа. Інформують лише про те, що його приймають старші й передпенсійні громадяни, білі, корінні американці, фермери, молоді просунуті бізнесмени різних кольорів шкіри, військові. До Гіллари прихильно ставляться інтелектуали, афроамериканці, домогосподині, гей-лесбі-спільнота, емігранти. Отакий приблизний пасьянс. Трамп і сам не заперечує, що консерватор і популіст. А ще... категорично відмовляється поміняти свою дурнувату зачіску з вихрами на вуха. Мабуть, такий собі талісман.

Аж ось, сказати б так, Трампів політичний декалог:

1. Мечеті в США мають бути під наглядом. Без політкоректностей – і квіт! Мусульманин – автоматично під наглядом у контексті боротьби з тероризмом.

2. США повинні використовувати жорсткі методи боротьби з джихадистами ІДІЛу – подібні до тих, що застосовувались у тюрмі Гвантанамо.

3. Він розбомбив би ІДІЛ «до бісової матері».

4. Хочє побудувати величезну стіну між Мексикою і США, щоб не допустити нелегальних мігрантів з Мексики й Сирії. Мовляв, звідти прибувають винятково злочинці. Причому оплатити стіну, будівництво якої обійдеться, за оцінкою ВВС, від 2,2 до 13 млрд. доларів, повинна Мексика.

5. США мусять провести масову депортацію 11 млн. нелегальних мігрантів, які живуть у країні, – теза розглядається як винятково ксенофобська.

6. З Володимиром Путіним Трамп обіцяє «дуже добре порозумітися» і не мати тих проблем, які є через недружні стосунки Обама з Путіним.

7. До Китаю треба пред'явити кілька претензій, щоб торгівля велася на рівноправній основі.

8. Кліматичні зміни на планеті – це просто погода, а не дія якогось глобального потепління та іншої брехні.

9. Світ був би кращий, якби Саддам Хусейн і Муамар Каддафі й досі залишалися при владі.

10. Трамп вважає, що він «хороший хлопець», який «повен рішучості зробити нашу країну знову великою» (остання фраза – його офіційне виборче гасло) – пише він у своїй книзі «Покалічена Америка».

Справді, програма в багатьох викликає здивування й обурення: а де ж базові засади демократії?! Та ж ось вони – перед вами – відповідають опоненти: ця програма рішуче поліпшить життя американців, хіба ви не бажаєте добра американцям?!

Причому Трамп як ніхто вміє знаходити спільну мову з людьми різного соціального походження, релігій і національностей, оскільки «позиціонує себе як «антиполітик» і гостро виступає проти непопулярного в народі політичного істеблішменту. Подібно до Річарда Ніксона в 1960-ті роки Трамп подає себе як кандидат «мовчазної більшості» (silent majority), нагадує Вікіпедія.

В українських експертів виникає безліч претензій до Трампа. І його неухвага до України, і надмірні кніксени перед росіянами, і вилучення з програми Республіканської партії проукраїнських формулювань, і, особливо, нібито відмова Трампа від зустрічі з Президентом України Петром Порошенком під час його недавнього візиту до Нью-Йорка. Пишу *нібито* тому, що нікому невідомо, як воно там було насправді: чи була саме пряма відмова Трампа, чи не спрацювала протокольна служба, чи то він був у від'їзді, чи то зустріч не була попередньо запланована, чи недопрацювало українське Посольство...

Однак, крім цих згаданих гріхів, набагато небезпечнішими, як на мене, є такі факти, які демонструють найтісніші економічні зв'язки Трампа з росіянами, що, без жодних сумнівів, не пройшли повз особисте схвалення В.В. Ось вибірка цих зв'язків зі статті у Washington Post, на які звертає нашу увагу магістрант Гарвардської школи державного управління ім. Кеннеді Микола Мурський (<http://voxukraine.org/2016/08/04/clinton-trump-kyiv-ua/> та «Європейська правда»):

«У 1996 році Трамп намагався заручитися підтримкою керівників тютюнових компаній США для спорудження розкішного комплексу кондомініумів у Москві».

«У 2005 році Трамп підписав річний контракт із компанією-забудовником із Нью-Йорка з метою будівництва Trump Tower у Москві».

«У своїй промові 2008 року [син Трампа] Дональд Трамп-молодший заявив, що за останні 18 місяців бував у Росії шість разів, сподіваючись підписати угоду».

«Трамп також продав особняк у Палм-Біч у 2008 році за \$95 млн російському олігарху Дмитру Риболовлеву, що зафіксовано в документах на нерухомість».

«У 2013 році Трамп знайшов нового партнера в Росії для реалізації проекту будівництва нерухомості в Москві, азербайджанця за походженням Араас Агаларова, забудовника, якого іноді називають «російським Трампом» за його схильність увічнювати власне ім'я на об'єктах нерухомості».

І вже вкрай небезпечними виглядають факти, на яких наголошує Мурський: «Трамп зібрав команду радників із такими ж тісними зв'язками з Росією. Керівника передвиборного штабу Пола Манафорта називають “неприємністю для спецслужб” через його близькість до українських олігархів – союзників Путіна. За словами Андерса Аслунда, Манафорт був найближчим політичним радником Януковича. Партія регіонів найняла його в середині 2000-х років для допомоги з передвиборними кампаніями. Завданням Манафорта було створити

з Януковича гідного для виборів кандидата. Свого часу Манафорт займався “Південною стратегією” Рональда Рейгана, яка апелювала до расизму білих жителів Півдня за допомогою закодованої риторики. Згодом він повторно використав цю стратегію, цього разу зігравши на відмінностях між українцями Сходу й Заходу України». Брудні технології Манафорта і його допомога диктаторам по всьому світу стали відомі широкій громадськості, що потягло за собою його відставку з передвиборчого штабу Трампа у серпні цього року. Більшість політологів вважають, що це додасть бонусів Гіллари Клінтон, але, на наш погляд, – якраз навпаки.

Надамо слово самому Трампу. Ось кілька цитат із газети The New York Times від 26 березня цього року (http://www.nytimes.com/2016/03/27/us/politics/donald-trump-transcript.html?_r=2)

«Одна річ, яку я просто не сприймаю, – це ситуація з Україною. Тепер я цілком за Україну, я маю друзів, які там живуть, але, мені здається, коли виникла українська проблема, ви знаєте, не так давно, і ми, і Росія стали дуже конфронтаційними, мені здається, що крім нас ніхто не займався цим»... Трамп наголосив також, що питання України торкалося США менше, але при тому країни-сусіди не заступилися за Україну.

Він додав: «Подивіться на Німеччину та інші країни, вони, схоже, не дуже активні в цьому питанні. Це все стосується і наших взаємин з Росією». І далі: «Ми боремось за Україну, але більше ніхто не бореться за Україну, крім, звичайно ж, самої України. І я сказав, що це не виглядає справедливо і логічно», – наголосив Дональд Трамп.

Складається враження, що Трамп тотально необізнаний і не володіє питанням України, елементарно не знає фактів і взагалі то для нього тема, відкладена на далеку полицю. Гадаю, коли настане час дістати теку України з тої далекої полиці, тоді Трамп осягне все значення далекої «Юкраїни» для геополітичного розкладу його пасьянсу в Європі і того єдиного потужного буфера-козиря, що досі заважає непередбачуваній східній потузі розчавити «америкосів» укупі з «педиками» Західної Європи, як смачно називають їх московські блогери. Головне, щоби це розуміння не прийшло запізно.

Тепер про згадану на початку «фішку». Доля може зіграти злий жарт, подібний до того, що стався в Британії, коли на кожному кутку Європи безглуздо відмахувались: який Брекзїт, не буде цього, покричать і схаменуться! Однак не сталося, як гадалося, і Брекзїт настав. Водночас і світ від того не завалився, чи не так? Отак і з Трампом. Цей складний і непередбачуваний політик таки може прийти до влади внаслідок виборів 8 листопада, і спрацює саме та «фішка», згадувана на початку цієї статті: «краще вже чорношкірий, але мужчина, аніж жінка». А хоч би й так! Хтозна як Трамп насправді поведе себе стосовно України, хтозна... Може, як його друг Росс, що привітав мене з Помаранчевою революцією? Адже Трамп – людина імпульсивна, запальна. Будьмо обережними оптимістами! Нам доведеться щиро привітати пана Козиря. Як казав Александр Поуп, «whatever is – is good» – що не є – то на краще. А українці нагадують: не такий страшний чорт, як його малюють! Вольтерянці ж співають тріо: все на краще у цьому найкращому зі світів:!)

Американські українці старої генерації традиційно і переважно голосують за республіканців. Мотив вельми простий: республіканці погано ставляться до «москалів», а це вигідно українцям. Логіка простакувата, але залізна у своїй істинності.

Щоби переконатися в цьому, я запитав знайому американську юристку українського походження. Відповідь така: «Я згодна, що більшість українських американців схиляються до республіканців. Але жодна притомна людина не може вибирати республіканця цього року!!! Ми ще побачимо, хто найбожевільніший». («I agree that most Ukrainian-Americans lean republican. But, no sane person could vote republican this year!!! We shall see who the crazies are».)

Якщо ж виборці покличуть до президентства славну пані Гіллари Клінтон, це означатиме другий великий прорив американської нації й остаточне її очищення від за давнених комплексів і стереотипів, зокрема й гендерних. Принаймні перші прямі теледебати кандидатів уже показали поступ у цьому напрямку.

Юрій Микитенко, президент і шеф-редактор журналу «Всесвіт»

Від редакції. Дуже перепрошуємо за затримку виходу цього номера журналу в світ, яка сталася через суто технічні причини. Залишайтеся з нами, друзі, передплатуйте «Всесвіт» і в наступному році!

«Я знаю: стріну долі стрим...»

Добірка поезії про війну

З англійської переклав і склав довідки Володимир Тимчук

Руперт Брук

Солдат

Якщо уб'ють мене, подумай лиш одне:
Ще є куточок у чужому краю,
Де Англія завжди — і має бути це!
В багатім світі — багатша крихта має

Бути, плоть Англії, яка їй дала все:
Життя і сутність, справи і любов,
Повітря справжнє й Англії лице,
І свіжість вод, і сонце, і покров.

Подумай, серце, — і нечисте щезне вмить,
Відлуння ж вічності в уяву поверне
Думки про маму, про Англії обшир.

І звуків, й образів щасливу нить,
І радість друзів, і, на правду, головне —
Безхмарне небо, спокій, мир.

1914

Томас Гарді

Поле під Ватерлоо

Так, зайці сполохані — гул від копит усе ближче:
Повсюди — лиш змиги їх лап і куцих хвостів,
І свалівки кидають притьма свої гніздовища.

За рухом коліс вже завалені лази кротів,
Розкидані яйця й полишені там ластівчата,
Розтроснені кубла гадюк, ховраків, їжаків.

У жаху подався слимак віддалятися,
Та слід залишають від нього ободи коліс.
Що там, угорі, черв'як голову звів, щоб дізнатись

Й одразу чимдалі повзе від цих жажних місць,
Аби врятуватись, не знає він досі нічого
Про дощ той — червоний, пахучий, — що фатум приніс.

Роздерті кігтями, розчавлені вщерть під вагою
Копит метелики, хворі на денний риніт,
Здихають тут гірше, ніж ворог усього живого.

Потоптані й змішані в яму холодну з боліт.
Пагіння зелене — не буде повік золотистим,
І квіти в бутонах — повік вже не буде в них цвіт.

Перед 1908

А. Е. Гаусман

Ми, полегли, – тут

Полегли – тут.
Хіба могли обрати
Життя й ганьбу в краю,
В якому ми зросли?

Всі певні: це життя –
Ніщо, аби віддати,
Хоч юні кажуть: «Ні!»,
Як юні й ми, колись.

1914

Шеймас Гіні

Реквієм за кропні

Ячменю повно у кишнях всіх шинелей...
Ні кухні польової тут, ані привалу...
Ми нагло йшли у рідні землі,
А капелан із гнанцями ладнав канави.

На марші ж люди з сил останніх... вгору...
Щодня ми тактиці новій давали раду:
Ми вістрям шпаг острожили упору,
Пускали на піхоту біснувате стадо.

Впісля відходили — і їх кіннота б'є намарно—
Аж до... Вінегер-Гілу... там двобій фіналу:
Полеглих гори, скошені картечтю, у конанні;
Всі схили закривавлені – розбита лава.
Ні плащ-накидки нам на поховання.
...Ячмінь з могил в лунасі проростав вже.

1966

Айвор Ґьорні

Його любові

Він – там. І наші плани
Уже – без долі.
Котсволдз нас не побачить
Із вівцями у полі,
Які пасуться вволю.

І тіло, що колись прудке,
Вже инше нині.
На Северні – ти знав – тоді
Під синім-синім
Наш човник вміло плинув.

З ним шлях міг бути ріжним...
Та тут спить він –
Шляхетного покрив
Фіалковий рубін
Зі Северна сторін.

Накрий його, накрий хутчіш!
Йому услід –
З непарних квітів килим
Ховає багрий слід,
Який мені забути слід.

1917

Вільям Батлер Йєтс

Авіатор-ірландець бачить власну гибель

Я знаю: стріну долі стрим,
Де хмари шлють привіти дню;
Прощаю тих, воюю з ким,
Не люблю тих, що бороню.

Кілтарнан-кросс — земля моя,
Голвейський злидар — мій земляк:
Не легше їм — загину я,
Не краще — житиму однак.

Мені на бій хіба закон,
Повинність, схвалення людей?
Одна захопленість — на кон,
Що в хмарах чинить змаг оцей.

Я зважив все, і все згадав —
Роки здалися: літаврат!
І літаврат років спливав:
На вагах з цим життям цей спад.

1918

Ред'ярд Кіплінг

Мій малий Джек

– Чи маеш ти звістку про Джека малого?
Ні цього разу.
– Коли ж він вернеться із берега того?
Ні з вітром ось цим, ні цього разу.

– Про нього чи чув хтось однісіньке слово?
Ні цього разу.
Хто йде сам на дно, вже не плистиме знову
Ні з вітром ось цим, ні цього разу.

– О, брате, що втішного зможу знайти поміж стін?
Ані цього разу,
Ні іншого разу,
Бо сором його не пече – справжній він –
Ні з вітром і тим, ані того разу.

Але ти тримай підборіддя як слід
І зараз,
І кожного разу –
Твоїм він був сином, він – дійсно твій рід,
Якого ти вітру ось тому віддав, того ось єдиного разу!

1915

Шарлота М'ю

Травень 1915

Нам пам'ятати — прийде ще Весна
В світ зраних дерев — на згарища лісів, —
Які терпляче ждуть у ветхій мудрості, поки все змиє тут дощів стіна,
Так, їх синє небо дасть; так, зцілить море свіжістю вітрів,
Так, сонце, як і всім з усіх кінців,
Весною так, аби Господь змилів,
Засяє, мов божественність дитині,
Всім тим, хто всівшись у великім Супокої: і в теплих — теплі,
І в синіх — сині;
В одне — з Любов'ю, в одне — з Печаллю: не бачать хаосу цих днів
І зміни сині.

1915

У червні 1915-го

Кому в думках троянд найперший в червні квіт?
Хіба дитя з осяйними очима та розкувідженим волоссям простягнеться за ним:
Доріжка – в зелені та сонці. Проте для нас – усе такий далекий світ,
Як вічним зорям світло міст стає тьмяним кризь дим.

Що там короткий червень, коли у руйнуваннях світ і тінь
В очах, бо дивимось надміру в лиця, де – скорбота й страх?
Та як сприймає світ у руйнуваннях червень, а також він,
З осяйними очима?! — у нього ж бо — троянда у простягнутих руках.
1915

Альфред Теннісон

Подолання

Вже сонце сіло. Зорі.
По мене – клич надходить.
Чи ще почую плескіт-стогін моря,
Коли пірну у води?

Ба радше в спокої і снах – приливи:
Без гребнів і без грому,
Коли подолані без дна глибини,
З них – додому.

Вже ніч. Забили дзвони.
По тому – кінець днини.
Чи сум прощанням ледве відгомонить,
Коли долину?

Однак – межа! Панує Час і Простір.
У тиску чи встояти?
Зустріти би Того, Хто кличе в гості,
Коли позаду – ґрати.

1889

Від перекладача

Руперт БРУК

(Rupert Brooke, 1887–1915)

Англійський поет, автор ідеалістичних військових сонетів.

Найвідоміша поезія Брука з його, по суті, з його, по суті, власною епітафією порівнюється із такою ж темою ... — поезією Т. Гарді «Драммер-Годжо».

Безрезневе число 1915 р. літературного тижневика TLS містило два сонети доти невідомого Р. Брука, які, сучасною мовою, «піввали» Лондон. Уже на Великдень V: The Soldier прочитали з казальниці Собору Святого Павла і його добірка цього ж року досягла 11 видань, а до завершення війни — 24.

У жовтні 1914 р. Р. Брука зарахували до Королівського морського резерву добровольців у чині суб-лейтенанта, й одразу поет отримав бойове хрещення — участь в облозі Антверпена. Після цього служив у Середземноморських експедиційних силах аж до кончини на французькому судні-лазареті внаслідок сепсису після укусу москіта. Його поховали на грецькому острові Скірос. За останніми годинами життя стежив побратим по службі британський композитор В.Д.Браун. Поіменований на Полі поетів Вестмінстерського абатства зі спільною посвятою: «Моя тема — Війна, а також жалі війни. У цих жалях — Поезія» (В. Овен).

The Soldier є поезією із циклу «1914». Октет заримований за шекспіровою формою, а секстет — пертрарковою. «Солдата» поклав на музику Джон Айрленд (1918), мотиви поезії помітні в окремих піснях Pink Floyd, Muse, у промові президента США Р.Ніксона з нагоди прилунення «Аполлону-11», у назві роману Роберта Радкліффа Under an English Heaven тощо. Саму постать Брука так чи інакше інші митці вплели у власні твори: композитори Фредерік Келлі, Ел Стюарт (1915), письменники Антонія Баетт, Алан Голлінгерст, Олдос Гакслі, Ф. С.Фіцджеральд, музикант Денні Кірван, сценаристи серіалу «Суто англійські вбивства» та інші.

Томас ГАРДІ (Thomas Hardy, 1840–1928)

Англійський письменник і поет, реаліст із впливами романтизму, член-кавалер Ордену заслуг (Order of Merit), який не надає лицарського звання чи химерних пільг — пошанованим особам дозволено додати до свого імені літери «ОМ».

Гарді, в осмисленні Наполеонівських війн, відвідавши поле поблизу Ватерлоо, написав терцет The Field of Waterloo. У відомій битві взяло участь майже 190 тис. осіб, втрати склали 47 тис. солдат.

Поезія (за першим словом) є наче розповіддю з позиції тваринного та рослинного світів, завершуючись алюзією: рослина = полеглий юнак, що не дасть більше плоду. Брутальність війн і намарність людських втрат поет також передав метафорами: a miry tomb («холодна яма» (серед багнюки, болота)), rheum (нежить («риніт»)), звуконаслідування (foul red flood), персоніфікацію (щодо хробака), алітерацію-протиставлення ключових слів поезії (greened — gold, bud — bloom), повторення «повік» (never).

А. Е. ГАУСМАН (Alfred Edward Housman, 1859–1936)

Англійський поет і дослідник античності.

Автор добре знаного циклу A Shropshire Lad віршував у пізньому вікторіанському та ранньому едвардіанському стилі. Родове дерево поета відноситься до 14 ст., хоча і не включало тих, які сягали б суспільного визнання. Але час настав: одного з роду — поета — пошанували на Полі поетів Вестмінстерського абатства.

В англо-бурській війні А.Е. Гаусман утратив брата. У I світовій братів і синів втрачали тисячі родин. Очевидно, що молоді життя лягали заради Батьківщини, що, звично, оголошується почесним. Очевидно, що перша строфа возвеличує тих, хто послужився нації замість того, щоб «гнилою колодою по світу валятися»... Але поезія містить не лише другу строфу, а й незвичну риму: АБВГ ДБЕГ, наче розтягуючись у спогляданні. Справді, у війні втрачаємо кращих. Не полегли звитяжці могли б зробити і щось інше, гідне пошанування.

Шеймас ГІНІ (Seamus Justin Heaney, 1939–2013)

Ірландський поет, драматург, перекладач, лектор. Нобелівський лауреат з літератури (1995). Оксфордський професор поезії, Гарвардський поет-резидент, Командор L'Ordre des Arts et des Lettres (Ордену Мистецтв і словесності) ... та відзначений і іншими відзнаками, напр. титулом ... найвідомішого поета-сучасника за версією The Independent. Епітафія на гробівці: «WALK ON AIR AGAINST YOUR BETTER JUDGEMENT».

У переддень 50-ї річниці Великоднього повстання за незалежність ірландські митці взяли за працю. Коріння цього зрушення Гіні побачив набагато раніше — у повстанні 1798 р., яке, у свою чергу, визріло на американській і французькій революціях.

Ірландські повстанці отримали назву кроппі через обрізане волосся на головах (cropped hair), чим відрізнялися від тодішнього стилю аристократії. У червні 1798 р. під Вінегер-Гілом їх затиснули британці, винищуючи артилерією. Спроби прорватися виявилися марними. Загиблих скинули в одну яму. Зерна ячменю, якими кроппі набивали кишені, проросли в серпні — лунасі ірландською, а згодом і... у 1913, у 1916 та в 1960-ті, проявляючи незнищенність революційного духу. Відчувши вплив сонета на протестний рух у Північній Ірландії, Гіні не вдавався до публічного її читання — не йому ж відповідати за пролиття нової крові.

Сонет *Requiem For The Croppies* довершеності набув не через канонічну структуру (barley — country — day, infantry — thrown, cannon — coffin заздалеку римувалися по-сонетному, а рядки не є еквілінеарними), а завдяки внутрішній глибині (вжито чергування консонансів (зокрема, [с]) і асонансів, внутрішню риму у сусідніх рядках, передбачення багатьох зупинок, позначених розділовими знаками). Зрештою, ця грубість наче озвучує голос одного з кроппі, що промовляє від імені усіх побратимів.

Айвор ГЬОРНІ (Ivor Bertie Gurney, 1890–1937)

Англійський поет і композитор.

Гьорні вдався до написання музики з 14 років і виграв стипендію на навчання у Королівському коледжі музики, яке не завершив — його зарахували на службу у Глаусстершірський лінійний піхотний полк у лютому 1915 р. Саме на фронті Гьорні серйозно зайнявся поезією: готував рукопис збірки *Severn and Somme I*, одужуючи після поранення в квітні 1917 р., писав пісні. Переживши газову атаку у вересні, він у військовому шпиталі закохався в медсестру-волонтерку. Збірка вийшла у світ у листопаді 1917. Наступного року він пережив нервовий зрив, лікування, суїцидальний стан і почесне звільнення з армії. Йому діагностували щось на кшталт нинішнього ПТСР. Кілька літ він жив між психічними нападами, рукописом другої поетичної збірки *War's Embers* (1919) і музикою, аж поки близькі не вдалися до його примусового психіатричного лікування. Саме в такому закладі Гьорні дожив ще 15 літ, творячи все менше. Помер поет від туберкульозу.

Поіменований на Полі поетів Вестмінстерського абатства. Вибраний композитором тижня на BBC Radio 3 (2014). Поклав на музику поезії А.Е. Гаусмана, Едварда Томаса, В.Г. Дейвіса, загалом написав понад 100 пісень, а також знамениті «П'ять Єлизаветиних пісень».

То *His Love* — це звернення солдата до коханої полеглого побратима. На поезію автора надихнула смерть товариша *Willy Harvey* у серпні 1916 (він не загинув безпосередньо в бою, але кожен солдат так чи інакше є в'язнем війни). Не дивно, що поезія композитора побудована на алітерації та асонансах: збагачено мелодіку звуками «о», «у» та сповільнено плин поезії звуком «і».

Тіло героя, колись *so quick* у давньому значенні цього слова — сповненому життя, нині — вже инше — понівечене до невпізнання зброєю. І коханий уже не гулятиме на березі Северну, у цьому мальовничому куточку рідного для поета краю, у Костволдзі. Про такого коханого його побратим не хоче і не може розповідати згорьованій жінці (*You would not know him now...*) — лише підкреслює його доблесть і словом, і королівським кольором «китайки» (*purple*). Розпач жалоби посилюється повтором останніх дій прощання, біль яких побратим прагне витерти з пам'яті згадкою про квіти на труні, «іх так багато» (В. Овен).

Вільям Батлер ЄЙТС (William Butler Yeats, 1865–1939)

Ірландський поет, драматург, театрал, сенатор першого парламенту Ірландії. Нобелівський лауреат з літератури (1923).

Єйтс *An Irish Airman Foresees His Death* написав у 1918 р., але вирішив опублікувати її після завершення війни (1919). Вірш є монологом авіатора під час I світової війни, в якому зазначаються обставини близької загибелі. Цей твір є осмисленням участі ірландських солдатів в армії Сполученого Королівства, у той час як Батьківщина (Ірландія) боролася за незалежність. Так, герой ототожнює себе не з потужною імперією, а із забутим ірландським селищем у провінції Голвей Кілтарган (у колі леді А. Грегорі та інших достойників поет проводив чимало часу там). Вважають, що прототипом авіатора є майор Р. Грегорі (Robert Gregory), побратим Єйтса, який загинув у повітрі (помилково підбитий союзним літаком).

У творі протагоніст, не знаючи заради чого і кого він на полі бою (його запалює одна лиш розкіш боротьби), бачить наближення кінця, констатує: *years to come seemed a waste of breath // A waste of breath the years behind* (остання строфа). Тому він урівноважує вже не лише політ, а й життя та смерть.

Ірландський рокер Шейн Макгован лондонської групи *The Pogues*, яка відроджує кельтські музичні традиції, використав поезію у пісні з альбома *Now And In Time To Be*. Є й інші музичні алузії до твору Єйтса. У кіно також згадували мотиви пісні: в *Memphis Belle* (1990), в «Конго» (1995) та інших.

Ред'ярд КІПЛІНГ (Joseph Rudyard Kipling, 1865–1936)

Британський поет і прозаїк. Творець Мауглі (1894), Пікі-Тікі-Таві та інших. Нобелівський лауреат з літератури (1907).

Джека, сина Кіплінга, вбили на Західному фронті у вересні 1915 р.

З початком війни з початком війни молодшого Кіплінга комісували через слабкий зір і лише втручання вже відомого батька дозволило Джекові одягнути однострій полку Ірландської гвардії. Поет прямо не писав про цю важку втрату, але *My Boy Jack* сповнений як скорботи, так і значущості офіри.

Шарлота М'Ю (Charlotte Mary Mew, 1869–1928)

Англійська поетеса, «сполучна ланка» вікторіанства і модернізму, яка, за Тімом Кендаллом, редактором антології *Poetry of the First World War*, є «скандално неоціненою». Злидні, відчай, боязнь божевілля і підтримка визнаних поетів її часу — ось ореол її життєвих пошуків, які вона завершила самогубством.

Хоча війна і наскрізь пронизала М'ю, вона написала (між «які» і «навіть» — без коми) відсутні у 44-х сторінковій збірці «Вибране» (2008) — редакторка І. Боланд зробила акцент на її феміністичності та долескладності. Натомість, мілітарний спадок М'ю є чи не найбільш значущою поетичною відповіддю на виклики вини, пам'яті, пошанування. Адже жінки на домашньому фронті несли переважку службу, часто в оборонній мануфактурі, виплакуючи повернення живими чоловіків, синів, братів, вітців і втрачаючи свою привабливість.

Її перший шедевр із цього *minimum minimum* постав у травні 1915-го, коли вже позаду було 10 місяців війни, яка, начебто, мала завершитися до Різдва попереднього року, кілька велетенських

битв уже весни, газові атаки та інші прояви справжнього обличчя війни, кінця якій не було видно. М'ю побачила: її трикратне «так» (sure) наче акцентує на вірі дерев у Природу та Творця, на переконаності у неминучості Весни, на впевненості у тім, що зміни дадуть нові сходи і нове життя, на чудесному переродженні. Повторювана нею алітерація звуків (w's) наче прокладає місток між деревами і пораненими — всі прагнуть зцілення й оновлення: вони «ждуть». Але увага твору — на 5-му та 8-му рядках, в яких зранені дерева порівнюються з людьми у журбі: хто «всівся у великім Супокої» (sit today with their great Dead). Усі, кого втратили, чиї обійми залишилися в минулому, чиї уважні погляди спливали перед очима та які зараз — там, вони в одне сполучені «з Любов'ю» та «з Печаллю». Скорботні наче живуть у місці, де час зупинився, і вони сліпі до фрагментиків довколишнього розбитого життя — неспроможні побачити прийдешні зміни. Це протиставлення першої — із обіцяною Весною, та останньої — з нещадною беззмістовністю скорботи, частин все ж розв'язується надією на майбутнє відродження всього поруйнованого війною. Наказове remember Spring апелює як до співчуття за втраченими, так і до спільної відповідальності за «чорні згорілі дерева».

Альфред ТЕННІСОН (Alfred, Lord Tennyson, 1809–1892)

Британський поет. FRS, тобто член Лондонської королівської спільноти заради науки про ситовбудову. Поет-лауреат. В Оксфордському словнику цитувань — у першій десятиці.

У всіх майбутніх виданнях Теннісона поезія Crossing the Bar, за вказівкою поета, мала бути останньою. Її автор написав у 80 років, за три роки перед кончиною у час усамітнення у графстві Острів Вайт. Поезія поєднує образність і метафори, одночасно пропонуючи мінливий ритм, який наче корелюється зі звуками моря поблизу узбережжя, захищеного косою, яка гасить енергію морського хвилювання. У поезії чітко розділене прийдешнє: неминуче і вірогідне (бажане). Ключовим словом у поезії виступає «crossing» як подолання і миттєвої перешкоди, і цілого земного життя з його хрестом.

Для композиторів Crossing the Bar стало джерелом натхнення — твори з успіхом виконуються на сцені.

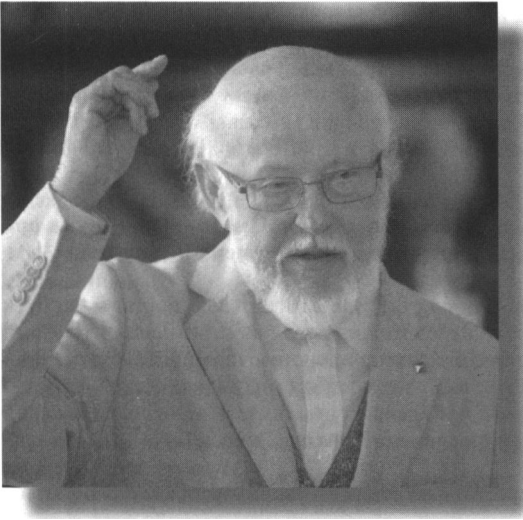

Про перекладача

Володимир Тимчук — народився 11 січня 1979 року в с. Ясіня Рахівського району Закарпатської області. Освіту здобув у Житомирському військовому інституті радіоелектроніки ім. С. П. Корольова та Київському національному лінгвістичному університеті. Офіцер Збройних Сил України, підполковник. Кандидат технічних наук, старший науковий співробітник. Виконує наукові дослідження та викладає в Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Голова Львівської обласної організації Спілки офіцерів України (2010–2012); член комісії з питань науки та освіти Громадської ради при Львівській обласній державній адміністрації (2010–2011); продюсер мистецько-культурних акцій «Поетично-хорова проба «Весняні коловороти» (2009 р., Форум видавців), «Гуцульська республіка-

перлина у соборній короні України» (2014 р., філармонія); учасник заслуженої хорової капели України ім. Євгена Вахняка «Боян» (2007–2014); член оргкомітетів із проведення: чотирьох наукових заходів (семінарів і форумів) із циклу «Січневі ГІСи» (2010–2013); фестивалю «XIII Велика коляда» (2012), наукової конференції «Ясіня – столиця Гуцульської республіки... і не тільки» (2012); засновник і голова ГО «ВНТС «Січневі ГІСи»

ДО 80-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЛАТВИСЬКОГО ПОЕТА
КНУТСА СКУЄНІЄКСА,
ЧЛЕНА МІЖНАРОДНОЇ РАДИ ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ»

КНУТІС
СКУЄНІЄКС
(нар. 1936 р.)

МАЛА В МЕНЕ БАТЬКІВЩИНА

поезії

Переклад здійснено на замовлення
ГО «Центру балтистики»
та Почесного консульства
Латвійської Республіки у Львові

*Упорядкував
та з латвійської переклав
Юрій Садловський*

я є людина
перша особа
що створена
з неозначеної форми
через пасивний стан

Секунда полоще день.
День відполірує рік.
Рік заточує кінець життя.

Я перетворений
у голе,
ракетоподібне вікно.

Ти відбираєш у мене геть усе.
Ти залишаєш мені лише світло
І поривання вгору.

Моє готичне кохання.

О відпочинь мій любий джмелю
Згорнись і ти моє латаття
Попий роси моя кульбабо
бо тихо тихо босоніж
іде лякливо по асфальту

давай її назвемо ніч
нічого назва

взуття покинем серця розв'яжем
на віть закинем життєві муки
ходім в тумані попасимося
ходімо просто до Бога в руки
геть від стежини геть від дороги
понад луками понад віками
за небокраєм у світ за очі
ходім в тумані попасимося

Корабель

я був хмариною
я присів на узліссі
і став деревом

я був військовим стригуном
я торкнувся іскри форкаючи
і став будинком

я був куршом*
подивився зробив глибокий подих
і став кораблем

* курш – представник прадавнього балтійського племені (Ю.С.).

Хто зна
ще проквіляєм ми
так
само лиш без сліз
у себе
себе ж триматимемо ми
як ганок прибраний у себе

хто зна
як поведем себе
у сірий день повитий жахом?
бо очі
видадуть мене
своїм безмежним теплим страхом.

крізь сонце дощ паде й паде
над нами райдуга постане
це диво тут не розбере
де смерть
а де чужинні далі.

Біля водопілля

Біля водопілля...
Все владналося,
все зрівнялося,
усі кінці зійшлися з кінцями.
День завтрашній
стане спокійніший
за день вчорашній.
Думка розважлива мов скрипка.
Життя легке мов шпак.
Вперше людина
пряма до себе
як сосна до неба.

Середина світу
є біля водопілля.

Тоді
заходжуються тороками хмари,
увивається ліс,
з болота суне вітер.
І людина розуміє,
що засиділася
біля водопілля,
і йде шукати
блід.

Карл Марія Вебер «Запрошення на танець»

Мені потрібно було сюди прийти.

Мені потрібний був цей пекельний університет,
де життєву мудрість викладають
конвойні пси.

Дякую!
Тут я зрозумів «Запрошення на танець»,
так,
як цього не зрозуміли би десять Веберів,
цей опус складаючи.

Стояти на морозі, з мокрими ногами під репродуктором, –
по-латиськи це називається легкодумством.

Дивно,
зате логічно,
що серце,
сховане у засоленому бушлаті,
шкрябають усілякі
розлючені бароко та рококо.

У стилізованому, галантному жесті
я відчуваю руку,
яка не так щоб запрошувала танцювати,
а яка всовувала мені в долоню
окраєць обіднього хліба.

Божевільний і губна гармонь

Тихий кут. Зігнувшись чоловік
до рота бляху пхає.
Нічого іншого під порожнистим, марним небозводом.
О Боже, він радіє: ворухить все тут, розбиває.
Немов у пошуках іди, котячим швендяє він ходом.

Беззвучно пронизливе коло – нестерпне, чуже!
Тихий кут. Зігнувшись, пасеться чоловік у світі з металу.
Він є геній. Дерево у пустелі одне.
І йому не потрібно нектару.

Співають жаби

Співають жаби
бо жаби жити хочуть

сміється людина
ото плазуни дурні
теж співати хочуть!

Сміється аж огидно
грати пана з себе починає
хапає камінь дрюк ламає
лупить по твані мов на барабані

в яку попаде
приб'є
а інші
марш!
чухайте в болото своє

тут буде лад, тут матимете мою правду
без мого дозволу ніхто ніколи не відкриє свою зябру
плазуни дурні
теж співати хочуть!

Але поки каже й чеше своє чоло
жаба за жабою залишає то дно

співають жаби
бо жаби жити хочуть

Сторінка хроніки

10 листопада 1966 р. з дахів падають бурульки.
10 листопада 1966 р. небо нестерпно синє.
10 листопада 1966 р. голуби порочно легковажні.
10 листопада 1966 р. люди зустрічають весну, зриваючи
з себе вушанки. І все ж бо

10 листопада 1966 р.
Не

знято

з порядку денного

питання:

– А що з нами буде
11 листопада 1966 р.?

Зимовий вечір

По видноколу крок за кроком
вершник червоний йде
він на очах застаріває
він швидше ніж квітка помре

Ой!
З людьми розмовляти не вміє

Ой!
Його кінь не бере

Ой!
Серце
що вершника бачити може
довго таки не буде

Казка

За чорними лісами
За білими снігами
За озерами й морями
Гей!

Біля сонця самого
В пахущому місці
На зеленій гілці
Гей!

Сидить сіра пташка
Сіра й маленька
І тихо про себе
Співає

Тсс!
Ти її злякаєш!

Дайте мені спокій
спокій лісу
спокій моху та шишок
дайте спокій очам які багато що бачили
дайте спокій душі дуже вже загартованій
дайте мені хвильку тиші
я цього заслужив

Із землі розрився голос
Зарано!

Дайте мені спокій
повний роту землі
дайте спокій
пересохлим рукам на грудях
дайте мені два метри темної тиші
дайте мені звичайну свічку
я цього заслужив

Із землі розрився голос
Запізно!

Колезі Дедалу

*Omnia possideat non possidet
aura Minos.
(Ovidius)*
*Усе належить Міносу, але
повітря йому не належить.*

Міносу належить все
Бо він найсильніший
Вода і земля
Крит і людські житія
Та як би не було боляче
Міносу належить й повітря.

Не вигадуй дурниць Дедале
Не витрачай часу і віск
На всілякі пристрої шахрайські
Сину голову не крути
Бо він втече у світи райські

Там за морем острів плит
Великий Мінос
І великий лабіринт
Дедале
Навчи Ікара

Важчу, суворішу й простішу

Міносам належить повітря
І утікач їм це дозволяє
Хоч Мінотавр страшенно волає
Нападає
Усе ж він є теля
Й знайдеться той який його вбиває

Дедале й Ікаре
До свободи є лише один шлях
Усі лабіринти треба зруйнувати

Вугорові потрібна Сарагоса,
Ластівці – Єгипет й соловейкові – Прованс,
А людині,
Яка щойно промила свій зубний протез,
Вже нічого не потрібно.

Збережи голос для себе і не залишай його на дереві й щоглі
Знай останнє що робимо до болю вставати і кричати
Збережи себе для себе і не здавайся коли цього від тебе вимагають
Шлях до Афін далекий а вістку все ж бо треба донести

дощ переповнений журбою
тою що без смаку та кольору
але ж міцна вона
мов жадання мов смерть
і нескінченна
як нескінченне відлуння

дозволь мені тебе
забрати з собою у цей дощ

зі смертю на ти
ще й біль під руками
та тільки повага
до чистої правди

і страхом єдиним
не спіткнись
через свій власний язик

утішливо
було б спинитися
і видивлятися
великого з себе скрізь видавати

дорогувато
тому
хто з кожним кроком та імпульсом мозковим
стане тим дурнем
Сократом

ходи до мене
ближче
ходи у супокій
тобі я заспіваю
адже я птах й лиш твій

ну вже як можу й вмію
горланитиму я
та піснею вквітчаю
усе твоє життя

розмова це срібло срібний щит
срібний серпанок срібний туман і зрештою
срібні брови але все рівно нас розуміють

котик писочок вмиває
жайвір у небо полетів
яка дрібниця
а невдовзі на цьому місці
привітно й противно тихо дощитиме

і кожну таку дрібницю
краще сприймати як чергову дурницю

Сходи

тихіше
ще одне коло
тихіше й дихай спокійно
ще тихіше
ще і ще
поки не побачиш
сам свою свічку
ще тихіше
ти ще дихаєш важко
ще ще
і це буде твій племінь
без землі та неба
ще за скоро
ще в тобі не заснула риба чужих вод
тихіше і ще раз
і це буде твоя мова
перше слово
останнє слово
і
тихіше
ще одне коло
і це буде твоя хвиля ефіру
й ще

відлиск твоєї душі
 тихіше
 над світлом та душею
 ще три кола
 і ти побачиш
 думку
 чи ти можеш оволодіти диханням?
 а шлях лиш щойно почався

Про одну лексичну сукупність

дивні сі слова
 заштопані й посірілі панщанники
 які думають думають думають
 свою думку селянина
 і не придумавши засинають
 у неділю посеред служби Божої

експлуатовані напівголодні слова
 підступні й надійні слова невільників
 що дримають десь посеред
 виттям та дрижанням зубів
 слова вічної тьми

але вони приходять
 вони і нині приходять
 і завтра вони розмножаться
 й позавтра вони поповнять землю

й позавтра вони поповнять землю

Переповідання

Десь є море
 і в морі повинні плавати кораблі
 бо так прийнято

Кілька вугор голян
 морські зірки й анемони
 розповідають
 там також є

А ще кажуть що море
 є неповторно солене
 і це теж так
 має бути

Кажуть
 людина в морі
 чується вільною

Чи то таке може бути?

Тож покажіть мені
то море
і ту людину

Не є це людською долею –
Жити між «було» і «буде»,
Сісти на камінь й чекати,
Коли віщий голос прибуде.
Не є людською шапою –
Мерзнути в темі, що відбирає
Одне єдине слово «є»,
А всі інші їй залишає.
Не є це людським призначенням –
В кістках невилну вологу збирати,
Здаватися, до всього звикати,
Не розуміти й не знати.

я знаю одну людину чорна як та твань
я знаю одну людину слизька як твань
не обігріта і не замерзла як та твань
 я знаю одну людину
 бідна-бідна як та твань
 хоча мені вона повіла
 що весь світ є одна суцільна твань
а вона – суха гора посеред неї

чи винна рука що стікає пісок?
чи винний пісок?

чужий прапор б'ється об мої груди і просить
 на ніч
та ти такий гарний йди краще надвір поспи під гіллям
 ліщини
на ранок ти будеш туманний й глибокий як погляд людини
тоді я тебе заберу

коли не спиш для мене ти є мамою
а засинаєш одразу донькою стаєш
між тим одна лиш пісня червона неминуча
нескінчена
пісня

встроми у воду слово
витагни жезл золотий
вівця біла попливе
потішитися

земля чорна попливе
поскаржитися

уста теж попливуть
поцьоматися

досягнув я того що світ притулився до мене
листом яблуні
а листок чималий і в мене вже підозра що це
початок
з підземелля здіймається вітер і я тішуся що
моя хата у небезпеці

мала в мене батьківщина
аж завширшки в дві руки
люба в мене батьківщина
теплотою в дві руки

і глибока батьківщина
довжиною назавжди

Відчути волю, благодатну силу!
Лиш вітер розпростертись не дає...

Та навіть обійнявшись, мов брати,
Для сліз не підставляючи щоку,
Не збережуть, як сонцем не крути,
Живі сліди на рваному піску.

Ще мить – і тихо зникнуть назавжди,
Загубляться, забудуться, мов зорі...
Та все ж вони були – хай навіть кволі,
І з'являться нові стрімкі сліди!

Хай кажуть, що, мандруючи в пісках,
Ми, ніби духи, не лишаєм сліду...
Та небо палко крає вільний птах,
І цю любов вітриську не спинити!

Хай не збагнути: із яких джерел,
Що за скарби шукаємо затято?
Піски – довкола і міраж – як свято...
Ти – справжній, брате, вільний, мов орел!

Зірваний листок

Прощально, тихим помахом руки,
Зі смутком залишаєш побратимів...
Ще зелен лист буяє навкруги,
А ти кружляєш в просторі незримім.

Невже кінець – ні радощів, ні бід?
Летиш і сподіваєшся на диво!
А друзі шелестять тобі услід –
Такі живі, весняні, незрадливі.

Ані старечих зморшок, ані барв
Далекої осінньої пожежі, –
Самотній, недолюблений, як мавр,
Прощаєш світ, щоб відпустив за межі.

Жалієш нас – тобі вже не болять,
І зовсім скоро зацілюють зорі...
Чом саме ти – міцний, із верховіть,
Коли благають смерті поруч кволі?!

Ячить душа – який із тебе мрець?
Іще й не жив, а вже туди – в покоси...

Хто відповідь? Та тільки не вітрець,
Що розчесав рясні тополі коси.

І навіть не помітив, як до Лети
Погнав листок. То й що? Хіба ж останній?..
Бувають у житті такі моменти –
Без відповіді на просте питання.

Гусак-ватажок

На відстані стріли летить ватаг,
Випереджаючи тендітний клин;
Лиш молитовно пам'ятає він:
Здолати шлях!

Йому ніколи тут не відболить,
Така от карма – відчувати тлін;
Він попередить, передбачить мить, –
Один.

Тримає небеса, немов атлант,
Хоч крила стер у муках до крові;
Бо треба вберегти братів від втрат, –
Живі?!

Врятовані – в прийдешнє та минуле
Удома до нестями надивись!
Та каменем враз падаєш вниз –
Від щастя? Кулі?..

Так і поет – душею крає час,
Попереду скривавлено іде;
Та стигми відчувають: як і де? –
Попереджають безневинних нас.

Порівняння

І сонцю, й місяцю мільярди віршів
Закохані поети присвятили.
Та хай не ображаються світила, –
Для мене мила сяє яскравіше!

Ота зоря у небі – чарівна?
Але вона – для всіх, як віра в Бога...
Коли ти поруч – сонце ні до чого, –
Завжди жадана, трепетна, ОДНА!

Поминальний обід

«В житті, – казала нам не раз бабуся, –
Один у одного – ми всі в гостях...»
І це – народна мудрість, а не страх!
Бо хто з небесних мандрів повернувся?

З глибин віків – така свята потреба,
Неписаний закон, бо від душі, –
Найкраще частування бережи
Для дорогих гостей, а не для себе!

Так, надто різні – зорі, землі, люди;
Усе відносне, мов сльоза в очах.
«Один у одного – ми всі в гостях...» –
Цього мені ніколи не забути!

Болить душа від непрожитих літ,
І не розкажеш, як там – в високості?
... Час проводити дорогого гостя –
Готуйся, поминальний наш обід!

Побажання нації

Дарунок долі – Незалежність! День,
Святий – для мужніх і гіркий – для юди...
Бо час настав, аби здолати пута,
Які тримали в мороку людей.

Дивуюся, що дехто із братів
Від заздрості та помсти шаленіє!
Хоч степові простори не змаліють,
Бо рідні, як Всевишній заповів.

Ця доброта душевна – оберіг,
Який ніякі біди не скорили.
Орла, котрий розправив дужі крила,
Ще жоден лютий змія не переміг.

Я мрію про відроджений народ,
Про Дух його – шляхетний і високий.
Не безнадійний, хто звільнився з моху
І прагне, попри біль, лише чеснот!

Схожість характерів

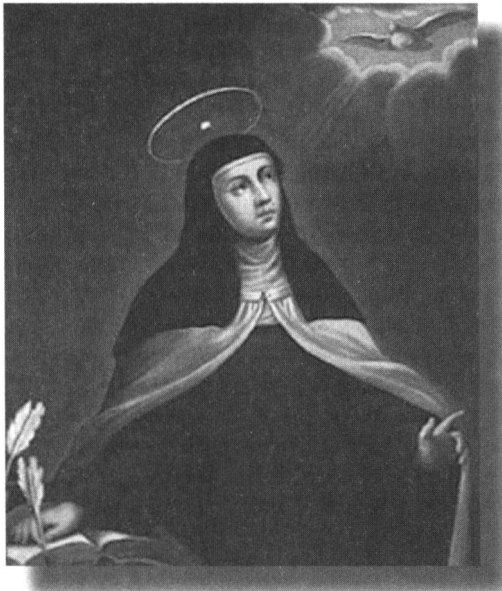
То що ж нас у світі завжди вирізня?
Століттями манить дорога, –
Казах, який виріс на гриві коня,
Вдачею схожий на нього!

Гарцює табун, попри тисячі бід, –
Нестримно, разюче, без страху!
І б'ється під музику кінських копит
Проникливе серце казах.

Характер коня – ось наш спадок віків,
Такі витривалі, мов пісня!
Не стримають душу важкі ланцюги –
Любити ніколи не пізно.

Хай зіткані ми із добра й протиріч,
І коні принишкли безкрило,
Та лиш пролунає загрозливий клич –
Зіллємось душею і тілом!

Коли в перегонах змагається світ,
Характер сини успадкують, –
Жаданий полине враз цокіт копит,
І хай лиш тримається збруя!

* * *

*Всю себе вручила їй, певно,
в іпостасі цій новій
Той, кого люблю я ревно,
відтепер назавжди мій.*

Стрельнув Лучник безпомилно
їй ранив враз мої чуття,
і Амуру добровільно
вмить здалась душа моя,
і змінилося життя;
триб його тепер такий:
*Той, кого люблю я ревно,
відтепер назавжди мій.*

Повним ніжної отрути
вістря те було, мабуть,
і душа не знає смуги,
бо в Творці її вся суть.
Інші мрії не живуть,
тільки Бог в душі моїй:
*Той, кого люблю я ревно,
відтепер назавжди мій.*

СВЯТА ТЕРЕСА

(1515 – 1582, канонізована 1622 р.)

«БЛАЖЕННЕ СЕРЦЕ, ЩО ЛЮБИТЬ БОГА»

*З іспанської переклав
Сергій Борщевський*

* * *

Блаженне серце те, що любить Бога,
присвячує себе Йому одному,
зрікається всього заради Нього,
знаходить втіху та насагу в Ньому;
собі не залишаючи нічого,
про Нього дбає, позабувши втому,
й долає, просвітлиле і щасливе,
життєве море грізне та бурхливе.

* * *

Ані тривоги,
ані страхів,
всі речі плинні.
Незмінний Бог;
всього сягнеш
лиш у терпінні.
Хто має Бога,
добра всі
тим не потрібні.

Сходить світанок

– *Любчику, хто там? Вийди на танок.*
– *Янголи, мила, сходить світанок.*

Гомін шириться в окрузі,
чути пісню чарівливу.
День новий на виднокрузі,
тож поглянемо на діву.
– *Любчику, хто там? Вийди на танок.*
– *Янголи, мила; сходить світанок*

Мо', алькальдова небога?
Хто вона, оця дівиця?
То дочка самого Бога,
ще й сяйлива, мов зірниця.
– *Любчику, хто там? Вийди на танок.*
– *Янголи, мила; сходить світанок.*

Ісусе, любий пане

*Хай тебе побачу,
Ісусе, любий пане;
Хай тебе побачу,
а після смерть настане.*

Хтось жасмин, троянду
бачить красовиті,
а моєму згляду
всі сади на світі
у тобі відкриті,
Ісусе, любий пане.
*Хай тебе побачу,
а після смерть настане.*

Нарізно з тобою
бути – смертні муки,
повниться журбою
серце від розпуки,
бо воно спонуки
іншої не прагне:
*Хай тебе побачу,
Ісусе, любий пане;
хай тебе побачу,
а після смерть настане.*

ДЖЕФФРИ ЧОСЕР

Кентерберійські Оповідки

Оповідь Жінки з Бату

З англійської переклав Максим Стріха

«Артур королював за давніх днів, –
 Британець всяк те в пам'яті лишив, –
 І повнивсь край наш сили чарівної.
 У лузі ельфи щасною юрмою 860
 Услід володарці вели танок.
 Се вчитала з давніх сторінок, –
 Відтоді сотні років проминули.
 І видава давно ті потонули,
 Бо всюди молитви святих ченців
 Дійшли до Англії вже всіх кінців,
 Бринять і над лугами, й над струмками
 Тремкими у повітрі блискітками;
 Благословили в домі кожний кут,
 Міста, фортеці, вежі там і тут, 870
 А в селах стайні, клуні і стодоли, –
 Тож ельфів ми не бачимо ніколи.
 Де біг колись їх милий табунець,
 Тепер жебрущий нишпорить чернець
 І промовляє звечора і зрання
 Для люду пресвяті свої казання,
 Збираючи усюди щедрю мзду.
 Безпечно жінці в лузі і в саду, –
 Під деревом не стрінуги інкуба,
 Хіба чернець гулятиме там любо, – 880
 А він хіба що цноту відбере.
 Тож пам'ять днів Артурових не вмре;
 Тоді жив лицар, мав він жваві звички, –

Якось одного дня він їхав з річки,
 І там, на самоті поміж полів,
 Дорогою він дівчину зустрів;
 Хоч як облишити її просила,
 Дівоцтво зберегти було несила.
 Усіх обузив той прешпетний дур;
 Тож мусив ухвалить король Артур
 Законів давніх силою твердою,
 Що лицар наш заплатить головою,
 Бо невблаганний звичай так велів.
 Та королева й фрейліни, жалів
 Набравшись, ласки в короля благали;
 І той велів, щоб лицар наш нездалий
 Сам перед королевою постав
 І присуд остаточний свій прийняв.

890

Зраділа королева непомалу,
 І потім лицареві проказала,
 Коли його до неї привели:
 «Ти тут стоїш, не знаючи, коли,
 Покараний на горло, в яму ляжеш;
 Та житимеш, якщо мені розкажеш,
 Чого бажає жінка над усе;
 Те тільки від сокири карк спасе!
 Коли відповісти не можеш зразу,
 Дванадцять місяців дарую часу;
 Тоді об'їдь хоч весь Англійський край, –
 Та відповідь доречну відшукай.
 Тож присягни мені, що, вірний слову,
 В належний час сюди прибудеш знову».

900

Печаль лягла бідасі на чоло,
 Та вибору у нього не було.
 Тому поклявся, що по року й дневі
 Знов припаде до стіп він королеві
 Й повідає, чим напоумить Бог;
 І королівський залишив чертог.

910

До кожного навідувався дому,
 Де, сподівався, зробиться відомо,
 Що ж, врешті, люблять над усе жінки;
 Та се йому лишалось невтямки,
 Бо, де знавців бодай траплялось двоє,
 З них кожний був із думкою новою.
 Хтось рік, – жіноцтво гроші любить страх;
 Хтось – шану; хтось – веселощі розваг;
 Хтось – пишні шати; хтось – діла любовні;
 А хтось – вдовіти й шлюби брать поновні.
 А хтось вважав: жіноцтву над усе

920

- Утіху ласка в лестоцах несе. 930
(Сей близько виявивсь до суті справи:
Для чоловіка лестоці лукаві –
Найкращий спосіб кожну заманить,
Неначе пташку, в небезпечну сіть).
А хтось казав: нам щастя усміхнеться,
Як зможемо робить, що заманеться, –
Й ніхто не скаже нам, що ми лихі;
Чесноти в нас побачить, не гріхи.
Не може те сподобатись нікому,
Що виразку роз'ятрюють свідомо; 940
Сховати ліпше прикрість на умі, –
Попробуйте, й побачите самі.
Які єством були б ми негодящі,
Однак назовні прагнем бути кращі.
А хтось вважав, що повнить щастя нас,
Як сталістю захищені всякчас
Від прикроців у мужевій оселі,
Й тверді в обіцянках, немовби скелі;
Та казка ся не варга й держака 950
Лопати, – наша вдача не така!
Чували повість про царя Мідаса?
Овідій, давніх авторів окраса,
Засвідчив: під волоссям цар Мідас
Ослячі вуха мав, і повсякчас
Їх прагнув приховати в таємниці, –
Про гандж прознати іншим не годиться;
І тільки жінка відала про се.
Її кохав, їй вірив над усе,
Й благав її, аби для всіх на світі
Лишились вуха в таїну повиті. 960
І найстрашнішу склала та клятьбу,
Що мужа не рокує на ганьбу,
Підступної не коїтиме зради,
І все те – честі власної заради.
Одначе, таїною повна вщерть,
Боялась, що задавить та на смерть.
А таємниця так на серце тисла,
Що слово на вустах її повисло.
Не вчув щоб слова жоден чоловік,
Помчала до багви неподалік, 970
А серце в грудях так її палало,
Що чулось над болотом калатало;
Вона лице схилила до води:
«О водо, ти мене не підведи, –
Рекла, – се для твого лиш слуху;

- Та муж мій носить два осячі вуха!
 Се прорекла – і легше вже мені;
 Несила се тримать було на дні».
- Тож навіть як пов'язані клятьбою,
 Не лишимо нічого таїною. 980
 А коли б решту ви схотіли знать, –
 В Овідія все можна прочитать.
- Та лицар, про якого йде тут мова,
 Не зміг із тайни відхилить покрову, –
 Що, врешті, любе над усе жінкам, –
 І з тугою на серці їхав сам,
 Бо реченець уже збігав до краю;
 Вертати треба, виходу немає.
 Так сталось, поворотний шлях заніс
 Смутного вершника в старезний ліс, 990
 Де стрілися йому на моріжкові
 Двадцять чотири панни у танкові.
 Й до гурту їхнього він поспішив,
 Аби почути кілька мудрих слів.
 Але танечниці нараз пропали,
 Немовби їх ніколи й не бувало.
 Й узрів натомість він на моріжку
 Перед собою бабцю лиш бридку;
 Вона звелась назустріч, – і допоти
 Бридкішої не бачив він істоти. 1000
- «Мій лицарю, не битий шлях отут, –
 Тож від яких сюди звернули скрут?
 Ачей, зумію я в пригоді стати, –
 Бо ж ми, старі, навчилися багато».
- «Ох, матінко, – промовив наш їздець, –
 Вважай, що я на світі не жилець,
 Як не повім, чого жіноцтву треба.
 Скажи, як знаєш; заплачу за все-бо».
- «Тож присягни мені рука в руці
 Зробити, що проситиму в кінці, – 1010
 Цілком тобі під силу се прохання, –
 Й про все дізнаєшся ще до смеркання».
- «Даю я слово». – лицар проказав.
 «Тоді, – вона рекла, – скоріш до справ;
 Життя ти спас, тобі розгадка вляже,
 Клянусь, те ж саме й королева скаже.
 Довідаєшся, що не йде з думок
 Тим, хто намітку носить чи вінок.
 Тебе ніхто б сього не взявся вчити;
 Та годі балачок, нам слід спішити». 1020
 На вухо прошептала кілька слів,

І наказала, щоби не тремтів.

Тож він до королівського порога
З'явився, – саме час приспів для нього, –
Й відповіді бажання ознаймив.
Зібрався цілий гурт дівчат і вдів,
Жінки шляхетні у сяйному гроні,
І королева всілася на троні,
Щоб відповідь обіцяну почуть;
Тож лицарю наказано прибуть.

1030

У залі розляглося німе мовчання,
Щоб лицар міг сказати: яке бажання
Жіноцтву груди повнить над усе.
Він не мовчав, мов звір, що лиш трясє
Губами, але мовив гучно й твердо,
Аби почули мову всі одверту.

«Ясна володарко, – він став казати, –
Найдужче жінка хоче владу мати
Всякчасно над коханим чоловіком,
Малим щоб поступався і великим;
Сього ви прагнете; ну, а тепер,
Як треба, то веліть, щоб я умер». 1040
Та все жіноцтво, діви юні, вдови
Були з ним сперечатись не готові;
Усі погодились: він має жити.

У радості тут слово взяти спішить
Почвара, що її він стрів у гаї:
«Володарко, подяку вам складаю!
Тож хай прийде тепер черга моя;
Адже дала йому підказку я; 1050
І присягнув мені він на подяку
За те старій вгодити усіляко,
Щоб лиш було під силу се йому.
Весь двір проханню в свідки я візьму:
Мій лицарю, ведіть мене до шлюбу, –
Без мене вам уже б настала згуба;
Як се не так, – вам вільно мовить: «ні».

Озався він: «Немає в сім брехні!
Та все ж бажання прошу вас змінити:
Візьміть моє багатство знамените, 1060
На волю тіло лиш пустіть мо..»

«Ні, – мовила, – бо так нечесно є!
Нехай бридка, стара й убога стала,
Але за руди всі і всі метали,
Що під землею й на землі лежать,
Кохання не захочу я віддати!»

- «Кохання, – скрикнув він, – о ні, прокляття!
 Се ж муситиму водномить втерять я
 Пошану, честь і лицарство свої».
- Але не зміг умовити її, 1070
 Тож мусив перше йти до аналою,
 А далі – в ліжко з ветхою жоною.
- Ну, а тепер ні слова не повім,
 Як убирався до весілля дім,
 Як опоряджували пишно зали,
 І як веселощі там вирували.
 Чому? – бо невеселе в свята тло,
 Тож радощів ні краплі не було.
 Надівши туги й смутку одяганку,
 Наступного вінчавсь таємно ранку; 1080
 А вдень ховався, ніби та сова,
 Бо молода була гидка й крива.
- І врешті лицар у тяжкому горі
 На шлюбне ложе рушив у покорі;
 На місці совався і не ждав добра.
 Та ласо усміхалася стара,
 І мовила: «Мій лицарю, до бою!
 Вестися має лицар так з жоною?
 Чи в короля Артура при дворі
 Такі повільні всі о сій порі? 1090
 Кохану бачиш ти, та ще й дружину;
 Тебе я врятувала від загину,
 Тобі ніколи не чинила зла, –
 То чом мені ти не вділив тепла?
 Чом нехтуєш свою жону хорошу?
 Як маю гандж, – сказать про нього прошу,
 І виправлю його по змозі я».
- «І виправлю! Та сила нічия
 Не зможе ганджів сих повиправляти!
 Така огидна, і така стара ти, 1100
 Й народженням своїм така низька,
 Що не дивуй, – ловлю я дрижака.
 Нехай би швидше серце в грудях стало!»
 «То тільки се, – рекла, – тебе дістало?»
 «Так, – відповів, – і дива в тім нема».
 «Мій пане, – мовила, – все те сама
 Впродовж трьох діб зумію я змінити,
 Лише вділи свою любов мені ти.
- Ще ти говориш про високий рід,
 Що давністю вимірювати слід, – 1110
 Тебе у лицарським мов ствердив гарті, –
 І курки докази такі не варті.

Знайди того з людей, який завжди
Свої шляхетні звершує труди
Чи сам, а чи у гурті відповідним, –
Й оголоси його шляхетства гідним.
Шляхетність справжню нам дає Христос,
А не вельможних предків цілий стос.
Майно від них у спадок переходить
І начебто шляхетство вам доводить,
Але ніхто, за всіх своїх щедрот,
Не відписав у спадщину чеснот,
Що справді нас шляхетством наділяють
І прикладом для інших промовляють.

1120

Великий із Флоренції поет,
На ймення Данте, написав «Бенкет»,
Ще й стверджував подальше міркування:
«До пагонів найдальших прямування
Чеснот людських не дійде, – так сам Бог
Настановив задля своїх вимог».
А прабатьки, давно на світі суцї,
Нам залишили блага лиш минуцї.

1130

Се знають всі чудово, як і я:
Коли була б шляхетства течія
Народженням від батька і до сина
Скерована, і повсякчас незмінна,
То б не траплялося поміж синів
Ні злочину низького, ні гріхів.

Огонь до найтемнішої оселі
Від сих країв аж по Кавказу скелі
Внеси, коли й не схочуть люди стрїть, –
Але так ясно буде він горїть,
Що двадцять тисяч зможуть се побачить.
Чинитиме він, що йому призначить
Господь, аж поки виб'є смертний час.

1140

Тож бачиш, що усе шляхетство в нас
Від статків наших зовсім не залежить, –
Так і вогню, що люд за ним весь стежить,
Цїлком байдуже, де й кому світить.
Синок вельможний часто має хїть
До злочину, повитого ганьбою, –
А він при сім хизується собою
І предками своїми в давнині,
Дарма, що сам забрьоханий в багні;
І, їхніх добрих діл не впадкувавши,
Лише ганьбить імення їхне завше.
Ні, він не шляхта, хоч і граф, чи й князь, –
Брудні діла з людини роблять грязь.

1150

- Тобі ніяк шляхетства не дарує
 Те, що великий предок у роду є, 1160
 Як власних ти не виявив спромог, –
 Дає тобі твоє шляхетство Бог;
 І се шляхетство лиш єдине щире, –
 Не від чужих заслуг чужої міри.
- Гостилій Туллій нам шляхетних справ
 Без предків визначних взірці надав;
 І від незнаності дійшли до шани
 Боецій і Сенека без догани.
 Тож тут вагатися нема причин:
 Шляхетний той, за ким шляхетний чин. 1170
 А звідси й висновок, мій мужу любий:
 Хоча мій предок чоловік був грубий,
 Та зможу з ласки Божої притьма
 До чеснотливості дійти сама
 Й зроблюсь шляхетна, як зумію жити
 У доброчесності, і не грішити.
- Мені ще вбозтвом докоряєш ти;
 Але згадай, що наш Господь Святий
 Усе життя своє прожив убого.
 І кожен може втямити: лихого, 1180
 Що гідне стало б осуду і кар,
 Собі обрять не міг Небесний Цар.
 Убогі люди в радості, – шляхетні, –
 Так нам писали мудреці славетні.
 Хто тішиться убогості своїй,
 Насправді той – великий багатій.
 Хто забагато хоче, той убогий,
 Коли добуть всього немає змоги;
 А хто не має, і не хоче мать,
 Той багатій, хоча й для тебе – тать. 1190
 «Як гарно спів убогості лунає, –
 В сім жарті Ювеналова вина є, –
 Бо жебрака як стануть грабувать,
 Він може і співати, й танцювать».
 Убогість доброчесності сприяє,
 І нас до вдосконалення схиляє,
 І, як її з терпінням хто прийма,
 Тому вона побільшує ума.
 Хоч є убогість символом злидоти,
 Великі в ній закладено чесноти; 1200
 Хто блага марні з себе зішкребе,
 Пізнає Бога й самого себе.
 До окулярів ще вона подібна:

- Дас– бо друзів пізнавать нехибно.
Не маючи, завіщо доректи,
Чому мене за злидні шпетити ти?
А ще мені за вік мій докоряєш,
Неначе добре сам того не знаєш:
Чим довше в світі чоловік живе,
Тим більш його «шановним» люд зове, 1210
Ще й «батьком» починає величати, –
В книжках на се численні є цитати.
Що я стара й негарна, далєбі, –
То й рогів, певно, не вчеплю тобі.
А те, що стала ветхою й брудною,
Подружньою озброїть чистотою.
Але, однак, твою законну хіть
Я повсякчас зумію вдовольнить.
Тож вибирати можеш безборонно:
Бридка й стара лишуся аж до скону, 1220
Та буду вірна й віддана жона,
Від котрої печалей муж не зна;
Або ж я стану молода й вродлива,
Але при сім примхлива й вередлива,
Й молодики посунуть у твій дім, –
І клопіт матимеш не тільки в нім.
Тож обирай; як скажеш – так і буде».
Тут лицар наш зітхнув на повні груди,
Замислився надовго, і прорік:
«Кохана жінко, любий чоловік 1230
Себе цілком віддав тобі під владу;
Що обереш – то буде се до ладу,
І честь примножить і тобі, й мені.
Для мене сі питання заскладні;
Що скажеш ти – і я на те пристану».
«Коли казав ти про жону кохану,
Що владу має, чи не жартував?»
«Нітрохи, любя», – лицар відказав.
«Тож поцілуй мене, й не мучся рвійно, –
Насправді втішу я тебе подвійно; 1240
І віддана я буду, й гарна теж.
Нехай Господь з високих неба веж
Мій розум відбере, коли догодна
Тобі не стану, наче жінка жодна;
Й коли не зможу вродою затьмить
Володарок усіх старих століть
В усіх краях від заходу до сходу.
Моє життя і смерть – тобі в догоду.
А нині хай завіса упаде!»

Взрів лицар наш створіння молоде,
 А ще до того ж із лица премиле.
 В обіймах зразу стис її щосили,
 А серце злинуло у райський сад, –
 Без ліку цілував її підряд,
 І все вона робити дозволяла,
 Що у коханні втіху надавало.

1250

І так довіку з нею він прожив
 У щасті; хай нам Бог чоловіків
 Дає сумирних, в ліжку полум'яних,
 Ще й дозволяє пережить коханих.
 Ще хай Господь життя втинає тим,
 Не коряться що судженням своїм,
 І буркотливих скупарів з грошвою
 Хай швидше покарає Він чумою!»

1260

На сьому кінець оповіді Жінки з Бату.

- 857–859. Хоча згодом король Артур зробився улюбленим героєм Англії, центральним героєм «Артурового циклу», в якому оповідається про «лицарів Круглого столу», насправді він був володарем бриттів – кельтів, які боролися проти римсько-го завоювання (їхніми нащадками за часів Чосера були валлійці й корнваллійці).
876. Наче монахи й клірики, жебрущі ченці теж мусили прочитати вісім щоденних відправ – полуношницю, утренью, час перший, час третій, час шостий, час дев'ятий (години в Середньовіччі відраховували від сходу сонця), вечірню й повечір'я; поза монастирем ченці часто читали відповідні молитви просто неба, з чого й іронізує Чосер.
- 880–881. Інкуби – за середньовічними уявленнями, дияволи, які злягалися з сонними жінками, від чого ті вагітніли нечистою силою; відтак втрата цноти від жебрущого ченця є для дівчини значно меншою прикрістю!
893. Згідно зі старовинними законами Англії, покарою за нечестиве позбавлення дівчини її цноти були осліплення, або ж смерть. Проте за часів Чосера ці закони вже майже не застосовувалися, і звичайною карою була пеня або ж ув'язнення.
909. Англійське право часто встановлює реченець саме в один рік та один день.
951. Овідій (Метаморфози, XI, 174–193) переповідає одну з легенд про царя Мідаса; але таємницю про ослячі вуха виказує в нього не дружина царя, а раб, який підрізав був йому волосся.
- 1109 і далі. Думка про те, що джерелом шляхетства є власні добрі справи й чесноти, а не давній рід чи багатство, була в Середньовіччі доволі поширена. Її обґрунтуванню присвячена й невеличка поема «Шляхетство» самого Чосера, який, нагадаємо, шляхтичем з народження не був.
- 1125–1130. Природу справжнього шляхетства розглядає Данте в своєму трактаті «Бенкет» (книга IV), а понижча цитата є доволі точним переказом рядків «Чистилища», присвячених нездарним синам короля Педро Арагонського: «Нові галузки гідність загальмують / частіше...» (VII, 121–122).

1165. За поширеною в Середньовіччі легендою, третій цар Риму Туллій Гостилій походив із незнаної вбогої родини, але дійшов влади й шани власними чеснотами.
1168. Про можливість для людини піднятися до високих чеснот із будь-якого стану Сенека пише в «Моральних листах до Луцилія», XLIV: «Запитаєш, хто благородний? Хто від природи схильний до чесноти. Ось єдине, що треба брати тут до уваги» (переклад Андрія Содомори).
- 1170–1200. Тут промову старої Чосер komponує з цитат із Сенеки, Другого послання св. апостола Павла до коринтян, св. Григорія Великого, Ювенала, Секунда Філософа – джерел, добре відомих у Середньовіччі.
- 1178–1179. Пор.: «Бо ви знаєте благодать Господа нашого Ісуса Христа, Який, будиши багатий, збіднів ради вас, щоб ви збагатились Його убогством» (Друге послання св. апостола Павла до коринтян, 8, 9). За часів Чосера питання земної вбогості Христа було предметом затятих теологічних суперечок, які незрідка призводили до появи ересей. Інтелектуальне й політичне тло таких суперечок талановито зображено в романі Умберто Еко «Ім'я рози».
- 1187–1190. Цитата з Григорія Великого: «Той, хто відчуває потребу в чомусь, чого не має, – вбогий, але той, хто не має нічого, й не хоче мати – багатий».
- 1192–1194. Цитата з «Сатир» Ювенала (X. 22).
- 1195–1200. Джерелом цієї сентенції є Секунд Філософ, сирійський автор II століття н.е.

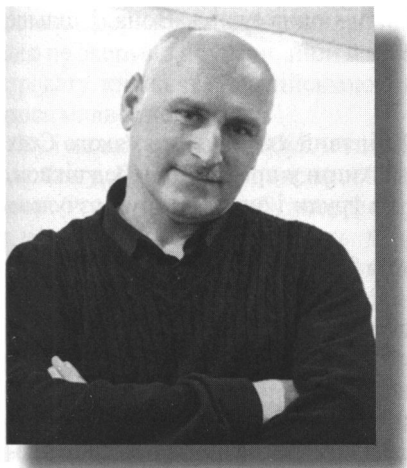
З середньоанглійської переклав і примітки уклав Максим Стріха
Перекладено за виданням:

Geoffrey Chaucer. The Canterbury Tales. Edited by Jill Mann. Penguin Books, 2005.

«Смерть хотіла одружити Стаха на собі. Але до того – дати постраждати непізнанням жінки. Щоб стати першою. З дитинства він відчував, що доля готує його до самотності. І як міг чинив опір тому. Смерть не врахувала це. Вона й подумати не могла, що в його кволому тільки оселився такий сильний дух. Треба було не давати йому шансу, не залишати його жити, а забрати собі ще тоді, коли три доби він лежав у комі з переламаними ногами і ребрами після того, як Сьомка-Гец зіштовхнув його вниз з дев'ятиметрової висоти тієї самої вишки. Але йому виповнилося всього десять, і їй захотілося трохи...»

(Борис Петрович, «Стах», пер. Н.Куліш).

БОРИС ЛЕПІРОВИЧ

(Білорусь)

СТАХ

Повість-триптих

З білоруської переклала Наталя Куліш

Частина перша

ЕКСПРЕС, АБО НЕСПРАВЖНІСТЬ САМОТНОСТІ

«І я від сяйва цього онімів ...»

Данте. «Божественна комедія» – «Рай»

1а.

... І ось іде він лісом: ніч, дощ – що ще може бути гірше.

А він – нуль уваги на негоду, п'їтму, страх, який дихає в обличчя. На ньому легка, промокла наскрізь сорочка, а йому не холодно.

Він крокує, не чуючи втоми, він – летить. Він не помічає відстані, не помічає самотності. І дорога додому – шість кілометрів глухим лісом – дорога, яка так набридла йому за десять шкільних років, зараз – як насолода.

Він – щасливий, але не згадує про щастя, поки воно є.

Цією дорогою він зараз міг би йти з зав'язаними очима, – і не заблукав би. Адже очі його дивляться не вперед, а в самого себе і бачать там тільки її – дівчину, з якою він познайомився в нічному автобусі. «Стах ... – шепоче вона, – Ста-а-асик!...» – І він – летить ...

Вона поїхала далі. Зблиснула в його житті, осліпила надново і зникла назавжди: згасло світло автобусних фар за поворотом. Можливо, через роки вони будуть жити в одному місті, на одній вулиці, в сусідніх будинках, але ніколи більше не зустрінуться. Він буде їхати з роботи в тому ж трамваї, що і вона, відчувати незрозумілий неспокій і тугу по чомусь, але так і не дізнається: чо-му рап-том я запанікував...

Це може бути, а може і не бути, а поки летить Стах над землею, між дерев до свого будинку і бачить перед собою тільки її фігуру, обличчя, посмішку... Вона тут, поруч,

з ним, у ньому, в цьому лісі, цієї ночі, в цьому світі – одна-єдина. Вона. І більше нікого. Немає нікого. Нікого... Навіть його самого.

16.

На мінському автовокзалі її проводжав високий білявий хлопець, про якого Стах запам'ятав, що – в окулярах і дуже статний. Вони застигли у прощанні перед вікном, за яким він сидів. Вона поклала хлопцеві голову на груди і знизу вгору розчулено дивилася на нього.

Їх не можна було не помітити – настільки чудовою була пара. І зітхання, Стах почув від бабусі попереду, належали їм.

Після оголошення посадки водій підігнав автобус до платформи, а сам зник у приміщенні вокзалу на невизначений і тому довгий час.

Хлопець згинав голову, дівчина піднімалася навшпиньки, і вони зливалися в затишному, нібито у сповільненому повторі, поцілунку. Скульптора, скульптора Родена сюди: ах, якою чудовою була дівчина на тлі статного хлопця з модно-довгим волоссям, що лоскотно обсіпалося їй на обличчя. Тіло дівчини притулялося до хлопця: щільно-ласкаво, повільно-спокусно, напружено-чуйно – так, що здавалося, якщо придивитися, можна побачити, як проскакують гострі блискавки пристрасті від тіла до тіла, і фізично відчувати, як добре їм зараз разом.

Йшов час. Для кого – біг, кому – повз, а водій усе не виходив з автовокзалу. Стах глянув на безглуздо-маленький для величезного міста двоповерховий будиночок і побачив, як трясеться він від сміху: то водій розповідав анекдоти дівчаткам-диспетчерам перед мовчазною нічною дорогою.

Хвилин через десять Стах помітив, що дівчина також, нервово поглядаючи в бік вокзалу, нетерпляче смикає, переступає ніжками, наче в туалет хоче: ну де вже він? А де він? де той водій? А спідничка – коротше не можна, а ніжки – хоча відвертайся: «довші громадянської (чеченської) війни ...». Ага, чи не втомилася ти нескінченно прощатися і робити обличчя глибоко закоханої? Цікаво ...

Стах бачив, що хлопець не помічає турбот дівчини: йому не хочеться випустити її з рук, і він переніс би зараз це прощання в ліжко на цілу ніч ... А дівчина, цілуючись, знову і знову намагається виглянути з-за плеча хлопця: ну де ж, де ж водій. Вона їхала б, їхала зараз, а цей здоровило все липне і липне, б'є і б'є по обличчю своїм пітним волоссям... Стах зловив себе на тому, що заздрить їм (і не один в цьому автобусі), і тому легкий неспокій дівчати видавав за те, що йому самому мріялося: вона не любить цього хлопця, а тільки грає в закохану. Однак дивився і не міг очей відірвати від цієї симпатичної парочки.

Що прийшов нарешті водій, Стах зрозумів з того, як сколихнувся автобус під огрядним і рвучким тілом, і як швидко поцілувалися хлопець з дівчиною. Вона вихопила свої руки з хлопчачих і легенько забігла в розчинені двері. Пройшла по салону, весь час дивлячись на свого коханого, який з перону всім тілом тягнувся слідом за нею – мало не розривався надвоє. Пройшла і... сіла біля Стаха. Тільки зараз звернув увагу Стах на те, що місце поряд з ним єдине вільне в автобусі і давно чекає дівчину, і що за цими проводами спостерігали всі пасажири.

Двері шипіли і м'яко грюкнули, автобус рушив. Дівчина підняла тоненьку руку з маленькою долонькою, покрутила нею в повітрі і... зі щирим полегшенням зітхнула. Немов величезний тягар з себе скинула. Діловито розкрила сумочку на колінах,

дістала дзеркальце, придивилася до себе, помацала щічки, зморщила губи ... ні на кого не звертаючи уваги, ніби в кріслі поруч нікого не було. Потім дістала з сумочки строкату книжечку англійською мовою, клацнула нічне світло над головою – все якось мляво, нехотя...

Ну і нехай собі. Автобус мчить вечірнім містом, і тут саме час було б заспівати оду йому. Про нічний експрес! Як Стах любить тебе! Твоє дрімотне, примарне, хворобливе марення, будить фантазію і народжує творчість. Як легко думається в м'якому кріслі, що мчить зі швидкістю сто кілометрів за годину, скільки образів бачиться йому тут і скільки творів привиділося! Миготять дерева, села з будинками, в яких не світяться жодного віконця, а якщо світиться – то це ціла поема думок і почуттів... А нічні розмови випадкових сусідів – де ще почувеш таку внутрішню ширість? А плавна світломузика фар. А заклопотано-монотонний спів мотора – пісня ескімосів у сніговій пустелі. А щастя близької зустрічі з домом. А раптова втома, чинити опір якій немає сил, тому що всі недавні занепокоєння залишилися там, за вікном, – віддаляється, забувається. Забувається ...

Але за вікном поки Мінськ, який став Стаху майже рідним. За спиною перший курс театрално-художнього інституту, важка сесія ... а попереду – радість зустрічі з батьками, зворушливим селом, знайомими краєвидами, які малювати не перемалювати. Тепер не з пам'яті. Все літо.

1в.

Пам'ять – дерево, що росте корінням вгору. Пам'ять – проміжок часу від самотності в лоні до самотності в труні.

Серед абсолютно «рівних» завжди є більш «рівніші» і менш «рівніші». Загляньте в свою пам'ять, і ви побачите, що все життя складається з образ. Кривдили вас, ображали ви. Але вас – частіше. Кожного з вас – частіше, ніж кожного ...

Тварини пам'ятають образи і кривдників, дерева пам'ятають образи і кривдників. Всі, хто відчуває біль, мають пам'ять. А біль – це і страждання, і насолода, і щастя. «Життя – є невиліковна хвороба, що передається статевим шляхом». Чужа думка – пусте в своїй повноті.

Сон – теж невиліковна хвороба. Мрії – невиліковна хвороба. Все, що робить людину людиною – невиліковне.

Але не вічно: Спійть спокійно, і нехай спокій вам тільки сниться. Бо краще журавель у небі, ніж в руці синиця, яка тихо краде пшеницю в будинку, що побудував ваш дід.

Людина одиничний, неповторний екземпляр, який не піддається клонуванню. Стадність не властива людині, тому і не прижився в світі комунізм.

Самотність – дерево, яке росте не вгору, а вниз: у собі, у себе.

Батьківщина, і взагалі прихильність до певного місця, також спадкова хвороба, яка робить людину – громадянином.

Щоб любити... треба любити... Щоб любити, треба любити ... Поетом можеш ти не бути...

Все в цьому світі взаємопов'язане, запрограмоване і закільцьоване. І нуль, а не згвалтована вісімка – ось символ цієї закільцьованої нескінченності. Ось символ твій забутий ...

2а.

Стахове село було маленьким, загубленим у лісі на півдні Білорусі. До школи, магазинів, сільради, шосейки – до цивілізації взагалі – шість кілометрів, густо зарослим молодняком, лісом по стежці, що в'юнилася уздовж розбитої вантажівками дороги, по якій на автомобілі не проїдеш і в посуху. А в дощову погоду, коли глибокі ями робилися калюжами-озерами, доїхати можна було лише на гусеничному тракторі. Шість кілометрів – рівно годину ходи пішки, двадцять хвилин їзди на велосипеді, десять – на мотоциклі. Не так і далеко, якщо подумати, не така й велика нині плата за розкіш жити серед дикої, незайманої природи.

Стахові пощастило: село було не зовсім вмираючим, стояло в ньому десятка два заселених будинків, і в половині з них були діти – найменше двоє-трое, а в одній – вісім. Грала вони зазвичай разом, майже в центрі села, там біля криниці було розширення: на місці, де колись стояла церква, потім – хата-читальня, потім – клуб, спалений партизанами, щоб не дістався ворогам, тепер був пустир, витоптаний посередині дітьми до стерні, а по краях зарослий високою густою травою і лопушинням, кущами і дрібними деревцями: акації, грушами – колючими і непроступними.

Скільки Стах пам'ятає себе – його завжди хвилювали дівчатка. І жінки взагалі. Здається, він народився з цим занепокоєнням. І не тільки він ... Сусідський, років на п'ять старший і на той час, про який Стах згадує, найбільший хлопець в їхній компанії – Сьомка, якого всі, і брати, і батьки, і свої, і чужі, кликали Гец, також жив тільки цим хвилюванням, і у хлопців, які збиралися разом на пустирі, інших розмов не було, окрім як про такі мрії. «Ех, от виросту, одружуся, – говорив Гец, лежачи під грушами і задумливо-мрійливо дивлячись у високе безхмарне небо, – ох і накачаюся тоді з дружиною в ліжку, ох і накачаюся ...». При цьому він смикав свій чималий вже стручок, який ріс на очах і викликав заздрість і захоплення у менших. Потім Гец починав вчити малих нехитрої науки, як отримати найбільше задоволення ...

Одного разу застав його за цим батько і відлупцював до крові пружним прутом колючої акації.

Сьомка-Гец... Вічний двієчник і прогульник уроків у школі, він, здавалося, міг говорити тільки про дівчат, про те, як би якусь зловити де в кукурудзі, в лісі, в колгоспному саду... Обличчя його розпливалося в слинявій усмішці і рука, засунута в штани, починала механічно вже не тремтіти, а вібрувати... Він нарешті сів у в'язницю років в сімнадцять за спробу згвалтування.

Звичайно, були в селі і дівчатка. Однак вони нібито спочатку розуміли, що – інші, і трималися окремо.

Та їх також тягнуло до хлопців і часто вони налагоджували спільні ігри – в «бабурабу-цап», в «п'ятнашки», в «хованки» ... Під час цих ігор Сьомка-Гец тільки тим і займався, що намагався вщипнути, затиснути, «помацати» ту чи іншу. Дівчата пищали, били по руках, але з гри не виходили, з чого хлопці робили висновок, що їм це подобається. Вечорами, коли темніло, менші діти йшли додому, а старші залишалися. Що робили вони, в які ігри грали, Стах дізнався, коли підріс.

... Маленьке село ... Маленьке село... Цілий світ у мініатюрі. Весь світ у мініатюрі. Адже буває взагалі великим те, що навколо нас? Місто-мегаполіс і той стискається, звужується до свого району, вулиці, двору ... до свого мікрокосмосу, в якому є місце тільки батькам, рідним, знайомим, друзям, подругам ... І у величезному селі або у

величезному місті їх рівно стільки ж, скільки в маленькому селі. І вони такі ж. Де хитріший, а десь більш наївно-щирий у своїх почуттях і вчинках, але – такі ж ... Абсолютно.

2б.

... Але за вікнами Мінськ. Сонний, та ще живий. Вже не метушливий, проте горять вітрини, мчать машини. Поспішають куди люди. Купками й поодиночі. Найчастіше – по одному. І ці самотні постаті за склом настільки далекі, що здаються фанерними декораціями. Вони пролітають повз автобус, не залишаючи після себе нічого. А у них же десь є діти, а у дітей – мрії ... А у них є долі, характери, страждання і щастя ... Як це намалювати? Варто це малювати ...

Стах зупинився, завмер, замовк, завис на півдумці: холодне коліно дівчини торкнулося його ноги. Необережно, випадково. І його струмом пронизало: куля зі зміщеним центром ваги потрапила в ногу і пішла гуляти по всьому тілу – від низу живота, де миттєво все напружилось, загорілося, захвилювалося, аж заболіло в серці, яке забилось, до голови, що спалахнула ... Його кинуло в жар, він відчув, як червоніє... Він зрозумів, що очікував, що хотів цього дотику, хотів, прагнув. Але сам на нього не наважився. «Стоп!» – спробував він заспокоїти себе: «Стоп! Нічого не сталося... Стоп!» Однак голова його попливла вже, він не володів собою, він бачив перед очима тільки оголену до коротенької спіднички ногу дівчини, коліно, яке вабило його, яке хотілося погладити, просто доторкнутися ... Дівчина нібито нічого не помітила. Вона схилилася до валізи, що стояла в проході поряд з кріслом, і хотіла щось дістати... Ніжки її роз'їхалися... Ні-ні-і ... Стах відвернувся до вікна, зсутулився, змусив себе заспокоїтися: «Нічого не сталося ... Нічого не сталося ... » Мінськ закінчувався. Уздовж дороги мерехтів погано освітлений «спальний» район з однаковими дев'ятиповерхівками і нечасто курсуючими тролейбусами ... Однак тіло його пам'ятало той солодкий дотик, боліло йому і ждало нового ...

Дівчина дістала з сумки книгу – цього разу російську, знайшла закладену сторінку: нікого з нею поруч не було, вона одна розкошувала в кріслі, незважаючи на тінь хлопця праворуч. Між ними – молодими, ще невтамованими дорослими розвагами – було всього кілька сантиметрів, які автобус, погойдуючись на вибоїнах, перетворював у міліметри ...

2в.

Самотніми не стають, самотніми народжуються.

Самотності шукають найчастіше не люди, яким набридло бути на видноті, які втомилися від шуму та гаму, а люди глибоко самотні.

Самотня людина не йде до людей – на ринок, в магазин, в кіно – а навпаки уникає людних місць.

Люди такі несхожі між собою: те, що комфортно одному – дратує іншого.

Хемінгуей, щоб писати, йшов з друкарською машинкою в бар і там під віскі з содовою наклацував чергову оповідь.

Гофман обклеював чорним папером всю кімнату, затикав всі дірки, щоб писати в повній тиші.

Самотність – кому легкі крила, а кому важкі кайдани, кому не до вподоби змія, а кому ласкава кішка.

І навпаки: кому ласкава змія, важкі крила, легкі кайдани ...

Можна відчувати себе самотнім посеред бджолиного гулу і маячні величезного ринку, а можна не помічати самотності в порожньому будинку на острові за тисячі кілометрів від найближчого житла.

Найстрашніша самотність у сільської жінки, у якої рано помер чоловік.

Чоловікові важко бути самотнім навіть у найглухішому селі, якщо не хворий, він і там не загубиться, знайдеться, його обов'язково комусь порадять.

Абсолютно самотніх людей немає. У Робінзона був папуга, поки не з'явився П'ятниця. Загалом – ніколи не бійтеся самотності: вона недосяжна.

Прагнення до усамітнення є прагненням до почуття самотності. І тільки.

Термін «самотність» – найбільш абстрактний з усіх конкретних і найконкретніший з усіх абстрактних.

У самотності немає обличчя, але завжди є господар, який носить її в собі і не знає, що він раб. Заберіть у нього самотність, і що залишиться від нього?

«Все своє життя ми не набуваємо друзів, а тільки втрачаємо їх». Ми не цінуємо їх, поки вони поруч, і починаємо розуміти, що вони означають для нас, тільки якщо вони далеко, або їх вже немає.

За натурою людина – істота стадна. Мауглі втрачають свою людяність за кілька років і так ніколи потім її і не набувають.

Щастя і самотність – несумісні. Самотній може бути щасливим, тільки якщо не знає, що десь є інші люди.

Христос в пустелі не був самотнім.

Адам в раю до появи Єви не самотній був. Що є самотність, він зрозумів не тоді, коли вона з'явилася, а як вона на мить зникла з поля зору.

Самотність і є пекло на землі.

Самотність – широка річка, постає раптом на твоєму шляху і не обійти її, не переплисти. Залишається тільки чекати Харона, який перевезе тебе на інший берег.

Якою ж самотньою буде остання людина на планеті Земля!

За.

Коли приходила тьма і старенькі, перемацавши беззубими ротами денні новини, розходилися, нагріті лавочки займали хлопці. І починали нові ігри, в яких не зміст був важливий, не сенс. Головне, на лавочках можна було сидіти поруч з дівчатами, а лавочки завжди були короткими, місця всім не вистачало – тиснява неминуха. Тиснява солодка ... Чути, як б'ється серце твоєї сусідки, як тремтіння проходять по її тілу... А можна, ніби непомітно, обійняти її за плечі, за талію – тісно ж, нікуди руки подіти: така дрібна хлоп'яча хитрість. Дівчина зауважить, тріпнеться, крутнеться, щоб відсунутися, але – куди ж подінешся – тиснява...

А скільки ігор було чудових, «лавочних», «Садівник»: «Я садівником народився, не на жарт розсердився, всі квіти мені набридлі, окрім ... окрім (вибирай!!!) ... крім волошки...» «Волошка» відгукувалася – всі брали собі імена квітів, а якщо замешкався поряд з сусідочкою, на тобі – фант. І закінчувалося все тим, що за фанти хлопцям призначалися різні випробування, найважчим (і часто!) із яких було – поцілуватися... Так і Стах колись вперше ткнувся губами в губи дівчині. Його вибрала на рік менша сусідська Нінка. Навмисно. Він невміло і соромлячись – хоч і темно, але здається, що всі все бачать – підставив

обличчя, і вона так само боязко і не дуже вміло чмокнула його: що ж – фант такий випав ...

А ось же, пам'ятається – було в тих іграх стільки чистоти і безпосередності! Ні крихти бруду. Навіть той же Сьомка-Гец хотів здаватися кращим, ніж є, і матом при дівчатах не лаявся ніколи.

З тих пір, з таких ігор, Стах колись уперше провів додому дівчину. Кого? Звичайно ж, Нінку. Вибір у нього був не дуже великий. Втім, чому ж. Вибір був. Особливо влітку, коли до батьків приїжджали на відпочинок з міст недавні селяни зі своїми дітьми. Тоді село оживало. Довгими вечорами чоловіки збиралися на лавочках перекинутися в «дурня», баби – попліткувати, а діти пограти – в «Пікур», в «кльоца», в «штандера» ... а коли стемніє – в «садівника» ...

Збиралися зазвичай ближче до центру села, поблизу тієї самої пустки. Великі хлопці у грі не брали участі, стояли збоку, курили і поглядали на дівок. Чекали, поки закінчаться гулі, щоб потім розібрати дівчат. Коли Стах сидів біля однокласниці Галі – пружної, гарячої ... і знав, що так стоїть Алік Атаманов, який нервово чекає її, а Галя нібито намагається віддалити той момент, коли піде з Аліком, дозволяє Стаху притиснутися до неї ... Вона хитрує ... Дівчата взагалі швидше хлопців стають дорослими, а в селі – тим більше. Можливо, тому, що страх продовження роду до них приходить раніше ...

36.

Дівчина читала якийсь роман. Нібито уважно. Стаха ж, як і раніше, краєм ока не помічала. Може, і не бачила зовсім? Ні, як скоро він, виявляється, забув. Підійшовши до нього, вона зупинилася і запитала: «Тут сімнадцяте місце?» Красивим тонким і разом трохи грудним (може ще не охололим від недавнього пристрасного прощання) голосом запитала і ковзнула по ньому коротким і досвідченим (так-так, досвідченим – Стах одразу це відчув) поглядом. Миттєво оцінила, не приховуючи своєї цікавості, він навіть втиснувся глибше в крісло під цим рентгенівським поглядом, дочекалася мовчазним кивком головою, і поставила сумку у крісло. Стах зловив себе на тому, що весь цей час, як зачарований, як заєць, загіпнотизований рухами змії, не може відвести очей від дівчини, а вона, стурбована хіба тим, що під вікном стоїть її коханий, спокійно сіла і підняла на прощання маленьку долоньку. ..

Стах відкинув спинку крісла, розслабився і зібрався спати. Але й не бачачи дівчини, відчував її близькість. Він швидко втомився напівлежати. Йому було незручно, тому що все тіло напружено, лівим боком він ловив присутність дівчини. Йому стало жарко. Він відірвав спину від крісла, сів. Стомлений поклав руки на коліна. Вирішив зняти піджак. Зняв і відчув, що в автобусі прохолодно, навіть холодно. Стало легше. Боковим зором побачив, що й дівчина непомітно, нишком спостерігає за ним. Ніби читає, проте ... Стах ще раз прикинув, як зважливо-далеко оголені її ноги: спідничка, коли дівчина сіла, стала ще коротшою. Коротка спідниця – мода. Та й літо надворі – середина червня. Дівчина, мабуть, була старша за нього. Років на два, не більше. І красива ... Стах переконався в цьому ще раз. Русяве волосся до плечей, великі очі, трохи видовжене обличчя, свіжа-свіжа шкіра – ніби не вечір на вулиці, не ніч. Маленьке вушко – дитяче просто. Бачив Стах її в профіль, і йому неймовірно сильно захотілося поцілувати її в трохи піднесений, як в усмішці Мони Лізи, куточок пухких губ, розігрітих недавніми поцілунками.

Стах знову закрив очі, щоб постаратися забути про дівчину. Останні тижні у нього були надзвичайно тривожними: йому потрібно було здати всі іспити на «відмінно», щоб отримати підвищену стипендію, так як батьки особливо не могли допомагати йому вчитися. Здав, тільки на останньому, який був сьогодні, порвав трохи нерви. «Історія КПРС» давалася йому важко. А тут ще тема: «Роль особистості в історії». Ніяка вона, ця роль, якщо судити по марксистсько-ленінському: все вирішують маси. Він не погоджувався з тим. А Олександр Македонський, а Наполеон, а сам Ленін, нарешті... Маси ж – бидло, стадо, нехай і такий навчений, як армія, чи дисциплінований, як партія... Однак мусив відповідати так, як вимагав підручник. Викладач помітив слабінку, розкусив його і трохи познущався «навідними» питаннями. Але «п'ятірку» поставив. Стах вилетів з аудиторії і відразу кинувся на вокзал по квиток. У Мінську залишатися не хотілося більше ні дня. Квитки були тільки на цей – нічний рейс.

Стах відкрив очі. За вікном – темрява, суцільна чорнота, напевно, ліс. Але якщо поглянути вперед, можна побачити, як фари висвітлюють-вихоплюють край дороги, як стрімко несеться автобус. Білі нічні метелики розлітаються перед ним, як самотні сніжинки. Стах повернув погляд у салон. Слабко-жовте світло на підлозі трохи позначало прохід, більшість пасажирів спала. Читали ще двоє – видно було це за світлом, що падало на них зверху. Дівчина теж ніби дрімала: згорнута книга лежала на колінах, і великий палець лівої руки був у ній закладкою. Голову дівчина повернула від Стаха – і волосся відкрило вушко, оголило край шиї. Особливе місце в жінок, що під вухом – оксамитово-ніжне, миле – дивлячись на яке, Стах завжди німіє, скоріше від розчулення, і серце його починало вириватися з грудей ...

Дівчина не спала. Стах бачив це по тому, як злегка здригалися повіки в тій особливій напрузі, яка не буває у людей, які сплять.

Але – як йому хотілося доторкнутися до неї, нахилитися над нею і... Ні, ні, ні... Треба заспокоїтися. Що тут такого. Чужа дівчина. Нехай і поруч. Чужа!.. Чужа?.. А що, якщо піддатися коливанню автобуса, дати волю своїй лівій нозі... і пригорнутися на мить до такої близької, такої доступної, такої звабливої ноги дівчини ...

І що йому так далось коліно дівчини?.. Чим воно його приворожило? Що в ньому такого спокусливого? Близьке, доступне... Хіба що. Ну ти даєш! Доступне... А по морді не хотів? Але... Але – як безвольно погойдеться нога дівчини, трохи відстаючи від похитування автобуса. І зупиняється в якомусь міліметрі від його ноги. Ще трохи, ще ... Допомогти? Ні, ні, ні...

Ніколи раніше не хотів Стах нічого подібного, хоча майже рік відкатав в «найсексуальніших у світі» – так писала одна газета – мінських автобусах і тролейбусах, вічно переповнених у «години пік». Людська хвиля часто прибивала-притискала його до дівочого тіла, але він намагався відсунутися, соромився, а тут... Скільки разів на таких ось нічних експресах він їхав разом з фajnими дівчатами, було й знайомими, але ніколи, ніколи не охоплювали його такі думки, таке невгамовне, нестерпне бажання.

Невже, невже прийшов його час?

Стах відкрив очі – обличчя дівчини порожевіло, покруглішало, ніби вона поправилася. Заснула, напевно, заснула ...

І тоді Стах зробив вигляд, що повертається до вікна. Незручно так, ніяково. І при повороті – мимоволі! – зовсім того не бажаючи, просто з необережності, зрушив своїм коліном ноги дівчини...

Зв.

Прагнення самотності – психічна хвороба, ще не описана лікарями і не названа. НЕ фобія, а манія.

Але жага самотності ніколи не вважалася хворобою. Більше того, людей, які прагнули до самоти, називали мудрецами. До них йшли за порадою.

Вони ховалися від усіх – у бочці, в печері, в скиті... щоб не бачити нікого, а наперед тих, хто набивався у співрозмовники, а то і в учні.

Їх потім зараховували в святі, а треба було просто вилікувати.

Хіба це нормально, коли людина цурається ближніх, уникає їх і врешті-решт замикається у своєму закутку, не їсть нічого, гниє заживо, відмовляється від усього ... І він – мудрець?

Інші фобії і манії – хвороби, а за цю – в святі.

Однак, якби люди частіше прислухалися до слів таких «душевнихворих», скількох дурниць на землі вдалося б уникнути ...

І взагалі, чи є сьогодні абсолютно здорові люди. Психічно. Покажіть такого. Ви впевнені? То-то ж ...

Немає таких.

Погортайте підручник з психології, прочитайте список хвороб. Симптоми кількох десятків у вас є, а дві-три – в чистому вигляді. Боїтеся мишви – ви хвора людина. Любите мишву ... скаже більшість, що ви нормальний? Боїтеся висоти – у вас психічний розлад. Любіть висоту – і ви герой! Чи герой? У вас елементарна манія. Ви маніяк! Маніяк висоти. Вам лікуватися треба, а ви – в льотчики ...

Боїтеся бути сміливим? Сміливість – зізнатися, що боязкий. Є острах зробити те, що хочеш, до чого прагнеш? Сміливість – домогтися свого ...

Хочеться доторкнутися до жінки. Вам це приємно. Тяга до протилежної статі? У лікарню! У клініку! У дурдом! До психіатра!

Все, що подобається вам, чого хочеться, що веде до насолоди – порок, розпуста ...

Всіх лікувати треба. Всіх до єдиного! Всім лікуватися треба. Починаючи з психіатрів ...

4а.

Перше кохання ... Що є «перша любов» і що є «любов» взагалі? Хтивість? Пристрасть? Обман, придуманий заради продовження роду?

Стахові здавалося – люди і народжуються вже закоханими. Що він міг би назвати своїм «першим коханням»? Точніше, кого? Матір – банально, не вірте, це інше ... А якщо ж у нього відбулося перше усвідомлення свого потягу до... Господи, як це погано звучить: «потяг до...».

Невже тоді, коли батько взяв його з собою в райцентр. Місто ... Його найбільше вразила кількість парканів – у «приватному секторі», біля ринку, вони були нескінченні ... Він взяв прутик, йшов поруч із батьком і тарабанив ним по штахетинах. І так зайнявся цим, що й не помітив, як йому назустріч іде, так само стукаючи по паркану, дівчинка. Вони зійшлися і зіткнулися лоб в лоб: вдарилися головами до гуль. Він витерпів, напевно, відчуваючи якусь свою провину, а дівчинка заплакала. Голосно, залилася сльозами. Рюмсаючи підняла ручки, коротенька суkenочка підтяглася, оголивши рожеві трусики ... Вона була миленька, адже чистенька і акуратненька. Він такою її запам'ятав... Мати дівчинки кинулася на нього з криком. І тоді він теж заплакав від болю.

Потім Стах чув, що це – доля, що, мовляв, та дівчинка повинна стати його дружиною... Невже і справді є «доля»?

Втім – про «першу любов». Садочка (дитячого), де, до речі, у більшості дітей якраз і прокидаються почуття, в їхньому селі, зрозуміло, не було. Однак мама з ним сидіти довго не могла: яка там «декретна» відпустка, місяць – і в колгосп, на роботу: корівки зачекалися.

А тут бабуся, з якою залишила його мама, вирішила до сина в Карелію з'їздити. Так і залишилася там онуків доглядати. Мама попросила дивитися за ним сусідську дівчинку, вже школярку, Вальку. Він чомусь запам'ятав її тою, якою вона була тоді. Чому? Не знає. Але як якийсь символ – немає ідеалу, ні, – а просто символ жіночності або приналежності до жінок, запам'яталася. Це любов? А хто його знає ...

Так, його завжди, все свідоме життя, тягнуло до жінок. Свідоме? На сінокосі жінки в обід купалися голі (ось же, запам'яталося – перший еротичний «фільм») в річечці, його, малого, не соромлячись. І вже тоді він розумів якимось своїм розумінням, що є краса, і виділив серед оголених баб і дівчат найпривабливішу. І це була не його мама... Та тітка і справді була найкрасивішою в селі – він оцінив це, коли підріс, але вона так і залишилася самотньою...

Потім, згадується, причаївшись із сусідською Нінкою за хлівом, вони показували один одному, чим відрізняються. Чому це запам'яталося? Скоріше тому, що погано вони сховалися: бачив їх здалеку Сьомка-Гец, який довго з нього знущався-насміхався, кричав услід «наречений і наречена», а він соромився, червонів...

46.

Нічого не сталося. Грім не гримнув, блискавка не блиснула. Темрява не розступилася. І не засліпило ...

Але яка насолода пронизала все Стахове тіло... Очікувана, проте несподівано потужна.

Стах забув, де він. Треба було вже, як злодію, відсувати ногу, а він не зміг змусити себе зробити це. Д-е-р-е-в-а несуться уздовж д-о-р-о-г-и – побачив Стах затуманено-загостреним зором – миготять, часто, як ш-т-а-х-е-т-и-н-и, спалахують і потухають дорожні з н а к и... Але – потрібно повертатися в салон: хитрість не може тривати в-і-ч-н-о.

І він відірвався від тепла дівчини.

Вона, здається, нічого не відчула. Спить? Невже спить? Ага, спить... І тоді Стах також «заснув». І в «сні» легенько знову повернув свою ногу до ноги дівчини: коліно до коліна, потім ікри до ікри... Вона не ворухнулася. Стах сидів з закритими очима і ловив кайф, що нахлинув на нього. Йому хотілося, щоб цей стан тривав і тривав. Нескінченно. Йому хотілося більшого: пригорнутися до цієї милої дівчини всім тілом, або хоча б краєм... Ні, обійняти її, обійняти до грудей... Груди до грудей ... Але це було неможливо. І все ж точка зіткнення, піддаючись похитуванню автобуса, неминуча.

Вони «спали». Стах балдів. Він жив тепер тільки цим. Через дотик він відчував всю дівчину, він уже «обстежив» її. Побував закритими очима скрізь, де хотів. І готовий був запрягтися, що вона не спить. Адже і її серце билося там, в носі, і все частіше, частіше, частіше ... А, може, вона спить – засумнівався знову Стах. Невже спить? Невже вона не відчуває «контакту»? Невже їй не приємно? Невже їй до «ліхтаря»? Або їй теж хочеться цього?

Стах спробував (як же йому не хотілося того!) Трохи відхилити свою ногу (заради експерименту, звичайно, в такт автобусу), і йому здалося, дівоча нога хитнулася слідом ... Він повернув ногу назад і отримав ще більшу порцію насолоди, так як, здається, відчув «контакт». Знову відставив ногу (експериментатор, тьху його мати!). І тепер вже через напіврозплющені повіки побачив, як дівоча нога немов за магнітом похитнулася за його ... «Не спить», – вирішив він.

Скільки часу вони сиділи так – ловлячи насолоду від близькості одне одного, і тіла їхні потроху-потроху, як йому думалося, зовсім непомітно, злучалися ... І хто до кого присувався? Стах міг заприсягтися, що і вона теж ... Чи це він придумував собі виправдання, розуміючи, що займається не дуже пристойною справою. Але зупинитися не міг. Ніч ... Дорога ... Автобус гойдається, спокушає ... І одна самотність притискається до іншої, щоб хоч однієї самотності в світі стало менше.

Коли експрес під'їхав до першої своєї зупинки – підкотився під навіс і притих, то пасажирки заворушилися, пішла метушня по салону: «Де це ми?», «Що за станція?», «Бобруйськ?», «Осиповичі?», «Скільки будемо стояти?» – «прокинулися» і Стах з дівчиною. Першою вона: він відчув, як холод оточує, огортає місце, де ще недавно було її тепло. І тоді «прокинувся» він. Глянув на дівчину. І побачив те, що хотів: йому здалося, що вона одними очима «посміхнулася» йому, як «подякувала», немов «схвалила». А що? А чому б і ні?

«Ви виходите?» – запитав Стасик, і видав себе, своє хвилювання, бо язик неслухняно заплітався на цьому «ви-ви», – ні? Тоді дозвольте ... »Дівчина мовчки встала, пропустила його. Стах ковзнув очима по її чистому лобі, по густому волоссю, чутливим носом зловив запах – тонкий запах парфумів і жіночого тіла ... і вийшов у нічну прохолоду. Чоловіки і жінки розбрелися по платформі, курили, прогулювалися. Сонні, чимось незадоволені, сварливі. І Стах посміхнувся, дивлячись на них.

4в.

Скошена травинка стала сіном, сіно – молоком. Підігріте молоко врятувало людину від смерті ...

Нічого на світі немає випадкового.

Тимчасовість всього – ось що найбільше турбує. Адже тимчасовість, нанизана на випадок, робить все коротко-миттєвим, а довге продовжує до нескінченності.

Тільки сон лікує, розтягуючи в часі, віддаляючи від нас події і пригоди. І своє починає здаватися чужим.

Єдине, що потрібно людині, – спокій. Навіть у екстремі він шукає спокою: «а він, бунтівний, хоче бурі...» Ціле життя шукає, ніби не знаючи, що саме спокоєм все і закінчується.

Ніхто так швидко не віддаляється від вас, як ваші діти, так як ніхто не був так близько. Біль і насолода, страждання і щастя – речі настільки полярні, що сходяться на другому полюсі і зливаються в одне. Біль стає насолодою, мука – щастям. І навпаки.

Люди всьому заздять. Навіть чужій смерті. А самі чіпляються за життя до останнього.

Кажуть: звідти ще ніхто не повернувся. Сюди. Неправда – поверталися.

Хто, коли, де бачив цілком задоволеного собою, своєю долею? Ніхто, ніколи, ніде. Хоча, іноді, люди це невдоволення направляють на інших: поганий чоловік, кепська дружина – вони винні. Обман. І добре, якщо самообман.

Якщо Морфей випереджає Харона – життя дає нам надію прокинутися. Все на світі глибоко особисте. Все в одинні. Людина – сама відособлена, сама замкнута в собі істота з усіх стадних.

Ніхто не може побути в шкурі іншого. Людина – уявний світ, який є з його народженням і зникає з його смертю.

Але приходять сон. Сниться красиве і страшне, поки не прокинешся.

Здатність мріяти – останнє, що відрізняє людину від тварини. І перше, що зробило його людиною. Або мріє муха? А слон? Ведмідь? Дерево взимку?

Мало хто записує свої думки і майже ніхто не фіксує їх. А якщо хтось спробує зробити це – він жахнеться: скільки зла носить в собі людина. І як мало добра.

Життя коротке, і тільки самотність продовжує його: бере в кінці і приторочує в середині.

Самотність – це війна сірого з сірим, в якій перемагає сіре.

Все тимчасове – вічне. Все абсурдне – нелогічне. Потрібно тільки не лінуватися.

НЕ утомлюйтеся лікуватися сном. Адже саме уві сні ви відкриті для інших, що ви мали з іншими. Вдень ви – річ у собі. Ніхто не знає ваших думок, а чужі – ви самі вгадуєте.

«У хороших думок – короткі штанці», «Де коротко – там і рветься», «Тихо сам з собою ... з цілим народом бесіду вести».

Погане – коротке – своє.

Гарне – довге ... в чужих руках ...

Щастя довгим не буває, як горе коротким.

Найдовше щастя може не дати щастя, а найдовше горе не бути горем. Не тому, що все відносно і залежить тільки від нашого сприйняття, а тому, що немає нічого вічного.

Крім самотності.

Людина – скошена травинка, яка думає, що вона думає.

5а.

Стах сидів за одною партою, за першою, біля столу вчительки, де сиділа найкраща дівчинка в класі.

Вона завжди була біля нього: піднімеш голову, і ось вона – ліворуч. Їх так посадили: хлопчики праворуч, дівчатка ліворуч.

Таня! Яке гарне ім'я! Він ніколи не думав, що звичайне ім'я може бути таким красивим. Йому хотілося повторювати і повторювати його. По дорозі додому, до свого села, на найтовщій березі Стах вирізав її ім'я і кожен раз проходив і милувався ним, нібито нею ...

Так, вона, Таня, а не сусідка Нінка, НЕ Валя, яка доглядала за ним малим, і навіть не мама, була його першим коханням. Це її ім'я ледь висвічується зараз на його лівій руці: якщо напружитися, якщо знати, можна і зараз ще скласти в букви сині крапочки наколки, невміло зроблені йому Сьомкою в четвертому класі. Він витримав біль, але наколка не вдалася ... Як і їхнє кохання. Адже він так і не зважився зізнатися їй. Хоча, здається, всі в класі, і вчителі також, знали про його небайдужість до Таньки. Знала і вона сама. Напевно, тому і уникала його. До речі, і перший портрет, який намалював він і по пам'яті, і з «натури» – був її. У профіль і трохи збоку – так, як бачив її в класі. Може, й малювати він почав у селі тому, що влітку нудьгував за нею, а «фотокартки» у нього не було.

У дев'ятий клас Таня не пішла: вступила до технікуму. Московський, продовольчий, де вчили на технологів, що роблять ковбаси. І все – зникла з його життя, як пропала ...

А те, що було в їхньому селі, ті ігри разом, та «дружба» – не були любов'ю. То був потяг, спрага, яка диктувалася природою, певна потреба, що хвилювало, не давало спокою. Від народження. І тільки.

Стаху було років вісім-дев'ять, коли він вперше побачив – «як це робиться».

Поруч із селом був ліс. Точніше, село підковою оточувало лісове болото, в якому майже завжди стояла, чавкаючи під ногами, вода. Посеред лісу був острівець-галявинка: ще одне місце ігор дівчорі. Але – таємне. Тут була їхня «вишка» на дереві: своєрідний курінь, майже не видно від землі, споруджений на старій розлогій осиці невідомо ким і невідомо коли, проте щороку поновлялася. Там, в курені на дереві, грали вони в «очко» на гроші, що дорослі забороняли. Дівчаток туди з собою не брали ніколи, та вони й самі боялися ходити, оскільки на дерево треба було лізти по слизьких, зарослих і майже непомітних сходинках – гаках, знятих з телеграфних стовпів.

Одного разу йшли вони до своєї «вишки» і раптом почули на галявинці чийсь обережні голоси. Хлопці відразу зметикували, що відбувається щось таємне, заборонене. Затихли і стали підкрадатися.

Через вільхи, звідкись знизу, з високої трави, чувся тепер тільки жіночий голос, і по ньому кожен з них міг здогадатися, що там робиться. Жінка просила: «Досить ... Досить ...» – і відчайдушно стогнала. Чоловік мовчав і голосно, з хрипом дихав. Вони визирнули з-за дерева і спочатку побачили, як над травою піднімається і опускається голий біло-синій, з родимками посеред, зад. Злітає і з силою падає вниз. І тоді з трави чується стогін і прохання: «До-о-силь...».

Вишка була на краю галявини. Вони піднялися наверх. Звідси все було видно як на долоні, як на вистеленому зеленою скатертиною столі. Серця їх забилися ще швидше. Вони впізнали чоловіка – то був кульгавий Євген, невдаха, тюхтій, який жив один, бо батьки померли, а дружиною не обзавівся. Впізнали і жінку – дівчину, ту саму Валю, яка колись опікала Стаха ... І як вона могла?

Скільки їх було в тому курені? П'ятеро ... не більше. Стах був найменшим. І всі, дивлячись на це «кіно», як по команді, засунули руки в штани. А він посоромився: там була Валя ...

Однак на галявинці щось трапилося. Схопився на коліна Євген. Присів над Валею. «Що, що з тобою?» – запитував. Валя нібито заснула. «Знепритомніла...» – прошепотів хтось із хлопців. Євген підтягнув штани і, тримаючи їх у руках, покульгав по стежці до села. «По воду побіг ...» – знову сказав хтось. А на галявині лежала гола, розхристана дівчина. Євген навіть не накрив її – так і залишив ... І найстарший з них – Сьомка – нічого не кажучи, зліз з вишки, підбіг і ліг на Валю. Лежав і посмикував, всіма м'язами майже, як Євген, тільки якось коротко і швидко, а над ним стояв його брат Івута і нив-просив: «Ну злазь вже, дай і мені спробувати... Дай і мені...» Сьомка мимоволі встав, і до Валі припав Івута. Потім Віталій ... Стах соромився спостерігати за цим. Йому хотілося втекти, щоб не робити те, що і хлопці, адже відмовитися перед ними він не зміг би. Але він чекав черги ... Ч-е-к-а-в ч-е-р-г-и, не знаючи, куди подіти очі. І тут з боку стежки почувся шурхіт ніг і шум: хтось біг, поспішав. «Кульгавий», – крикнув Сьомка, і вони кинулися до куців...

З лісу Євген і Валя виходили поодиноці. Спочатку Валя – вони спостерігали за цим здалеку – невпевнено, похитуючись, ніби п'яна, обережно обмацуючи ногами землю, а потім Євген – озираючись, як щось вкрав, і спішно-радісно, жваво: топ-топ бігом ...

А Стаху, між іншим, здалося, що Валя прийшла в себе ще до того, як на неї ліг Сьомка, проте вдала, що непритомна... Чого боялася? Головне – кого?

56.

Дівчина дружельбно посміхнулася Стахові, коли він повернувся до свого місця. Пропустила до вікна (знову запах волосся, тіла: аромат!). Запитала:

– Холодно?

– Не сказав би. Але зірки на небі не видно жодної. Під ранок тут буде дощ.

– Ти фенолог чи просто спостережлива людина?

– Ні, я захоплююся астрономією і дуже шкодую, коли хмари закривають зірки.

– Отже, ти дуже мрійлива людина, любиш мріяти, заради цього уві сні літаєш ...

– Літаю («Що за натяк на сон?» – подумав Стах), а ви що – професійна ворожка? – йому не сподобалася непередбачувана напористість, наступальність дівчини. Він помітив, як легко, відразу вона перейшла на «ти», і в його «ви» теж був прихований виклик. Дівчина ніяк не зреагувала, а тільки знову співчутливо-привітно усміхнулася:

– Я трішки психолог, без п'яти хвилин – дипломований, а значить, ще не професіонал, проте вже не любитель ... Можу і поворожити – давайте руку ...

– Завтра ... – вийшло грубувато, хоча Стах і використовував свій давній жарт, адже ніякого «завтра» у них з дівчиною бути не могло, – ви студентка?

– Потім про це ... А гадати, до речі, можна по обличчю – за носом, губами, лобом, за вухами, очима ... За фігурою, за манерою триматися, по голосу ... а не тільки по руці. Ось я можу сказати про тебе, що ти недавній селянин. Студент. Курс так другий ... – вона кокетливо поглянула Стахові в очі: так? Стах не заважав, що оцінив це. – Відмінник, людина творча, тому не з політеху, не з наргоспу ... Філолог – можливо. Вірші, принаймні, пишеш. Їдеш на канікули до батьків ...

– Та й я можу поворожити – ви міська, з інтелігентної родини, масте нареченого ... – він не втримався, посміхнувся, дивлячись, як уважно вона слухає: – Вибачте, несучу якусь нісенітницю ...

– Ні, чому ж, цікаво, – вона вимкнула світло над собою і в напівтемряві стала ще більш красивою і бажаною. Книга лежала на колінах згорнута, і вона повільно погладжувала її рукою, двома пальцями, уздовж корінця: вгору-вниз, вгору-вниз ... Стах тільки тепер помітив, що вони намагаються говорити напівпошепки, щоб не заважати пасажирам-сусідам спати. І це надавало їхній бесіді додаткову щирість, і навіть інтимність.

– Я не психолог і тим більше не ворожка, – сказав Стах, дивлячись дівчині в очі і дивуючись своїй раптовій сміливості, – але бачу, що вам, як і мені, не спиться. Дорога у нас далека, так чому б нам, землякам, НЕ познайомитися ближче ... Адже вгадати, як вас звати, я не беруся. І вам вгадувати не раджу.

– Добре, але перейдемо на «ти» ... Гра, – і дівчина простягнула Стаху свою маленьку долоньку.

5в.

Бути смішним не смішно.

Стах жив у гуртожитку в одній кімнаті зі старшокурсником-клоуном, який говорив, що любить бачити, як з нього сміються.

«Якщо ти на сцені?» – запитував Стах. «Ні, завжди», – відповідав клоун. «Адже ти вважаєш, що тебе впізнають і сміються з того, сценічного, як з Нікуліна?». До речі, прізвище хлопця-клоуна і було Нікулін, а він змінив його на незрозумілий псевдонім «Пісочний» (в костюмі такого кольору виступів). «Ні, я завжди свідомо чи підсвідомо, скрізь: вдома, в автобусі, на людях, роблю так, щоб було смішно. Купую хліб, беру з рук продавщиці і випускаю його на стіл так, щоб вона спочатку скрикнула у відчайдушному переляку, а потім посміялася ... Я народився таким. Я люблю, коли з мене сміються». «А якщо ти не робиш навмисно смішно, а навпаки говориш щось серйозно, а з тебе все одно сміються, тебе це не дратує? Тобі це теж приємно?» Клоун хотів відповісти: «Так!», але раптом задумався і сказав – не зрозумієш всерйоз чи жартома: «Мені ніколи не стати президентом країни. Я сам себе обмежив ...»

Життя називають цирком. Але цирк життям – не вирішується.

Людину називають клоуном. А клоуна – людиною? Це мається на увазі, мається на увазі ...

Стаху здавалося, що немає обмежень на професію. І хороший клоун може стати хорошим президентом.

Але поганий – ніколи. Зате поганий президент може бути хорошим клоуном. А хороший – ніколи.

Хороший клоун завжди серед друзів. А як самотньо поганому президенту! Навколо нього тисячі людей, які вміють заглядати в рот, виконувати будь-яку примху, а йому – хріново, а йому – самотньо ...

І тоді він бере гармошку, закривається в своєму величезному кабінеті, грає і співає в самотньому розпачі на весь голос ...

ба.

Влітку, між дев'ятим і десятим класом, Стах вперше всерйоз провів дівчину додому. І потім з місяць «ходив» з нею. Так, це називалося:

«Ти з ким ходиш?», А не «дружиш» ... Майже місяць, поки жила вона в селі у бабусі. Дівчина була старшою за нього і вже вчилася в якомусь училищі, але дрібніший статурою і зростом Стах мав вигляд дорослішого і за її міських однокурсників.

Взагалі Стаху було важкувато знайомитися з дівчатами. Адже яким несільським він був. Ненормальним. Адже який же нормальний селянин буде цілий вечір дівчині про зірки розповідати і руками, замість того, щоб обіймати її, показувати, де обидві Ведмедиці, а де Кассіопея ... Це він потім зрозумів, що хоча жінки і люблять вухами, але чути вони хочуть інше, і його «ерудиція» і «вихованість» повинні бути поставлені на службу певним умислам. Йому треба було бути «простим» сільським хлопцем і не «випендрюватися» навіть на першому курсі, а не те що в селі ...

Стах бачив, що міські дівчата вибирають не за розумом, а навпаки: чим нахабніший і дурніший хлопець, чим швидше він починає «розпускати» руки, тим більше у нього шансів. Він бачив, що вони не «дури набиті», проте з великим захопленням

слухали брехню чергового Сьомки, який хвалився тим, як учора на тракторі ганяв переляканих курей і гусей в сусідньому селі, а одному гусаку проїхав прямо по довжелезній шії. При цьому Сьомка намагався говорити російською, хоча сам у своєму ПеТеУ тільки «так» і «ні» говорити навчився.

Стах же ніколи, принципово, не «ламав» мову перед дівчатами, завжди говорив по-своєму, хоча російську мову знав досконало, принаймні, коли влітку їздив до дядька в Карелію, там у нього акценту і не помічали ... Стах ріс у той час, коли в білоруських селах жінок ще поважали і цінували, возвеличували і надавали перевагу. Але часи змінювалися і мінялися прямо на його очах. І винними в тих змінах були і самі жінки, які хотіли бути (здаватися?) більш незалежними. Стах бачив, що в Сьомкових розповідях найцікавіше дівчатам було те, що він при цьому руками своїми лазив всюди, де можна і не можна ...

Стах же, навіть якщо залишався з дівчиною наодинці, боявся обійняти її, а не те що поцілувати.

Ту дівчину, петеушницю, називали Ірка... Теж, до речі, Іра. Буває ж таке, що по життю супроводжують жінки з одним і тим же ім'ям. (Це потім його вчив старшокурсник-клоун, що коханку треба вибирати за ім'ям дружини: тоді в ліжку не помилишся ...) Ірка мужньо, щовечора, виходила з ним кілька тижнів – щонайбільше – за руку потриматися та в очі позазирати – слухаючи розповіді про зірки, про цікаве сільське життя, про смішні випадки зі Стахового такого короткого досвіду... і нарешті не витримала і сказала йому на прощання: «Ти мені подобаєшся...». Для нього це було несподівано, але не здивувало: а як же інакше, якщо вони стільки часу «ходять»... І вона йому теж подобається... Вони стояли біля двору її бабусі, і він мовчки кліпав на Ірку, не випускаючи її руки, стискаючи їх все сильніше і сильніше. І тоді вона звільнила руки, притиснула його до себе і поцілувала. Легко торкнулася сухими губами. У тиші почувалося: «По-о-о...» – чмокнула її губи... Цілуєчи, Ірка вколола-торкнулася його пружними в ліфчику пагорбами своїх грудей, і він мало не зомлів від цього дотику. А вона прошепотіла: «Прощай...», і побігла додому.

66.

Отож вона назвалася Іриною. Він – Стах («Яке незвичайне ім'я!» – Короткевича, мабуть, не читала). Вона їхала провідати бабусю, у якої колись жила щоліта. Село неї було далеченько від його – в іншому районі. І бачиться вони раніше не могли. Проводжав її наречений, з яким вона заручилася, і в липні буде весілля. Іра і дійсно студентка – перейшла на останній курс. Вчитися не любить. Вважає, що вся кар'єра для жінки – вдало вийти заміж. Розумно. Вигідно. Майбутній чоловік – син дипломата і сам стане дипломатом ... Стах слухав її і відразу забував, що вона говорить, бо слова зараз нічого не значили. Він не помітив, як її руки опинилися в його. Він тримав їх – маленькі, тендітні, теплі – і не міг натриматися. Він любив її – так, любив, хіба для цього потрібно багато часу? – Цю чужу жінку. Він полюбив її з першого погляду, ще там, на пероні, коли проходив повз них з хлопцем в автобус. Він тонував зараз в її блискучих, вологих, великих очах, в яких пробігало світло одиночних зустрічних машин. Стах підніс її руки до губ і поцілував. Він дивувався собі: раніше ніколи не зміг би зважитися на таку сміливість. Іра найжачилася – стрепенулася так непомітно, ніби невидима хвиля пробігла по її тілу – але руки не забирала. І Стах відчув себе зовсім хлопчиком у порівнянні з цією жінкою, з цією левицею,

яка в будь-який момент може його розірвати на шматки, може підняти, підняти, а може опустити, викинути, зруйнувати, знищити... Стах розумів, що і вона це знає, що його доля, його майбутнє зараз у цих маленьких руках, які він тримає в своїх. Вона вже відчула, що може диктувати йому умови, і їй це сподобалося: чому б не пограти з недосвідченим селючком... Ніч, глуха ніч. Їх двоє. Він болісно горить, палає. Люди навколо для неї – не більше ніж манекени, антураж... Чують їхній шепіт – ну і що, вийдуть на своїй зупинці і забудуть. Він же їх взагалі не помічає. Милій, наївний сільський хлопчисько, який, напевно, в житті ще нічого не бачив, тільки що вирвався у світ зі свого селища... Чому б не завести його... Тим більше, що ніч, сумно і спати не хочеться; тим більше, що в будь-який момент гру цю можна перервати...

Стаха приворожила ця жінка, як ніхто раніше, він не володів собою, не міг зупинити себе, ніби й справді прийшов його час. Вона була так близько і здавалася такою доступною. Йому хотілося більшого і більшого ... Він закохано дивився в її очі, і вона розуміла, що це не акторство, не гра, що це чесно, що і в неї, напевно, такого ще не було і навряд чи колись буде ... І вона теж мовчки, трохи стомлено, дивилася в його очі, які дивилися широко-широко ... Трохи стомлено дивилася, але начебто дозволяючи-заохочуючи... Принаймні, Стахові так здалося. Він підсунувся до неї ближче, відчув її тіло – вона знову стрепенулася, затремтіла, чуттєво напружилася, як волосінь, коли риба рухає наживку... Очі її ще більше заблищали, вкрилися туманом ... Забажай? Бажанням? Пристрастю?.. Стах не думав про це. Він думав тільки: «Як ж ти гарна, Іринка...», і через паузу: «Як же я тебе хочу...»

Іра раптом забрала в нього свої руки, відсунулася на край стільця, грубувати відштовхнула від себе – і наполегливо, протяжно, немов змія в мультику, прошепотіла: «Спи-и-и!» Стах не здивувався цієї несподіваної перерви. Зі свого невеликого досвіду він знав, що це своєрідний лакмусовий папірець: перевірка чоловіка на міцність, що це і є дозвіл жінки йти далі, переступати межу ... Він ніжно обхопив її голову, привернув до себе і поцілував гарячими губами в щоку, в губи, в щоку, у вушко, вушко, вушко ... Жадібно, по-дорослому, як не цілував ще нікого.

– Спи-и, спи-и, – шепотіла вона, і дихання її збивалося, – спи-и ..., – адже губи не слухалися її і ловили його, – спи-и ..., – і груди скажено, відчайдушно піднімалися, – спи-и ...

бв.

Насолода – це самообман.

І любов – самообман.

Будь-яке прагнення шукати насолоду – хвороба. Але будь-яке прагнення насолодитися є нормальне явище, незалежно від того, яким чином ця насолода дається. Немає нічого забороненого. Як можна заборонити те, від чого людині добре? Головне, щоб при цьому було добре кожному окремо і всім разом. І ніякого насильства. Ніхто. Ніколи. Все тільки за згодою.

І тоді будь-які способи і будь-які варіанти отримання насолоди допустимі. Різностатеві, одностатеві, колективні ...

Тільки – ні краплі примусу, знущань, насильства, обману, хитрощів. Все за доброю згодою: «Тобі «колесо» і мені «колесо»...

Вам добре? Ну так – «вперед».

Стаха ж цікавили виключно жінки. Його влаштував тільки один варіант: чоловік + жінка. Він шукав його. І це було єдине, що життя могло прогиставити його самоті. Жінка не давала йому бути самотнім. Єдиним – так, але не самотнім ... Жінки – ось що врешті-решт розбивало його уявлення про самотність. Поки є жінки – він не самотній ...

І тягнеться безперервна самотність до іншої. І разом їм добре.

Жінці добре – поки добре, поки йде «процес тертя». Чоловіку добре – поки не виштовхне із себе насіння. Жінка схопить імпульс найвищої насолоди і знову повертається до колишнього – до звичайно-добре. І так до нескінченності. І в будь-який момент цього блага вона може відштовхнути чоловіка, встати, обсмикнути спідницю, поправити зачіску, підфарбувати губи, і як ні в чому не бувало піти ...

Жінка може не помітити «розриву», перейти від стану тертя до стану спокою майже миттєво. Також легко вона може підняти спідничку, розімкнути ноги і бути готовою прийняти порцію насолоди...

Жінка більш досконала істота, ніж чоловік, адже менш тонко організована.

Жінка самотня завжди. І до того, і після. Самотня і нещасна. Обдурена сама собою. І найбільш самотня вона якраз тоді, коли носить в собі друге – нове – життя ...

Чоловік же не заспокоїться, поки не викине із себе насіння. Він буде жахливо страждати, якщо це не трапиться, поки це не станеться. А якщо все відбудеться – передчасне розслаблення, млявість, сонливість, байдужість і думка: навіщо ... У одного буває так після першого разу, у другого нехай і – десятого ... Але буває обов'язково. Знову чоловіка охоплює самотність. Ще більше, ніж до того. І почуття провини. Без вини винного ...

Не тому, що Бог вигнав Адама з раю після першого, найпершого, пізнання жінки.

7а.

Наступного разу Ірка вчила Стаха цілуватися. Ніч була не по-літньому чорною і яскраво-зірковою. Ніби дослідники поцілунків над головою висіли сузір'я Ліри і Вега, які були надто вражені, найбільше зіркове око, що бачать все, величезне, як срібний рубль, як насолода, як щастя, ніколи відчуте ним у такій кількості.

Було хвилювання, був мандраж, був, нарешті, сором. Але тільки спочатку. Потім все забулося. З жорсткої лави вони впали на м'яку, холодну, ще на росяну траву, каталися по ній і Стах, коли був знизу, і коли широко відкривав очі, бачив тільки величезну Вегу, що безсоромно заглядала прямо в його нутро. Величезна, як сонце, Вега – символ його щастя. Перший поцілунок: поема і незакінчений, зіжмаканий віршик – разом... Губи не слухаються, губи дерев'яні, губи нічого не вмюють, губи сухі-сухі, гарячі-гарячі ...

Ірка була несхожою на себе. Нестримною, левицею, шаленою ... Вона буквально упивалася, усмоктувалася у нього, розсовувала язиком губи, тремтіла в руках, билася, як риба ... Потім вгамовувалася і, лежачи під ним, вчила, як цілуватися «пошкільному» – цнотливо ... «як чоловік з дружиною»... «як з коханцем» ... просто – «взасос». Потім по «Камасутрі» – поцілунок «легкий»... «повітряний» ... «трепетний»... Він не дивувався – звідки вона це знає, він не думав ні про що, він бачив тільки її, навіть нічого не бачачи...

Темрява – очі закривати не треба, а очі закриваються самі і шастають по твоєму нутру і дивуються, не впізнаючи тебе...

Гарячі губи, гаряче дихання, гаряче тіло... Гарячі зірки, гаряча трава, гаряча ніч ... Така коротка літня ніч. Запалився схід, позначилися на ньому тіні хмарок, давно співають півні: голосно-голосно... Сонце встигло обігти землю і до нас повернулося. Якби ти ще хоч на трохи затрималася... Але – час прощатися, час іти додому. Заціловані губи – горять. Ободок червоний навколо них – палає. У Ірки, звичайно ж, і в нього. Сором'язливе «прощавай», «до вечора» ...

Ранок холодить мокрі штани: Стах так і не «взяв» її – забув, зацілувався... Нічого, буде новий вечір. Тепер – буде ...

Щастя – хіба можна захвати його від матері, яка вже не спить, збирається йти доїти корову:

– Де ти до самого ранку гуляв? – буркотіла.

Де-де... Ніде-е ... Опустивши очі, закривши обличчя, мовчки – в ліжко.

Спати... Але хіба тут заснеш...

76.

Спати?

Що ти говориш, який сон, коли поруч, в лічених міліметрах, таке бажане, очікуване ... Ірина відповідала на поцілунки – часом мляво, то пристрасно ... Але завищали гальма, автобус похитнувся на різкому повороті і повільно підкотився під навіс чергової автостанції. Пасажири заворушилися, і Стах, не маючи сил залишатися в салоні, вийшов на вулицю, на прохолоду, щоб трохи охолонути.

Він виріс в таких умовах, що жінки здавалися йому божественними створіннями: чим чистіша, тим святіша. Він обожнював жінку. Так його виховували. Хіба можна таку слабку і таку ніжну істоту ображати? Насильно домагатися від неї чогось? Виявляється, можна. Іноді вона і сама того хоче. І підштовхує, спокушає чоловіка. Жінки – найбільші зрадники. Ось і ця: пару годин тому тулилася до свого нареченого, з яким через три тижні весілля, а тепер цілується з першим зустрічним, з чужим, абсолютно невідомим, незнайомим, випадковою людиною ... Пси-хо-лог називається ... Як так може бути? Як можна всім їм після цього вірити?

Разом зі Стахом із автобуса вийшов тільки один чоловік років сорока – стояв біля дверей, курив жадібно, взятяжку, але без поспіху. Решта пасажирів спали або сонно визирали у вікна і пересмикували плечима від уявного холоду. Стах підійшов до чоловіка і попросив сигаретку. Той нехотя поліз у кишеню теніски, дістав пачку, заглянув в неї і сказав: «Остання ... А останню ...», – Стах, не дослухавши його, він і не хотів курити, не вмів, і не курив ніколи, крім одного випадку у першому класі, коли вони з другом купили в магазині на зекономлені десять копійок пачку «Паміру» – обдурили продавщицю: «батько попросив» – і викурили всю після школи в палісаднику. Він пам'ятає, як приплентався додому, кинув ранець, заліз на піч, де завжди по осені висіла цибуля, з'їв одну – щоб мама запаху не відчула – і відключився: все, більше нічого не пам'ятає. І після цього він ніколи не пробував курити. Від однієї думки про це до горла підкочував неприємний комок і йому ставало противно. А тепер ось – закурив би. Так – немає...

Так, він зараз повернеться в автобус до Іри. Вона чекає його. Зізнається собі в тому чи ні, але – чекає. Трохи нахабства – і її можна брати голими руками, трохи нахабства – і вона твоя. Або – ти її. Не треба скидати цього з рахунку. Вона – левиця. Вона – господиня: цариця... Тільки – ніяких сумнівів, ніяких коливань. Всі ці левиці

– просто кішки, ласкаві кішечки. Непроступно-доступні. Фортеці з височенними стінами і розкритими навстіж воротами. Не кидайся, не лізь на стіни, зайди в двері...

Але – втратити невинність в автобусі, в антисанітарних умовах...

В автобусі, що мчить зі швидкістю сто кілометрів на годину...

Романтика...

З цією красивенькою сучкою...

Хоч би й під парканом...

7в.

Кладовища починаються з одного хреста. Першого. Єдиного. Одиначного. Але у них ще все життя попереду. І будуть вони густими від хрестів і тісними від свіжих могил. Будуть.

А чи бачили ви кладовище померлих?

Жахлива явище.

Так буває, коли спочатку помирає село, з якого на цей цвинтар людей везли спочивати.

Молодь село покидає, залишаються тільки старі, які нібито за певною чергою, поступово, перебираються під руді сосни сусідніх могил. І тоді кладовище, зі свіжими могилами, з доглянутими родичами могилами, здаються більш живими, ніж село, де давно нахилилися, обросли мохом плоти, де постаріла вулиця, де заростають стежки до колодязів, де обсипаються і гниють не зібрані ніким яблука і груші в садах, де дичавіють залишені господарями на голодну смерть кішки і собаки ...

А чи бачили ви, як помирають чорнобильські села? Ні, не ті, де викопали величезні ями і зрушили в них будинки бульдозерами. А ті, що залишилися за колючим дротом на радість мародерам, черговим міліціантам, зекам-втікачам, бомжам, і просто забутих Богом людям.

Господарі думали, що повернуться сюди через день, тиждень, місяць – так їм пояснювали. Закрили будинки зі звичайним скарбом на замки, а з собою взяли тільки документи ...

За перший рік позаростали бур'янами не засаджені по весні городи – «сотки». Вікна в будинках вибиті, вирвані «з м'ясом» замки. Із кімнат винесене все: телевізори, холодильники, столи, ліжка ... і вивезено кудись – в «чисту зону», кимось – тими ж міліціонерами, мародерами, бомжами ... З'їдені всі припаси, що залишили господарі, – картопля, зерно, сало ... У пошуках прихованого самогону зламані підлоги ...

За другий рік в садибах заросли всі стежки до сараїв, до льохів, до бань ... Трава тісно обступила асфальт, що покладений посеред вулиці. З деяких будинків уже знято – тими ж людьми: дійшли руки – і пропито шифер, провалився дах, обсипалися від вогкості стелі, розвалилися печі, грубки ...

За третій рік чагарник, якого минулого року ще не було видно з високої трави, починає стирчати поверх неї і переходить в свій переможний наступ від парканів до будинків і доріг. Стовпи, як знаки оклику, чорніють вздовж вулиці – дріт з них знятий і пропитий також. Вітер гуляє в розчинених будинках без рам, без дверей, дощ заливає їх, сніг засипає їх ...

Людам сюди вже можна не повертатися – краще будуватися на новому місці. І добре ще, якщо сухим літом не прокотиться пущений чиясь злою рукою (а може, і благоволінням,

бо немає сил дивитися, як розкрадається і руйнується – помирає – село) сліпа і нещадна пожежа – тоді залишаються тут тільки почорнілі цегляні стіни і труби.

Втім, час неблаганний, і – одні цегляні стіни і труби залишаться тут через п'ятнадцять років. Зруби зсунуться вниз, згниють, зітліють без нагляду, молоді деревця тісно оточать колишні гніздівля, і тільки цегла крізь них червоніє, як кров, тільки глина біліє, як бинти на місці ран недавнього поселення. По асфальтованій дорозі, оброслій кущами і якісними деревцями акації можна заїхати або зайти глибоко у вимерле село, а звернути на неасфальтований провулок, по якому ходили колись люди, на якому гралася в піску дівчора, вже не можна – його немає ...

8а.

Справедливість і правда, честь і совість – для Стаха були не просто словами, а сенсом життя. І поки він був маленьким, поки він жив у селі, йому вдавалося не тільки самому не зраджувати цим принципам, а й вимагати того від інших. Дорослі «підігрували» йому, і до пори до часу він не бачив, не вмів бачити обману, хитрості, жадібності, зради. Він вірив всім. І тільки пізніше почав розуміти свою наївність, свою піонерсько-комсомольську щирість, що не схожий цим до інших і що йому важко буде жити правильно в цьому неправильному світі.

Перше розчарування, перший обман, зрозумілий Стахом – запам'ятався. Дядя Вітя пообіцяв, що візьме його на риболовлю. Він сам напросився, і дядько сказав: «Іди поспи, а я тебе рано розбуджу». Стах повірив і заснув. А прокинувся, коли вже зійшло сонце. Зрозумів, що його під-ма-ну-ли, і заплакав.

Але це був ще не обман, хоча Стах сильно переживав. Обмани і зради були потім, попереду. Друзів і... жінок... – тих, від кого цього не чекаєш ...

Тим ранком, після тієї ночі поцілунків, Стах так і не заснув. Провалився в ліжку кілька годин з неспокійним серцем, з образом Ірки в очах: зімкнув повіки – і ось вона, тут ... Жадібні губи, трепетне тіло... Хіба заснеш?

Піднявся, поїв, в будинок зайшла мати:

– Гуляєш цілими днями, – пробурчала вона, він промовчав, ніби винуватий, хоча це було не так, – а в кролів їсти нема нічого: ні травинки. Клітки гризуть ...

Стах взяв серп, мішок, сів на велосипед і поїхав в колгоспний сад. Там під яблунями і грушами росла висока, соковита, яскраво-зелена трава, яку дуже любили кролики. Жати серпом її не заборонялося – сторож за це не ганяв. Стах від'їхав від дороги метрів сто, вибрав містечко з невитоптаною травою, присів і почав неспішно жати ...

Залишалося тільки зібрати в мішок купки стиснутої трави, коли це по дорозі, що веде через сад, пропилив колгоспний «газик». Об'їхав навколо і зупинився з іншого боку, якраз навпроти Стаха. З «газика» виліз веселий, збуджений парторг. Стах хоча і знав, що траву не краде, затаївся, приліг за бугром, прикинувся. Парторг, до речі, дуже негарний чоловік – бувають же такі! До того ж з пошкодженням, примруженим трохи оком і від того перекошеним на бік: ніби зім'ятим, і кривим носом – Квазімодо! – Стах це неподобство головуючого мимоволі знову собі відзначив, поки той поспішно обходить «газик» спереду. Оббіг, відчинив двері, і з машини вийшла ... Ірка. Парторг, артистично підібгавши одну ногу, відставив другу, подав їй руку, як пані в кіно, вона розсміялася, пустотливо притулилася плечем до його грудей ...

Подальше Стах пам'ятає, як крізь сон. Парторг з Іркою пройшли в його бік і зупинилися на півдорозі під розлогою яблунею. Парторг дістав з однієї кишені піджака

пляшку горілки, з іншого – якусь закуску: плавлений сирок, печиво, цукерки... і кинув піджак під ноги, на траву. Виглядало це гидкувато: їжа з кишень... Ірка сіла на піджак. Зойкнула і з реготом дістала з-під себе зелене яблуко, жбурнула його у бік Стаха. Парторг зубами відкоркував пляшку, і вони випили. З горла. Ірка перша. Смачно-смачно (!!!) поцілувалися. Парторг витер заслинені губи і знову підтягнув до себе Ірку.

Були ще якісь жарти і сміх, як прелюдія, розбавлені допиванням горілки, – а потім парторг повалив Ірку на траву, заліз на неї, дряпаючи приступ товстими пальцями по плечах, грудях, стегнах ... А потім. .. вони каталися по траві під яблунею з вереском і стогонами, і то парторг був нагорі, то Ірка ... Стах згадав недавню ніч, і його мало не знудило ...

Приголомшений, спантелечений, засліплений, він долежав в траві до самого кінця – аж поки вони, сміючись, не сіли в «газик» і не поїхали. В його очах назавжди залишився рух Ірки: двома руками вона обсмикує – після того! – коротке своє плаття: двома руками діловито смикає нижче і нижче, а зім'ята сукня не слухається...

Стах зібрав скошену траву – мішок був не повний, не вистачило якоїсь жмені. Він ухопив рукою пучок трави, різонув серпом щосили – і закричав від болю: мізинець, на самому згині його, було поранено серпом до кістки. За секунду забіліло м'ясо, кістка, а потім бризнула гаряча, червоно-чорна кров. Стах затиснув палець рукою і заплакав.

Сльози лилися струмком. Не від болю. Від образи. І не було тепер нікого поруч з ним, хто б заспокоїв, пояснив, що нічого не сталося, що це ніяка не зрада, що це і є життя...

86.

Тільки ніяких сумнівів, ніяких коливань. Досить... Досить... Досить... Досить...

Ірина чекала його з веселими очима. Напевно, і в неї був час подумати. І дійсно – якщо відкинути всі його вигадки: яка вона гарна! Особливо зараз, в напівтемряві. Як горять її очі, блищать бажанням...

Стахові захотілося їх запам'ятати, сфотографувати, щоб потім намалювати... Він посміхнувся у відповідь – одними губами легко, щиро, заспокоїливо...

Автобус рушив.

Тільки не треба слів... Не треба слів!

... Маленька рука потягнулася до блискавки на Стахових джинсах, гудзик розстебнувся сам...

8в.

Смерть хотіла одружити Стаха на собі. Але до того – дати постраждати непізнанням жінки. Щоб стати першою.

З дитинства він відчував, що доля готує його до самотності. І як міг чинив опір тому. Смерть не врахувала це. Вона й подумати не могла, що в його кволу тільці оселився такий сильний дух. Треба було не давати йому шансу, не залишати його жити, а забрати собі ще тоді, коли три доби він лежав у комі з переламаними ногами і ребрами після того, як Сьомка-Гец зіштовхнув його вниз з дев'ятиметрової висоти тієї самої вишки. Але йому виповнилося всього десять, і їй захотілося трохи підпростити його ...

А потім вона зі сміхом зауважила, як хапається він за своє життя, не усвідомлюючи, що його земне існування можна назвати хіба суцільною мукою, а щастя уявним і придуманим. І вона вирішила провчити його, познущатися хоча б тим, що потримати якнайдовше в цьому хворому тільці. Вона думала – Стах порозумнішає, побачить, що крім болю і страждань нічого немає. І сам попроситься до неї: закине мотузку за гак над люстрою і повисне, буде теліпати ногами в повітрі і благати її забрати його. Однак час ішов, а він підіймався і чіплявся за життя, дорослішав, старів і до неї не поспішав. Більше того, вивчився на художника, потім одружився на звичайній земній жінці і... його насіння дало сходи...

І тоді вона зрозуміла, що обдурена, прогадала, що він перехитрив її, і вночі, уві сні, прийшла до нього, але не бабусею з косою, як малюють погані художники, а красивою жінкою, яку ті ж художники можуть назвати музою.

І тоді Стах усвідомив, що живе не так, не заради тієї мети, з якою прийшов на Землю, що прорахувався. Він терпів страждання, він пручався смерті, а вона – перехитрила його, підкинувши спокусу у вигляді любові, в образі земних жінок ... Він пручався самоті, але чи варто було робити це тільки заради одного: упродовж життя заради родоvodu? Адже... Адже... платою за це може стати його творча нікчемність і незатребуваність. Тому що він раптом серед ночі усвідомив, що живе марно, Генієм йому не бути... Адже геній – це пустоцвіт. Геній – це красива квітка, яка яскраво квітне, однак не дає плодів. Геній – засохла гілка на дереві родоvodu. Геній не дає продовження: він – вінець.

Інакше він не геній.

«А Толстой!» – хапався Стах за соломину. «А хто сказав, що Толстой – геній...», – заспокоїла його смерть-муза.

«У мене ж дочка, у мене немає сина, немає продовження ...» – в розпачі вигукнув він. «Тим гірше для тебе...» – відповіла смерть і зникла.

Стах прокинувся. Поруч спала дружина – все його багатство, все його надбання ... А ще у нього є робота – улюблена робота, є картини. Картини ... Кому потрібна його мазанина...

У нього був шанс, а він втратив його. Він хотів бути, як усі, і став таким: розчинився серед інших.

Але – він боявся самотності і переміг її. Він домігся свого: змінив долю. А хіба цього замало, хіба кожному це дано?

«Уміють люди придумувати собі виправдання», – смерть дивилася на Стаха – маленького і зневіреного, приголомшена посеред ліжка і ночі, і їй було шкода його. Тільки тепер вона зрозуміла, що прогадала, залишивши його, але порадила, що не помилилася в ньому. Тільки зараз вона усвідомила, яке значення він надавав своєму нічному малюванню, і посміхнулася: вона домоглася свого – він так і залишився самотнім. Нічий тут, чужим всім. І цій жінці поруч, і тій дівчинці в сусідній кімнаті, і тим людям, що за стінами будинку, в майстернях, на виставках, у журналах ... Він ще зрозуміє це. Жажнеться... І воздасться нею...

Воздасться...

Частина друга

ДОЛЯ, АБО ОКТАВА ПІЗНАННЯ

*«Я і душа під ношею важкою
Ступали поруч, як вали в ярмі ... »*

Данте. «Божественна комедія» – «Чистилище»

У акуратненькому скверіку поблизу вокзалу екскурсивод зупинився:
– А тепер ви самі можете погуляти нашим містом ... Збираємося тут о сімнадцять тридцять.

Стах глянув на годинник – до відходу поїзда на Мінськ залишалося майже півтори години. Значить, встигну, подумав він, не тільки побродити по місту, але й підійти до тієї будівлі, на якій помітив табличку з написом на місцевій мові, де серед незнайомих слів побачив і пізнавані у будь-якій: «Франтішек Скорина».

Повністю прочитати, що там було написано, Стах НЕ зумів, боячись відстати від своєї групи. З історії він знав, що і справді саме в цьому місті Франтішек Скорина колись видавав свої книги. Екскурсивод про це нічого не сказав. Повз будинки він вів групу до знаменитого храму і з захопленням розповідав легенду про його красу, про те, як Наполеон хотів забрати його в Париж.

У цьому місті Стах був вперше. Але заблукати в ньому не боявся. Заблукати в незнайомому місті може швидше городянин, ніж селянин. Стах виріс серед лісу і тому орієнтувався за своїми, відомими тільки йому, ознаками, добре. Він запам'ятав, що та будівля з вивіскою стояла чи не в найнижчому місці старого міста, нібито в якійсь долині, в балці. І тому відразу пішов вниз по вулиці, забираючись на поворотах все нижче і нижче. Ось і будинок. І дошка, прикріплена не високо, а якраз на рівні очей. Зібравши в купу всі свої знання різних мов, Стах прочитав-зрозумів, що на початку XVI століття в цьому будинку працював і видавав окремими книгами Біблію білоруський просвітитель і першодрукар Франциск Скорина... Вивіска була прикріплена до дверей, зроблених під старовину, оброблених кованими мереживами. Стах подумав, що тут може бути музей, і вирішив зайти.

Двері легко, без напруги і скрипу, відчинилися. Але упустили Стаха вони не в кімнату – музейний передпокій, – а в маленький дворик. З усіх боків були невисокі, з двоповерховий будинок, цегляні стіни, криті блакитним небом. Дворик був загишений, привітний, як і все в цьому місті. І – порожній. Тільки біля однієї зі стін, немов запрошуючи присісти і відпочити, стояла дерев'яна лавка. Стомлює людину все, навіть краса. Минув день мандрів містом, Стах достатньо стомився. А тут було тихо, чисто і свіжо. І Стах подумав: нікуди я звідси не піду – посиджу в цьому милому куточку до самого відходу поїзда.

Дворик, здавалося, дихав давністю. Живою давниною. Стахові навіть здалося, ніби й повітря тут не таке, як у місті, на близькій – через стіну – вулиці, а свіжий, ніби в селі після дощу. Розглядати в дворіку було нічого, крім стін. Були вони доглянутими і видавалися абсолютними новими, ніби вчора збудованими. НЕ відреставрованими, а заново відбудованими. «Ось тобі і «... в цьому будинку...», – подумав Стах, – будівлі тієї давно вже немає, знищена війною або горе-будівельниками, але пишуть... І завжди знайдеться простак, який повірить... »

Помічений наївний облуда не розлютив Стаха, а, навпаки, заспокоїв. У дворик у приємно було сидіти і думати, трохи примружившись, як у півсні. Міркувати про стрімкість часу і беззахисність людини перед ним, іноді, – четвертим виміром, що штовхає людей вперед і вперед. Людина може повернутися назад, в те місце, що їй сподобалося, де вона була кілька хвилин тому, але повернеться вона вже не та самий, а інший, досвідченіший, постарілий на ті самі кілька хвилин ... І справді, не можна двічі ввійти в одну і ту ж річку... Як і в жінку...

Солодка знемога опанувала Стахом, взяла його в свої тісні обійми, йому привидівся рідний дім, мати, і мама повчально промовила: не спи, не спи, все проспийш ...

Стах прокинувся... Час і правда стрімко біг. Година пролетіла, як одна мить. Треба було йти на вокзал, до поїзда, який чекати не буде. Стах схопився і пішов в ту сторону, звідки прийшов. Пішов по пам'яті, механічно, і... уперся в стіну. Дверей і слідів не було. Стах кинувся до іншої стіни, до третьої... Скрізь суцільна кладка: цеглинка підігнана до цеглинки, рівненько, красиво... І тільки на четвертій стіні, на висоті другого поверху, він побачив маленьке віконце, закрите чимось тьмяно-зеленим. Стах підняв із землі камінчик і кинув у вікно. Скло задзвеніло, покликав господарів.

Не відразу, але вікно відчинилося і з нього визирнула темноволоса дівчина.

– Що тобі треба, хлопче? – спитала вона, змрявши поглядом Стаха.

– Вийти звідси.

– Х-ха! Всі цього хочуть. Я теж хочу ... Ха-ха-ха! – голосно, з викликом, засміялася дівчина і закрила вікно.

Вона видалася Стахові красивою, з достатньо правильними рисами обличчя і, головне, з дивно природним кольором його: ні блідим, ні засмаглим, ні підфарбованим косметикою, а просто здоровим... Здивувало Стаха і те, що одягнена вона була в щось незрозуміле – якесь сіре, грубе лахміття. Начебто мішок з-під картоплі. І говорила вона якось не так, як чулося Стахові. Сенса сказаного він розумів, нібито по губах читав, але слова були і ті, й не ті – чужі, незнайомі, але... зрозумілі... Як у закордонному дубльованому фільмі: губи говорять одне, а голос за кадром – зовсім інше.

Та Стахові було зараз не до цього. Йому потрібно було пошвидше вибратися з дворика. І, схоже, ніхто, крім дівчини, не міг йому допомогти. Стах набрався нахабства і знову жбурнув камінчик у віконце. Дівчина подивилася на нього звисока вниз і запитала презирливо:

– Ти звідки взявся такий сміливий?

– Я тут у вас на екскурсії...

– На екскурсії? На оглядинах... Не сміши.

Стах побоявся, що дівчина знову закриє вікно, і швиденько заговорив:

– Правда! Я приїхав у ваше місто на вихідні. Щоб відпочити. І зайшов у цей дворик випадково...

– Випадково...

– Так.

– Дивно...

– Я білорус, і мені цікаво було побути... – почав говорити Стах, але дівчина перебила його:

– Ти озирнися, куди потрапив, бі-ло-рус, куди сам прийшов...

Стах подивився навколо: той самий дворик, ті ж стіни, лава, дверей не видно ... Нічого нового. Один порятунок – це віконце. Але ... Що це? По кожній із чотирьох

стіни повільно, неспішно ходять воїни, озброєні зі списками ... І це робить дворик схожим на тюремний... «Кіно знімають...», – пригасив здивування Стах, пригадавши і дивовижний одяг дівчини. До речі, а де вона? Віконце знову було зачинене. Камінчик. Дзень! Дівчина. Вже не спокійна і усміхнена, а ніби сердита:

– Ну чо-го ти хочеш, хлоп-че? – спитала вона, розділяючи кожне слово на склади.
 – Допоможи мені вибратися звідси, – попросив Стасик, – я на поїзд спізнююся ...
 – Добре. Допоможу. Тільки за однієї умови: якщо ти виберешся звідси, розкажи там про мене, просто розкажи, що бачив мене... Згоден?

Стах був зараз в розпачі.

Дівчина опустила з вікна брудно-червону, домоткану – музейну? – підстилку. Стах вхопився за неї і зашкрябав ногами по стіні. Так підіймався він колись в гості до знайомих дівчат у гуртожиток на другий поверх, коли вахтерка не пускала. «Це кіно... – заспокоїв він себе ще раз: – Кіно знімають ...»

Кімнатку, в яку втягнула Стаха дівчина, була зовсім маленькою. Крім голого дерев'яного ліжка (ковдра з нього – здогадався Стах), у ньому нічого не було. Ні стола, ні стільця ... Але зате були двері – вихід!

Стах поспішив: часу до відправлення поїзда залишалось все менше і менше. Ночувати в цьому місті, нехай і в чарівної дівчини, йому зовсім не хотілося.

– Ну, так про що мені потрібно розповісти, коли вийду? – запитав Стасик у дівчини, задавши умову, і нетерпляче глянув на двері.

– Сідай, – запросила дівчина, – і слухай...

Можливо, те, що вона розповідала, і було цікавим. Але не Стахові і не зараз. Після перших слів: «Служила я у пана покоївкою...», Стах подумав, що дівчина просто репетирує свою роль і тому далі майже не слухав її, а лише зрідка кивав головою. Грала, між тим, дівчина добре, чесно. Природно. І сукня дуже підходила до її ролі – досвідченої й оббреданої паном простої дівчини, ув'язненої. Навіть не сукня то була, а звичайний мішок з дірками для голови і рук... Почекавши, поки дівчина закінчить (а вона, в пориві, наприкінці навіть заплакала), Стах, співчутливо проглаголивши, підіграв дівчині:

– Добре, я все розповім... А тепер покажи мені, як звідси вийти.

Дівчина відкрила двері і випустила Стаха у напівтемний, вузький коридор. Такий вузький, що двом в ньому не розминутися. Стах ішов коридором, немов по лабіринту: довго, повертав праворуч-ліворуч і, нарешті, вийшов під відкрите небо. Зітхнув на повні груди...

ДО

...і остовпів...

Він потрапив у ще один дворик, схожий на попередній, тільки трохи більший.

Високі стіни з червоного каменю оточували двір з усіх сторін. Стах, вже дещо зрозумівши, обернувся: проходу за ним не було – там, звідки він щойно прийшов, була така ж гладенька, рівна, акуратна стіна, як і праворуч, ліворуч, спереду ...

Але двір цей був не порожній. Біля дальньої стіни, під невисоким деревом, схожим на ясена або явора, Стах побачив натовп людей. Звідти доносився розмірений свист батога і тихий гул голосів – ніби один протяжний стогін ...

Стах підійшов ближче. На лавці... ні, на пласі... лежав хлопець зі спущеними штанами і підбраною сорочкою. Двоє чоловіків, аж захекалися від натуги, поролі

його. Били не як в кіно – не для вигляду, а серйозно, як на відповідальній роботі. Зі сперезованої червоними подряпинами спини стікала кров. Хлопець лежав без свідомості і на його обличчі написаний був не біль, а жах, яким палали широко розкриті – в подиві – очі... Трохи далі, за плахою, під деревом, в тіні лежали побиті раніше люди. Стах зібрався підійти ближче, але раптом на нього засичали з натовпу перед плахою:

– Куди без черги?! Куди без черги!

І справді, це був не натовп, не гурт людей, а черга до плахи. Стах слухняно став у кінець і спостерігав, що тут відбувається. Йому було шкода хлопця, якого пороли, але, коли придивився, то ще більш шкода стало тих чоловіків, які били його. Втома вказувала їх, здається, фізично-чуттєва, втома хронічна, давня і страшна у своїй нескінченності, незмінності і невідворотності.

Стах почав стежити за тими людьми, що побували вже на пласі і лежали тепер під деревом. Прийшовши до тями, вони вставали, підходили до червоної стіни за деревом і зникали в ній, нібито проходили крізь стіну. До того місця вела добре втоптана стежка, яка впиралася в стіну. Іншого «виходу» з цього двору не було... Ні, був! Трохи збоку від цієї стежки Стах побачив металеву драбину, що вела вгору, до краю стіни. І хоча на чотирьох кутах двору височіли вежі, на яких стояли охоронці з луками і арбалетами напоготові, Стах не витримав, кинувся до сходів. Підстрибнув, схопився за них і поліз. Ніхто з черги не кинувся слідом за ним. Ніхто з охоронців ніяк не відреагував на його ривок. Вже це повинно було, якщо не зупинити Стаха, то хоча б здивувати. Однак йому було не до того: він хапав ступені-поперечки і ліз, ліз вище і вище, до неба... Підійнявся, перекинув ногу через стіну, глянув униз і обімлів: весь дворик під ним був заповнений зміями – зміями різних кольорів і розмірів. Вони спліталися в клубки, качалися по двору, а деякі, піднявши голови, сичали або на нього, або просто в небо... По всьому двору валялися білі людські кістки, черепи ...

Стах повільно, розчаровано спустився вниз в колишній двір і став у кінець черги. Він не знав, для чого йому, як і іншим, потрібно пройти через таке випробування, через такі страждання. Але змирився з долею і хотів лише одного: скоріше потрапити на плаху, відлежатися і зникнути в стіні ...

У двір увійшов чоловік, але не з того боку, з якого потрапив сюди Стах. Озирнувся і, почувши: «Куди без черги!», став слідом за Стахом. Поспостерігав-поспостерігав мовчки за покаранням і побіг до стіни зі сходами. Підійнявся... і повернувся в чергу...

Підійшла Стахова черга лягати на плаху. І Стах пішов – без розпитувань. Жила в ньому надія, що отримає він свою порцію батогів, нехай і невідомо за що, підійде до стіни... вийде в місто і поїде додому... Раз потрапив уже якимось чином в таку халепу, і іншого виходу немає, то варто потерпіти... Аби швидше все скінчилося.

Один з чоловіків-катів, коли Стах проходив повз нього, шепнув: «На, потримай батіг, я піт витру ...» Жалібно так попросив, благально, аж ворухнулося щось щемливе в Стаха. Але він стримав себе, не пошкодував ката, не взяв батога, хоча рука було і потягнулася. Перестрашувався на всякий випадок, бо згадав раптом дитячі казки і старі перекази про таку хитрість: візьмеш батіг і сам станеш катом ...

Стах спустив штани, задер сорочку і ліг на плаху. Кат розмахнувся і вдарив. Стах закрив очі, чекаючи болю, але... болю не було... Фізичного... Зате різонув пам'ять

спогад. Хворобливий спогад. З далекого дитинства. Про подію, за яку йому чи не вперше в житті було соромно і про яку він давно забув. Це був перший його «гріх»; перший, тому що зробив він це свідомо. Йому було два роки або трохи більше. Батько попросив знайомого шофера, який возив торф на поле, щоб покатав Стасика. Стасик був щасливий... Дядя зробив один рейс, другий, а потім зупинив машину біля контори і пішов до неї. Надовго. І треба ж було такому статися, що Стасику саме закортіло пісяти. З кабіни він вибратися не міг, і терпіти більше не міг. Під ногами у себе він побачив маленьку калюжку – сніг з валянок розтанув – і вирішив попісяти в неї. Думав, дядько прийде і нічого не помітить – адже була калюжка раніше, була... Але дядько помітив ... І сильно накричав на нього. Особливо за те, що Стасик не відразу зізнався йому ...

Спогад цей гірко-прикрий пронісся миттєво: разом з ударом. За ним – другий, третій... Удар – спогад, удар – спогад... Болючий. І чим далі, тим страшніший. Від розуміння, що зроблено – не поправити, що пережите – не повториться. І найбільчіші спогади, не ті, які він і без того пам'ятав і від яких мав переживання, а забуті. Про ті події, яким він колись не надав значення, але від них, виявляється, страждали інші люди ... Все життя Стаха до сьогодні, до цього моменту, пройшло перед ним, б'ючи його, вивертаючи совість... Останнім був спогад про те, як нешироко обійшовся він з дівчиною, що допомогла вибратися з першого дворика ... Але Стах втратив свідомість задовго до нього. Між болем встигнув подумати, що згадує він своє минуле життя, напевно, щоб назавжди забути про нього, щоб попроситися з ним, повним помилок і прорахунків, щоб очиститися, щоб залишилася від нього тільки вина, чиста вина, невідомо за що і перед ким.

... Стах прокинувся під деревом. Лежав на спині і дивився вгору крізь гілки лісу. По дереву бігала, перескакувала з гілки на гілку спритна білка; в небі, хоча і був день, світив місяць... Дивно, але спогади його не стерлися. Нічого не забулося. Навпаки, пам'ять загострилася. Вона залишилася. Стах пам'ятав всі свої образи і всіх скривджених ним...

Поруч бухнуло на землю ще одне побите тіло. Стах піднявся і побрів по стежці. Голова ввійшла в цегляну стіну і відразу вийшла з іншого боку, начебто перешкоди і не було. Стах потрапив у ще один двір...

РЕ

... Який саяв шумом – шурхотом ніг, говіркою сотень людей.

У дворі стояли, сиділи, ходили чоловіки в незвичайному помаранчевому одязі, схожому на комбінезони. Однакові у всіх, як військова форма... або, як у ... в'язниці... Стах глянув – такий же комбінезон був і на ньому. Напевно, переодягли, поки лежав непритомний ...

Люди на площі були зайняті кожен своїм, і ніхто на Стаха не звертав уваги. «Де я? – подумав Стах. – Куди потрапив? Чому мені ніхто не пояснить? Навіщо заманили мене сюди? Заради чого? Невже це тюрма? За що?» Здається, поки лежав Стах на пласі, передумав-пригадав усе, що було в його житті. Аж до дрібних образ, до подобиць, всю правду – як на детекторі брехні. Але нічого кримінального в його житті не було ...

Кримінального нічого ... Значить, посадили за «політику»? Це найпростіше. Будь-кого можна легко зробити шпигуном, донощиком або «ворогом народу»...

Ні, це не в'язниця. Це гра якась. Начебто комп'ютерна. Віртуальна реальність... Тільки в грі він міг натиснути «Ctrl + Alt + Delete», або на іншу певну клавішу і «вийти» в будь-який момент... А тут... Хто ним грає? Хто грає за нього? І навіщо ...

І вирішив Стах – незважаючи ні на що – вирватися звідси, з цього кола двориків. Не чекати «game over», не чекати «звільнення», а всіляко наближати його самому ... Пройти через всі випробування з однією метою: повернутися назад, в те життя, з якого він потрапив сюди... Знав: витримати будь-яке випробування може тільки той, у кого є велика мета, заради якої він живе...

– Так, новенький... – до Стаха підійшло кілька чоловіків, схожих між собою, як брати. Тільки у одного з них була особливість – акуратно-підстрижена борода клинцем. Говорив він, адже, напевно, був старшим. «Хто вони? – подумав Стах. – Зеки? Арештанти? Такі ж як я ... З тих, хто знає, де я зараз перебуваю і що мені потрібно робити?»

Стах оточили п'ятеро чи шестеро чоловіків.

– Гроші є? – запитав бородатий.

Гроші в Стаха були, коли він увійшов до дворика, а тепер ... в цьому одязі ... у нього навіть кишень не було.

– Були, але... – відповів Стах, сподіваючись, що чоловіки далі самі зрозуміють.

– Що – «але»? Нічого? А це що? – бородатий вказав на мішечок, що висів, виявляється, у Стаха на поясі. Стах не встиг і оком моргнути, як бородатий відірвав мішечок і зважив його на руці. Там щось дзвеніло, ніби монети.

– Обманювати надумав? – злісно сказав бородатий і плюнув на землю. – Ану підніми! Підняти скорчену в піску грудочку його слини? Ні, нізащо! Стах заклав руки за спину, показуючи цим, що нічого піднімати не буде.

– Не хочеш? – Стах боковим зором побачив, як стискається навколо нього коло чоловіків зі стиснутими кулаками. «Уб'ють, – подумав він, – ну, і нехай. Але піднімати не буду!»

– Стійте, хлопці, – сказав бородатий, – нам немає потреби поспішати. Нікуди він не дінеться. Нехай подумає. Нехай добре подумає. А потім ми знову у нього запитаємо...

Чоловіки зникли, розчинилися в натовпі таких самих, як і вони, помаранчевих людей. Стах залишився сам. Серед сотень людей. Тінь серед тіней. Чужий всім і нікому не потрібний. Кожен був зайнятий тут своїми думками і ні на що не реагував.

Не минуло й десяти хвилин, як Стаха знову обступили ті ж самі чоловіки. Бородатий плюнув і сказав: «Підніми!» Стах у відповідь не ворухнувся.

– Не хочеш піднімати? Тоді викупи.

– За що?

– А де твої гроші?

– Ти ж сам...

– Тоді підніми...

Стах мовчав, не ворухився. А чоловіки, витримавши напружену паузу, розійшлися.

За десять хвилин все повторилося. Ще через десять знову, потім знову... Напруга зростала. Стах розумів, що це не гра, що відбувається це все на повному серйозі, і скоро має чимось закінчитися. Чим? Знущанням? Довгим і нещадним. Нескінченними стражданнями, а не короткою смертю. Але знущання вже були у самій повторюваності цієї ситуації з плювком. По-суті, дрібниці... Здавалося б, ну

що тут такого: ради Бога, підніми той кавалок мокрого пилу, і все закінчиться. Ти станеш таким, як і всі... Станеш таким – і залишишся тут назавжди? Ні ... Ось цього Стах не хотів. Смерті він не боявся. Але й не шукав її. Хоча думка про самогубство було ворухнулася, і він її прогнав. Він знав і з попереднього життя, що це тимчасова слабкість, яка не дає порятунку... Ні, треба змагатися до кінця. Незважаючи ні на що. Коли йдеш до певної мети і звертаєш увагу на кожну собаку, що гавкає на тебе, то ніколи до своєї мети не дійдеш... Він же надто багато значення надав цим чоловікам і зовсім забув, що мета у нього одна – вирватися звідси... Але, якщо вони є, коли доля звела з ними, то, може, вони чимось допоможуть?

Через кілька хвилин, коли чоловіки знову обступили Стаха, він сказав:

– Над нами одне небо, під нами одна земля. Ми всі тут не по своїй волі. Усі рівні. Крім вас я нікого не знаю. Так давайте ж триматися разом!

Однак ці пафосні слова ніякого враження на бородатого не зробили. Той нібито не почув їх, плюнув і сказав:

– Підніми!

– Не хочу! – закричав Стасик. – Не можу! Не буду! – і, відштовхнувши бородатого, рвонувся з кола чоловіків і побіг.

Біг довго, навіть здивувався, що такий маленький дворик ніяк не закінчиться... Летів серед людей, збивав їх з ніг, падав сам, піднімався і знову мчав. Поки не помітив попереду відчинені двері і не вскочив у ...

МІ

... жовтий від голих людських тіл дворик.

Стах зупинився, захакавшись від швидкого бігу. Люди повернулися до нього, і Стах побачив, що потрапив він в дворик повний жінок ...

Жах!.. Згвалтують! Стах кинувся назад – стіна виникла перед ним. Знову пастка... Стах завмер, притиснувся спиною до шорсткої стіни. Шорсткої? Стах спочатку відчув, а потім і побачив, що він теж голий. Напевно, ті кримінальники встигли здерти з нього одяг, коли він виривався ... Втім – що за чортівня! – Стах глянув униз і... Це був не він. Це була жінка ... Він став жінкою? Не може цього бути! Не хочу-у!

Але факт був в явою – Стах став жінкою. Тільки пам'ять і розум – начинка – залишилися в його чоловічихи.

Кілька жінок взяли Стаха під руки. Він не опирався. Жінки завели Стаха у величезний кабінет, в якому уздовж стіни стояло суцільне ліжко – метрів на сто завдовжки. На ньому лежали такі ж голі, як і Стах, жінки. Поклали на ліжко і Стаха.

Все робилося мовчки, без пояснень. Нібито покладалися винятково на розум Стаха. Як він зрозуміє, як оцінить те, що діється, так і буде... А сталося те, чого він і очікував, побачивши ліжко: в кімнату увійшли відразу може сто голих чоловіків ... Стах здогадався потім, що це були такі ж чоловіки, як він – жінка... Адже їм постійно хотілося помінятися місцями. І вони мінялися... Аж до втоми, що перейшла в сон-забуття. При цьому безперервно звучала гарна музика. Знайома Стаху мелодія, на кшталт: «Зірка Венера зійшла над землею...», і очі застилав солодкий туман ...

Крізь сон Стах почув, як його взяли за руки і за ноги і понесли. Якби Стах хотів залишитися тут і знову, і знову отримувати задоволення, йому варто було тільки подати знак, його б залишили... Але він не хотів...

Отямився Стах вже в іншому дворіку. Отямився...

ФА

... Від лоскотання травинок по щоці, вусі.

Він лежав у високій густій траві. Повівав легкий вітерець, ворухив стеблинки, і вони гладили його обличчя.

Це був перший дворик, наповнений зеленню, а не піском. Так, дворик, а не звичайний земний луг, як подумалося Стахові відразу. Він вважав уже, що вирвався назад, на свободу, аж ні – знову побачив стіни, башти над ними і воїнів з рушницями...

Трава була м'яка і ніжна. Запобіглива. Можна було б лежати так хоч все життя. Якби не голод, якби не гостре бажання їсти, яке відчув Стах.

Він відірвав скількись травинок і пожував. Несмачно. Мусолити траву, нібито пластмасову – навіть сік з неї не видавлювався.

– Що, ти їстимеш, хлопче? – до Стаха підсів чоловік. Стах глянув на нього, оцінив: з «наших», або з «обслуги». Здається, з таких, як він, прийшлих.

– Не пам'ятаю, коли їв востаннє, – сказав Стах безсило і без особливого бажання, – не пам'ятаю...

– Бачиш, он чоловік у зеленому капелюсі? Підійди до нього і скажи, що ти з п'ятого кута. І він тебе нагодує.

– Але я ж не з п'ятого кута. Я не знаю, звідки я, але, напевно, не з п'ятого ...

– А яка різниця. Тобі хочеться їсти – то обмани. Тут так: не обдуриш – немає співу.

– А хто-небудь інший нагодувати може? Щоб просто так, без брехні ...

– Ні, тільки він.

Стах полежав ще трохи. Від думок про їжу голод став зовсім нестерпним, пекуче болочим. Краще б він не жував тої трави. Під ложечкою смотало так, ніби хтось кишки намотував на руку і тягнув... І тоді Стах піднявся і пішов до людини в зеленому капелюсі.

– Ти з п'ятого? – запитав той відразу. Стахові залишилося навіть не вимовляти нічого, а тільки мовчки кивнути головою: «Так», і їжа стала б його. Але досі допомагали йому вижити, витерпіти його наївність і щирість, прагнення до правди і справедливості, і він вирішив і зараз не зраджувати собі:

– Ні.

– Не з п'ятого? – здивувався чоловік. – Ти що, я ж бачу, з п'ятого...

Ще один шанс представитися і поїсти... Але Стах був уже твердокамінний в своєму переконанні:

– Я не знаю звідки я, але не з п'ятого...

– Перший раз чую, щоб людина не збрехала? Дивно... Їсти хочеш? Ну, присядь... Я знаю, хто ти і звідки. Хочеш, розповім? – і чоловік у зеленому капелюсі почав розповідати Стахові про Стаха.

Почав здалеку, з батьків, з народження. Розповідав такі речі, що Стах одразу переконався: ця людина і справді все про нього знає. А потім дійшов до таких прикрих, брудних подробиць про батька і матір, що Стахові стало соромно за них... Дещо він знав, може, не так точно, але знав. Якби людина розповідала про чужих людей, і то Стаху було б незручно, некрасиво. А тут – батько й мати... Чоловік раптом запитав: «Може, я помиляюся... Може, я не про твоїх батьків говорю?» Простіше простого було підтвердити не про моїх і відмежуватися... Але Стах стримався, мало не крикнув на самого себе: будь щирим. І зізнався чоловікові: про моїх, про моїх батьків...

Чоловік здивувався, але виду не подав. І почав розповідати Стахові про його народ, про країну, в якій він живе. Знову ж таки – правду. Неприємну, гірку, мерзенну, але – правду. Стахові хотілося відректися від своєї, такої незручної, країни, з якої сміється весь світ. Сказати, що прийшов він з тієї, в яку приїхав на екскурсію. І це було б майже істиною. Однак він знову стримався, хоча розумів, що якби відкріся, шлях до їжі відразу ж скоротився б. До їжі, але не до свободи...

Чоловік знову виду не подав, що здивувався. Тим часом Стах побачив за ним стіл повний смачних закусок і випивок. За столом Стах, чи не вперше за час подорожей по двориках, побачив кілька знайомих облич. Прямо навпроти нього сидів поет, який прославився одним віршем, а поруч з ним – той, проти кого цей вірш був написаний. Вони розламали на двох смажене порося і вгризлися в ляшку ... Стах побачив ще кількох знайомих. Однак не було серед них його друзів або хоча б тих, кого він поважав і міг би підійти зараз і подати руку.

Голова обертом пішла в Стаха від смачних запахів, що повзли від столу, ковток слини перекрив дихання... А чоловік сказав:

– Іди і співай...

Стах засумнівався: чи варто йому сідати за один стіл з тими людьми, яких він не поважає ... Тим самим – чи не стане він подібним до них, одним з них? Зупинився на півкроку і повернувся до людини в зеленому капелюсі.

– Чому ти не пішов? Там що, є твої знайомі? Хто? Якщо це погані люди, зрадники чи донощики, злочинці або вбивці, то ми їх приберемо. У розхід пустимо відразу ж... Щоб тобі не заважали ... А може тут є люди, яких ти просто не поважаєш, соромишся, або вони некрасиві, огидні тобі, то тільки скажи ...

Стах хмикнув. Все він знає, ця людина. Проте ж хоче, щоб Стах сам назвав людей, яких тут же «в расход» пустять ... Ні, нікого він не назве. Підлість підлістю не лікують, а зароблений таким чином шматок хліба – поперек горла стане... Донос є донос, якою б прекрасною, благородною метою він не прикривався... Донос, як і зрада, в будь-якому «одязі», в будь-який час – зло, а не добро...

Тільки Стах подумав так, як стіл зник, і чоловік у зеленому капелюсі пропав, ніби й не було його поруч. Навколо одне – трава. Зелена трава на прямокутних могилах, зелений мох на старих хрестах. Це було кладовище. Стах пішов поміж могилами і хрестами, пішов до відчинених дверей... в новий дворик. Зупинився. Повагався трохи і ступив...

СОЛЬ

... У ланцюг людей, які повільно рухалися вперед.

Настільки повільно, знесилено, стомлено, що Стах, ще не втомлений, ще свіжий, ледве стримував себе, щоб не вийти з цього ряду і НЕ покричать, обганяючи інших, до тієї мети, до якої повзли вони так повільно. Попереду чувся гуркіт, немов трошили там кирками та кувалдами камені. Так і було: ланцюг людей тягнувся до каменоломень. Там кожен брав собі брилу по силах, звалював на плече і ніс. Стах також взяв середніх розмірів шматок блакитного граніту і поніс. Назад, з вантажем, люди йшли трохи швидше. Підходили до краю величезної ями, кидали туди камені і знову повільно сунулися до каменоломень.

І так цілий день. Довгий день – годин п'ятнадцять, з ранку до ночі. Потім найкоротша ніч. А зранку – знову робота. На цей раз з киркою і кувалдою. Через день зміни – то каміння носити, то розбивати блакитну скелю. Ось і все розмаїття.

Стах познайомився з сусідами в ланцюгу. Це були перші за весь час люди, з якими він сам заговорив тут. Того, хто був перед Стахом, називали Кнут, а того, хто був за Стахом Джой. Вони жили тут давно – вже навіть збилися з рахунку, скільки днів, чи, може, навіть років.

День закінчувався. Всі сідали, не порушуючи живого ланцюга, там, де заставав їх вечір, залишалися на відпочинок-сон. І, дивна річ, раділи, що ще один день прожитий. Деякі так і говорили: «День пройшов – і слава Богу!» Людина – така тварина, що до всього звикає. Все з'їдає, зрештою, байдужість і апатія. Ніхто, здається, не замислювався, де він, навіщо носить це каміння, ніхто не думав навіть, що тут – гірше, ніж у в'язниці. Адже у в'язниці, знаєш за що сидиш і скільки тобі ще залишилося. Знаєш, коли твій «термін» закінчиться. А тут... Тут ніхто нічого не знав.

Не замислювалися ні про що і сусіди Стаха. І коли Стах поділився з ними бажанням втекти звідси, ні Кнут, ні Джой його не підтримали.

– Навіщо, – байдуже сказав Кнут, – від свого – куди ти втечеш... А поза своїм – чуже ... Раз дано нам таке життя, таку долю – треба жити.

– Неправда. Це зовсім не так ... Людина може змінити свою долю, своє майбутнє. Треба тільки дуже хотіти це зробити і щось робити для цього. Під лежачий камінь вода не тече ... Якби я не старався щось змінити, я залишився б у тому самому першому дворіку. Або другому ...

– Змінити... Бажати... Навіщо? – казав Кнут, напевно, по-норвезьки, але Стах розумів його. – Для чого? Щоб з однієї в'язниці потрапити в іншу, може, ще гіршу? Жити можна і тут.

– Жити? Ти називаєш це життям?

– Життя є навчання, вчення терпіння і терпінню. І тут ми в ідеальному положенні.

– Так, життя вчить людину терпінню. Але не терпіння в очікуванні, а терпіння в дії. Якщо щось не вдалося з першої спроби, не вдалося, зроби другий раз, третій ... І ти – переможеш доб'єшся свого... Знаєш притчу про жабу в сметані: бовталася вона бовталася там, збила масло і вилізла... Треба діяти.

– Діяти? Щоб загинути? Ні, я знаю, що я – неповторний, я єдиний такий на світі. І я повинен зберегтися якнайдовше. Ось моє завдання на цій землі, або в цьому дворі. Моє завдання не тільки дійти до мети, але й не втратити себе при цьому. Необхідно використовувати будь-яку можливість жити і виживати. У будь-яких умовах. І не ризикувати нерозумно.

– Жити ... Вижити ... Тривалість життя не вимірюється кількістю прожитих років, а кількістю накопичених вражень. Людина, яка прожила сто років в селі і не була далі річки за будинком, прожила коротке життя... помреш і ти, скільки не будеш берегтися. Умреш рано чи пізно. У нас кажуть: все, що світить – згоряє. Чи не так?

– Так.

– Згориш і ти. Згниєш тут, так нічого і не побачивши, крім блакитного каменю і зігнутих спин перед собою. Не залишив нікого і нічого після себе. Невже так і будеш ти тягати цей камінь, не втечеш зі мною?

– Кожен помирає своєю смертю. Так кажуть у нас... Значить, мені судилося це: ні до чого не прагнучи, жити, як живу... І тому, навіть якщо б я знав, що завтра настане кінець світу, я сьогодні все одно носив би каміння...

Його філософію не можна, неможливо було збагнути. І поговоривши так ще кілька разів, Стах вирішив не шукати спільника, а вибратися одноосібно.

Під ранок, коли всі спали, він встав і пішов. Було ще темно, він не бачив куди йде, куди дереться по камінню. Нарешті доповз до схилу, який закінчувався десь глибоко в темряві. Стах закрив очі і покотився вниз.

Коли розвиднілося, Стах побачив, що знаходиться знову в дворику, який потопас...

ЛЯ

... В передранковій синій напівтемряві.

Скільки бачили очі, двір був заповнений невеликими, дачними будиночками. Підійти до них відразу Стах не наважився. А даремно. Міг би в будь-якому з них відпочити з дороги. Його прийняли б з радістю.

Дізнався про це Стах тільки тоді, коли двір ожив – прокинувся і наповнився людьми. Його побачили, кинулися обіймати. І Стах зрозумів, що сюди рідко хто приходить.

Життя тут текло розмірено і спокійно. Небагато мешканців вважали, що потрапили – ні більш, ні менш – в рай. Кожен тубілець мав свій окремий синій будиночок, добру їжу, яка невідомо звідки бралася щоранку, – і все свіже, смачне, різне ... Дні люди проводили у цікавих бесідах, в читанні книг, в іграх. Деякі малювали, інші щось писали... На одне тут було «табу», заборона – на спогади про своє минуле ...

Охорона на стінах стояла, але тікати ніхто не збирався, – це Стах зрозумів відразу ж. І переконався після однієї-двох бесід.

– Від добра добра не шукають, – заговорювали його занепокоєння тубільці, – ми багато де були, у кожного був свій шлях сюди, але кращого життя ми ніде не бачили. Звідси можна вийти, але ще ніхто сюди не повертався... не рвися даремно ти, живи тут ...

– Якщо ніхто сюди не повертався, то це зовсім не означає, що десь гірше, ніж тут. Може, якраз навпаки... – казав Стах, але ніхто його не слухав. Люди, позбавлені віри і втомлені, раділи своєму тихому щастю і нічого кращого не хотіли. Більше того, деякі, почувши його слова, починали озиратися, чи не чує хто їх: вони боялися втратити, що мали... Хоча, по суті, їхнє існування тут нічим не відрізнялося від тюремного.

Стах же заспокоїтися не міг. У нього є право вибору: спокуситися щодо ситого і легкого життя, особливо в порівнянні з тим, що бачив, пережив раніше, в інших дворах, і залишитися тут, або... Що чекає його попереду, там, за стіною, він не знав. Але зупинитися, як йому здавалося, на півдорозі, він не хотів ...

У той день, коли Стах остаточно вирішив йти далі, до кінця, він, абсолютно несподівано, знайшов одностумця. А переконав він давнього жителя цього дворика простим питанням:

– Що таке, по-твоєму, щастя?

– Не знаю... Тут, конкретно, не знаю... Раніше, там – знав ... Але, може, – щастя в тому, щоб повернутися додому, на батьківщину, до рідних ...

– Ось-ось... А може, спробуємо, може, ризикнемо?

– Давай...

Вночі, коли всі спали, вони зробили підкоп під однією зі стін і пролізли...

СІ

...Ну звичайно ж, у ще один дворик.

Він був порожній.

Тільки – двері, двері, двері... в стінах.

І на кожних дверях напис: «Щастя», «Горе», «Багатство», «Страх», «Радість», «Біль», «Любов»... і далі – всі існуючі почуття і стани людини.

Стах не бачив, що вибрав той, хто потрапив у цей дворик разом з ним.

Йому ж хотілося вибрати двері з написом, який включав би в себе всі ці поняття, щоб раз і назавжди покінчити з цими стражданнями, з цими випробуваннями, з цими подорожами по двориках...

Він вибрав двері з написом: «Смерть».

Відкрив її і...

ДО

...Вийшов на ту ж саму вулицю, з якої увійшов колись у дворик Скорини.

Частина третя ОЧІКУВАННЯ, або Заувага 1995-го року

*«І озиратися почав я неодмінно,
Немов в буття повернувся з небуття ... »
Данте. «Божественна комедія» – «Пекло».*

Тіні повзли по землі. Довгі тіні, з яких народжується вечір, щоб померти в ніч. Неквапливо, але невблаганно, неухильно, наближалися вони до ніг Стаха, і зупинити їх – означало зупинити час, зупинити життя. Тіні належали не навколишнім деревам і хатам, а сонцю, яке ховалося за цими деревами і будинками, яке виходило звідси кудись туди, де тіні відразу зменшувалися, де темрява, згорнувшись, зникла, де народжувався ясний день. Будь-який результат є народження? Можливо, і так. Але не тут, а десь там... Стах наступив на найближчу тінь, яка огорнула собою його черевик, наклав її, взяв у полон. Він відчув холод тіні, немов засунув ногу в кучугуру снігу. Холод не фізичний і тому відчутно ще більш страшніший. Сонце забирало звідси не тільки своє світло, а й тепло. Забирало, щоб завтра знову так само неухильно – неминуче – віддати і світло, і тепло людям. «Так варто боротися з насуванням холоду й темряви, – подумав Стасик, – він і вона наскільки неминучі, настільки тимчасові. Закони природи єдині для всіх і кожного, і рано чи пізно потрібен відпочинок. Нехай і наш відпочине... Можливо, предки наші жили в ясний день, можливо, нащадки наші ще поживуть. А на нашу долю дісталася ніч... »

Стах вболівав за те, що відбувалося в цьому краю. Він наполегливо, болісно шукав виходу для себе, а знаходив лише виправдання бездіяльності. Огідно було відчувати свою слабкість перед системою, сила якої здавалася непорушною, як закони природи. Прикро було жити очікуванням, адже життя одне і його не перечекати...

Налетів вітер. Різкий, нервовий. Пригнув голови дерев, витесав пожовклі листи, що з останніх сил трималися за життя. Широкий, немов спрацьована долоня, кленовий лист опустився на плече Стаха, погладив його, ніби пошкодував-поспівчував, або – попрощався, і поїхав на лавку. «Осінь... Вечір року, що несе ніч – зиму. І тут – спокій...» – подумав Стах. Не тому думки крутилися нині навколо одного – спо-

кою, не тому тільки про наближення його говорила тепер природа, а що він був дуже втомлений. Кілька останніх місяців працював Стах над картиною. Десятки варіантів, сотні ескізів відкинув, перш ніж почав писати. І ось робота добігає кінця, а він – незадоволений нею. Гризе його хробак сумніву. Немов хтось, некрасивий і огидний, шепоче йому: «Не те, зовсім не те виходить у тебе, не те, що ти задумував...». Хоча друзі і дружина в захваті, хоча й сам він бачить, що в цій картині «підскочив» вище самого себе, проте... Проте щось у ній не влаштувало його. Що? Він поки що не знав. Шукав і не знаходив. Бувало з ним таке і раніше, але тоді він або був більш впевнений в собі і залишав все так, як склалося, або менше знань і знання не заважали йому (як не допомагали зараз), тому вихід знаходив швидко. Цим же разом він, напевно, занадто серйозно поставився до своєї чергової, так – чергової, а не етапної, роботи, тому що ніщо з того, що він придумував, не «бачилося» йому на картині, як завершальний штрих... Тому вона розвалювалася, розпадалася на острівці, згуртувати які в єдиний материк він не міг...

Сьогодні ввечері Стах прокинувся в той момент, коли стояв біля картини з кухонним ножом, готовий кинутися на неї, порізати на шматки, змести їх в кут і почати писати заново. Отямився і вирішив вийти в ближній скверик, щоб відпочити, щоб забути. Тому що він раптом зрозумів, усвідомив, що це невдоволення переповнювало не тільки його. Воно йшло і від незакінченої картини. А бажання знищити свій твір – чи не було то бажанням знищити себе? Адже набридло йому шукати вихід, а знаходити виправдання, бо зрозумів, що він – тільки людина, тільки художник і не більше того...

Темніло напрочуд швидко. Буквально на очах густішали фарби прозоро-безбарвного повітря. Тіні давно зібралися разом, в одне ціле, величезне, увібравши у себе все місто. Повз лаву, на якій сидів Стах, проходили якісь люди, проносили свої запахи, фарби і слова. Скверик майже спорожнів. «Зникли і собаківники. І дійсно – собаківники, адже водять вони своїх собак, бояться навіть спустити їх з повідця, щоб не забрехали. І не вкрали... Ні, водять своїх господарів собаки – тягають за собою від дерева до кущика, бризкаючи потроху не на ноги клопітким господарям.

На вулиці запалили ліхтарі, і в скверику стало ще темніше. Стах завмер у роздумах – мовчазний, нерухогий – і збоку могло здатися навіть, що він дрімає.

– Молодий чоловіче, агов, молодий чоловіче! – біля Стаха зупинився якийсь чоловік, на вигляд майже дід, але в позі його відчувалася ще міць і сила, а в руках – легкість.

– Молодий чоловіче, ви не підкажете – де могила Пфлявмбавма? – чоловік запитав і пильно подивився в очі Стахові. Говорив він з помітним акцентом. Прибалтійським, схоже?

«Могила Пфлявмбавма?» – Стах нарешті зрозумів, про що його запитують, і стрепенувся: і дійсно, колись на місці цього скверика було кладовище. Німецько-лотеранське кладовище. Але більшовики років п'ятдесят тому його знесли, могили вирівняли, а надгробні плити з готичними написами розібрали місцеві жителі на фундаменти будинків. І ніхто, напевно, зараз в цілому місті не покаже те місце, де була колись могила Пфлявмбавма ...

– Карла Івановича Пфлявмбавма, – сказав чоловік і на цей раз акцент його видався Стахові єврейським і сам він – схожим на єврея, старого мінського єврея.

– Не знаю, – відповів Стах, – тут давно скверик. Я оселився – скверик вже був. Запитайте, може, у когось зі старших.

– Який скверик? – перепитав чоловік здивовано. Роблено здивовано, але того вистачило Стахові, щоб відняти спину від лави й озирнутися. А й правда: який скверик? Стах сидів на цвинтарі, а навколо були надгробні плити. Суворо перемежувалися вони між собою, стояли вище-нижче, немов будинки в нічному місті, але не будь-як, не хаотично, як на Голгофі, а строго, акуратно.

– Тут... тут завжди був скверик... – тільки й зміг вимовити Стах і подумав: «Поки зовсім стемніло, потрібно йти додому, лягати спати і добре відпочити ... Відпочити, адже так недовго і з глузду з'їхати...». Кладовища, подібні правильні кладовища з грзніми надгробними плитами, не зовсім білоруські і разом з тим споконвічно-білоруські, і повинні були бути на його картині. Саме їх там не вистачало. Якраз таких. Тільки от де? У правому кутку на «золотому перетині»?

– Ну, скажімо, скверик тут був не завжди, і ви це прекрасно знаєте, – сказав чоловік, присів поруч зі Стахом на лавку, дістав з кишені люльку, набив тютюном з красивої, чорної в червоні квіти, табакерки. – Пробачте, молодий чоловіче, а у вас сірників не буде?

– Нема ... Вибачте, але нічим я вам допомогти не можу... Я зібрався було йти додому, тому ще раз вибачте...

– Почекай, – раптом безапеляційно виголосив чоловік, – не поспішай, мені, власне, не могила Пфлявмбава треба. Я і без того знаю, де вона. Он, бачиш, над нею хрест готичний кам'яний? То вона. Прийшов я в іншій справі. Я прийшов, щоб показати тобі твою могилу...

– Мою могилу? Мені?

– Безпосередньо.

– Вибачте, але мені не до жартів...

– Я й не збирався жартувати. Ходімо, покажу.

Стах НЕ був загіпнотизованим і, незважаючи на втому, як здавалося йому, цілком володів собою. Принаймні міг критично мислити, міг не піддатися на спокусу, міг, думалося йому, в будь-який момент спокійно попрощатися з незнайомцем, встати і піти додому. І якщо щось і взяло верх – то тільки цікавість, так думав він і хотів перевірити себе в незвичній ситуації. На це, напевно, і розраховував чоловік.

– Ходімо? – перепитав він і спалахнув димом – білим на тлі темряви, легким у світлі ліхтарів і – справжнім: Стах почув приємний запах його, ніжний і тонкий. Коли і як незнайомиць прикурив – Стах не помітив.

– А чому б і ні, – осмілів раптом Стасик, – підемо.

Хотів того Стах чи ні, однак в словах його чувся виклик, легка іронія і глузування. Тільки ось над ким іронія і глузування – над собою чи над чоловіком? Кому виклик? Оскільки Стах був майже впевнений, що перед ним реальна людина, то і перше, і друге, і третє адресувалося тільки йому самому. Він не любив в собі цю розсудливість, обережність, острах ризику, розрахунок – терпимість, як зараз люблять говорити – і тому час від часу змушував себе вдаватися до якихось авантур, з яких, бувало, виходив ще зліший і незадоволений собою.

Чоловік і Стах пройшли кілька десятків кроків углиб скверика-кладовища і зупинилися біля свіжого жовтого горбка, в який був встромлений погано пофарбований дерев'яний стовпчик з чорною металевою табличкою. На ній світилися спішно, але не скажеш, що неохайно, написані білі слова і цифри. Прізвище, ім'я, по батькові Стаха. Причому ім'я повне, паспортне – Станіслав, а не творче, не сімейне, під яким

його всі знають. І дати. Народження і смерті. Народження... і... смерті: 12.10.199 ... Цифри попливли перед очима Стаха: рік був нинішній...

– Це – правда? – неслухняними сухими губами вимовив Стах. Проговорив-запитав: – Це – правда: мені залишилося жити тільки сім днів? – і побачив свій знімок на могилі під стовпчиком. Його улюблений знімок. У чорній рамці і з чорною смугою навкоси вниз... І почув густий запах сиріої землі і незасохлої фарби, чим було настояне повітря.

– Так, тільки тиждень, – спокійно відповів чоловік, взяв трубку і спалахнув димом, – рівно через тиждень ти прийдеш сюди, в цей скверик, сядеш на ту саму лавку і будеш чекати мене. Я прийду до тебе ... Щоб попрощатися. Адже трапить-ся з тобою тут те, що й повинно статися: інсульт. Ти заснеш тихо і покійно на цій лавці, і ніхто не здогадається тобі допомогти, ніхто не викличе «швидку». А якщо прибіжить шукати тебе дружина, буде вже занадто пізно...

– Пізно... – тільки і зміг повторити останнє слово чоловіку Стах. Він не був розгублений. Він не був здивований. Він був байдужий до всього, ніби не усвідомив ще, що мова йде про нього. Але – «начебто», так як він все розумів. Тільки от як реагувати на це, не знав. Сприймати серйозно, розпитати подробиці, або посміятися, пожартувати з чоловіка, – розум не підказував йому виходу. Розум мовчав, ніби приймав слова чоловіка за істину.

– Так, пізно, – так спокійно повторив чоловік і додав, – вже сьогодні пізно щось змінити. Не можна. Неможливо. І ти не зможеш зараз ні віддалити свою смерть, ні навіть поквapati, що б не робив для того. Адже не важливо, як ти помреш, важливо – коли. А ти помреш рівно через тиждень – 12 жовтня, ввечері... Від інсульту. І будуть одні шкодувати тебе такого молодого і талановитого, а інші заздрити легкій смерті... У тебе зараз є тільки один вибір: як прожити, що зробити за цей тиждень. А в іншому – від долі не втечеш. І я підказав тобі дату.

Стах мовчав. І тоді незнайомиць продовжив:

– Щоб ти остаточно повірив мені, а не вважав, що наша розмова якийсь сон, примарний, марення твого втомленого розуму, скажу ось що: зараз вісім годин, а о сьомій твої дружина і дочка пішли в театр і повертатимуться звідти о пів на десяту. На перехресті біля Міського валу в їхній автобус на повній швидкості вріжеться «мерседес». Не хвилюйся, все обійдеться легким переляком, тільки одна жінка зламає руку та хтось носа розіб'є падаючи. Але дочка і дружина тобі обов'язково розкажуть про цю подію, що відбудеться через півтори години.

І все ж чоловік підбрав дуже зручний момент для зустрічі зі Стахом: той був занадто виснажений, щоб миттєво реагувати на його дивні слова, якщо не повідомлення, щоб з чимось сперечатися, щоб щось уточнювати... Через кілька секунд незручної тиші, чоловік дістав із кишені годинник, клацнув кришкою, хмикнув про себе і вимовив на прощання:

– Ну що ж, якщо ти все зрозумів, то – прощай. Мені пора. Слова зайві (Стах збирався йому дякувати), а через тиждень – приходь сюди, в скверик, на улюблену лавку. Зваж все і приходь. Обов'язково. І, може, ще побачимось... Прощай.

Стах весь цей час, як зачарований, не зводив очей зі своєї могили, зі знімку, з якого він мертвий вдивлявся в себе живого. А тому й не помітив навіть, як і куди зник чоловік. Пішов він чи розтанув на місці, як дим з трубки ... Але кладовище було ще навколо Стаха – реальне, справжнє, старе кладовище. І могила його була перед ним.

А значить він не спав і не марив. Стах дістав з кишені носовичок, зачерпнув жменю сируватого жовтого піску зі своєї могили, висипав у хустку, згорнув її, зав'язав і поклав у кишеню. Навколо вже було просте кладовище, не те – німецьке, а якесь інше, якого Стах не знав, не бачив раніше... Стах ще раз глянув на дату своєї смерті: 12.10 ... повернувся до неї спиною і пішов у бік світла, в бік вулиці, на якій, звідси видно було, не припинялося життя – низько над асфальтом пливли автомашини і поспішали кудись люди.

Так, місто ще не спало. Тихенько прослизнув повз Стаха майже порожній 57-й автобус. Водій економив паливо і машина котилася вниз з вимкненим двигуном. Із мілицейської школи з дружним реготом вийшло кілька хлопців у формі. Стах озирнувся. За ним був той самий скверик, в який він увійшов під вечір. НЕ могили – скверик, з рідкими, товстими старими деревами, маленький, наскрізь пронизаний протягами вуличного світла. Порожній. Звичайний. Однак Стах чомусь був упевнений, що побачене і почуте ним тут – правда, а не сон, не «маячня втомленого розуму». І впевненість ця – не залишки гіпнозу. «Тільки тиждень... Мені залишився один тиждень життя...» – подумав він, підходячи до свого будинку. Йому йде тридцять третій рік, він тільки-тільки спромігся у творчості на щось своє, перед ним почало відкриватися привабливе майбутнє, і ось – треба вмирати... «Не хочу!» – пульсувала думка, билася, як птах в клітці, рвалася на волю, в крик, але заглушала її інша: «Що робити? Як жити?». Ні – «Як доживати?». У нього є тиждень, щоб щось зробити, щоб, можливо, змінити свою долю. Всього тиждень! Ні – цілий тиждень ... Але незнайомець сказав, що нічого змінити він не зможе. Навіть, якщо зараз спробувати вбити себе, зробити характері, як Місіма, зіскочити з дев'ятого поверху, як Яніщин, або повіситися, як Єсенін – все одно «відкачають», і помре він, після пекельних мук, тільки через тиждень: 12:10... В його очах знову виник напис на стовпчику над могилою... А значить – цілий тиждень йому доведеться ще жити ... Доведеться? То було мало, а зараз занадто багато: «доведеться...» – здавався смішним для себе Стах.

Він піднявся на другий поверх, довго шукав в кишені ключі від квартири, а потім, не відразу потрапляючи в замкову щілину, відкрив двері. Вдома нікого не було. Дружина з донькою дійсно зараз в театрі (знати про те міг багато хто – подумав Стах), в ТюГу, на «Колисках чотирьох чарівниць». Майстернею Стах, як занадто молодий, ще не обзавівся, не надбав: держава не дала, як іншим. І з дозволу дружини він перетворив на майстерню одну із трьох кімнат «хрущовки» – вузьку і довгу, як труна, але з вікном не затуленим деревами, відкритим сонцю. Стах увійшов до неї, ввімкнув світло. На мольберті, прямо перед ним, стояла незакінчена картина. Була вона середніх, можна сказати, розмірів: метр на метр тридцять, приблизно. Вдивившись у чорно-сірий прямокутник полотна, Стах одразу побачив, де він намалює кладовище. На золотому перетині. Там, де зараз жовтіла пляма, від якої він страждав, як від зубного болю. Взяв фарби, підібрав на палітрі колір – колір недавнього вечора, насичений яскраво-бузковою фарбою тіні від призахідного, за деревами невидимого, сонця. Стах підходив до картини, кидав на неї різкі і легенькі, мокрі сліди фарби, відступав пару кроків, дивився частенько кліпаючи, обережно повертався і ласкаво, лагідно підправляв те майже нерухомим пензлем. Він не боявся зіпсувати картину внесенням чогось нового, не запланованого, не продуманого завчасно і не прикинутого на ескізі. Він повністю віддався інтуїції, тому почуттю польоту, яке називають натхненням, або, якщо ближче до художників, – екстазом.

Він не бачив тепер нічого навколо себе, він нібито сам був усередині своєї картини і тільки підмальовував, оновлював фарбу на лавці, на стовпчику на могилі ... Древа навколо стали вже справжніми, він незадоволений був тільки небом: воно ніяк не хотіло ставати живим.

... Грюкнули ключі в замку – повернулися дружина і дочка. Стах відклав кисті, витер від фарб руки: він любив вимішувати фарби вказівним пальцем, щоб відчувати їхні жар і холод. На питання: « Що робиш? » – відповідь знайшлася сама, – подумав Стасик, – працюю. « Працювати, як ні в чому не було. Працювати так, щоб за цей тиждень картину закінчити ... » Залишилося вирішити тільки – як жити тепер з тим знанням, що дав йому в скверіку-кладовищі незнайомиць? Дружині казати чи ні? « Звичайно ж, ні, – рішуче остудив себе Стах, – поки – ні. А, може, й зовсім нічого не говорити. Нехай краще дізнається після. Тоді, якщо це має бути... ».

В майстерню вбігла дочка. Радісна, щаслива і водночас – чимось стривожена.

– Ой, тату, як добре, як добре... Як добре! Я виросту і стану актрисою, – і закутилася навколо мольберта, немов у танці. – А знаєш, що на дорозі було? На перехресті. Всі так і ахнули...

– Швиденько збирай книжки і спати, – це в майстерню увійшла дружина. Суворо, як завжди, коли справа стосувалася « виховання » і навчання дочки. – Завтра рано в школу, а ти танці влаштувала. Спати! Швиденько... І відразу ж прийшла в благодушний настрій:

– Ну як у нашого татуся справи? – підійшла до Стаха ззаду, поклати голову на плече, заглянула на картину. – Звідки взялася ця похмурість? – відразу побачила вона, помовчала і додала. – А знаєш, в цьому щось є... Думаю, напевно, це якраз те, чого і не вистачало... Чи не кладовище ти пишеш? Так?

Стах довіряв їй, її смаку. І десь глибоко в душі порадив, що насправді знайшов вихід: саме кладовища і бракувало його картині заради завершення, заради заокруглення, заради закільцевання його ідеї, заради замкнення її в просторі картини, заради повноти циклу життя...

– Втомився?

– Трохи ... А що там було на дорозі, на перехресті?

– Ой, тату, – знову підлетіла дочка, – імпортний « мерседес » в наш автобус « бух! ». Аж скло повилітало. Ми так злякалися, так перелякалися...

– Іди спати, базіка, адже з ранку не добудитися тебе. Іди, якщо хочеш ще в театрі побувати, – сказала дружина дочці, і та, похмура, повернулася до своєї кімнати.

– Так що там було? – запитав Стасик.

– Нічого особливого: п'яний камерсантик на « мерседесі » на червоний світлофор ішов і в наш автобус врізався. Кажуть, гальма відмовили. Але дурням щастить – жодної подряпини навіть. А в автобусі одна жінка невдало впала і руку зламала, інших тільки дрібним склом обсипало...

Ну що Стах міг сказати їй на це, і що міг сказати собі? Незнайомцеві він і без того повірив. Випадок з автобусом і « мерседесом » тільки підтвердив, що він не помилився, що і справді, чому бути, того не минути, ні сьогодні, ні через тиждень ... Він зловив себе на тому, що не слухає розповідь дружини і змусив себе « повернутися » у кімнату. Дружина теж помітила якісь зміни на обличчі чоловіка і запитала:

– Що з тобою?

– Нічого, просто сильно втопився. Цілий день біля мольберта, як проклятий, як біля верстата. Голова «іде». Піду, подзвоню Вітасу. Може, вийдемо, подихаємо нічним Мінськом. Котра година, до речі,?

– Пів на одинадцять.

– Якраз добре...

Стах з одним сусідом-письменником Вітасом практикували такі нічні прогулянки, заради просвітлення голови після денного шуму і перед «всеношною». Були вони «совами» і працювали зазвичай всю ніч, майже до світанку взимку і до білого дня влітку. Вітас відгукнувся одразу:

– Ми з тобою відчуваємо один одного на відстані, як породисті собаки. Я також рухався уже до телефону, щоб набрати твій номер...

– Тоді – за сквериком?

– За сквериком.

Вітас був кращим слухачем у Стаха. Як і Стах у нього. У цих своїх прогулянках вони не тільки розмовляли про життя-буття, а й передавали один одному задумані сюжети, шліфували їх у розмовах, розвивали, а іноді й додумували разом. Не раз подумки Стах подякував Богу, що звів його з вдумливим, тактовним, завжди привітним Вітасом. Хоча зовні вони були абсолютно різними: Стах – типовий поліщук, а Вітас – кремезний, білявий «середній» білорус, серця їхні билися в такт і душі тремтіли та відгукувалися на один і той же заклик однаково. Тому Стах і не став приховувати від Вітаса нічого про свою недавню зустріч: був упевнений – порадить і зрозуміє, як самого себе.

Вітас вислухав Стаха мовчки, якимось загальмовано-спокійно, навіть в ході трохи відстаючи, хоча зазвичай йшли крок у крок, як солдати на плацу – за тричотирирічне ходіння відчували один одного інстинктивно, інтуїтивно і повертали завжди спільно, не змовляючись, а так, між іншим, у розмові.

– Який, ти кажеш, він мав вигляд, – перепитав Вітас, – міцний, літній, схожий на єврея, прибалтійський акцент... Чому акцент? Для них же будь-яка мова чи навіювання не проблема. Хіба – заради повноти враження.

– Для них... Ти знаєш, мені все одно, хто це буде. І неважливо звідки: з раю, з пекла, з майбутнього або з минулого. Мені важливо інше: щоб тобі зараз дали тільки тиждень, один тільки тиждень життя, як би ти його прожив?

– Гм ... Я думаю... Я думаю, що в будь-якому випадку не став би щось по-великому міняти. Жив би так, як раніше...

– Невже не захотів би спробувати тих радощів життя, яких не скуштував, які відкладав на потім, і ось цього «потім» не стало...

– Не знаю... Але однозначно не напився б. І по курвах не пішов би. Жив би, як і колись, ніби нічого й не сталося, ніби нічого й не знаю... Ні, все-таки, враховуючи, що, можливо, і справді залишився тільки тиждень, постарався б доробити ті справи, які розпочав, заради яких жив... живу. Ущільнив би час, працював би день і ніч, щоб дописати почату повість. Ти ж знаєш... Я стільки хочу в неї вкласти...

Стах зітхнув з полегшенням. Таку собі відповідь він уже знайшов для себе там, в майстерні: працювати, доробити, закінчити свою картину. Геніальну картину – хотів би думати він, якби не вічний сумнів... Він прекрасно розумів і, до речі, навіть трохи не сумнівався в істині того, що коли пишеш видатну річ, то й писати її

потрібно відповідно. У сенсі – братися за пензель тільки тоді, коли бажання працювати – непереборне, коли все тіло аж тремтить не тільки від цього бажання, але і від впевненості, що саме зараз ти можеш сотворити щось незвичайне, геніальне. І ніколи не підходити до мольберта, коли поганий настрій, байдужість до всього, лінь. Адже вона передається твору. Не треба змушувати себе, гвалтувати. Як же ти передаси гармонію світу, якщо немає гармонії в твоїй душі? Якщо ж працюєш з насолодою, задоволенням, коли пишеш картину усвідомлюючи, вірячи, будучи переконаним, що твориш річ геніальну, то твої думки, енергетика, біоструми, твоя віра свідомо чи підсвідомо передадуться картині і вона потім буде виділяти їх, вона буде говорити ними з глядачем, з відвідувачем виставки, з любителем або професіоналом; кожен штришок, кожен мазок буде свідчити про геніальність творця і його твору. Цим і відрізняється робота генія, – думав Стасик, – від роботи простого майстра, поденника, розмальовника. Це так, але у справжнього, геніального майстра завжди є один «пункт», про який не можна забути, який не можна приховати далеко-далеко, який завжди при ньому, так як живе в ньому. Це – сумнів. Іноді, правда, він – сумнів – спить, проте коли вже прокидається, то будь-яке усвідомлення того, що твориш ти річ геніальну, зжере за хвилину та ще й оближеться. І каменя на камені не залишиться від твоєї впевненості, подолати цей кризовий стан, щоб не знищити зробленого, не запити, НЕ закинути все – можуть тільки люди сильні...

Вітас знав, що писав зараз Стах картину виняткову. Він бачив начерки, знав думки, «читав» картину розпочату і доведену до сьогоднішнього стану. Він не бачив хіба що те нове, що дописав Стах ввечері, після повернення з кладовища. І йому хотілося підтримати друга, який, очевидно було, заплутався в собі, у своїх думках. Але як зробити це так, щоб не образити його?

Вони пройшли кілька кварталів мовчки, замкнувшись в собі і не помічаючи витонченості сонного Мінська, не помічаючи його нічного життя, що вирувало біля кафе, біля зупинок таксі і просто поблизу деяких затемнених під'їздів. Час від часу до них долинали то рокіт машини, то сміх або крик дівчини, то просто гучний тупіт ніг... Але вони, звичні до цих звуків, до таких їхніх прогулянок, не бачили і не чули зараз нічого.

Стах ішов і думав, що йому пощастило з ним. Як і з дружиною. Не тільки в життєвому, побутовому сенсі, а й у творчому. Роздивляючись картину, Вітас, здавалося, читав його думки. А значить, можна хоч для початку заспокоїтися, у Стаха виходило так, як він того хотів. А значить, домігся він основного: зумів точно передати свої наміри полотну. Вітас місяць тому, тільки підійшовши до картини, продекламував Богдановича: «Подивися, як схід розгорається, скільки в хмарках залітних вогню...». Хоча не було на картині ні сходу, ні хмарок. Там були люди. Там були фарби. І люди, і фарби боролися між собою, як добро бореться зі злом. Картина була сном не сном, реальністю НЕ дійсністю, як, власне, і саме життя. Однак, головне, вона ніби випромінювала НЕ безвихідь, якою переповнене, просочене наше сьогодення, а віру в краще, світле майбутнє, в перемогу добра над злом, світла над темрявою на цій землі. Те промовляла картина, в якій, як і в історії, як і в житті, де ми не знаємо ні початку, ні кінця, перемішалися і минуле, і сьогодення, і майбутнє, що випливало з минулого, як минуле – із майбутнього... Зробити таке можна хіба тільки в живописі. Музика чи література тут були б безсилі, безпорадні...

– Так, кажеш – дописати почате, доробити недороблене... – порушив тишу Стах. – Це було б зрозуміло, це було б добре, якби не одне: родина. Ти думав про це? Бачиш, а я тільки про те й думаю. Я залишаю сім'ю – дружину, дочку без майбутнього... Я нічого не зробив, щоб забезпечити їм нормальне життя. Без мене...

– Перестань! Я вже не радий, що підтримав бесіду. Хіба можна про таке говорити всерйоз? За великим рахунком – всі ми ходимо під Богом. І кожну хвилину – від народження – ризикуємо своїм життям, так як це єдине, що у нас є незамінним, нерозмінним. Ось тепер може зупинитися біля нас он той «форд», із нього може вискочити молодик з автоматом, і так, заради сміху, нажене у нас дірочок... І все – кінець. Я вже не кажу про банальну цеглу. А ти – через тиждень... Перестань. І не думай. Заснув, розумієш, на лавці, херня якась приснилася, а тепер страждасш...

Вітас, мабуть, пошкодував, що вп्लутався в цю розмову, всерйоз підтримав від початку і захотів перевести її на інше, ясно, виправдано, з'ясовуючи: просто сон, мрія, марення від втоми ... Стах бачив, як Вітас підбирав слова, щоб не образити його – як морщив свого великого лоба, як примружував очі, із зусиллям вичавлюючи з себе потрібні слова, як ніс Вітаса збирався вкритися зморшками. Вітас навіть не стримався і розправив їх, немов зняв окуляри. Вони пройшли кілька кроків мовчки, а потім раптом Вітас зупинився, правою рукою пригладив волосся, прим'яв на хвилину неслухняний чуб і проникливо глянув на Стаха:

– Тобі просто потрібно відпочити...

– Я і відпочиваю.

– ...Забути, виїхати куди-небудь...

– Я і хотів, але тепер не поїду.

– Заманити! Я і підтримав розмову заради розмови. Філософськи. Цікава, думаю, тема: людина дізнається, що через тиждень помре – що робити, як жити? Сюжетик, краще не треба. Продай?

Однак Стах не хотів переводити розмову на жарт, на легку балаканину.

– Я знаю, що робити, – настирливо і тепер уже впевнено промовив він.

– Ти серйозно?

– Серйозніше не буває. І не дивись на мене так, ніби я збожеволів. Я при повній пам'яті. Як і там, на кладовищі.

– Кажу тобі: відпочинь, а то точно в дурдом або у «Навінкі», потрапиш з такими думками, і тоді вже не ти про сім'ю думати будеш, а вона про тебе.

На тому й розійшлися.

Вранці Стах насамперед подзвонив на роботу – а працював він в одному журналі художнім редактором – і попросив на тиждень відпустку за свій рахунок.

Влаштувався він в журнал не так давно, коли жити стало зовсім неможливо: сім'ю треба годувати, одягати хоча б доньку, якщо не дружину, а картинами на шматок хліба зараз не заробиш. Він було спробував. Повісив пару десятків не самих гірших своїх робіт у двох приватних галереях. І не великі, здавалося б, ціни призначив, але жодної його картини так ніхто і не купив. Своїх багатих «меценатів» – amatorів живопису ми поки не нажили – грошки «нові білоруси» витрачають на ресторани, нічні клуби і казино, а багаті іноземці прихоплюють нашу незалежно-залежну країну. Держзамовлення закінчилися, підзаробити десь у колгоспі чи на заводі,

вдаючи «показуху», як колись у студентські роки, – не заробиш: лавочка закрилася, накрилася разом зі соціалістичним змаганням, компартією і всією її ідеологією. Справжнє мистецтво, звичайно, ніколи не було потрібне «суспільству», але не настільки... Раніше, хоча б вигляд робили, що розуміють і підтримують майже всіх, крім тих, хто був у відкритій опозиції тодішньому ладу. Таких було небагато. Можна навіть сказати – у нас їх не було зовсім...

Редактор вислухав прохання Стаха і, напевно, подумав, що відпрошується він через хворобу, тому що сказав: «Добре. Одужуй швидше. І приходь – є цікава задумка з оформлення. А без тебе ми – як без рук».

Тепер тиждень у Стаха був вільним, повністю його. І він закрився в майстерні-кімнаті, щоб писати, щоб працювати, щоб «вилізати» картину, щоб встигнути, щоб ... На останньому «щоб» і згадав Стах, що сьогодні ввечері презентація виставки Скідевіча – давнього його знайомого, якщо не сказати друга, і подумав, що «вільність» художника завжди річ умовна і така ж абстрактна, як творчість деяких «авангардистів». НЕ побувати на виставці Скідевіча, навіть збираючись вмирати, він не міг. Жартома, за чаркою, коли кинув Скідевічу, що на його виставку прийде живим або мертвим, з цього або потойбічно-паралельно-перпендикулярного світу. «Що ж, піду, – вирішив Стасик, – не тому, що образиться і не пробачить, а тому, що прожити цей тиждень потрібно за можливості так, як зазвичай. Ніби я нічого не знаю, ніби нічого не трапиться. Це буде краще. І для мене. І для дружини. І для всіх».

Скідевіч, незважаючи на молодість і «зелень», дечого у творчості встиг досягти: доплюнути і переплюнути. Принаймні, його ім'я не тільки час від часу з'являлося в статтях, а й скільки разів звучало в доповідях. І не одне в переліку «молодих, проте вже талановитих». Та без зв'язків у комерційному світі – це нічого не означало б. Скідевічу пощастило: його будзагонівські знайомі з мінського наргоспу в останні роки існування комсомолу понастворювали різних фірм і фірмочок, і гроші у них не переводилися. Вони й організували виставку в самому Палаці мистецтв.

Офіційну частину Стах простояв у кутку, задрімавши після безсонної ночі, а на фуршеті закотив скандал. На самому початку, правда, вивів його з себе редактор журналу, який, звичайно ж, був тут: «Ось як ти хворієш... – прошепотів він, проходячи повз, – завтра в десять, щоб був у мене...». Стах не сперечався, щось доводячи, просто відійшов до стіни, до малопомітного столика. Там він, невідомо з ким, потихеньку-помалу напився не до «відключки», і з ним сталася істерика. «Я скоро помру!» – кричав він на весь зал і приставав до якоїсь красивої студентки Академії мистецтв, яка його знала: «Я хочу тебе трахнути! Мовчи! Мені не можна заперечувати! Я скоро помру! Не відмовляй, лярва!»

Друзі витягли Стаха в хол. Він сидів там і плакав. І шепотів у відчайдушному пориві: «Худоба, худоба, навколо одне бидло! Набридло все! Заберіть мене звідси! Не хочу жити... Набридло... Худоба... ».

У холі було сиро. Холодно, як у витверезнику. Горілка швидко вийшла, видихалася й істерика. Стах пішов з виставки тихо, непомітно, не попрощавшись зі Скідевічем. Супроводжувати його взявся давній друг, з яким, щоправда, вони останнім часом рідко бачилися, – викладач філософії в одному із мінських вузів Сергій Сирець, зовні схожий на татарина, трохи вузькоокий і розкосий, з вилицями і дротяним чор-

ним волоссям. Сергій сім'ї не мав, жив у гуртожитку, і тому мало не щовечора Стах засиджувався з ним на кухні в розмовах до півночі, до тих пір поки НЕ набридли ці посиденьки дружині... Йшли вони повз Свислочь, очі їхні блукали по сонному Мінську, який мав красивий вигляд із набережної, і розмовляли, немов у продовження Стахових вигуків про те, що народ дійсно худоба, якому потрібно тільки хороше пасовище і жорсткий пастух.

– Усіх людей умовно можна розділити на дві групи, – говорив Сергій, – на людей активних, які вічно незадоволені собою, своїм становищем, бажаючих змінити своє життя, змінити цей світ, і тих, хто не замислюється над життям, кого все влаштовує, для кого страшно будь-яке майбутнє, страшно, по-перше, своєю невідомістю ... Поділ цей можна і спростити: світ ділиться на тих, хто вважає, що все найкраще попереду, і прагне йти вперед, і тих, хто вважає, що все краще вже в минулому, і тягне назад ...

– А-а, Гумільов, пасіонарії ... – Стах потроху приходив до тям і думки друга здався йому знайомими з літератури.

– Так. Говорив про це також Ортега-і-Гассет та й багато інших. Я не претендую на щось нове, на відкриття. Як і вони, напевно. Маркс, а слідом і Ленін он розділили людей на дві категорії, на два класи: гнобителів і пригноблених. І тут правда є. Але, якщо без політики, світ ділиться на тих, хто веде, і тих, хто слухняно, або примусово, крокує слідом. Чого не забував Ленін. Однак і він не врахував, що результатом роботи, зусиль пасіонаріїв – найчастіше користується худоба і зайвих особин винищує. Так от, біда наша сьогодні в тому, що, бажаючи свободи для себе, особи (ті, хто веде) мають ще більше свободи і прав – демократія – дали худобі (тим, кого ведуть), місце якої в стійлі. Худоба ж, відчувши свободу, голову підняла і сама захотіла за собою вести – полетіла не розбираючи дороги. А куди худоба може вести? Назад, тільки й того. Туди, де вона вже була, де, пам'ятає вона гарно – хороше, в його розумінні, оскільки інше вона не бачила – пасовище, яке, до речі, сама і потоптала ... Тому я і розумію, чому ти кричав там, у фойє, про худобу, що все набридло... Мені теж хочеться втекти кудись звідси, виїхати, хай живуть тут, як хочуть...

– Я просто сильно напився. І дівчина та по-хамськи себе вела – відмовляла. Ха! Бачиш, я по-хамськи ліз до неї, а вона відмовляла. Ось тобі й людина. Інтелігент... А ти кажеш про худобу. Може, і кричав я щось, але без думок наперед. Ти ось кажеш про худобу, а я думаю про наших батьків. Думаю, розумію, що нічим вони з народу для нас не виділяються, крім того, що наші батьки, але – не бидло вони, не бидло...

– Худоба. Важко собі в цьому зізнатися, проте це так. І в даному випадку я не вважаю це образою для них. Я кажу свідомо, з жалем. І за принципом заперечення заперечення: буде співчуття – образа і чіпляння ярликів – образа, виходить, проте співчуття всім нам нещасним, жалюгідне: і особистостям, і худобі, і батькам, і дітям...

– Може й так. Мені важко зараз з тобою сперечатися.

– А чи помітив ти, що якщо серед худоби з'являється лідер – плоть від плоті його, – то розум йому частіше замінює злість, нахабство, напористість, нечесність і так далі. Злість на все і всіх. Спочатку на осіб, як на розумних, а потім і на своїх, на худобу. Ти бачив, які в нього стають очі – немов кров'ю наливаються, – з якою злістю невідомо до кого, бо до всіх він говорить ... І всі, хто навколо нього – вороги, вороги. Страшно думати про майбутнє, згадуючи схожих його попередників...

Стахові не потрібно було пояснювати, що за «його» передбачає Серж. Так говорили зараз: «він», з наголосом на цьому слові, не називаючи ні високої посади, ні імені його, показуючи тим самим своє неприйняття цієї людини і зневагу до того, що він робить. І тому Стах одразу підхопив новий виток розмови.

– Яке там майбутнє... Про сьогодні думати страшно. Взагалі думати страшно, адже, дивлячись на нього, приходять в голову тільки одна певна думка: невже в цілому краї чи не знайдеться людина, яка жертвує собою, заради інших, заради того, щоб щось змінити...

– Не знайдеться, не той край, пробач ... Століттями вибивалося, знищувалося тут все, що наважувалося чинити опір. Тому зараз настільки безцеремонно, войовничо, безсоромно, впевнено і користується він владою. І країною. Як слухняною, безславною жінкою. І худоба плескає йому в долоні – він повністю відповідає його ідеалам. Але не можна бути таким жорстким зі своєю рідною матір'ю, не можна так принижувати свій рідний край, його історію та мову. За всіма людськими і християнськими законами не можна. Все на цьому світі враховується, ніщо не проходить безслідно. І покарання буде, якщо не від людей, то від Бога. І буде нещадним. Я співчуваю йому...

– Перестань ... поспівчувати краще народу.

– Щоб він так поспівчував мені хоч раз, як я шкодую. Щоб він спробував зрозуміти мене, як я його розумію. Я намагаюся говорити з ним, а мені у відповідь, почувши свою рідну мову, – націоналіст, бенеєфовець, фашист ... Боже, яка темрява, безвихідь. Що і хто ще потрібен йому, щоб зрозуміти, що так жити не можна?

– Клини клином вибивають, – так говорить мудрість народу, або, якщо вірити тобі, скотина. І я впевнений, що врятувати нас врешті-решт зможе тільки схожий на нього лідер – жорсткий, рішучий, напористий, але – високоосвічений, висококультурний, такий собі «учений монарх», а по-простому – інтелігент-диктатор, який свідомо, а не інтуїтивно, буде говорити те, що хоче чути худоба, а робити, як і цей, своє, причому не властивими йому самому засобами: силою, примусом. Тільки до такого прислухається худоба, такому «повірить», і тільки він зможе вивести його з цього замкнутого кола, з цього хворого болота на сіножаті. І тоді, коли їжі буде достатньо, можливо, і худобі буде час задуматися над своїм життям.

– Так то воно так ... Звичайно, не треба недооцінювати роль особистості в історії. Однак найчастіше особи такі тільки руйнують і дуже рідко щось створюють. Наламати дров «лице» може стільки, що потім вдесятьох не розберешся. Прикладів сотні, в тому числі і наш, нинішній ... Але марно ти покладаєш якісь надії на худобу. Забудь про це. По-перше, в худоби ніколи не буде достатньо їжі, по-друге, худоба ніколи не думала і думати не буде. Вона не для того створена. Вона може хіба лише відчувати і віддаватися почуттям, які і замінюють їй розум. Більше того, бійся худоби, яка вважає, що вона думає... Недарма в інших – демократичних – країнах введені різні цензи: віковий, освітній, майновий, щоб виключити покидьків суспільства з числа виборців, щоб не впливали вони своєю тупою масою на результати виборів, в яких самі не орієнтуються і вірять тільки тому, хто більше наобіцяє. У нас же дають сторічному діду з будинку пристарілих бюлетень – йди, рятуй своє найближче майбутнє. Ось і наголосував, його мат'ю...

– Що ти розсердився на народ, чим він тобі так не догодив?

– А то ти не знаєш ... Втім, може, я не на народ злюся, а на самого себе, на життя наше, на те, що змушені ми з тобою займатися зараз зовсім не тим або не тільки тим,

заради чого на світ цей прийшли, не тим, до чого душі наші тягнуться. Ось йдемо ми красивими місцями і замість того, щоб обговорювати високі творчі проблеми, у хмарах літати, говоримо про бруд, про який і говорити огидно, огидно – про політику. Говоримо, бо душа болить... Зауваж, душі наші засмічені сьогодні, екологічно забруднені політикою. А душі не політика потрібна. Їй потрібно встигати бачити красу світу, щоб ділитися радістю цієї краси з іншими душами. А ми про політику ... Яка для нас, як, до речі, і для худоби, має залишатися поза нашим життям, існувати десь паралельно. У неї свої кумири...

– Ніколи цього не було і не буде. Навіть в ідеалі. Не ми диктуємо умови суспільству, а воно нам. Єдине, що ми, творці, так би мовити, можемо зробити, це вплинути на загальний культурний рівень суспільства. І то не відразу, а, можливо, тільки через покоління.

– Через покоління... А живемо ми сьогодні. Ми завжди живемо сьогодні. А не вчора і не завтра. Ось звикли думати: філософ – значить мрійник, людина не від світу цього. Неправда, ми і відаємо справжню ціну життя і намагаємося взяти від нього сповна і, відповідно, віддати йому все, що маємо, виробити свій потенціал максимально. Біда тільки в тому – та й не біда навіть, а витрати існування, безглузда безглуздість – що працюємо ми, як, втім, і ви, творці, зі словом, з фарбою, зі звуком... Ми переконуємо, а не змушуємо, ми пояснюємо, а не нав'язуємо, як роблять це «ідеологи». Ті ж, хто проти нас, з нами не церемоняться. Якщо не по-їхньому – в'язниця, ГУЛАГ, розстріл – фізичне винищення.

– І плоди кропіткої роботи довгих років, які самодур може викорчувати в один момент...

– Так, але іншого шляху у нас немає. Проти лома немає прийомів, крім слова, яке впаде в щире серце і проросте. Проросте! Я боюся тільки одного, що в результаті всіх його експериментів в нашому краї може пролитися кров. Безневинна кров, як плата за свободу, що врешті-решт прийде ... Треба бути готовим до цього і зробити все, щоб на твоє місце прийшло потім два, п'ять, десять таких, як ти. І тоді, рано чи пізно, ми перемаємо остаточно. Герострат і подібні йому – тимчасові. І вони знають про свою тимчасовість, тому й лютують так. Але вогонь руйнівний догорить і згасне і на місці спаленого лісу виросте новий.

– А на місці спаленої хати виросте?

– Ти не чіпляйся. Можливо, моє порівняння і кульгає. Але давай все ж залишимо собі надію на краще майбутнє ...

Вдома, в ліжку, Стах задав цю розмову і схопився, зачепившись за думку: мені все одно помирати, так чому б не загинути, – подумав він, – загинути красиво, в стражданнях за рідну землю, піти з «музикою» ... І не одному, а ... з ним ... разом ... Однак він відразу відкинув цю думку: для того, щоб спробувати здійснити її – потрібен час, а саме часу у нього і не було – залишилося всього шість днів. Всього шість днів, яких вистачить тільки на те, щоб дописати картину. І він усміхнувся собі скептично, мовляв, виправдань завжди можна знайти мільйон, аби не зробити щось. На тому, напевно, і світ тримається. Якщо не мир, то влада пастиря над худобою – точно.

Робота над картиною, незважаючи на сумніви і коливання, просувалася потроху вперед. Навіть зараз бачилося вже, що буде цей твір не зовсім звичайний. На початку

Стах думав, що відображаються в ньому тільки його задумки, тільки стан його душі, що бачить він у картині те, що сам хоче бачити. Потім же, коли і дружина, і друг, «прочитали» в намальованому те ж саме, він переконався: помиляється, що так є насправді. Більше того, він зауважив, що виходить у нього нібито картина-барометр, картина-дзеркало, в якому якимось чином позначається те, що відбувається зараз в країні. Можливо, і не позначається, але людина, яка дивиться на неї, знаходить у ній фарби, співзвучні сьогоднішньому дню, загальному настрою. Навіть не знаходить, а картина сама передає, підказує, диктує йому цей настрій. Фарби її то темніли, то поблискували, наче в залежності від того, яка політична чи соціальна «погода» була на вулиці. Зараз перемагало зло – наближався вечір, наступала осінь – і картина «темніла», «чорніла», скільки б Стах не з'ясовував її. Тільки через півроку роботи він зрозумів це і кинув витягувати потемніння яскравими фарбами, а всю увагу спрямував на вимальовку персонажів, якими картина була густо населена. Так, як картини Босха, або, ще точніше – Філонова. Або ні, тепер, коли густота, «чорнота» фарб переважала, була найсильнішою – швидше нагадувала вона деякі картини полотнищ, на яких фарби просто розлиті плямами. Особливо трохи здалеку, коли окремі фігурки, будівлі, дерева зливалися, з'єднувалися між собою, й іноді навіть вся картина здавалася однією суцільною темною плямою і не помічалися відразу ні сині, ні червоні, ні зелені, ні інші яскраві кольори, з яких вона складалася. Однак варто було вдивитися в картину, як вона починала загорятися, висвітлюватися, оживати, аж до того, що яскраво-зелені, яскраво-сині, яскраво-червоні кольори починали «сліпити» очі... Звідси й слова з'явилися: «подивися, як схід розгорається ... ». Картина давала глядачеві надію на краще майбутнє, що дозріває в похмурому сьогодні. І не просто надію, а впевненість, що так буде, що інакше не буває, що взагалі майбутнє – світле...

Стаху, однак, не подобалася така «барометричність» і «пророчість» картини. Спочатку він вважав це не досягненням своїм, а чи не основними недоліками «твору». Правда, потім інтерпретувати картину він перестав ще й тому, що подумав – будь-який творець може помилятися й іноді разом з виплеснутим негативом народити ЩОСЬ... Але чим менше залишалося до того дня, тим більші сумніви охоплювали Стаха. І якби він не знав, що трапиться з ним через кілька днів, він або кинув би писати картину, або знищив би її... Оскільки був він упевнений, що це остання його робота, то змінювати нічого не став. Переробити її він вже не встигне. Може тільки зціпивши зуби й доробити. Тільки доробити...

Так, борючись в першу чергу з самим собою, і працював Стах. А вечорами вони з Вітасом, НЕ зраджуючи звичці, прогулювалися по затихлому місту. Правда, про те, що скоро Стаха не стане, більше не говорили, наклали на цю тему табу: Стах вже змирився з тим, а Вітас просто «забув» до пори, до часу. Тому розмови були «звичайні».

– Щодня на роботу йду через площу Перемоги, – говорив Вітас, – і часто зустрічаю там відомих письменників, художників, акторів. Так ось що, насамперед, впадає в очі: ті, хто вважаються елітою суспільства, одягнені сьогодні гірше всіх. Не тільки дорослі, а й молоді, доношують давно не модні, обшарпані речі. Мало того, що робота наша творча нікому не потрібна, що гонорари мізерні, так ще й на «службі» платять такі копійки, яких на елементарне прожиття не вистачає.

– Це просто знущання з нас тих, хто при владі, – підтримував розмову Стах, – мовляв, ви хотіли свободи, де-мо-кра-ті-ї, ви більше всіх кричали про соціальну

несправедливість, про ринок, то ось вам ринок і справедливість... Кинули, як собачат сліпих – впливайте самі. А якщо це сфера культури? Справжньому художнику не просто воля потрібна. Йому потрібна підтримка, розуміння, потрібен меценат, покровитель. Високоосвічений, свідомий. Російський живопис всього дев'ятнадцятого століття тому доказ. Не було б Демидова – не було б Брюллова. Не було б Третякова та інших – не було б розквіту живопису в кінці дев'ятнадцятого – початку двадцятого століть. І не тільки в Росії. Французькі імпресіоністи вижили і працювали тільки завдяки замовленням російських меценатів. Улюблений твій Матісс, можна сказати, і став Матіссом завдяки Щукіну. Втім, хто б зараз згадував Щукіна і Демидова, якби не Матісс і Брюллов... Але я не про те. Така, як сьогодні, свобода – сво-бо-да! – потрібна тільки графоманам і пройдисвітам. Подивися, чії книги виходять зараз, хто за кордон з виставками їздить! Далекі від мистецтва люди. Але пробиваються зі зв'язками і без совісті. Вони готові перед спонсорами на колінах повзати, аби свого добитися.

– І повзають. Але тим не себе принижують – їм це до одного місця, – а нас. Адже за ними і нас міряють, і нас за людей не вважають...

– Одне радує: як це не парадоксально – білоруське мистецтво потроху – нарешті! – стає елітарним в нашій державі. Це раніше того, хто говорив по-білоруськи, відразу зараховували в «колгоспники», сьогодні «справжні колгоспники» першими на «тра-сянку» переходять. А по-білоруськи розмовляє справжня еліта нації. І дуже добре, що йде до нас зараз багато молоді, вихованої не в радянсько-соціалістичному реалізмі, а на кращих європейських зразках. І сама молодь – білоруськомовна – прагне створювати щось нове, Модернове, те, що впливається повністю в контекст європейської культури. Правда, про це мало хто з людей простих знає, адже пропаганди ніякої немає й існує рух цей, немов паралельний світ: з одного боку – російська маскультура, яка на слуху, з іншого – нова Білорусь, з якою не соромно показатися в Європі. І ми – покажемося.

– Ще один штришок, – підхопив Стах думку Вітаса, – білоруськомовна елітарна молодь починає тягнути те краще, що є серед російськомовного середовища. Раніше вони виїжджали до Москви, до Пітера. Тепер залишаються тут. І або поповнюють сірі ряди російських шовіністів і соборовців-папуг, або приєднуються до нашої молоді. Те, що працювати нам зараз доводиться у своїй країні, на землі батьків, майже в підпіллі – їх ще більше приваблює, додає шарму. Андеграунд по-білоруськи... Не в сенсі мови, а в сенсі культури, політичної ситуації та відносин влади. У цьому на сьогодні я бачу передумови, витоки майбутньої перемоги білорусьчини на Білорусі. На цей раз відродження Білорусі почнеться не з села, а з міста, так як село свій потенціал вже вичерпало, а в місті він – невичерпний. Нічого, ось прийде новий і мудрий лідер і все стане на свої місця.

– Прийде. Але прийде завтра чи післязавтра, а нам з тобою жити і вмирати, – гірко вимовив Стах, згадавши розмову з Сергієм і свої думки з приводу «відходу, так з музикою...».

– Та що нам про себе думати, – сказав Вітас, немов забув, що Стаху через день-другий вмирати, – зміну потрібно готувати, працювати на майбутнє і бути готовими в певний момент не прозивати шанс, як це було кілька років тому ...

– Нам з тобою трохи за тридцять, а ми вже крила опустили, а ми вже змирилися з тим, що є, а ми вже готові хоч сто років чекати, поки прийде «новий і мудрий» і

витагне нас із трясовини, очікуючи «нового шансу»... Не до боротьби наближати його, а, зауваж, чекати. І що ми чекаємо? Я зараз готовий погодитися з Сергієм Сирцовим, який говорив про це, в тому числі і про свободу, а тим більше можливість будувати своє, незалежне від сусідів, життя – треба платити. І платити кров'ю, іншої плати небо не приймає. Рано чи пізно, але кожен із двохсот народів, що мають свою державність, плату таку віддав. Справа тепер за нами. Це не обов'язково може бути смерть тисяч, мільйонів людей, це може бути смерть тільки однієї людини, але вона сколихне мільйони, заради яких він загине, і вони сприймуть її, як свою...

– Красиво, красиво ти малюєш, – не втримався Вітас, – але це в ідеалі. А в сьогоднішньому конкретному житті я іншого шляху, крім поступової, крок за кроком, цілеспрямованої виховної, пропагандистської роботи не бачу. Різні часи були в історії. На нашу долю випав морок. Що ж, спробуємо трохи висвітлити його, але не факелом зі свого тіла, а факелом серця і душі...

На Стаха знову насіли думки про те, що йому доведеться покинути цей світ, це життя, так нічого і не зробивши. «Ех, якби був час, щоб був час...» – подумав він. Щоб був час, він би більше не сидів склавши руки. «Факел з тіла» – звучить красиво, але це не той шлях, хоча і допомагав він в критичні моменти деяким народам. Тим же чехам... Стах ішов і майже не слухав міркування Вітаса про те, що в усі часи, при будь-яких владах, справжні творці були в опозиції до неї і тому жили, якщо не в злиднях і голоді щодо інших, то щодо своїх заслуг перед суспільством точно; про те, що пощастило їм зі Стахом на дружин, які розуміють їх і не женуть заробляти на хліб і одяг «комерцією», як інші, і страждання їхні «цілодобові», які не дають в сім'ю ні копійки і навряд чи дадуть щось у найближчому майбутньому...

Неділя, в яку ввечері Стаху доведеться йти на кладовище, наближалася, здавалося, саме так, як і потрібно було: ні швидко, ні повільно. Картина була вже майже закінчена. От тільки кладовище чомусь у Стаха не виходило так, як хотілося. Особливо той куточок, де була його могила. У п'ятницю ввечері Стах вирішив піти в скверик з надією побачити там її знову. Або хоча б знайти те місце, де «повинна» вона бути. Взяв з собою носовичок з піском, жменю якого зачерпнув тоді зі своєї могили, щоб тепер за ним зорієнтуватися за потреби.

На тій самій лавці він просидів більше години – поки не стемніло. Однак нічого у скверу не змінилося: ті ж собаківники, ті ж молоді матері з дітьми в колясках навколо. І ніяких кладовищ – навіть у множині, навіть боковим зором не видно. Стах приблизно знав, де «знаходиться» бачена ним його могила, але там ріс клен. Товстий і старий, як і всі дерева в садку. Під шумливим, легким листям біля нього чорніла звичайна земля, а не жовтий пісочок, який був в хусточці Стаха. Він взагалі не розумів тепер, де міг набрати цього піску в скверу в той вечір, так як свіжих розкопок поблизу не було видно. І цей пісок нізвідки знову і знову підтверджував те, що зустріч з незнайомцем була наяву, а не уві сні...

Стах сидів і думав: а як би він жив, якби давно знав день своєї смерті. Що змінив би в житті, що ні. Згадав дитинство, гайдарівську казку про чарівний гарячий камінь, яка його вразила колись. І співзвучно їй подумав, що, напевно, теж нічого не змінив би у своєму житті, якби випала така можливість. Чому? Та тому, що не тільки він, а й всі люди спочатку знають, що помруть. Рано чи пізно. Завтра або через сто років...

Так чому ж вони не живуть так, щоб не шкодувати потім про «без мети прожити роки», про невдачу сім'ю та задуми, про помилки і гріхи. Чому релігія не акцентує увагу на цьому, а все більше про рай і пекло... Вибір небагатий ... «Оскільки нам не дано знати, коли прийде наш останній день на землі, але ми знаємо, що він обов'язково прийде, що ним може стати навіть наш завтрашній день, так чому ж ми не готуємося до того, чому ж ми не живемо кожен новий день, як останній? – думав Стах і сам собі заперечував:

– А, може, це «незнання», цей самообман і є вища справедливість, найбільше щастя для людей?»

Час йшов, скверик залишався сквериком, НЕ змінювався. Стаху він подобався якраз таким: тихим, вечоровим. Він виглядав затишним, якимось своїм – домашнім. Мінчани, що живуть поблизу нього, на колишній Німецькій слобідці, де і зараз вулиці мають, нехай і осучаснені більшовиками, «революцізовані», але німецькі назви: Рози Люксембург, Карла Лібкнехта, Клари Цеткін та інших, люблять його скромну красу, а він відповідає добротою на доброту, добротою на зло і, напевно, через цю світлу ауру його ніхто і не підозрює, що колись тут було кладовище. Було ... Коли ...

І Стах бачив його. Бачив... Але сьогодні скверик так і залишився сквериком, затмувавши свою таємницю в собі.

Нарешті Стах перервав тривожні думки, повернувся в життя і, висипавши жовтий пісочок з хустки під лавку, пішов зі скверика додому. Як і минулого разу – місто ще жило – не дрімало навіть. На зупинці, повз яку Стаху треба було йти, голосно розмовляли троє чоловіків. Навіть не говорили, а наполегливо сперечалися, так зрозумів Стах, коли підійшов ближче. Він тільки тепер помітив інших очікуючих автобуса, що збилися в напружену групу на другому краю майданчика, за невеликим навісом. Досвідченому оку відразу було видно, що між трьох чоловіків назриває бійка. Уже можна було розібрати окремі слова і Стах прислухався.

– Харе, хлопці, харе, я нічого... – говорив високий, худорлявий чоловік. «Беларус», – подумав про нього Стах, глянувши на двох інших невисоких і чорних, з усього – азербайджанців.

– Харрі ... – передражнив один з них білоруса. – Бий його, Алі, бий... – і першим коліном вдарив білоруса в промежину.

Чоловік застогнав, зігнувся навпіл, схопився руками за хворе місце, «азербайджанці» налетіли на нього, повалили і почали бити ногами, цілячись в обличчя. Заволали жінки. «Азербайджанці», немов злякавшись шуму, крику, кинули бити чоловіка і відійшли, по-своєму викрикуючи інколи вбік. Чоловік піднявся, витер полою сорочки кров і бруд з обличчя, дістав носовичок, приклав до розбитих, кровоточивих губ і сказав, звертаючись до всіх:

– Що ж ви стоїте, білоруси! Двоє чорножопих б'ють мене ні за що, і ніхто не заступиться! Понаїхали, суки, сюди і хочуть свої вовчі закони встановити! Але не на того нарвалися! Я покажу вам, хто тут господар! – і кинувся до «азербайджанців». Ті знову повалили його на землю, проте на цей раз не так вдало. Падаючи, він вчепився в Алі і потягнув за собою. Вони катилися по землі, а другий «азербайджанець» бігав навколо і, як тільки білорус виявлявся зверху, по-жіночому кидався на нього і бив, хапав за вуха, волосся, рвав їх зі злом, аж піна з рота летіла...

Люди на зупинці з прихованим жахом спостерігали за бійкою. Мовчали жінки. Не було видно і щоб хтось із чоловіків і хлопців, що стояли тут, відгукнувся на

заклик і готовий був кинутися на допомогу своєму. І тоді Стах НЕ втерпів. У будь-який інший час він, напевно, мовчки пройшов би повз (нехай товчуться, п'яниці, заспокоїв би себе), так куди йому слабаку худому лізти в бійку... А тут, не тому, що попросився вже зі своїм життям, що не боявся за нього, не витримував, рвонувся до «азербайджанця» з криком:

– Відійди, падлюко!

«Азербайджанець», який не очікував такого повороту, задкуючи маленькими кроками, дивився дико розкритими чорними гудзиками очей прямо в очі Стаху. Стах побачив, як широко розкриваються від частого і глибокого дихання його ніздрі, як стискаються в злості тонкі губи, як напружилася товста мускулиста шия; побачив неголені, немов брудні, щелепи і брудний комір сорочки, – і стала ця чужа людина йому ще більш огидною. Стах придушив у собі почуття жалю, що росло в ньому до цієї людини, вимушеної їхати за тридев'ять земель шукати «щастя», стиснув пальці в кулаки, і в скронях закалатали молоточки серця – в ньому прокинувся давно, з дитинства, що не тривожив, інстинкт воїна, захисника... Він і не помітив, як Алі звільнився від того чоловіка і став підкрадатися ззаду. Стах жодного разу не встиг не те, щоб вдарити, а навіть замахнутися на людину, яка стала йому ворогом, як Алі схопив його з-за спини за шию і повалив. Отямився Стах вже на асфальті з поставленим до горла лезом ножа. Холодним, колюче-гострим, лякаючим...

– Що, теж захотів крові нашої, – похвалився, прошепотівши близько, на вухо, Алі, – так ми твою подивимося ...

«Кінець, – подумав Стасик, – от як воно буває. Та просто все. Як і не жив ... » Але тут пролунали короткі, різкі свистки і тупіт ніг. Хтось, напевно, збігав у недалеку міліцейську школу і покликав чергових.

– Живи, – швидко вимовив Алі, – але пам'ятай: ми прийшли до вас надовго. Будемо зустрічатися, – відштовхнув, як неживого, від себе Стаха і кинувся навтьоки.

Потім уже Стах пошкодував, що з'явилася та міліція. Адже складання протоколу у відділенні, опитування свідків, з'ясування осіб постраждалих (Стаха і чоловіка, який, на щастя, був тверезим) – зайняло майже три години. «Чорних» же і слід прохолов. І видно було, що роблять все міліціонери заради формальності, адже шукати «азербайджанців» ніхто не буде, тільки на відділку «повисне» ще одна нерозкрита справа. Тому, зрештою, вся злість чергового сержанта спрямувалася на Стаха і побитого чоловіка, ніби вони у всьому були винні: лізете куди завгодно, пригод шукаєте на свою... Словом, час, такий цінний зараз для Стаха час, – кілька годин – був втрачений назавжди. Добре ще, що йти від міліцейської ділянки до будинку було близько, адже відпустили їх далеко за північ. Чоловік винувато потис Стаху руку, зітхнув важко, і пішов. Якби не «протокол», Стах не знав би навіть, як його звать.

Схвильована жінка зустріла Стаха на порозі:

– Де ти так довго був? Хоча б подзвонив. Я з Вітасом говорила. Він вдома. Також злякався за тебе. Дзвони – чекає. А я на кухню підігрію поїсти і звідти почую, що було, де був...

Стах набрав номер Вітаса.

– Живий, курилка, – озвався той відразу, – а то налякав мене своєю могилою, то я не знав, що й думати. Ледь дружині своїй не проговорився. Ну розповідай...

Стах коротко, уривчасто, щоб швидше, щоб не тривожити душу, розповів про бійку на зупинці, про прийом до міліції.

– Ти завжди влізеш, куди не треба, – крикнула дружина з кухні.

– Так уже й ліз я куди...

– Добре все, що добре закінчується, – резюмував Вітас. – Ну, так я думаю, сьогодні не гуляємо?

– Не до прогулянок, після таких гулів... Та й робота стоїть. Але, вибач, не до жартів мені зараз, тому й не «врубався» відразу: о другій годині ночі...

– Тоді до завтра.

– До завтра... До сьогодні...

Стах ще працював, не лягав спати, коли пролунав дзвінок у двері. Приїхала сестра. По дорозі з Ліди в Жлобин минути в столиці брата – гріх. Стах був страшенно радий цій зустрічі. Весь ранок вони просиділи на кухні то за чашкою кави, то за склянкою чаю. Засмучений Стах був тільки одним: весь тиждень він метушився, щось робив, збирався вмирати, а про матір і батька так жодного разу і не згадав. «Які ми, люди, все ж егоїсти, – не про всіх, а про себе, подумав Стасик, – замикаємося у своєму вузькому світі і про близьких згадуємо тільки тоді, коли вони самі нагадують про своє існування. Дешевеньке ж і дріб'язкове, але своє, застеляє нам очі, і ми не бачимо за ним нічого, крім самих себе...». Забув він, зовсім забув про батьків, про те далеке поліське село, де народився і де зараз живуть батьки. Хворіють, говорить сестра. Звичайно, роки летять. «Був би час, – подумав Стасик, – кинув би все і сьогодні ж відлетів до них ...» Був би час... Але... часу залишалось все менше і менше...

Сестрі теж було не до гостей. Вдома з маленькими дітьми залишився чоловік і вона явно хвилювалася, вранці кілька разів у розмові згадала його: «Як там мій Вася?» О дванадцятій Стах відвіз сестру на вокзал. Посадив на поїзд, вийшов з тунелю, і не встиг навіть озирнутися, як до нього підскочила циганка: «Дай, красеню, руку – погадаю! Всю правду скажу...». Стах механічно, байдуже, простягнув їй руку. Після нервового вечора, безсонної ночі і неспокійного ранку, був він немов у трансі, в якійсь прострації. І тому, як сказав би Сирцов, перестав адекватно реагувати на навколишнє життя. Циганка – широка в стегнах, жирна, аж блискуча баба – схопила руку, заглянула в неї і відразу почала говорити, що жити буде «молодий» довго і щасливо ... Стах почув ці слова і криво посміхнувся: один він знав, що завтра помре, грубо, різко висмикнув руку в циганки і, не слухаючи її вигуки і матюки слідом, пішов до зупинки.

До наступного – останнього – ранку Стах просидів біля картини. Нічого не малював, НЕ домалював, НЕ підмальовував. Застиг в думках. Звичайно, якби був час, він багато чого змінив би в ній. Навіть не змінив би, а переписав заново. Щоб підсилити, щоб уточнити. Він тепер чітко уявив собі недоліки картини. Він бачив тільки їх. І він знав, як їх позбутися. І чим більше він вдивлявся в ці фігури і особи, у ці будинки і дерева, тим більше йому не подобалося те, що він зробив. Перша назва картини була «Підсумок», але тепер він вважав, що вийшов у нього не результат, а щось інше. Адже результат – це завжди біль, це нерв, це розрив

по живому, це крик, це тривога, це неможливість що-небудь змінити, це безнадія... Результат рідко залишає надію, дає спокій. Точніше, ніколи не покидає і не дає. Картина ж, при всій своїй похмурості, дихала такою надією, випромінювала таку доброту і спокій, таку впевненість, що майбутнє у нас не просто є – воно світле і благополучне, що назвати картину потрібно було б якось інакше. Скажімо, так – без претензій на оригінальність: «Спокій», або краще – «Очікування». У цьому слові є і тривога, і надія, і передчуття... як і в картині. Так, по суті, і справді: все наше життя – очікування. У кожного своє очікування. Яке, підкаже картина, закінчиться добре, славно... Або ні, може, використовувати для назви якийсь модне слівце, типу «Ілюзія», або «Ностальгія», в якому так, до речі, перегукується і минуле, і сьогодні, і майбутнє. Або шизануть абстрактно-авангардно-відверто-незрозумілим: «Жити знаючи», або «Щастя бути...», або краще – «Окраєць» і останнє «у» пере-кресливши поверх його написом «й»...

Зрештою Стах зупинився на назві «Очікування».

При денному освітленні він ще раз оглянув своє «Очікування», дещо одним-двома штрихами-мазками, легкими і майже непомітними, додав. Виправив те, що не подобалося, хірургічно точно, ніби його рукою водила божественна рука. Увечері пок-рив картину лаком, подумав, що гарну раму їй підбере і дружина. Склав акуратно пензлі, фарби, прибрав у майстерні. Не тому, що занадто любив порядок, а просто до зустрічі ще залишався час і сидіти склавши руки було нестерпно. Хотів написати якусь записку дружині, та передумав. Що писати: прощатися з життям, вибачати-ся, показати своє «геройство» – знав про смерть і свідомо йшов на зустріч з нею? Смішно, цинічно...

Вечоріло, сонце ховалося за будинками і деревами, коли Стах вийшов з дому. Йшов неквапливо, повільно прямо в скверик і думав: «Дивовижна річ: ось іду я вмирати. Іду, як ні в чому не бувало, як на звичайну прогулянку. Але – на смерть. Сам. Як на плаху, як до неминучого, як примусово, безвольно, навіть не спробувавши щось змінити. Іду, немов тварина бездумна, дурна. Як загіпнотизований, як запрограмований. Як зомбі...» – порівняно накручувалося в його голові, але думки не лякали, не порушували його спокій, не знімали байдужість, що межує з упевненістю: нічого не трапиться, все залишиться по-старому. Людина навіть в безвиході, буває, чіпляється за соломину надії і – впливає... Стах не думав про це, він раптом подумав про інше: «Як це так: випадково зустрів якусь людину і відразу повірив їй, повірив якомусь піску в кишені, якимось байкам про автобус і жодного разу – ні разу! – За весь тиждень всерйоз не засумнівався в тому, що передбачене незнайомцем збудеться. Збудеться сьогодні, зараз, через кілька десятків хвилин. Повірив і все...».

Стах ішов і розмірковував – ішов і розмірковував спокійно. Не тому, що змирився і здався: хай буде, що буде; і не тому, що так втомився і невиспаний; і не тому, що передчуття близькості смерті у нього не було, не жило ні в душі, ні в серці. Спокійно йому було насамперед від того, що закінчив він нарешті роботу, якій віддав півроку життя. Дивно, але зараз, здалеку, він був задоволений собою, задоволений зробле-ним і вперше, мабуть, міг сказати собі: «Ай да Стах, ай да молодець!» Він знав, він бачив, він розумів, що при всіх сумнівах, твір вийшов винятковим, несхожим ні на один із тих, що зберігаються зараз у музеях та приватних збірках, якщо не світу, то... Європи точно. Втома і розкутість щасливо розпливалися на його тілі. Втома, розкутість, байдужість, спокій... і тільки там, десь глибоко, починала вже народжу-

ватися і міцніти думка: а скільки б він міг зробити ще в цій, по суті, відкритій їм манері, в цьому стилі, якби був у нього час, якби було в нього життя, яким би дорожив він тепер зовсім по-іншому... Адже йшов він все-таки на смерть, точніше – по смерті. Тільки думка та знову спалахнула без жалю, а так, як би між іншим.

Стах прийшов у скверик, сів на ту ж лавку. Нічого навколо не змінилося: ті ж собаки з їхніми господарями, ті ж матері з імпортними візками. Хіба осінь стала ще ближче: дерева зовсім опали і покрили землю під собою товстою, трепетною ще ковдрою листя. А в іншому – ніби й не було цього, такого довгого і такого короткого тижня, який згадувався безглуздо, холодно, немов один нескінченний день. Стах не пам'ятав навіть, був у ці дні дощ, чи весь тиждень світило сонце – сонце запізненого бабиного літа...

Сутеніло швидко. Тіні зливалися в сіро-бузкову напівтемряву, яка підсвічувалася знизу жовтизною листя. Красиво ...

Незнайомиць, той самий кременезний, міцний ще чоловік, з'явився хвилини через десять з того боку, з якого Стах його не очікував.

– Можна присісти біля вас, юначе? – запитав він, сідаючи поруч. Лавка скрипнула під ним, прим'ятий плащ заворушився. – Що, не очікували?

Стах подумав, що й справді, в іншого від такого раптового виникнення міг би і серцевий напад трапитися. Він же був тепер спокійний, суперспокійний і байдужий до свого майбутнього, тому навіть не схаменувся, не смикнувся.

– Чому ж, очікував, – відповів Стах тихо, апатично, але з цими першими словами немов життя до нього повернулося, з'явився якийсь мандраж, і губи, здається, затремтіли від хвилювання.

– Як робота? Бачив, бачив – доробили. Прекрасно. Прекрасно. Не думав я, не очікував, чесно зізнатися, що все закінчиться так добре, що всі наші умови будуть виконані.

– Які умови? Ми ж, здається, ні про що не домовлялися, крім того, що сьогодні я прийду сюди. І то, це була не умова, а скоріше прохання-наказ.

– Це я так, про своє...

Стах чомусь розлютився на цього чоловіка: прийшов, то роби свою справу, а не лізь знову з розмовами, розпитуваннями і коментарями. Картину він бачив...

– Але я дивлюся, ви незадоволені... Невже роботою, неville картиною? Ох вже, цей вічний сумнів художника! Скільки творців через нього знищили свої найкращі твори, скільки їх за те потрапило в пекло...

– Моє невдоволення залишилося там, а я тут ...

– Я ось що попрошу, молодий чоловіче, будь ласка, нічого не міняйте в своїй картині. Обіцяйте мені. Добре? (Стах мовчав, не розуміючи, про що йде мова). Залиште такою, яка вона є. Забудьте про неї, вважайте, що її немає. НЕ переробляйте, щоб не зіпсувати. Пам'ятайте: не нашкодь! «Очікування» (ї назву знає не від Стаха) – вже є як факт, як явище, існує у вічності, але нехай би залишилася і людям, і вам. Нехай... У вас, я знаю, багато цікавих задумок, багато вабливих ідей, то працюйте над ними, розвивайте свій стиль далі, а «Очікування» – не чіпайте, забудьте. Обіцяєте?

– Я забув про все йдучи сюди. Я так думаю – мене вже немає. Не там, я – тут. Про які зміни, про яку роботу, про які нові твори і свій стиль ви говорите? Це ж неможливо...

– Е ні, вибач, ти не правий, – знову, як і минулого разу, незнайомиць раптом різко перейшов на «ти». Це було так несподівано, що Стах аж стрепенувся, – дослухай спочатку. Минулого разу я тобі навмисно не сказав, що на стовпчику на твоїй могилі якийсь п'яний писака не правильну дату смерті вивів ... Ти й справді бачив свою могилу, але дата там, точніше – рік смерті, зовсім не твій, а швидше за все рік народження того писаки п'яного... Так що час у тебе є. Буде.

Стах мовчав, не дивувався і не питав нічого, а чоловік продовжував:

– Я хотів тільки одного: щоб доробив ти свою картину якомога швидше. Інакше робота могла б затягнутися надовго, можливо, на роки, а можливо, ти ніколи б не закінчив її або навіть знищив ... А це – ти сам розумієш – переломний твій твір. Після нього ти сильно змінився. Ти повернешся зараз додому зовсім іншою людиною і художником. Художником!

Стах сидів, «переварював» почуте, і в ньому росло розчарування, ніби його сильно обдурили. Він попрощався з тим своїм життям і воно здавалося йому тепер далеким і чужим. Він настільки серйозно, виявляється, сприйняв «кінець», що «продовження» начебто і не було потрібне. Адже те, що було до сьогодні – вже не його, а те, що буде далі – ще не його. І повертатися йому доведеться туди, куди, якщо чесно, чомусь повертатися не хочеться... Чому? Що було в його житті досі – робота, сім'я, бідність ... Що буде тепер – бідність, сім'я, робота ... І, за великим рахунком, все одно, коли переривати цей ланцюжок: в тридцять років, у шістдесят чи в сто... То, може, чим раніше, тим краще? Тільки люди, які не замислюються над своїм життям, чіпляються за нього ...

Незнайомиць тим часом піднявся, розправив свого довгого плаща-дошовика, глянув ще раз на Стаха і вимовив:

– Будемо прощатися. Прощай, хлопче. Не забувай нашу розмову. Прощай...

– Зачекайте! Хто ви? – запитав Стасик, потім крикнув: – Хто ви? – але голос його потонув у вечірній тиші скверика, як у ваті, не озвався навіть луною. І тільки якийсь запізнілий собаківник зупинив свій переляканий погляд на ньому, а потім додав кроку – підігнав пса, який озирнувся на Стаха не менш здивовано, ніж господар...

1995–2002 pp.

ВАГІФ СУЛТАНЛІ

(Азербайджанська Республіка)

Оповідання

З азербайджанської переклала
Ніна Білокопитова

ДЕРВІШ

Аліму Гасимову

Він не пам'ятав, коли став на цей шлях, ніби не розум вів його, не свідомість, а йшов він, заворожений і захоплений якимось небаченим, невідомим відчуттям, божественним покликом, що йде з небуття.

Це була не дорога, це не можна було назвати дорогою; навіть відчуваючи по струмливому піску під ногами, що йде він по пустелі, він не знав, де початок цього шляху, куди веде він, чому він подорожній тієї дороги і коли дійде він до місця.

Ніколи ще пустеля не видавалася йому такою таємничо-загадковою. Що так заворожило його в цьому морі піску?.. Все, що ніби вперше бачить він навколо, дивно зачаровує його, повнить почуттями і забирає кудись геть від себе самого.

Він давно виношував у душі бажання вирушити в дорогу, і бажання це, хоч крихта за крихтою, все росло в ньому, не даючи спокою й відпочинку: він відчував, що вже не хоче жити, як раніше, все, чого торкається погляд, втомлює його донезмоги, говорячи

Романи, повісті та оповідання відомого азербайджанського письменника Вагіфа Султанлі зібрані в книгах «Згаслі зірки» (1988), «Людське море» (1992), «Невільничий ринок» (1999), «Сон забутого» (2002), «Долина порожнечі» (2010), «Пустеля битви» (2015) та ін. Викликають інтерес і пов'язані з літературною критикою і літературознавством пошуки автора, який займається поряд з художньою творчістю і теоретико-естетичними питаннями літератури. Вагіф Султанлі протягом кількох років співпрацював із редакцією літературних передач азербайджанського відділення радіо «Свобода». Нині він є професором кафедри Сучасної азербайджанської літератури Бакинського державного університету. Літературні та наукові праці автора перекладені на різні мови, видані в США, Англії, Данії, Туреччині, Єгипті, Ірані та в інших країнах. За літературну діяльність удостоєний турецької нагороди «Служіння тюркському світу» (2003).

про нестерпну буденність. І це поневір'яння не з прагнення до чогось, не з бажання залучитися у щось, а на знак протесту проти нестерпної одноманітності життя.

Зараз, згадуючи все це, перед очима пропливають розрізнені картини життя, і він шкодує про минулі даремно роки.

Раптом, зупинившись, він підняв голову; пустеля забарвилася в зелений-презелений колір. Втративши свій природний колір, хвилясте море піску раптом стало зеленим, ніби на сірий пісок накиннули зелений оксамит; і він уже не відчував, як пісок тече у нього під ногами.

Зупинившись, він мить розглядав обійнятий зеленню степ; він ніяк не міг усвідомити, що в мить ока світ зміг створити таке диво.

Потім, взявши свою торбу переметну, продовжив шлях по зеленому лузі, що покрив пустелю. Торба на плечі була важкою, але опанована ним чарівність не давала відчуті її тяжкості.

Незабаром зелень, яка огорнула пустелю, стала вже невидимою серед моря сірого піску.

Йому хотілося танцювати; танцювати посеред цієї пустелі без кінця і без краю, поки не втомиться, поки не позбудеться цього бажання танцювати.

Дервіш раптом зупинився, зняв з плеча торбу, поклав на землю. «Що ж вело його, куди б він не йшов, чому не хотів навіть на мить зупинитися, перепочити, віддихатися?»

Невідома йому уготована доля, але це його не лякає, у міру того, як іде він, чарівність того таємничого світу туманом обволікає дух і все єство його.

У пам'яті дервіша змішалися минуле і майбутнє. «Що повернуло протягом життя його зовсім в іншому напрямку, що, забравши його у самого себе, у суті своїй, поставило його обличчям до обличчя з миром, з часом? Скільки це буде тривати? Чи прийде одного разу край цим мукам?»

На ці питання відповіді він знайти не міг; а, може, і не хотів шукати відповіді, невизначеність місця, куди він рвався, була така приваблива, така притягуюча, що, незважаючи на небезпеку, яка очікує його, він віддавався цій невизначеності.

Обривисті звуки дзвіночка, які доносив вітер, повідомляли, що десь близько караван.

Яким би рідним і близьким не видався йому цей звук, звернути з дороги і приєднатися до каравану він не хотів, думаючи, що, ходи він так, це буде втечею від частки своєї, від долі.

Він почув плюскіт води; мимоволі уповільнивши крок, прислухався до тих звуків, що прохолодою обійняли все його єство. По шуму води явно відчувалося, що вона недалеко. Але звідки, з якого боку доносилися ці звуки? Чи можливо було так ясно чути шум води посеред пустелі? Дивно було й те, що з кожним кроком звуки ці ставали все голоснішими і чіткішими. Щоб дістатися до води, він прискорив крок. І раптом його охопило здивування при вигляді відкритої очам картини; на всю пустелю розстиалося блакитне море. Велетенська товща води мірно накочувала на піщаний берег, і після з тихим шурхотом відходила назад.

Дервіш, стоячи на березі, дивився на безкрайне блакитне море; в житті своєму не бачив він такої блакиті моря, такої чистоти.

Він уже не відчував спраги, ніби прохолода, блакить і прозорість моря, затопивши нутро його, загасили спрагу.

Заплющив очі.

Знявши чарихі¹, зайшов у воду. Прохолода розлилася по всьому тілу, несучи з собою спокій. Якийсь час він йшов берегом, залишаючи сліди на мокрому піску. «В якому ж напрямку він повинен був йти?» Якесь незвичайне бажання кликало його в морські обійми, не давало зупинитися, стояти, відпочивати.

І з цим бажанням він попрямував до моря, йдучи по воді. Море хлюпалося під ногами, хвилі, які бризкали на всі боки, росли, ставали величезними.

Скоро почалася злива, в мить ока небо злилося з морем, світ накрився водою, селем.

Він не пам'ятав, скільки йшов морем; злива ніяк не закінчувалася. Він ляяв, проливав себе, долю свою за те, що відправився в шлях, зачарований цим чарівним звуком.

Розплющивши очі, знову побачив себе в пустелі. Пологі пагорби, що вишикувалися уздовж горизонту, говорили про те, що попереду починається зовсім інший світ. Чим далі, тим все вище ставали пагорби, перетворюючись мало не в прямовисні скелі, які зливаються з небесним склепінням у височині.

Чи вистачить у нього сил здолати підйом? Цього він не знав, знав лише одне, що б там не було, він повинен здолати цей підйом, все, все почнеться після цього, інакше який сенс було долати таку відстань.

З того моменту, як морські води торкнулися його ніг, він забув про втому, йшов далі спокійним кроком, але цей шлях уже не схожий був на колишній. На шляху, по якому він йшов досі, не було таких круч; підйом ставав все крутішим, дихання його частішало, крок ставав повільнішим, але він не зупинявся, ніби якщо він зупиниться перевести подих, все зникне, закінчиться.

Проте він усе ж зупинився й озирнувся на довжелезну дорогу, по якій пройшов: по схилу гори, біліючи, виляса стежка. Він не міг уявити, зрозуміти, як пройшов він такий довгий шлях.

І знову він продовжив шлях. Навколо дороги – глибокі, бездонні, суворі прірви, стежка стає більш вузькою, йти все важче, в очах темніє, коли дивиться він у роззявлені пащі прірв то ліворуч, то праворуч.

Потемніло, і він насили розрізняв, куди ступає. Він уже не може йти, як раніше, крокує обережно, боїться зірватися у прірву. З іншого боку, його долало бажання, прогнавши з серця страх зірватися вниз, не звертаючи уваги на камені і кущі, залишити стежку і здолати підйом.

«Хто і коли проклав цю стежку? Які люди пройшли по ній? Чи є в нього право йти по ній? Якщо є, хто дав йому це право? Чому він повинен іти по стежці, яку проклали інші?»

Чи не відчувши, він зійшов зі стежки і заглибився в темінь. Хоч і не знав він тепер, куди йде, йому стало набагато легше, ніж раніше. Ніби зняли з нього тяжкий тягар і не лякали його ні бездонні прірви, ні каміння під ногами, яке роздирало в кров ступні і нігті, він ішов легко, немов по рівній гладкій дорозі, а не вгору.

¹ Чарих (азерб. Çarix) — азербайджанське національне взуття. Чарихі — найбільш простий різновид взуття, виготовлений з цілісного шматка сирицевої шкіри — один з елементів східного вбрання.

Похолодало, та незважаючи на це, він весь був спітнілий, тому що йшов вгору, але варто було йому притримати крок, тіло остигало, крижаніли руки-ноги; щоб не мерзнути, він ішов, що було сил, хай би як там було, він хотів дістатися до місця.

Однак кінця шляху не видно, підйом все йшов і йшов. Камені і кущі роздерли в кров йому руки і ноги, але тіло болю не відчувало, ніби м'язи його стали байдужі і бездушні до всього, крім божественного відчуття, що тягло за собою.

Всю ніч він дерся вгору. Іноді зупинявся, на мить переводив подих, і знову продовжував свій шлях. Коли зачервонів схід, він побачив себе на вершині гори і, спостерігаючи схід, спокійно зітхнув.

На вершині гори дорога, обернувшись білосніжним покривалом, закінчувалася, і, з цієї білосніжної вершини, яка вінчала дорогу, світ, який він залишив позаду, видно було ясно, як на долоні.

Якийсь час дєрвіш дивився на цей світ. До цього часу він не усвідомлював, що він (світ) настільки красивий і чарівний, але хай би який був світ гарний, повертатися він не хотів. Зараз для нього не могло бути нічого важчого і боліснішого повернення назад. «Що ж робити йому, куди йти ... Яким буде життя його ... Яке почуття привело його сюди ... Що це за справи, що за доля така ...»

Як і раніше, щось штовхало його вперед, кликало в таємничий туманний світ, але він уже був без сил; він ледве тримався на ногах, все тіло знемагало від болю, здавалося, ось-ось він розсиплеться на кісточки. Він чув звуки свого болю: скупчився в руках, плечах біль ставав нестерпним, доводячи його до нестями.

Щоб не втратити рівноваги, він обережно опустився на камінь і не помітив, як знепритомнів. Коли ж він, нарешті, відкрив очі, від колишніх болів не залишилося й сліду, він відчував у собі легкість птиці.

Піднявшись, знову озирнувся навколо; світ, бачений ним з вершини, тепер не був ясний, його огорнув туман і сірість. Ясним було тільки небо. Погляд його раптом упав на підняті з-за плечей крила. Божевільна пристрасть вабила його до небес, відривала ноги від землі.

Попереду його чекав безмежний простір небес.

ПОЛЯРНА НІЧ

– Я не та людина, яким був раніше. – На першій зустрічі, яку він чекав з великим хвилюванням, після шестирічної розлуки, отримана несподівана відповідь на його розпитування ніби збентежила його і зруйнувала весь світ, який він побудував у своїх мріях протягом усіх тих років, які вони прожили порізно.

У той час коли автомобіль, яким він керував, нісся по дорозі, оточеній гранітними скелями і рідким лісом, незважаючи на те, що він втупився на незвичайний вигляд, який бачив уперше і не міг зібратися думками від здивування від того, як людина може настільки змінитися.

Він неймовірно віддалився, перетворився на вкрай холоднокровну і замкнуту людину. Ні в набагато помолоділому тілі, ні в якій-небудь рисі обличчя неможливо було знайти навіть найменшого сліду тих болісних років, днів, що пройшли в нестерпній нужді, перенесені ними разом.

Після першої ж отриманої відповіді єдине, про що він міг думати – як він проведе два тижні в одній квартирі з цією людиною.

Проїжджаючи через ліс, він усім тілом відчував самотність, що криється у дикій красі рослинності, яка заспокоювала нерви.

Після почутих слів, його охопило почуття жалю за те, що він приїхав за ним у цю країну; думки, налаштовані на абсолютно інше за минулі місяці, перемішалися в голові.

«Що тепер робити, куди йти?» – думав він, ніби розмовляючи сам з собою, вагаючись прийняти рішення.

«Тоді навіщо він мене зустрів? Навіщо по телефону завжди наполягав на тому, щоб я приїхав, говорив, що сумує? Адже вчинки абсолютно не відповідають сказаному».

Коли по дорозі від аеропорту до міста зелені краєвиди, які чергувалися, замінили рідко розташовані будівлі, його занепокоєння почало зростати ще більше. Будинки були на значній відстані один від одного, навколо не було видно жодної душі, ніби в них ніхто й не живе; тут життя, краса укуталась у пелену самотності, немов людське щастя було в зовнішності самотності.

Насправді, останнім часом залишаючи країну з будь-якою метою, він брав із собою всі необхідні документи й речі, думаючи, що більше не повернеться назад. Він відчував, що не може більше жити в своїй країні, що батьківщина, в якій він прожив більшу частину свого життя, перетворилася на справжнє пекло. Ніяк не міг зрозуміти, як люди, з якими він колись був пов'язаний, помінявши свої погляди і переконання, змінилися до невпізнання, він відчував себе абсолютно чужим серед цих людей.

– Здається, мої слова тебе образили, все ж я не люблю брехати, – не відриваючи очей з дороги, той ще раз повторив колишні слова: – Я не та людина, яким був раніше. Просто хотів, щоб ти це знав.

Вони провели цілий рік в одній камері, разом зазнали величезних поневірянь, болісні дні тюремного життя. Він захоплювався волею свого друга в тій безвиході. Йому висмикували нігті, катували нестерпними тортурами, приєднавши до електричного струму, його безвинного хотіли обмовити і запламувати, але зламати його було неможливо.

Зараз він мимоволі згадував ті жахливі дні, проведені у в'язниці, і не міг повірити, що сидить з ним поруч у машині той самий чоловік.

Тяжкість тюремного життя тих років зблизила їх ще більше. Іноді, по ночах, під бляклим сяйвом місячного світла, яке проникало всередину через маленьку квартирку камери, разом будували плани на майбутнє. Звичайно ж, тоді найбільше вони мріяли про свободу і не втрачали надію. Хай яким важким було тюремне життя, кожну мить вони відчували подих свободи, не падали духом, розуміючи, що цей день дуже близький.

У в'язниці вони твердо вирішили, що більше не будуть жити в цій країні. Думали, що, коли звільняться, разом покинуть країну, але так вийшло, що він не зміг виїхати разом зі своїм другом дитинства. Він сам не міг зрозуміти причину: або мужності не вистачило, або совість не дозволила залишити літніх батьків напризволяще.

Про те, що один покинув країну, дізнався через кілька днів. Його не було в місті, бо мати хворіла, і він поїхав її провідати. Спочатку, йому стало не по собі, точніше почуття самотності переповнило його, ніби навечно втратив близького старого дру-

га, якого знав довгі роки, до якого був сильно прив'язаний. Це тривало недовго; він думав, що через деякий час і сам поїде, і трохи заспокоївся.

Він не так уявляв собі цю зустріч; ніби його приїзд іншого нітрохи не цікавив. Начебто поруч сиділа зовсім чужа людина; його дивувало те, що той навіть не намагався заговорити, не питав про знайомих, не цікавився становищем у країні.

Людей, які тоді покидали Батьківщину, він виправдовував лише з тієї причини, що вони були змушені піти на цей крок, тільки так вони могли відстояти свої переконання, погляди. Але якщо людина не може захистити свої погляди й переконання і в цій країні, тоді який сенс робити цей крок?

Він знав, що його друг вивіз із собою і сім'ю, але через дистанції, що утворилася між ними, в нього не вистачало сміливості запитати про неї; в будь-якому разі, думав він, скоро про все дізнається, коли приїдуть додому.

Нарешті машина зупинилася навпроти п'ятиповерхового будинку.

Друг сказав:

– Приїхали, я живу ось у цьому будинку.

Обидва не поспішаючи вийшли з машини, відкривши багажник, він узяв свої речі, потім вони разом увійшли в блок. Поки піднімалися на ліфті на четвертий поверх, ніхто з них так і не вимовив ні слова.

Коли увійшли в маленьку двокімнатну квартиру, він відчув, що його друг живе один, але щоб не видати свої почуття, опустивши голову почав розв'язувати шнурки.

Після того як розмістився, прийняв душ, потім разом випили чай. Незабаром його друг сказав, що в нього важлива справа і він повинен іти. Віддавши йому ключ від квартири, запропонував брати з холодильника все, що йому захочеться, і поїсти.

... Після того як друг пішов, він довго стояв перед вікном і не поспішаючи оглядав рослинність навколо.

Потім постоявши перед картою, яка висіла на стіні, пошукав, знайшов місто, звідки приїхав. Він здивувався тому, що вилетів з будинку тільки сьогодні вранці і проробив такий шлях всього за кілька годин.

Багато читав про цю країну, знав її історію, культуру, літературу краще, ніж ті, які живуть тут. Але чи зміг би він жити в цій країні? Зміг би назавжди пов'язати свою долю з нею? Він ніяк не міг уявити собі цього.

Потім оглянув вітальню. Зі смаком обставлена меблями кімната і колір її стін були одним цілим і заспокоювали нерви.

... Друг повернувся додому пізно ввечері. Як тільки увійшов, вибачився за те, що залишив його одного, і ще раз нагадав про те, що було багато справ:

– Це тобі не те, що інші місця, – сказав він, – щоб жити тут, треба працювати вдень і вночі.

Той нічого не відповів, і вони разом сіли за стіл.

Друг сказав:

– Я не буду їсти, не голодний, але зараз для тебе щось приготую.

Від несподіваної пропозиції той відчув себе ніяково:

– Ні, ні, не треба, не турбуйся, – сказав і категорично відмовився, заявивши, що немає апетиту.

Насправді востаннє він їв тільки в літаку, і не міг забути обурливий запах їжі. Може, це й було причиною того, що навіть через деякий час у нього не було апетиту.

– Гарзд, тоді вип'ємо прохолодного пива, – друг узяв з холодильника дві пляшки пива, відкрив і наповнив келихи.

Він легко сп'янів від пива, бо цілий день нічого не їв, і в нього змінився настрій.

Нарешті, зміг запитати у другого:

– Де дружина, діти?

Друг вимовив одне слово:

– Розлучилися.

Він це вимовив з такою зневагою, що той не наважився запитати причину їх розставання.

Але друг поставив кінець його тривозі:

– Чи не змогли зрозуміти одне одного, – сказав він. – Де вони зараз, хоч бачишся з дитиною?

Друг похитав головою:

– Вони мене більше не цікавлять, – сказав.

Відчувши, що друг не хоче говорити про сім'ю, перевів розмову і почав говорити про роботу:

Друг:

– Працюю в одній компанії, – сказав, – займаюся торгівлею мазутом.

Йому стало не по собі від несподіваної відповіді, оскільки його друг був політиком, ніяк не міг уявити собі, що той може піти з політики і зайнятися іншою справою.

– А у вас залишається час на політичні справи?

Друг відповів тим же тоном:

– Політика мене більше не цікавить, я жалкую про ті роки свого життя, – сказав і цим назавжди закрив цю тему.

Через деякий час він сказав, що завтра має рано вставати і повинен лягти раніше, залишив його у вітальні одного.

... Але він не зміг заснути.

У світлі полярної ночі, яке не відрізнялось від денного, він до ранку не зміг зімкнути очей і, не поспішаючи, вперше в житті перегорнув збережені у пам'яті сторінки свого життя.

Час минав непомітно.

Щоб упорядкувати перемішане в пам'яті відчуття часу, встав і підійшов до вікна, почав дивитися на місто, яке спало в молочній білизні полярної ночі, на тишу і на одинокий, нудний пейзаж міста.

Сонце було оповите негустими хмарами. У цей час ночі побачене сонце в небі викликало в ньому почуття подиву. Ніч була такою світлою, що він уперше в житті відчув занепокоєння від достатку світла. Він завжди уявляв собі ночі темними, тому йому здалося, що цей потік світла забирає не тільки темряву, а й усі секрети і таємниці цього світу і залишає людину наодинці зі світом, який втратив свою цнотливість.

Вулиці, що пливають у потоці світла, на мить йому нагадали про безлюдний світ. Йому здалося, що крім нього в місті нікого немає і вулиці такого великого міста, і палаци, і сади, і ріки, і галявини належать тільки йому.

З цими думками, які поранили його душу, він ліг у ліжко, але так і не зміг заснути.

Він наполегливо хотів вийти зі своєї тіні і піти з цього місця, з цієї країни.

Але куди йти, не знав.

Для нього Батьківщина померла.

ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПЕРЕКЛАДАЧА
СЕРГІЯ ЮХИМОВИЧА БОРЩЕВСЬКОГО

ХЕСУС ФЕРНАНДЕС ГАРСІЯ «Я, АЛОНСО КІХАНО ДОБРИЙ»

(Драматичний текст на основі біографій і творів
Мігеля де Сервантеса Сааведри)

З іспанської переклав Сергій Борщевський

Персонажі в порядку їхньої появи

Сліпий співець-оповідач	–проводир
Мігель де Сервантес Сааведра	– автор «Дон Кіхота»
Вулична продавщиця фруктів	– лоточниця*
Матео Васкес	– приятель Сервантеса
Хуан Лопес де Ойос	– вчитель Сервантеса
Капітан Фабриціо	– приятель Сервантеса*
Беатріче	– неаполітанська шинкарка
Черниця	– зі шпиталю в Мессині*
Дієго де Урбіна	– капітан галери «Ель Соль»
Родріго де Сервантес (молодший)	– брат Мігеля де Сервантеса
Гасан-паша	– мавританський правитель
Фернандо де Ормаса	– полонений лицар
Леонор Кортінас	– мати Мігеля де Сервантеса
Родріго де Сервантес	– батько Мігеля де Сервантеса
Андреа де Сервантес	– сестра Мігеля де Сервантеса
Магдалена де Сервантес	– сестра Мігеля де Сервантеса
Констанса де Овандо (дівчинка)	– дочка Андреа та Ніколаса де Овандо
Блас де Роблес	– видавець «Галатеї»
Хуан Паласіос	– дядько Каталіни де Саласар
Алонсо Кіхада де Саласар	– приятель і родич Каталіни де Саласар
Каталіна де Саласар	– дружина Мігеля де Сервантеса
Хуана Гайтан	– вдова поета Педро Лаїнеса
Томас Гутьєррес	– севільський письменник і видавець
Майстер Ніколас	– цирульник з Вальядоліда*
Перо Перес	– священник, відвідувач цирульні*

Самсон Карраско	– бакалавр, відвідувач циркульні*
Корчмар	– відвідувач циркульні*
Педро Моралес	– актор і драматург, приятель Сервантеса
Крістобаль Вільярроель	– суддя у справі Гаспара де Еспелети
Гаспар Вальехо	– писар у справі Гаспара де Еспелети
Луїса Монтоя	– свідок у справі Гаспара де Еспелети
Хуана Руїс	– свідок у справі Гаспара де Еспелети
Агустін де Рохас	– актор і драматург, приятель Сервантеса
Франсіско де Роблес	– видавець «Дон Кіхота»
Констанса де Овандо (жінка)	– дочка Андреї де Сервантес
Франсіско Мартінес	– священник-францисканець
Франсіско Лопес	– жебрущий чернець-францисканець
Санчо Панса	– приятель Дон Кіхота в його поневір'яннях

КАРТИНА ПЕРША

Молодий Мігель де Сервантес обирає шлях.

(1568 рік, Мадрид)

Оповідач. Це неабияка подія – народження Мігеля де Сервантеса, видатного іспанця й уславленого рицаря світової літератури, і хоча ми не знаємо, під яким дахом він з'явився на світ ані достеменною дати народження нашого героя, все вказує на те, що це мало бути 29 вересня, на день святого архангела Мігеля, або по-вашому Михаїла, адже оригінал запису про його хрещення і досі зберігається в храмі святої Марії, що в Алькала де Енаресі. Тож не помиляються ті, хто стверджують, що Сервантес родом із Алькали. Втім, перескочімо одразу на двадцять один рік уперед; Позаду, в монастирі Юсте усамітнений імператор Карл П'ятий, який залишив свого сина Філіпа Другого сам-на-сам із Історією, а ще місто Вальядолід, вулицями якого хлопчик Мігель блукав поміж вояків, котрі поверталися з Фландрії, Італії або Америки. Нині 1568 рік. Філіпа Другого коронували у Вальядоліді 1556 року, після зречення його батька, імператора Карла П'ятого, котрий помер у 1558 році. 1561 року двір переїздить до Мадрида, де ми зараз і побачимо нашого Мігеля де Сервантеса, котрому вже виповнився двадцять один рік.

(Світло вихоплює майдан у Мадриді, і на ньому ми бачимо ятку з різноманітними фруктами, акуратно розкладеними в плетених з лози та очерету кошиках. Біля ятки стоїть Продавщиця фруктів, жінка гарна й приваблива. Вона саме пропонує яблуко юнакові, судячи з вбрання, студентові. Це Мігель де Сервантес).

Продавщиця. Скуштуйте-но і ви самі пересвідчитесь, що у мене найкращі фрукти на всьому базарі!

* – зірочкою позначені вигадані персонажі.

Мігель де Сервантес. *(Надкушуючи яблуко).* Клянуса Богом, у ваших словах більше правди, ніж у якогось святого! *(Лукаво).* А чи нема у вас раптом іншої, «прихованої» смакоти, ще кращої за цю?

Продавщиця. А ви, студенте, прошак! Звісно, є ще солодша, але вона не продається.

Мігель де Сервантес. Майте на увазі, у моїх кишенях ще подзвякують кілька монет!

Продавщиця. За кого ви мене маєте! *(Спокійніше).* До того ж, не думаю, що у вас вистачить грошей, щоб заплатити за неї.

Мігель де Сервантес. Гадаєте, я такий бідний?

Продавщиця. Не ображайтеся, юначе! Ви надто вразливий для свого віку; скажіть, якщо не секрет, яку науку ви опановуєте?

Мігель де Сервантес. *(Наближаючись до неї).* Соколине полювання, і повинен сказати, я вмю добре приборкувати таких диких голубок, як ви.

Продавщиця. *(Злегка відсторонюючи його).* Обережно, насувається буря! Знайте, хлопче, я вам ніяка не здобич!

(У цю мить якийсь чоловік проходить повз Мігеля де Сервантеса й неухважно зачіпає його. Це його приятель із Севільї Матео Васкес).

Мігель де Сервантес. Гей, дивіться краще, куди йдете, ви ледь не проломили мені голову!

Матео Васкес. Ви надто неуважний, сеньйоре! Невже ви не можете на якийсь час залишити своїх муз?

Мігель де Сервантес. Це вони не залишають мене, навіть коли я сплю, але хто ви такий, чорт забирай?

Матео Васкес. Невже у вас така кепська пам'ять, що ви не впізнаєте мене?

Мігель де Сервантес. *(Пригадує).* Матео! Матео Васкес із Севільї! *(Вони палко обіймають один одного).* Що ти робиш у Мадриді? Що привело тебе сюди? Розповідай!

(Приятелі поволі йдуть. Продавщиця зичливо кидає навздогін Мігелю де Сервантесу прощальні слова).

Продавщиця *(визивно).* Ідіть з Богом, закоханий юначе!

Мігель де Сервантес *(обертаючись).* Я ще повернусь і тоді вже не піду без вашого забороненого плоду!

Матео Васкес *(Мігелеві).* Бачу, ти не пропускаєш нагоди для улесливих слів. *(Зненацька змінює тему).* Ти не повіриш, Мігелю, але я на службі у кардинала Дієго де Еспіноси.

Мігель де Сервантес. Першого міністра короля Філіпа?

Матео Васкес. Його самого, я – його помічник.

Мігель де Сервантес *(здивовано).* Святий Боже! Що ти кажеш?

Матео Васкес. Те, що ти чуєш, Мігелю, але для того, щоб обійняти цю посаду, я мусив прийняти духовний сан.

Мігель де Сервантес. Ти – священик?

Матео Васкес. Знаєш, друже Сервантесе, у нашій Іспанії побутує приповідка *(позмовницьки посміхається),* яку ти, либонь, знаєш краще за мене і яка видається мені вельми слушною: «Чи в церкву, чи на корабля, чи на службу до короля», себто – як хочеш у люди вийти і багатства доскочити, то або духовне звання добудь, або по морю плавай, або королю служити йди.

Мігель де Сервантес (*жартома, не здогадуючись, що його передчуттю судилося справдитися*). Якщо ти й далі так швидко робитимеш кар'єру, я не здивуюсь, коли одного дня ти зробишся секретарем нашого дорогого короля Філіпа Другого. Доброго покровителя ти собі знайшов!

Матео Васкес. І ти повинен вчинити так само, Мігелю, якщо не хочеш померти з голоду!

Мігель де Сервантес. Я не маю зв'язків або впливових друзів, які...

Матео Васкес. Як це не маєш? А твій учитель, севільянець дон Хуан Лопес де Ойос?

(Здалеку долинає гомін збудженої юрби).

Голос. Дорогу, дорогу превелебному кардиналові Аквавіві, легатові святійшого Папи!

Голос кардинала. Святий Боже, яка брудна столиця півсвіту!

Голос. Ваше високопреосвященство, ми прибули не для того, щоб намовити іспанців прибрати вулиці, а для того, щоб висловити співчуття королю з приводу смерті принца Карлоса.

Матео Васкес (*Мігелеві*). Ось твій великий шанс, Мігелю. Скористайся ним! Цьому кардиналові, посланцеві святійшого Папи, потрібні освічені люди, такі, як ти, Мігелю, адже ти знаєш мови, пишеш вірші...

Мігель де Сервантес. Але ж я лише голодний студент, Матео... дон Ніхто...

Матео Васкес. Що ти таке кажеш? Удавана скромність – це гріх, Мігелю, ти повинен вище оцінювати себе... чому б тобі не поговорити з твоїм учителем доном Хуаном Лопесом де Ойос? Він має добрі зв'язки і, наскільки я чув, дуже поважає тебе.

Мігель де Сервантес. Знаєш, що нам звичайно каже наш любий учитель? Що він не може запропонувати нам нічого, крім голодного життя та посмертної слави.

(В цю мить до них наближається ошатно вбраний чоловік із текою під пахвою. Це і є Хуан Лопес де Ойос).

Хуан Лопес де Ойос (*який чув останні слова*). Любий Мігелю, ти не повинен сприймати це буквально, на заняттях я кажу тобі лише, що ти маєш талант, і я хочу, щоб одного дня ти вибився в люди.

Матео Васкес. Саме це я й кавав вашому улюбленому учневі, доне Лопес де Ойос. (*Сервантесові*). Адже ти не хочеш усе життя ставити п'явок і пускати кров хворим, як твій батько, дон Родріго?

Мігель де Сервантес. Ти, либонь, змовився із цим кумедним приятелем мого батька, Алонсо Хетіно де Гусманом? Він теж торочить мені, що я створений для поезії, а по-моєму, з мене такий же поет, як і швець: ніякий.

Хуан Лопес де Ойос. Якби я тебе не знав, то подумав би, що ти скромничаєш, але знаючи тебе... Мігелю... ти показав своєму приятелеві Матео сонет на смерть королеви Ізабелі де Валуа?

Матео Васкес. Мені кортить послухати цей вірш (*дивлячись на Сервантеса*), якщо ти не проти.

Мігель де Сервантес (*скромно*). Ні, ні, як тобі завгодно, але що важать кілька рядків у житті людини?

Хуан Лопес де Ойос. Багато, Мігелю, багато! (*З урочистою впевненістю*). Ці рядки відкриють тобі двері у безсмертя!

Мігель де Сервантес (*дещо приголомшений*). Не треба мене хвалити, вчителю, адже ідея написати їх належала вам...

Хуан Лопес де Ойос (*так само скромно*). Я звичайний священник-гуманіст, любитель літератури, я навіть пробував складати вірші, але моя справа – відкривати талант там, де інші його не бачать, а ти обдарований учень.

Матео Васкес. Що ж, цей сонет має бути дуже добрим.

Хуан Лопес де Ойос. І зараз ми почуємо його з вуст самого автора (*дістає з теки кілька аркушів і дає їх Сервантесові*). Вперед, майбутній королю талантів!

Мігель де Сервантес. Воля ваша, вчителю. (*Оголошує*) «Сонет-епітафія королеві Ізабелі де Валуа»:

Тут мужній люд Іспанії стоїть,
а поруч – цвіт французького народу,
тут та, хто зваду обернула в згоду,
оливкову війні вручивши віть.
Ховає ця земля несамохіть
зорю сяйливу нашу, її вроду,
найкраща наша справа тут – і зроду
її не воскресити ні на мить.
Дивіться на цей світ, його шаленство
і знайте – хоч життя кипить в людині,
смерть врешті візьме гору все одно.
А ще дивіться всі, яке блаженство
спізнати нашій королеві нині
у царстві слави вічної дано.

Матео Васкес (*аплодує, дивлячись на Мігеля*). Браво, бравіссімо! Пречудово, Мігелю!

Хуан Лопес де Ойос (*також аплодує й висококомовно вигукує*). Цей сонет стане окрасою посмертного пошанування Її Величності.

Матео Васкес (*сумно*). Авжеж.

Хуан Лопес де Ойос (*Мігелю*). Мігелю, тобі вже двадцять один рік, тобі не здається, що в почиті якогось можновладця ти будеш забезпечений від злиднів?

Матео Васкес. Саме в цьому я намагався переконати його перед вашою появою.

Мігель де Сервантес (*Лопесу де Ойос*). Я не хочу бути нічиїм слугою, вчителю.

Хуан Лопес де Ойос. Яким іще слугою? Вчителем іспанської мови! Тобі й невтямки, що оце щойно ти зустрів свого учня.

Мігель де Сервантес (*здивований*). Кардинал Аквавіва?

Хуан Лопес де Ойос. Він самий; кардиналові в почиті потрібен іспанець, який розповідав би йому про наших поетів і письменників. Я прочитаю йому цей сонет на пошанування світлої пам'яті королеви і спробую вмовити його взяти тебе на службу.

Мігель де Сервантес. Але ж я ніколи не бачив королеви, до того ж мій вірш – лише жалюгідний панегірик, закам'янілий і мертвий.

Матео Васкес. Тобі відкривається блискуче майбутнє! Не пропусти цю нагоду виборсатися зі злиднів, яку тобі пропонує твій учитель і друг Хуан Лопес де Ойос.

Мігель де Сервантес (*обом своїм друзям*). Гадаю, будь-який мандрівний торговець, який возить від містечка до містечка бурдюки з вином, був би кращим учителем, ніж я.

Хуан Лопес де Ойос. Але твій вірш пречудовий.

Мігель де Сервантес. Ці рядки, присвячені королеві, якої я ніколи не бачив, гірші за романс про рицаря Ланселота та королеву Джиневру, що його співав якийсь сліпий, коли я ще був хлоп'ям.

Хуан Лопес де Ойос. Мовчи, Мігелю! Дозволь мені зробити те, що я надумав.

Матео Васкес. Послухай свого вчителя, це тобі не дурниця працювати, нехай навіть слугою, в кардинала Аквавіві. Скільки б охочих знайшлося бути на твоєму місці і мати можливість належати до його почету!

Хуан Лопес де Ойос (Мігелю). Подумай лишень про те, що відтепер ти звільнився від цієї провінціальної затхлості, в якій усі ми трохи задихаємося. Скажи, в якій європейській країні весь народ вбирається в жалобу через смерть монарха? В жодній! А тут, як бачиш, увесь двір цілий рік у жалобі через цю смерть!

Матео Васкес (продовжує спокушати Мігеля мріями). Ти побачиш світ, подорожуватимеш, пізнаєш багатьох людей, і то не з книг... Ця посада буде тобі, немов нагорода!

Затемнення.

КАРТИНА ДРУГА

Мігель де Сервантес у Римі.

1570 рік. Інтер'єр невеличкого заїзду

Оповідач. Посаду було надано, і Мігель де Сервантес більше не був голодним студентом, тепер замість звеличувати померлих королів він супроводив хворого, немічного й похмурого кардинала. Отже, він виїхав з іспанської столиці, щоб опинитися в місті, де сходились усі дороги християнського світу: в Римі.

(О цій порі в заїзді, судячи з незайнятих столів, порожньо. Лише за одним із них сидять двоє відвідувачів: Мігель де Сервантес і Фабриціо, молодий офіцер папської гвардії в мундирі Священного союзу. На столі глечик з вином, два напівпорожні глиняні кухлі, а також дві порожні тарілки, двоє ножів та виделок і плетений кошук з кількома шматками хліба. За шинквасом стоїть Беатріче, вродлива чорнява неаполітанка, яка саме готує величезний казанок макаронів).

Фабриціо (голосно, до служниці). Беатріче, любя! Неси сюди макарони!

Беатріче. Зараз, солдафоне! Не будь таким нетерплячим!

(За мить Беатріче наближається до їхнього столика з казанком і накладає в тарілки дві великі порції смачних апетитних макаронів).

Мігель де Сервантес (бере виделку, накручує на неї макарони, куштує). Смакота! *(До Беатріче).* Як і ви, чарівнице!

Беатріче. Тут, у Римі, прийнято хвалити тільки Бога, тож дивіться на небо, – може, ви там його побачите.

Фабриціо. До речі... *(бере глечик і віддає його Беатріче)*. Подивись-но, чи немає в пивниці запашнішого вина.

Беатріче *(бере глечик)*. Вам не подобається «Тревіано»? Піду подивлюсь, чи не залишилось у мене, бува, трохи «Асперіно»чи «Гварначі»...

Фабриціо. І якщо не залишилось італійського, прихопи грецьке... «Кандія» нам теж згодиться!

Беатріче *(йдучи)*. Я можу прихопити хоч самого Бахуса, якщо хочете!

Фабриціо *(посміхаючись Мігелеві)*. Ох ці вже неаполітанки!.. *(Обидва починають їсти)*. Ну, а тепер скажіть: що привело вас до Рима, цього міста попів, лакеїв, папських гвардійців, паламарів і прислужників?

Мігель де Сервантес. А ще постачальників *(дивиться крадькома на Беатріче)* і гарненьких дівчат.

Фабриціо. Найгарніших у Європі! Рим – осереддя всіх красот. А коли побачите Неаполь, Палермо, Мілан і Ломбардію, запевню вас, ви не захочете повертатися на батьківщину. *(З щирою гордістю за свій край)*. Які чудові міста! *(Беатріче наближається й ставить на їхній стіл інший глечик з вином, підморгуючи Сервантесові)*.

Мігель де Сервантес *(жартівливим тоном)*. Давайте його сюди, а ви майте на увазі, що у нас в Іспанії теж є чудові міста.

Фабриціо *(продовжує спокушати Мігеля)*. Скажіть, ви вже мали час оглянути стародавній Рим?

Мігель де Сервантес *(ствердливо киває головою)*. Я побував у його храмах, бачив його святилища, і мене вразила його жорстока велич, Фабриціо.

Фабриціо. А ви бачили його мармурові статуї, зруйновані арки та лазні? Ви уявили, як жили мої предки?

Мігель де Сервантес. Як самі боги! Які чудові колони та амфітеатри!

Фабриціо. Ви мали нагоду прогулятися берегом Тибру? Там поховані наші мучні. Рим із міста цезарів перетворився на місто пап, друже Мігелю. Нам випало дивне щастя! *(Завважує, що відхилився від первісної теми й повертається до неї)*. Вибачте, що перервав вас, отже, що привело вас до Рима?

Мігель де Сервантес *(неквапно)*. Це довга історія, скажу лише, що я приїхав у почеті кардинала Аквавіві.

Фабриціо. Здається, два роки тому він їздив до Мадрида, щоб від імені папи Пія П'ятого висловити королю співчуття з приводу смерті його сина Карлоса. Там ви і познайомились?

Мігель де Сервантес. Познайомились... правду кажучи, ні; річ у тім, що тепер я його слуга, звичайний слуга, хоча в мене на батьківщині гадають, буцімто я працюю у нього перекладачем, але це зовсім не так.

Фабриціо. От-от, у травні, юний патрицій буде введений у кардинальський сан. Ох, ці пишні церемонії, тасмні аудієнції, брудні інтриги папського двору... Сили небесні, в яку халепу ви вскочили, Мігелю!

Мігель де Сервантес. Що ж, краще це, ніж в'язниця або вигнання.

Фабриціо. Що ви хочете цим сказати? Невже ви втекли від... *(Фабриціо здогадується, що Мігель не хоче розповідати)*. Ви можете довіритися мені! Втім, якщо не хочете говорити...

Мігель де Сервантес. *(Зважується).* Я нікому цього не казав, але так воно і є; кілька місяців тому, а саме п'ятнадцятого вересня – тоді я ще був в Іспанії – мені додому надіслали судовий припис про мій арешт. Мене було звинувачено в тому, що я буцімто важко поранив такого собі Антоніо де Сігуру, котрий мешкав неподалік від мого дому. Але клянуся вам усіма чортами, що я непричетний до цієї злощасної дуелі! А проте мене, ще зовсім юнака, звинуватили в цьому нещасному випадку, хоч я все заперечував...

Фабриціо *(перериває його).* Ви, бува, не нащадок євреїв чи новонавернений...

Мігель де Сервантес. Ні, клянуся Святим Мігелем! Я такий же старий християнин, як сам диявол *(сміється)*. Мій дід Хуан, хай Бог його впокоїть, був оборонцем в інквізиції, а мій батько Родріго працював якийсь час хірургом у в'язниці інквізиції. Я саме попросив його, аби він надіслав мені довідку про чистоту крові та дворянське походження, адже я перебуваю при папському дворі...

Фабриціо. Отже, це була зухвала й брудна брехня, спрямована проти вас...

Мігель де Сервантес. Не сумнівайтесь, Фабриціо, цей донос проти мене був справою рук лихих і заздрисних людей. Отже власті мені не повірили й засудили на десять років вигнання, а ще ухвалили відтяти праву руку...

Фабриціо *(жартівливо).* Яку ви, на щастя, зберегли, дременувши до імператорського Рима *(піднімає свій кухоль)*. Що ж, вип'ємо за вашу щасливу зірку і за цю правицю, якій судилося піднімати ще чимало кухлів з вином!

Мігель де Сервантес *(підхоплює жарт).* І все, що підвернеться!

Фабриціо. А чи можу я запитати, де ви замешкали?

Мігель де Сервантес. На горищі вежі, яку звать вежею Папи Пасхалія.

Фабриціо. Там, мабуть, дуже холодно.

Мігель де Сервантес. Особливо вночі, коли я лежу із запаленою свічкою, бо наді мною ширяють кажани.

Фабриціо. А ще в Римі багато солдатів, бо церкві потрібні захисники, тож вона добре платить бравим капітанам, погляньте-но лишень на мене *(гордовито)* – капітан папської гвардії!

Мігель де Сервантес. Можливо, ви маєте рацію, і я надумаю зробитися вояком – у мене гаряча кров, Фабриціо!

(В цю мить Беатріче наближається із казанком, щоб покласти їм ще їжі).

Беатріче *(грайливо, поки їм прислуговує).* Дуже гаряча, іспанчику?

Мігель де Сервантес *(до Фабриціо).* Капітане, ви не кинете мене напризволяще перед цією чарівницею?

Фабриціо. Хіба у вашого замка немає фортечних укріплень? Бороніться, як можете, – якщо не помиляюся, ви хлопець не з боязких. *(Сміючись, піднімає свій кухоль і захоплює Мігеля).* За чарівну Беатріче!

Мігель де Сервантес *(цокаючись із ним).* За Беатріче!

Беатріче. Не знічуйтеся, солдате, і не марнуйте слів і часу.

Мігель де Сервантес. Знайте, я дуже легко закохуюся, коли бачу таку розквітлу троянду, як оце ви.

Беатріче *(підхоплює жартівливий тон).* Я – троянда? Який же ви нечема, солдате! Один залицяльник казав, що я – цілий сад. Ви скупі на компліменти!

Мігель де Сервантес *(вражений під'юджуванням Беатріче).* Ох, баламутко, я потерпаю через вас!

Беатріче. Ви сердитесь? Але ж ви дісталися тихої заводі, а мені потрібен човняр, який міг би закохати мене. А ви дратуєтеся!

Мігель де Сервантес (*підводиться*). Святий Боже! (*Театрально*). Полум'я любові палахкотить у моєму серці!

Беатріче. Хто ви, закоханий солдате?

Мігель де Сервантес (*гордовито*). Я вже казав: іспанець, який через вас от-от згубить тяму!

Беатріче. Вгамуйте свою пристрасть для іншої, більш сприятливої нагоди! (*Сміється*). Бажаю вам перемог в інших битвах і загасить це полум'я, що вас охопило! (*Беатріче переможно відходить від їхнього стола*).

Фабриціо (*Мігелеві, безтурботно*). Сподіваюсь, ви кращий поет, ніж залицяльник, бо ця дівчина, здається, допекла вам до живого! (*Сміється*)... (*Рішуче*). Послухайте, вам слід записатися до війська: турки окупували Кіпр і вбивають без сповіді чоловіків, жінок і дітей. Яка ганьба для християнського світу!

Мігель де Сервантес (*гонористо*). Доки турок збиткуватиметься над нами? Але що на це скаже мій король дон Філіп?

Фабриціо. Поки він не дійде згоди із сенатом Венеції та з Його Святійшиством... До речі, як йому ведеться з третьою дружиною, Анною Австрійською?

Мігель де Сервантес. Ходять чутки на будь-який смак. Одні кажуть, що настали найщасливіші роки його життя, інші запевняють, нібито він так і не оговтався після смерті Ізабели Валуа (*зітхає*). Ох, радість, що її принесла до королівського двору французенка, давно позаду; добре хоч, що попри стриманість Анни Австрійської – їй подобаються комедії.

Фабриціо. Комедії захопили півсвіту, а надто іспанську монархію в Європі! (*Трагічно*). Іспанська імперія занепадає!

Мігель де Сервантес. Але ж кажуть, що іспанська монархія має найкращі перспективи, що вона зміцнює свої позиції...

Фабриціо. Турки, Мігелю! Турки зараз – головний ворог християнського світу й серйозна загроза для вашого короля Філіпа Другого. Найважливіше зараз об'єднати ескадри Венеції, Рима та Іспанії.

Мігель де Сервантес (*з патріотичним запалом*). Вони об'єднуються, Фабриціо, вони об'єднуються у Священний союз, і ми покараємо турка!

Фабриціо. Я чув, що християнська ескадра вже формується; французьким флотом командуватиме Луїс де Рекесенс, кораблями Святого Престолу – маркіз Кельнський, а на чолі генуезців буде Андреа Доріа...

Мігель де Сервантес. А хто командуватиме іспанським флотом?

Фабриціо. Хіба ви досі не знаєте? Переможець морисків у місцевості Альпухаррас під Гранадою, син імператора Карла П'ятого та простої німкені Барбари Блумберг, рідний брат Філіпа Другого...

Мігель де Сервантес. Досить слів, Фабриціо! Дон Хуан Австрійський! (*Довірчо*). Скажіть по ширості, ви гадаєте, буде війна?

Фабриціо. Послухайте мене уважно: дон Хуан Австрійський готує флот з двохсот вісімдесяти кораблів. Він вирушить із Мессини шістнадцятого вересня і візьме курс на Коринфську протоку, щоб зітнутися з оттоманською армадою.

Мігель де Сервантес (*після короткої мовчанки*). Фабриціо, я прийняв рішення!

Фабриціо. Такі рішення приймаються або швидко, або ніколи!

Мігель де Сервантес. Я буду солдатом іспанського війська в Італії!

Фабриціо (*піднімає кухоль*). За іспанське військо в Італії!

Мігель де Сервантес (*піднявши кухоль, підхоплює*). За іспанське військо! Хай живе дон Хуан Австрійський – людина, послана самим Богом!

(*Фабриціо підхоплює «Хай живе!»*). Нашому вірному «мандрівцю» Сервантесові музи нашіптують на вухо сонет, який з часом з'явиться в його останньому літературному дітищі – «Мандри Персілеса та Сихісмунди»:

Святий, величний і могутній Рим!
Перед його красою святобливо
схилиюсь – приголомшено й поштиво-
я, скромний і побожний пілігрим.
Здається, власній славі з видом цим
рівнятись годі; тут уяву диво
потьмарює мандрівцю, що терпливо
босоніж йшов помилуватись ним.
Дивлюсь на землю цю: героїв кров
вона вбирала здавна, – ось де, схоже,
реліквій усесвітніх джерело.
Тут кожен камінь свідчить знов і знов
про святість, і, здається, місто Боже
у цьому місті свій взірець знайшло.

Затемнення.

КАРТИНА ТРЕТЯ

Солдат на прізвисько Однорукий з Лепанто

1571 рік. Шпиталь у Мессині

Оповідач. «Був один чоловік, посланець Божий, на ім'я Хуан». В усіх кутках християнського світу повторювали слова Папи Пія П'ятого, сказані ним, коли він дізнався про перемогу в морській битві під Лепанто. Осінь 1571 року. Турки переможені. Кораблі переможців повертаються до Мессини. На одному з них – «Маркізі», де капітаном Дієго де Урбіна, повертається бідолашний солдат із понівеченою лівою рукою, враженою пострілом з аркебуза під час битви під Лепанто. Це Мігель де Сервантес, котрий відтепер на все життя залишиться Одноруким з Лепанто.

(*Світло вихоплює вбогу койку, на якій лежить покалічений Мігель де Сервантес. Замість лівої руки у нього – і ми це добре бачимо – темна потворна кукса. На*

грудях у нього пов'язка. На подушці, біля голови, книга Хорхе Манріке. Біля нього стоять Черниця й капітан Дієго де Урбіна.)

Черниця (до Дієго де Урбіни). Він ніяк не опритомніє після цієї страшної операції!
Дієго де Урбіна. Він тримався мужньо.

Черниця. Ви праві, ваша милість, навіть знепритомнівши, він поведився як смільчак, і, марячи, повторював лише одне ім'я – адмірала Хуана Австрійського. Шкода хлопця, він такий молодий і відважний!

Дієго де Урбіна. За славу доводиться платити високу ціну, сестро. Він бився, як герой і, хоча йому в груди двічі поцілили з аркебуза (*дивиться на неї*) – це ж бо ви своїми руками святої загоїли рани, – продовжував мужньо битися.

(*Мігель де Сервантес опритомнює і бачить біля себе поруч із Черницею капітана Дієго де Урбіну*).

Мігель де Сервантес (*слабким голосом*). Капітане... ваша милість тут...

Дієго де Урбіна. А де мені бути, Мігелю, як не біля солдата, котрий бився серед наймужніших?

Мігель де Сервантес (*майже ствердно*). Ми перемогли, капітане?

Дієго де Урбіна. Так, Мігелю, перемогли, тепер наші кораблі можуть спокійно вирушати на Схід, відкривати торгівлю, перевозити в далекі краї свій крам.

Мігель де Сервантес. Коли так, я немарно втратив у битві ліву руку.

Дієго де Урбіна. Немарно, Мігелю, будь певен. (*Дещо жартівливо*). І дякуй Богові, що в тебе лишилася права, щоб продовжувати писати вірші. (*Бере книгу Хорхе Манріке*). Не знічуйся, Мігелю!

Мігель де Сервантес (*пригадує один із куплетів Хорхе Манріке*).

Гадаєте, я не помер,
бо в мене рани не убійні?
Тож знайте, що не завжди сила
грозить погибеллю людині.

Дієго де Урбіна (*розкриває книгу й продовжує читати куплет*).

Та я живу, бо свято вірю:
слід жити тим, що крає душу;
тому не від своєї рани,
а від чужої вмерти мушу.

Мігель де Сервантес (*з дещо чорним гумором*). Якби я міг користатися цією рукою (*зводить куксу*), я поаплодував би вам, капітане. Ви такий же добрий читець, як і воїн!

Дієго де Урбіна. А у тебе, як мені казали, немає проблем з римуванням.

Мігель де Сервантес. Правду кажучи, з мене такий поет, як із вас швець. (*Занепокоєно*). А як найясніший дон Хуан Австрійський?

Дієго де Урбіна. Він урятувався, Мігелю, щоб урятувати всіх нас. Він із переможним флотом повернувся до Мессини, і тепер потрапив до рук щасливої юрби! Я саме приніс наказ (*дістає з камзола якийсь сувій*), що його адмірал підписав для тебе.

Мігель де Сервантес. Прочитайте його, капітане.

Дієго де Урбіна. Перш ніж ти почуєш наказ дона Хуана, я хотів би сказати, що, коли він запитав про тебе, я не без гордості відповів, що, навіть потерпаючи від лихоманки, спричиненої малярією, ти мужньо бився, не втрачаючи бойового духу.

Мігель де Сервантес (з гордістю). Я втратив руку у найславетнішій і найризикованішій морській битві, яку тільки бачили минулі століття і навряд чи побачать прийдешні, б'ючись під переможними прапорами сина грому війни блаженної пам'яті Карла П'ятого.

Дієго де Урбіна. Саме тому дон Хуан Австрійський побажав відзначити тебе цією грамотою (*розгортає сувій і читає*): «Виплатити цьому солдатові, – йдеться про тебе, Мігелю, – три ескудо зверх його звичайної платні та якнайкраще дбати про нього, інформуючи мене про його одужання, і вважати його «Привілейованим солдатом», з усіма привілеями, що випливають з такої відзнаки». (*Підводить голову й дивиться на Сервантеса*). Підпис: адмірал Дон Хуан Австрійський». Привілейований солдат! Мігелю, ти чув?

(*Койка Сервантеса поринає в темряву, а в цей час на авансцені знову з'являється Оповідач*).

Оповідач. Мігель де Сервантес, безталанний солдат виходить зі шпиталю і повертається до Неаполя. В цьому місті 1574 року він віднаходить свого молодшого брата Родріго, і через рік, 1575 року вони вирішують повертатися до Іспанії на фрегаті «Ель Соль». Мігель везе з собою рекомендаційні листи дона Хуана Австрійського та графа Сесського. На біду, фрегат беруть на абордаж берберійські пірати, і Мігеля разом із його братом Родріго, багатьма вельможними рицарями, знаменитими воїнами та командою фрегата беруть у полон і перепроводжують до Алжира.

1 голос. В'яжіть цих християнських собак!

2 голос. Розправити вітрила! Курс на Алжир!

3 голос. Курс на Алжир! Веслярі, вперед! Вперед!

(*Упереміш з голосами чути ляскання батогів, що шмагають спини бранців, і нескінченний хлопіт розрізуваної веслами води*).

Затемнення.

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Алжирський полон Мігеля де Сервантеса

1575–1580. Берберійська в'язниця

Невеличке приміщення, єдиною сполучною ланкою якого із зовнішнім світом є залізні двері з маленьким віконцем, що зараз зачинене. Стіни з гіпсу та цегли облямовані кольоровими кахлями з асиметричними малюнками. На одній зі стін висить світильник, що освітлює приміщення і вихоплює фігури двох полонених християн. Вони сидять на масивних табуретках біля невеличкого мавританського столика і грають у шахи. Один із них Мігель де Сервантес, другий – Фернандо де

Ормаса. Щиколотки Мігеля зв'язані товстим залізним ланцюгом, довжина якого на-
силу дозволяє пересуватися по приміщенню.

Фернандо де Ормаса (*Сервантесові, роблячи хід слоном*). І з якою безсоромністю
цей зрадник називає себе представником Інквізиції!

Мігель де Сервантес (*роздратовано*). Клятий Бланко де Пас! (*Робить хід ко-
нем*). Розбещений і нищий наклепник!

Фернандо де Ормаса. Вийшовши звідси, ви повинні засвідчити в Іспанії перед
королем та його судом вашу бездоганну поведінку і викрити підступи цього розпус-
ника, якого немарно прозвали Вонючкою.

Мігель де Сервантес. Щодо цього не сумнівайтесь, Фернандо, моє ім'я і імена
моїх товаришів залишаться чистими, мов скло. (*Спокійно «з'їдає» ферзя супротив-
ника*). А тепер забудьмо цього негідника й поговорімо про добрі новини. Ви мали
нагоду бачити брата Хорхе де Олівара?

Фернандо де Ормаса (*присмно здивований*). Хіба чернець в Алжирі?

Мігель де Сервантес. Так, з квітня, він прибув за два місяці до Гасана, здається,
як викупник християн з Ордену милосердя.

Фернандо де Ормаса (*радісно*). Отже, ми врятовані, Мігелю!

Мігель де Сервантес. Не тіште себе ілюзіями, все залежить від грошей, що він
привіз (*«з'їдає» ще одну фігуру*).

Фернандо де Ормаса. Подейкують, що йдеться про двадцять тисяч дукатів за
викуп зменьки смільчаків!

Мігель де Сервантес. Ну, і, звісно, він не залишить своєю увагою сім тисяч
інших бранців. Дивне милосердя виявляє цей чернець-благодійник. Дай Боже, щоб
таких було побільше!

Фернандо де Ормаса (*конфіденційно*). Мені відомо, що брат Хорхе де Олівар
цікавиться декількома вельможними рицарями, і в цьому списку, на щастя, є й моє
ім'я.

Мігель де Сервантес. Хоч би вас якнайшвидше звільнили! (*Песимістично*). А
щодо мене...

(*Двері прочиняються і входить Гасан-паша. Він високий на зріст, худорлявий, у
нього тонкий довгий ніс, коротка борода, каштанове волосся, жовтава шкіра, його
великі очі палають злобою... Бусурмана супроводжують два ліниві маври з ятагана-
ми на пасках. Побачивши їх, Мігель і Фернандо припиняють гру*).

Гасан-паша (*до бранців*). Нехай Аллах буде з вами і з усім християнським світом!
(*Підходить до шахівниці, робить хід чорним королем і «з'їдає» Мігелевого ферзя*).
Шах і мат! (*Підводить голову й звертається до Мігеля де Сервантеса*). Ну, що, зби-
рався знову тікати? Бранцю, хіба ти забув, що ти мій раб і твої тіло та душа належать
мені? Мушу нагадати, що я заплатив Далі-мамї п'ятсот ескудо за твоє нікчемне тіло
і невдовзі маю намір одержати за нього вдвічі більше грошей!

Мігель де Сервантес. Навіть зламавши мені ноги, ти не втримаєш мене у цій
в'язниці!

Гасан-паша. Хочеш, щоб тобі відрізали вуха, як іншим нещасним? Зізнайся, дур-
нолюбий собако, хто твої спільники?

Фернандо де Ормаса (*Відповідає замість Мігеля*). Чотири рицарі, яких уже немає в Алжирі.

Гасан-паша (*до Фернандо*). Я не тебе питаю! Нехай говорить однорукий з Лепанто. (*Сервантесові*). Адже тебе так називають?

Фернандо де Ормаса. Цей чоловік – мужній рицар на ім'я Мігель де Сервантес! **Гасан-паша** (*своїм яничарам*). Заберіть звідси цього християнина! (*Слуги кидаються виконувати наказ свого хазяїна і, схопивши дона Фернандо де Ормасу за руки, витягають його з камери*).

Фернандо де Ормаса (*кричить*). Мігелю, нічого їм не кажіть! Тримайтеся! Заради Христа й Іспанії!

Гасан-паша (*сам до себе*). А вони незрадливі, ці іспанські собаки, клянусь Аллахом! (*Мігелеві*). А тепер кажи: кого ти намагаєшся вигородити?

Мігель де Сервантес. Спільників немає, всі діяли за моїм наказом.

Гасан-паша. Отже, ти зізнаєшся, що був ватажком втечі.

Мігель де Сервантес. Повторюю, я влаштував цю втечу і керував нею.

Гасан-паша. Чому ти завжди береш на себе провину за провал ваших планів, як це було під час першої спроби втечі, коли вас виказав Золотар?

Мігель де Сервантес. Не згадуйте цього підступного зрадника!

Гасан-паша (*тиснучи на Мігеля*). Як звати того купця, котрий, маючи на своєму судні дванадцять лав, повинен був повертатися до Іспанії з шістьма десятками бранців – «Цвітом християнського світу» – і з тобою в тому числі? Як звати його і тих бранців?

Мігель де Сервантес. Якщо я вам скажу, ви назвете мені ім'я того другого зрадника, котрий нас виказав?

Гасан-паша. А ти ще не здогадався? (*Злостиво сміється*). Це священник Хуан Бланко де Пас, «Вонючка».

Мігель де Сервантес. Клятий відступник!

Гасан-паша (*глузливо*). До того ж мерзосвітник! Подейкують, що він огидно розпусничає. Він такий самий або навіть гірший, ніж Золотар. Пригадуєш?

Мігель де Сервантес (*гнівно*). Клянуся Богом, коли я тільки виплутаюся із цієї халепи, то власноруч прикінчу його!

Гасан-паша. Ти упертий, якщо досі не полишаєш надії на втечу! Забув, що я вже якось подарував тобі життя, коли минулого разу ти намагався втекти? Ти врятувався від зашморгу, але, клянусь Аллахом, мій терпець урвався! Ну, то хто твої спільники?

Мігель де Сервантес (*серйозно*). Запитайте у «Вонючки».

Гасан-паша (*смикає його за вухо*). Хотів утекти, вкравши у мене сорок тисяч ескудо викупу?

Мігель де Сервантес. Хіба ви не знаєте, що втеча – єдине право і навіть обов'язок бранця?

Гасан-паша. Тут, на магометанській землі, життя раба не варте навіть жбана фініків. А тепер, вельможний бранцю, прийми в ім'я Аллаха подарунок, як свідчення моєї великої поваги. (*Гасан-паша плескає в долоні, в ту ж мить прочиняються двері й охоронець заштовхує до камери бранця, котрий спотикається й падає поруч із нашим героєм. Гасан-паша, злостиво всміхаючись, залишає приміщення, і двері знову зачиняються. Мігель підводить голову й одразу впізнає свого молодшого брата Родріго. Брати емоційно обіймаються*).

Мігель де Сервантес. Заради всього святого, це ти, Родріго!

Родріго де Сервантес. Я самий, Мігелю, твій молодший брат!

Мігель де Сервантес (*з ніжністю дивиться на брата*). Господи, я ж цілий рік не бачив тебе і не мав звісток про тебе! Коли ми припливли сюди і нас розлучили, я думав, що вже ніколи тебе не побачу. Адже про страхіття, що їх коять ці дикуни, ходять стільки чуток.

Родріго де Сервантес. Знаю, і ці чулки не позбавлені сенсу, я на власні очі бачив, як саджали на палю нещасних бранців. Але досі якийсь добрий ангел-охоронець боронив мене.

Мігель де Сервантес. Правду кажучи, мені теж пощастило, бо я сам бачив, як одним бранцям відрізали вуха, іншим – носи. Як бачиш, мені досі не повиколювали очі і не піддавали мене тортурам.

Родріго де Сервантес. Так, я завважив, що на тобі немає слідів побоїв. Благатимемо Господа, щоб фортуна не відвернулася від нас.

Мігель де Сервантес. Вона не відвернеться, Родріго, – поки вони проситимуть якийсь викуп за наші життя, з нами нічого не станеться. Вони надто марнославні, ці негідники! Мене вони взагалі вважають якимось великим цабе.

Родріго де Сервантес (*здивовано*). Що ти кажеш? Неймовірно! Але як...

Мігель де Сервантес (*випереджаючи запитання*). Вони знайшли у мене два листи Хуана Австрійського та графа Сесського, в яких ті просять короля якось віддячити мені за заслуги і службу під час походу та битви під Лепанто.

Родріго де Сервантес. Мабуть, вони сподіваються одержати за твою особу купу грошей. Клять турки! І вони вже сказали тобі, скільки коштуватиме твій викуп?

Мігель де Сервантес. Три тисячі дукатів.

Родріго де Сервантес (*обурено*). Три тисячі дукатів? Вони, либонь, збожеволіли і мають нас за перського шаха?

Мігель де Сервантес. В тому-то й біда, брате. Де я візьму такий викуп? Наша сім'я бідна, ти й сам це добре знаєш. Та й чи дізнаються рідні про нашу долю?

Родріго де Сервантес. Невдовзі дізнаються, якщо не дізналися досі. Кілька днів тому викупили хорунжого Габріеля де Кастаньеду, який сидів у в'язниці разом зі мною, відколи ми опинилися в Алжирі. Я передав з ним листа батькові.

Мігель де Сервантес. Уявляю, як він засмутиться!

Родріго де Сервантес. А дізнавшись про все, віддасть у заставу навіть спідницю своєї бабці, аби тільки нас викупити.

Мігель де Сервантес (*сумно*). Гадаєш, дон Хуана цікавитимуть переможені солдати?

Родріго де Сервантес (*скептично*). Ох, Мігелю, ні дон Хуан Австрійський, ні король Філіп не прийдуть нас визволяти, зараз вони, мабуть, заклопотані війною у Фландрії.

(*Крізь віконце в дверях до камери зазирає хижке лице Гасана-паші*).

Гасан-паша. Годі вам гавкати, християнські собаки!

Мігель де Сервантес (*підводиться, готовий протистояти негідникові*). Замовкни ти, яничаре! Дай нам спокій!

Гасан-паша (*Сервантесові*). Якби ти не коштував золотом стільки, скільки сам важиш, я давно відправив би тебе на шибеницю! (*До обох*). Пишіть, пишіть ченцям Ордену милосердя чи Ордену Трійці, нехай заплатять за вас викуп! Якщо ви цього швидко не зробите, клянусь Аллахом, вам ніколи не бачити сонячного світла.

Мігель де Сервантес (*безсило й принижено підходить до задратованого віконця*). Я вже вам казав, що в Іспанії я ніхто, моя сім'я бідна, вони не мають ні маєтності, ні грошей...

Гасан-паша. Листи, які ми у тебе знайшли, свідчать, що в Іспанії ти важлива персона.

Родріго де Сервантес. Мій брат каже правду!

Гасан-паша (*до обох*). Якщо ваш викуп не надійде швидко, ви здохнете тут, собаки, здохнете!

(Гасан-паша відходить від віконця, залишивши бранців у повному відчаї).

Родріго де Сервантес (*вчепившись руками за ґрати*). Клятий дикун! Якщо хочеш прикінчити нас, роби це швидше (*схлипує, затуливши обличчя руками*), але не муч нас більше!

Мігель де Сервантес. (*Проникливо, нашттовхуючи Родріго на думку*). Родріго, ми повинні втекти звідси!

Родріго де Сервантес (*здивовано*). Що ти таке кажеш, Мігелю? Ти збожеволів?

Мігель де Сервантес (*уперто*). Втеча – наш єдиний порятунок!

Родріго де Сервантес (*дивлячись на тюремні мури*). З цієї в'язниці неможливо втекти!

Мігель де Сервантес (*проникливо, цього разу до свого «Дон-Кіхота»*). Ми мусимо здобути свободу!

Родріго де Сервантес. Знаєш, чим ми ризикуємо? Нас можуть закатувати, посадити на палю... вбити!

Мігель де Сервантес. Я волію загинути при спробі втекти замість так жалюгідно скніти все життя!

Родріго де Сервантес (*з проблеском надії*). А може, наш викуп прийде до того.

Мігель де Сервантес. Але ж усі статки нашої сім'ї і всі пожертви, які вдасться зібрати, не зможуть покрити суми, призначеної для мого викупу.

Родріго де Сервантес. А сума мого викупу не така велика і, можливо, якщо трохи пощастить... Мігелю, ти хоча б подумав, на яку ризиковану та складну справу готовий зважитися?

Мігель де Сервантес. Полон, брате, найбільше лихо, що може спіткати нас, мужчин.

Родріго де Сервантес. Хіба ти забув, який жорстокий і свавільний Гасан-паша? Забув його криваву дикунську вдачу? У нього норов убивці! І якщо наша спроба виявиться невдалою...

Мігель де Сервантес (*перериває брата, в його словах бринить мужність*). «Свобода – один із найдорожчих дарів, що їх дало людині небо», – не забувай цього, Родріго, не забувай ніколи!

Родріго де Сервантес. Кажу тобі, втеча неможлива!

Мігель де Сервантес (*сумно, з прикрістю*). Отже, ти гадаєш, що ми помремо в Алжирі?

Родріго де Сервантес. Помремо? Хто тут говорить про смерть? Ні, краще вмерти!

Мігель де Сервантес (*сумно*). Ні, я не хочу помирати у цьому глухому смердючому закутку! Я не хочу помирати, не повернувшись до Іспанії! О, Іспанія! (*По його щоках течуть сльози. Родріго по-братньому обіймає його*):

На морському узбережжі,
там, де хвилі язиками
то спокійно, то сердито
лижуть мури африканські,
невситимими очима
четверо алжирських бранців
дивляться у бік вітчизни,
спочиваючи від праці;
насуваються на берег
хвилі і назад вертають,
а тимчасом бранці тужно
і розпачливо співають:
О, Іспаніє далека!
О, коханий рідний краю!

(Повільно на братів-бранців спадає темрява).

Затемнення.

КАРТИНА П'ЯТА

Мігель де Сервантес повертається до Іспанії Помешкання родини Сервантесів у Мадриді.

Грудень 1580 р.

Помешкання освітлюють два сумні світильники, що висять на двох із чотирьох побілених стінах. Речі, що знаходяться в помешканні, свідчать про крайню бідність. Грубий, вкритий брудною скатертиною дерев'яний стіл, дві лави і чотири старі плетені крісла, а ще велика скриня біля однієї зі стін займають майже весь простір. Дві гравюри на релігійні теми і якийсь декоративний орнамент прикрашають стіни. На столі кілька облуплених мисок, почорнілих від ужитку ложок і напівпорожній глечик з вином. За столом сидять Родріго де Сервантес, батько Мігеля, і одна з його сестер, Андреа де Сервантес, яка тримає на руках свою маленьку донечку на ім'я Констанса де Овандо. Міцно обійнявшись, стоять донья Леонор Кортінас та її син, нещодавно звільнений алжирський бранець Мігель де Сервантес.

Леонор Кортінас *(вивільняючись із обіймів і витираючи сльозу).* Синку! Скільки ж це років я не бачила тебе?

Мігель де Сервантес. Вчора, мамо, вчора ми бачились, пам'ятаєте?

Леонор Кортінас. Якщо пам'ять не зраджує мене, пішов дванадцятий рік, Мігелю.

Мігель де Сервантес. Що таке час, мамо, що таке час?

Леонор Кортінас. Подивись на моє лице і скажи, що ти бачиш, Мігелю.

Мігель де Сервантес. Любов, ніжність, співчуття, самовідданість...

Леонор Кортінас. Я маю на увазі час, Мігелю, який – як ти кажеш – не минув.

Мігель де Сервантес (*вдивляючись у зморшки на обличчі матері*). Як же ви постаріли! Як потріпали вас знегоди!

Родріго де Сервантес (*синові, вдаривши кулаком по столу*). Це тебе, синку, потріпали ці негідники в Алжирі, хто завгодно скаже це, побачивши тебе, адже тобі лише тридцять три роки.

Мігель де Сервантес (*наближається до батька*). Ви не повинні тримати на них зло, тату, я вже пробачив їм, і хоча вони збиткувалися наді мною, і я страждав, особливо коли бачив страждання інших, вони ставилися до мене не так погано, як до інших бранців.

Родріго де Сервантес (*здивовано*). Я не розумію тебе, що ти хочеш цим сказати?

Мігель де Сервантес. Що вони жодного разу не лупцювали мене кийками і не ляляли мене, хоча я давав достатньо підстав для того, щоб мене відлупцювали, і не раз боявся за своє життя.

Родріго де Сервантес (*збентежено*). І чим же ти можеш пояснити це дивне поводження твоїх напасників?

Мігель де Сервантес. Жадібністю, тату! Жадібністю та амбітністю. Якби вони забили мене до смерті, як робили це з багатьма іншими бідолахами, вони втратили б великий викуп, який сподівалися одержати за мене.

Андреа де Сервантес. П'ятсот ескудо золотом! Авжеж, вони мусили дбати про такого дорогого в'язня!

Мігель де Сервантес (*осудливо*). Правду кажучи, найбільше в цій історії мене непокоїть байдужість можновладців та багатіїв Християнської Європи до долі бранців, яких у більшості випадків не викупувають; мене обурює, що ніхто не організовує військовий похід до Алжиру, щоб визволити їх і раз і назавжди покінчити з піратством біля берегів Африки.

Родріго де Сервантес. А проте вони вживають усіх заходів, щоб побороти протестантів на півночі Європи, і добре чинять. Клятві протестанти! Але, звичайно, наш король повинен викоренити всі ці злигодні та муки, які спізнав ти, синку.

Мігель де Сервантес (*піднесено*). Ви можете радіти за мене, бо врешті-решт я знову зробився вільною людиною!

(*Леонор Кортінас здогадується, що Мігель весь час ховає ліву руку за спиною*).

Леонор Кортінас. Синку, чому ти ховаєш руку? (*Леонор Кортінас бере його за ліву руку, дивиться на куку*) Пресвята Богородице! Мігелю, як це сталося?

Мігель де Сервантес. Прикрості солдатського життя, мамо. (*Намагається, щоб вона не думала про його біду*). Радійте! Я живий і здоровий!

Родріго де Сервантес (*з безсилою прикрістю*). У тебе вкрали п'ять років життя, Мігелю!

Мігель де Сервантес. Полон, що я його спізнав, був для мене школою, я зрозумів багато речей і, найголовніше, навчився терпляче зносити знегоди.

Родріго де Сервантес. А моє терпіння кінчається, синку; надто багато злигоднів випало на нашу долю. Трохи грошей, що їх ми мали, довелося витратити, щоб викупити Родріго.

Мігель де Сервантес. Я знаю, на які величезні жертви ви пішли заради нас. А де він зараз?

Андреа де Сервантес (*з-за столу*). Служить у Португалії під началом дона Лопе де Фігероа.

Мігель де Сервантес. Бачу, мій молодший брат продовжує військову кар'єру.

Родріго де Сервантес (*ствердно*). Генерал Лопе де Фігероа потребував солдатів-ветеранів, загартованих у війнах у Фландрії. І тут нагодився твій брат, готовий, як завжди, вірою та правдою служити короні.

Мігель де Сервантес. Приєднання Португалії до Іспанської корони стане знаменною подією.

Родріго де Сервантес. Слід сподіватися. У своєму останньому листі Родріго писав, що граф де Альба мостить дорогу, якою Філіп Другий має тріумфально в'їхати до цього краю.

Мігель де Сервантес (*наближається до сестри*). Дуже добре, що в цьому королівстві поважатимуть Філіпа Другого, але я інколи думаю, чи не краще було б зайнятися кастильським господарством і його підданцями, а надто такими бідняками, як ми, котрим насилу вдається задовольняти свої потреби.

Андреа де Сервантес (*показуючи йому дівчинку*). Тепер з'явився ще один рот, який треба годувати.

Мігель де Сервантес (*завважує відсутність інших двох своїх сестер – Магдалени та Луїси*). А де Магдалена? Луїса?

Леонор Кортінас. Магдалена пішла до джерела по воду.

Андреа де Сервантес (*дивлячись на матір*). По воду... (*з підтекстом*) або по молоко до «молочаря», що на розі.

Родріго де Сервантес (*дочці*). Доню, не картай сестру, адже часом ми в чужому оці бачимо порошинку, а в своєму пенька не помічаємо.

Андреа де Сервантес (*незважаючи на зауваження батька, продовжує інформувати Мігеля*). Розчарувавшись у донові Алонсо Пачеко, вона піддалася на залицяння дона Фернандо де Ладенї, а тепер (*з деякою іронією*) веде «любовний діалог» із таким собі Хуаном Пересом де Альсеґою із Аспейтії, побачимо, скільки це триватиме.

Леонор Кортінас. А Луїса, як завжди, на месі; коли має вільний час, вона допомагає парафіяльному священикові.

Андреа де Сервантес (*Мігелеві*). Наша сестра витримує по три меси на день, та ще й одну-дві поминальні служби! Вона й не збирається порадувати нас племінниками, і невдовзі, Мігелю, ми ще побачимо її в чернечому вбранні.

Мігель де Сервантес (*з інтонацією втаємниченої людини*). Краще чернече вбрання, ніж погані звички. Вона зовсім не схожа на вас обох.

Андреа де Сервантес (*спонукаючи його викласти все, що він знає*). Що за чортівня у тебе на умі, брате?

Мігель де Сервантес (*йому важко говорити*). Люди балакучі, Андреа, і переповіли мені дещо...

Андреа де Сервантес. Про нас? (*Мігель ствердно хитає головою*). Балачки пліткарів! Вигадників, які кравецькими ножицями обтинають людські життя!

Леонор Кортінас (*Мігелеві*). Ти ж знаєш, синку, сусіди завжди мають що сказати... лихі язики ображають нашу честь!

Родріго де Сервантес. Мої доньки і ваші сестри порядні, Мігелю! Подейкують, буцімто до неї вечорами приходять один чернець? Ну, то й що? Завжди знайдеться якийсь грішок, щоб висповідатися, і краще бути під заступництвом Церкви, ніж у товаристві гультяв і невігласів. Кажуть, що якийсь галантний і щедрий капітан лізе кризь шпарину в наш дім? Так йому завжди треба залатати якийсь плащ.

Мігель де Сервантес (*до сестри, сприймаючи дійсність такою, як вона є*). Будь розважливою, сестро, і роби свою справу обережно та стримано. А коли йтиметься про ціну, цілуй себе високо, бо така чарівна жінка, як ти, коштує більше, ніж усе перуанське золото, привезене конкістадорами.

Родріго де Сервантес (*скептично*). Ох, де тепер те перуанське золото? Звісно, не в наших кишенях. Не знаю, яким чином, але твої військові заслуги повинні бути визнані. До речі, тобі відомо, що друг твоєї юності Матео із Севільї зараз секретар Його Величності? Йому завжди подобалися твої вірші.

Мігель де Сервантес. Так, тату (*кидає на батька скептичний погляд*), я написав Матео листа з Алжиру. Але він отримує стільки паперів, що я не знаю, чи прочитав він його (*із зрозумілою зневірою*). Нас багато, нещасних солдатів, які сподіваються на якусь винагороду за заслуги в боях, переважно програних. Не думаю, що золота королівської скарбниці, яке тане з кожною війною, вистачить на всіх.

Родріго де Сервантес. Повинно вистачити, Мігелю! Подивись на цю куксу! І п'яти тисяч ескудо не досить, щоб повернути тобі руку!

Мігель де Сервантес (*з гумором*). Але в мене залишилася ця (*зводить праву-цю*), щоб писати романи, п'єси... навіть, при нагоді, клопотання про відшкодування збитків, адресовані королю та всьому його двору!

Андреа де Сервантес. Мігелю, тобі вдавалося щось писати в полоні?

Мігель де Сервантес. Це єдине, що я міг робити, окрім вигадувати тисячу й один спосіб втечі.

Андреа де Сервантес (*пропускає повз вуха братові слова про втечі, зачарована своїми фантазіями*). І про що ці книжки?

Мігель де Сервантес. Те, що я писав, не можна назвати книжками, це лише записи, нотатки... матеріал для майбутніх книг.

Андреа де Сервантес (*з нетерплячою цікавістю*). Так, але про що ти писатимеш у них?

Мігель де Сервантес. Про те, що бачив і відчував; про турецьких торговців і піратів, про бранців, які марно чекають свободи, про біль і поневіряння людини, про мусульманських жінок...

Андреа де Сервантес. Вони гарні, ці мавританки?

Мігель де Сервантес. Так, вони справді вродливі, у них такі чорні агатові очі.

Андреа де Сервантес. Це правда, що вони затуляють обличчя вуаллю?

Мігель де Сервантес. Там усі жінки носять вуаль і визирають з вікон і терас.

Андреа де Сервантес (*з захватом*). Може, якийсь друкар спроможеться надрукувати книгу про дива, які ти бачив у Алжирі!

Мігель де Сервантес (*зворушений наївністю сестри*). І про деякі поневіряння також, сестро! В Алжирі я звідав усього.

Родріго де Сервантес. Годі говорити про цей Алжир, синку! Мігелю, забудь ці муки, що ти спізнав, і шукай слави.

Мігель де Сервантес. Слави... слави... наче це так легко! Слава чекає лише кількох щасливчиків, а я всього-навсього каліка, якого ніхто вже не пам'ятає.

Андреа де Сервантес. Знаєш, що ти повинен робити? Знатися з важними особами, ходити на театральні вистави...

Мігель де Сервантес. Перш ніж податися на війну, я бачився з маестро Лопе де Рудею. Якими чудовими були й залишаються його комедії та інтермедії!

Родріго де Сервантес. Послухай, синку, двоюрідний брат твоєї матері такий собі Роблес, Блас де Роблес – власник друкарні, він видає книжки, щоправда, ми не знаємо, які саме. Зустрінься з ним, перекажи вітання від нас, – він добра людина і вислухає тебе.

Андреа де Сервантес. Хтозна, а раптом його зацікавлять ці історії, які ти вигадав в Алжирі, або ті, що зараз крутяться у тебе в голові.

Леонор Коргінас. Сумні історії... навряд чи вони його зацікавлять, сьогодні люде-дей цікавлять лише жарти, танці та блазнівські історії.

Родріго де Сервантес. Жінко, не позбавляй його надії, наш син має талант, я вірю в нього, а оскільки я виявився хірургом-невдахою...

Мігель де Сервантес. Тату, не кажіть цього.

Родріго де Сервантес. Так, синку, прикро це казати, але мушу зізнатися, що я вже не практикую, ми по вуха в боргах...

Андреа де Сервантес (*з прикрістю*). Тату, мовчіть!

Родріго де Сервантес (*принижено*). Якщо треба, я благатиму, я стану навколішки перед королем, щоб тобі допомогли, щоб визнали твої військові заслуги.

Андреа де Сервантес (*наближається до нього і заспокоює його*). Ви вже достатньо зробили для Мігеля, ви хворі... заспокойтеся.

Мігель де Сервантес (*батькові*). Послухайте Андреу і будьте певні, що я зустрінуся з цим Бласом де Роблесом і покажу йому те, що написав, але спершу я повинен завершити цю історію, (*підкреслює*) цю цікаву історію!

Андреа де Сервантес. Можливо, вона йому сподобається і він наважиться її надрукувати.

Мігель де Сервантес (*змінює тему, його обличчя серйознішає*). А перед тим я мушу залагодити одну важливу справу: я повинен засвідчити свою поведінку в Алжирі і врятувати свою репутацію від заздрісників і зловмисників. Такий собі Хуан Бланко де Пас, корумпований і розпусний священик і ще кілька негідників доклали всіх можливих зусиль, щоб найбрутальнішим чином очорнити та занапастити мене.

Родріго де Сервантес (*гордо*). Ти добре вчиниш, синку, очистивши своє ім'я ревно католика.

(*Мігель де Сервантес наближається до сестри й обережно бере з її рук дівчинку*).

Мігель де Сервантес (*піднімаючи дитину*). Ой, Констансо! Констансо, любя! Якого безумного дідуся тобі доведеться колись доглядати!

(*Сестра та батьки, всміхаючись, дивляться на нього сумними очима, поки гасне світло*).

Затемнення

КАРТИНА ШОСТА

Мігель де Сервантес при мадридському дворі

1584 рік. Кабінет Бласа де Роблеса

Оповідач. Мігель де Сервантес зробив те, що намірявся зробити і що так йому дошкуляло: відмити своє добре ім'я і захистити його від наклепів злих язиків.

Проте доброї репутації було замало, щоб вижити при дворі, де роїлися підлабузники та лицеміри, які перетворили королівський палац на вируюче джерело інтриг. Мігель з'являється при мадридському дворі, де поновлює давні зв'язки з такими літераторами, як Педро Лаїнес і Франсіско де Фігероа. Не забуває він відвідати – через три роки – і видавця Бласа де Роблеса: він щойно завершив першу частину «Галатеї».

(Горище, повне складених тек з документами. Світло до приміщення потрапляє через віконце у стелі. У центрі – стіл з горіхового дерева, завалений паперами. Біля стола сидять Мігель де Сервантес і двоюрідний брат його матері та видавець Блас де Роблес в окулярах з товстим склом. Він намагається читати книгу, яку тримає в руках. На палітурці ми можемо роздивитися її назву: «Галатея»).

Блас де Роблес *(Мігелєві, не відводячи очей від книги)*. Елена Осоріо здалася вам комічною?

Мігель де Сервантес. Правду кажучи, по-моєму, вона чарівна, хоча дещо зарозуміла, бо вважає себе божественною.

Блас де Роблес. Вам слід знати, що всі актриси, які грають головні ролі, трохи легковажні, а надто ця, адже вона дочка імпресаріо. Однак ви погодитесь зі мною, що це ангельське створіння.

Мігель де Сервантес. І не лише вона, любий родичу; я, певна річ, мав розмову з її батьком...

Блас де Роблес. І що він вам сказав?

Мігель де Сервантес. Що його не цікавлять п'єси про бранців.

Блас де Роблес. І не захотів її читати.

Мігель де Сервантес. «Бо вона має бути сумною, а публіка, яка приходить у театр, не любить плакати», – це його слова. А я відказав, що в моїй п'єсі є мавританські танці, що дія відбувається в Алжирі...

Блас де Роблес *(кладає книгу на стіл)*. Він має рацію, Мігелю, людей не цікавлять біль і страждання цього світу.

Мігель де Сервантес *(напівжартома – напіврозчаровано)*. А що, по-вашому, цікавить юрбу? Зальоти нашого дорогого короля Філіпа Другого? Чи завершено будівництво Ескоріалу? Чи його колекція коштовного каміння, монет, реліквій, медалей, годинників і астролябій? Чи, може, те, що минулої середи Його Величність замінив килим у своїй приватній капличці і слухав месу з притаманною йому побожністю?

Блас де Роблес. Не будьте непоштивим до короля! Ви маєте знати, що нещодавно ваш батько розповідав мені, що збирається подати клопотання, аби вам дали якусь посаду в Індіях.

Мігель де Сервантес. Бачу, мій батько такий же мрійник, як завжди.

Блас де Роблес. Будьте певні, якби від нього залежало, він би зрушив небо та землю, лише б побачити одного дня, що ваші військові заслуги винагороджені.

Мігель де Сервантес. При дворі ситі по горло клопотаннями та облудними героями битви при Лепанто. *(Похмуро)*. Згряя безсоромних пройдисвітів, удаваних колишніх в'язнів заповнює вулиці та майдани міст і селищ, друже Роблесе, користаючись із довіри людей і розповідаючи тисячі брехливих історій, щоб мати якийсь зиск.

Блас де Роблес. Знаю, знаю, друже Мігелю, але повернімося до справи, заради якої ви прийшли *(гортає книгу)*.

Мігель де Сервантес. Як я вже казав, я хочу знати, чи може побачити світ твір, який ви тримаєте в руках, а як ні, то хоча б порадьте, про що я повинен писати, аби мої п'єси, якщо б не друкувалися, то принаймні ставилися б на сцені?

Блас де Роблес. Батько кумедної Елени нічого вам не сказав?

Мігель де Сервантес. Так, він запропонував мені вигадувати історії, в яких могла б красуватися його дочка, і додав, що публіці потрібні сильні пристрасті та регіт, сміх і сльози.

Блас де Роблес. Добра порада! Майте на увазі, диявол багато знає, тому що він старий, а не тому, що він диявол. А цей чоловік має великий досвід у всьому, що стосується драматургів і їхніх творів. І це теж непогана ідея – написати щось, щоб потішити двір.

Мігель де Сервантес. Фіміам приємний навіть богам, хоча на моє щастя чи на біду, мушу зізнатися, я не володію мистецтвом вихвалання.

Блас де Роблес (*дивлячись на Мігеля*). Як слушно завважив у розмові з вами цей імпресаріо, людям подобається читати про надзвичайні пригоди, які ніколи не трапляються з ними, хіба що вві сні. (*Мігель замислюється*). Ну, не знічуйтеся і не хмуртеся так. Я не читаю вам смертний вирок! (*Мігель намагається взяти рукопис своєї «Галатеї», але Блас де Роблес легенько б'є його по руці і не дозволяє цього зробити*). Залиште книгу тут, ради Бога! Як ви її назвали?

Мігель де Сервантес. «Галатея».

Блас де Роблес. (*Розкриває книгу на першій сторінці і читає*) «Ясновельможному панові Асканіо Колонні, абатові Святої Софії». Доброго покровителя ви собі обрали, Мігелю! Скажіть мені одну річ: ви сподіваєтеся заробляти на життя віршуванням?

Мігель де Сервантес (*щиро*). Я чудово знаю, що сьогодні не можу жити завдяки своєму перу, але перо допоможе мені жити, якщо я спроможуся написати твір, який зробить мене відомим.

Блас де Роблес. Велику справу ви замислили! До речі, у ваших кишенях знайдеться якийсь ескудо?

Мігель де Сервантес. Жодного мідяка.

Блас де Роблес. Добре пошукайте!

Мігель де Сервантес. Кажу вам, я...

Блас де Роблес (*закриває книгу і дивиться на Мігеля*). Гаразд, гаразд... Побачимо, що я зможу для вас зробити, зараз у мене небагато роботи в друкарні, і я, мабуть, викрою якусь часину, щоб прочитати ваш рукопис.

Мігель де Сервантес (*з великою втіхою*). Надзвичайно вам вдячний, кузене!

Блас де Роблес. Не надто тіште себе надіями і думайте про те, що всі вам радять: фантазуйте, Мігелю, фантазуйте! Облиште реальні речі, вони, як ви добре знаєте з власного досвіду, звичайно сумні. І годі переповідати про нещастя, вони й так обтяжують тих, хто, як ми з вами, не стоїть на вершині влади.

(*Світло поступово тьмяніє на горищі, де безладно лежать стоси книг, які ніколи не прочитає, крім однієї – «Галатеї».*)

Затемнення.

КАРТИНА СЬОМА

Мігель де Сервантес одружується Помешкання Сервантесів у Толедо.

Грудень 1584 року

Помешкання родини Сервантесів у Толедо, таке ж бідне або навіть бідніше, ніж у Мадриді. У напівтемряві альков, а в ньому ліжко з агонізуючим Родріго де Сервантесом, біля якого ми бачимо донью Леонор Кортінас, Мігеля де Сервантеса та одну з його сестер – Андреу. Трохи далі, в старенькому дитячому ліжку пустує її дочка Констанса де Овандо. У помешканні також священник Хуан Паласіос й Алонсо Кіхада де Саласар.

Хуан Паласіос (*Мігелеві*). Я висповідав його перед вашим приїздом.

Мігель де Сервантес (*до матері*). Він помирає, так?

Леонор Кортінас (*ствердно хитає головою, лагідно картаючи сина*). Синку, як же ти так припізнівся?

Мігель де Сервантес. Я виїхав, щойно довідався. (*Дивиться на батька*). Скільки триватиме ця агонія?! Чому Господь не припинить його муки?

Леонор Кортінас. Щойно він приходить до пам'яті, то тільки й говорить, що про твої звитяги; він усім переповідав твої історії – про битву при Лепанто, про полон...

Мігель де Сервантес. Я знаю, мамо, знаю...

Андреа де Сервантес. А тепер тебе хочуть одружити.

Мігель де Сервантес (*здивовано*). Одружити? Якого дідька?

Леонор Кортінас. Синку, послухай нашого доброго приятеля Хуана, він має сказати тобі щось таке, що тебе напевне зацікавить.

Хуан Паласіос. Як вам відомо, я родом із Есківіаса, селища, розташованого неподалік від Толедо. Там зі своєю матір'ю (*уточнює*), моєю сестрою, живе моя племінниця – дівчина на порі. Вона дещо норавлива, але я певен, що ви з вашим життєвим досвідом (*дає зрозуміти, що йому відомо про Сервантесову дочку Ісабеліту*) зможете її витримати і навіть більше – приручити.

Леонор Кортінас (*Мігелеві*). Подумай, в якому ми зараз становищі: справи йдуть дедалі гірше, батько от-от помре, що буде з нами? Того, що Андреа та Магдалена заробляють шиттям, нам не вистачає на грінки зі шкварками.

Мігель де Сервантес. Але хто полюбить мене, старого, нужденного й пошарпаного життям... Та ще й з оцим! (*Показує понівечену руку*). І майте на увазі, рано чи пізно вона дізнається про обставину, що обтяжує моє сімейне життя, яка вам відома...

Хуан де Паласіос. Це не повинно вас турбувати, всі ми знаємо, що вашою дочкою Ісабелітою опікуються, як тільки можуть, названі батьки. До того ж вони хрестили її так, начеб це була їхня дочка. У неї не ваше прізвище.

Андреа де Сервантес (*Мігелеві, лукаво*). А може, у тебе й досі не йде з голови ця Анна де Вільяфранка?

Кіхада де Саласар. Вам тридцять сім років, тож чи не здається вам, що настав час для розміреного спокійного життя? Ідіть назустріч своїм мріям! Надруковано вашу «Галатею». Вам аплодують!

Хуан де Паласіос. Вам необхідно докорінно змінити своє життя.

Кіхада де Саласар. Вам потрібна жінка, яка б вас доглядала, дбала про вас, аби ви могли віддатися натхненню, безперервному творчому пошуку.

Мігель де Сервантес. Але я не маю грошей!

Кіхада де Саласар. Після одруження вам не доведеться думати про нікчемний метал. Вам годиться жити, як доброму дворянинові.

Мігель де Сервантес (*гадаючи, що його хочуть уплутати в нову халепу*). Можливо, цю дівчину залишили... (*робить недвозначний жест, який означає «вагітною»*).

Хуан Паласіос. Ні, ради Бога, Мігелю, що це вам спало на думку! Просто моя сестра, поки ще не постаріла, неодмінно хоче видати дочку за солідного мужчину, такого, як ви.

Андреа де Сервантес (*дошкульно*). Звісно, бо якого мужчину занесе в цю глушину? До того ж, хто терпітиме її, адже в неї, подекують, кепський характер, і вона завжди не в гуморі?

Леонор Кортінас (*докірливо*). Андреа! Ради Бога, що це ти кажеш у присутності свого дядька?!

Кіхада де Саласар (*Мігелеві*). Їй дев'ятнадцять років, Мігелю (*по-змовницьки штовхає його ліктем*). Гадаю, ви добре зробите, якщо пробачите їй, що вона не така приваблива, як хотілося б.

Мігель де Сервантес (*не бажаючи нікому суперечити*). Ви маєте рацію, вашій племінниці можна пробачити все.

Хуан Паласіос. До того ж, і це найголовніше, дівчина не голодранка: наша сім'я має виноградники, млин, земельні угіддя, родові будинки, величезні глеки з вином, власні запряги...

Леонор Кортінас (*перериває його, продовжуючи переконувати Мігеля*). Навіть невеличку каплицю, де вони, з ласки Божої, можуть молитися! Давня християнська сім'я!

Кіхада де Саласар (*Мігелеві, децю безтурботно*). Мігелю, хіба ви не хочете відчутти спокій родинного вогнища, сонячне проміння, що пробивається крізь шибки, домашній запах яблук та айви? Подумайте про глеки з вином, про гори шинки на горищах...

Хуан Паласіос. Подумайте самі, хіба ви не заслужили на відпочинок? Зважте,скільки вам довелося страждати під час битви при Лепанто, а надто в алжирському полоні.

Кіхада де Саласар. І, до речі, ви могли б відвідувати донью Хуану Гайтан, вдову вашого приятеля Педро Лаїнеса, котра, як вам відомо, мешкає зараз в Есківіасі.

Мігель де Сервантес. Так, нещодавно вона написала мені листа, в якому просить, аби я допоміг їй підготувати посмертне видання поезій її чоловіка. (*Дивиться на матір і Кіхаду де Саласара*). Гарзд, я погоджуюсь на цей шлюб, у який ви вплутуєте мене. (*Жартома*). Що ж, не києм, то палицею.

Кіхада де Саласар. До речі, вам подобається добре вино?

Мігель де Сервантес (*захоплений знаєцька цим нібито далеким від теми їхньої розмови запитанням*). Вино, кажете? Клянуся святим Петром, я не нехтую ним! Як мовиться в іспанському прислів'ї: «Без хліба й вина дорога сумна».

Кіхада де Саласар. Коли приїдете до Есківіаса, я покажу вам мої пивниці, і попереджаю, що в моїх глеках ще залишилося сім тисяч триста арроб молодого вина.

Мігель де Сервантес. Охоче продегустую його, щойно приїду до Есківіаса (*дивиться на чоловіків*) і вип'ю за ваше здоров'я. А тепер, скажіть, будь ласка, як звать красуню, котра невдовзі стане моєю дружиною!

Хуан Паласіос. Каталіна Саласар Паласіос-і-Восмедіано.
(*Напівтемрява алькова змінюється темрявою, що огортає в жалобу персонажів. Чути лише передсмертне хрипіння Родріго де Сервантеса*).

Затемнення.

КАРТИНА ВОСЬМА

Невдалий шлюб Мігеля де Сервантеса

1586 рік. Есківіас, дім Каталіни де Саласар

Оповідач. Ми в Есківіасі, де Мігель де Сервантес одружився 12 грудня 1584 року з доньєю Каталіною де Саласар. Але... – завжди є якесь «але» у житті нашого героя – «шлюб з розрахунку рідко веде до кохання». Є в житті речі неможливі: як вода не може загасити вогонь, так і Каталіна де Саласар не могла зробити щасливим Мігеля де Сервантеса, а він – юну Каталіну.

(*Велика вітальня з гарними меблями. Вирізняються масивний стіл з горіхового дерева, а на ньому мідний свічник і кілька ваз з яблуками та айвою, а ще дві великі старі скрині та півдюжини ошатних стільців. Масивні двері та предмети у помешканні свідчать, що тут мешкає заможна дворянська родина. Вікно, частково зануто фіранкою, виходить на поле. У протилежному кутку вітальні – запалений камінок. На стільці біля вогню з книгою Гарсіласо де ла Веги в руках сидить Мігель де Сервантес. Він в окулярах. Біля протилежної стіни – софа, на якій вместила-ся його молода дружина, донья Каталіна де Саласар. Вона вишиває візерунок на простирадлі. Оскільки її портретів не існує, можемо уявити, що вона невисока на зріст, худорлява, смаглява, має звичайну статуру та приємну зовнішність. Поруч із нею – допомагаючи їй – сидить їхня спільна приятелька, вдова Педро Лаїнеса Хуана Гайтан, вродлива й владна жінка років тридцяти. Жінки, не полишаючи роботи, про щось розмовляють.*)

Мігель де Сервантес (*читає вголос*):

«Мов мармур, ти не знаєш співчуття
до скарг моїх й вогню, в якому гину.
Ти, Галатеє, схожа на крижину,
я ж гину, все ще боячись життя».

Каталіна де Саласар (*стиха*). Знову він зі своїми віршами! Він весь час витає в смарах, Хуано! Не знаю, що мені робити з цим чоловіком.

Хуана Гайтан. Не забувай, що ти вийшла заміж за поета!

Каталіна де Саласар. Я й забула, що ваш чоловік, нехай Господь упокоїть його душу, теж був схожий на нього. Бог плодить їх, і вони гуртуються! Будьте певні, він навіть не знає, скільки у нас оливкових дерев.

Хуана Гайтан. Для цього ти маєш управителя.

Каталіна де Саласар. Нещодавно я сказала йому, що наші вівці втекли до іншої кошари, що межує з нашою. Гадаєте, він занепокоївся? Так і залишився сидіти під смоківницею, пишучи, як він каже, історії про градоначальників і знаменитих посудомийок. Але відкіля це посудомийки були знаменитими?

Хуана Гайтан. Тобі слід знати, люба Каталіно, що такі письменники, як Мігель, бачать дійсність не так, як ми.

Каталіна де Саласар (*глибоко зітхає*). Ох, якби не мій дядечко Хуан Паласіос!

Хуана Гайтан. Май на увазі, що ти вийшла заміж за доброго чоловіка. *(Вона дивиться на Мігеля, котрий, не звертаючи ні на кого уваги, продовжує читати Гарсіласо)*. Мігель вдовольняється тим, що ти даєш йому можливість жити. *(Лукає)*. Мігелю, ідіть-но до нас!

Мігель де Сервантес. Дозвольте я прочитаю вам один вірш Гарсіласо де ла Веги.

Хуана Гайтан. А чому не щось із вашої «Галатеї»?

Каталіна де Саласар (*невдоволено*). Ох, ні! Він стільки разів читав мені цю книгу, що я вже знаю напам'ять майже всіх пастухів, які виведені в ній: *(перелічує)* Елісіо, Еластро, Лісандро, Леоніда і, звісно ж, Галатея! Я навіть знаю напам'ять початок книги! Якщо не помиляюся, він звучить так:

Допоки моя пісня з сумотою
із серця лине тужна та гірка,
відлунням вторять їй із гіркотою
гора і луг, рівнина і ріка,
й, підхоплена вітрами, з бистротою
розноситься біда моя тяжка
і до ріки, гори, рівнини, луку
волає – просить вгамувати тугу.

(Мігель і Хуана Гайтан аплодують Каталіні де Саласар).

Хуана Гайтан *(Каталіні)*. Маєш добру пам'ять на вірші.

Каталіна де Саласар *(кладає кросна на крісло, підводиться)*. Піду подивлюся на вулики, що в саду біля голуб'ятні. Якщо меду досить, зроблю кілька пляшок медової горілки.

Хуана Гайтан. Тільки обережно з бджолами, минулого разу за тобою гнався цілий рій.

Каталіна де Саласар. Ви самі щойно казали, що я маю управителя, котрий повинен оберігати мене від таких халеп. *(Холодно дивиться на Мігеля)*. Бувай, чоловіче, залишаю тебе з приятелькою, з якою тобі напевне є про що поговорити.

(Каталіна злегка вклоняється і виходить через невеличкі двері. Мігель де Сервантес і Хуана Гайтан залишаються вдвох).

Мігель де Сервантес *(зізнається Хуані Гайтан)*. Мені остогидло це мертве місце, Хуано. В цьому домі мені нема чого робити. Мені будь-що-будь необхідно вирватися звідси. Тікати геть!

Хуана Гайтан *(з практичністю жінки та Санчо)*. Бодай раз у житті добре все зваж! Ти чудово знаєш, що в цьому світі існують дві можливості: ти або маєш або не маєш. Бідняк не має нічого доброго.

Мігель де Сервантес *(розпачливо)*. Я вмираю, Хуано, тут я повільно вмираю! І притому найгіршою смертю. Від нудьги!

Хуана Гайтан (*ніжно обіймає його*). Повір, я тебе розумію. Якщо тобі хочеться летіти – лети! Нікого не можна втримати всупереч його волі.

Мігель де Сервантес. До того ж не забувай, що відколи помер батько, моя мати дуже пригнічена й самотня. Я мушу бачити її.

Хуана Гайтан. Але ж із нею твої сестри.

Мігель де Сервантес (*визукує з деякою іронією*). Мої сестри! Вони вже давно дорослі, і кожна влаштовує своє життя на власний розсуд. До того ж у Мадриді я повинен залагодити з Ортегою Росою питання щодо видання збірника поезій Лаїнеса, твого покійного чоловіка. Ти маєш дати мені «повноваження», укладені тутешнім нотаріусом, аби я міг передати їх адвокатові. І не забудь про рукопис.

Хуана Гайтан. Я принесла його. (*Розкриває шкатулочку, що стоїть біля неї, й дістає звідти жмут акуратно згорнутих паперів*). Тут усе, Дієго де Ондаро подбав про все. (*Хуана знову кладе папери до шкатулочки і віддає її Мігелєві*). Сподіваюсь, твоє клопотання при дворі буде успішним.

Мігель де Сервантес. Я зроблю все, що в моїх силах. Ти знаєш, як високо я цінував твого покійного чоловіка. До речі, як тобі ведеться з твоїм нинішнім чоловіком?

Хуана Гайтан. Він добрий хлопець, ретельний і справний.

Мігель де Сервантес. Слава Богу! Нехай якнайдовше залишається таким.

Хуана Гайтан (*із солідарності з ним переводить розмову на іншу «любовну» тему*). Ти теж не можеш поскаржитися, ділячи ліжко з дев'ятнадцятирічною молодичею.

Мігель де Сервантес (*щиро*). Це не те саме, Хуано, не те саме...

(Мігель де Сервантес підводиться й наближається до вікна, щоб краще бачити небо і літаючих горобців, чути церковні дзвони й цвіркотіння цикад. Хуана Гайтан спостерігає за ним і по-жіночому відчуває, що Мігель поринув у мрії, сумні та мовчазні).

Оповідач. Спостерігаючи того дня, з якою щирою заздрістю Мігель де Сервантес дивиться на сумне, схоже на криваву пляму сонце, Хуана Гайтан зрозуміла, що він і Каталіна ніколи більше не побачаться. Одного чудового дня, вдосвіта, коли всі спали, він осідлав мулицю, стрибнув на неї і, ні разу не озирнувшись, поїхав геть із похмурого Есківіаса. Мігель де Сервантес віднайшов свободу з усмішкою, відкритою назустріч надії.

«Отож, ні слова нікому про задум свій не сказавши, встав він раз якось перед світом, узяв на себе повний обладунок, сів на Росінанта, приладив на голові свого латаного шолома, настромив на руку щит, схопив списа і виїхав задвірками в чисте поле, радий та веселий, що як то щасливо складаються з самого початку його справи».

Затемнення.

КАРТИНА ДЕВ'ЯТА

Мігель де Сервантес – комісар з постачання Непереможної армади.

Грудень 1587 року. Шинок у Севільї

Оповідач. 1587 рік. Анна Болейн продовжує залишатися безперечним символом протестантського руху в Європі, Вільгельм Оранський із швидкістю блискавки поширює старим континентом чорну легенду, спрямовану проти Філіпа Другого, Австрійський двір потерпає через туманні чутки та тяжкі звинувачення проти того, хто в цей час тримає кермо Іспанської імперії та християнського світу. 18 лютого 1587 року англійська королева Єлизавета стинає голову Марії Стюарт. Англійські пірати на чолі з Дрейком постійно грабують іспанські галеони, навантажені індіанським золотом. Щоб припинити ці акти вандалізму та інші провокації, іспанський король організовує проти Англії військово-морські сили, що дістали назву Непереможної армади, під началом адмірала дона Альваро де Басана. Ці політичні перипетії захоплюють, звичайно, і нашого Мігеля де Сервантеса: вільний від «сімейних уз», він, як і чимало іншого люду, перебрався до Севільї в пошуках кращого життя, тобто засобів до існування.

(Шинок у багатолюдному кварталі Тріана. Заклад, що зветься «Темна вечеря», повний колоритних персонажів, котрі, скупчившись за столами, цмулять вино з глиняних кухлів. Опасиста миловида шинкарка підливає вино у спорожнілі кухлі. Обличчя завсідників і їхня соромітницька мова свідчать про те, що ця публіка не в ладах із законом. Сюди вчащають люди розв'язні, обшарпані та підтоптані, різні пройдисвіти, шахраї, злодії з відтятими вухами, корумповані чиновники, погоничі мулів та посильні. Такі найчастіше стають каторжниками на галерах. За деякими столами спритники грають у карти. Їхні голоси, крики та лайку чути за десять миль. За одним із столів, на наш подив, сидить Мігель де Сервантес у товаристві свого севільського приятеля, комедіографа Томаса Гутьєррес).

Томас Гутьєррес *(підносить кухоль, проголошуючи тост).* За севільську вежу з її статуєю Віри!

Мігель де Сервантес *(також підносить кухоль).* За вежу!

Томас Гутьєррес. Як вам спалося в моєму заїзді?

Мігель де Сервантес. У заїзді, кажете? Але я там не бачив жодного погонича мулів. Як на мене, це радше королівський палац.

Томас Гутьєррес. Маєте рацію, Мігелю, у своєму домі я не приймаю погоничів і візників, та й вони не спроможні заплатити за ночівлю. У мене зупиняються важливі особи!

Мігель де Сервантес. Вранці за сніданком я завважив графа Альбу з дружиною, двох інквізиторів і генерального аудитора іспанських тюрем. А я гадав, що ви й досі звичайний господар заїзду!

Томас Гутьєррес. Я тепер у фаворі, і всі роблять мені послуги. Уявіть, лише грошей і коштовностей у моєму домі на шість тисяч дукатів.

Мігель де Сервантес *(підносить вказівний палець до вуст).* Тихше! Не так голосно, тут не можна вимовляти вголос такі суми, інакше вас чекає більша небезпека, ніж курку на чужому подвір'ї.

Томас Гутьєррес. Не бійтеся, у Севільї мене поважає навіть остання муха в мавританському кварталі. Втім, облишмо нікчемний метал і гендель та поговоримо про вас. Мені казали, що міністр фінансів, дон Антоніо Гевара призначив вас генеральним комісаром з постачання Непереможної армади.

Мігель де Сервантес. Саме так, завдяки нашому спільному приятелю, донові Дієго де Вальдівія.

Томас Гутьєррес. Нинішньому судді Королівського суду в Севільї. Можу запевнити, що ви потрапили в добрі руки.

Мігель де Сервантес. Тож тепер я тут займаюся реквізицією збіжжя та олії у селян для забезпечення цього великого морського походу проти англійців.

Томас Гутьєррес. І як вас зустрічають наші андалусці?

Мігель де Сервантес. Камінням, Томасе, камінням. Вони не розуміють причин, що спонукають Філіпа Другого напасти на англійську королеву Єлизавету.

Томас Гутьєррес. Але ж англійці весь час знущаються з нас! Час добряче провчити цих піратів. Клятий Дрейк!

Мігель де Сервантес. Мене не треба переконувати, скажіть це вашим землякам із Есіхи, Теби, Ардалеса, Мартоса, Лінареса, Архони, Порсуні, Кастро дель Ріо...

Томас Гутьєррес. Ви не маєте жодного відношення до задумів короля, ви чесно заробляєте собі на хліб. Скажіть, коли це війни нічого не коштували біднякам?

Мігель де Сервантес. Коли я приїжджаю до якогось селища і кричу: «Королівський комісар! Королівський комісар!» – люди ховаються й починають тікати, наче від вогню чи злодіїв. В одному селищі я, грішний, мусив застосувати силу проти збіднілих людей, на боці яких була правда.

Томас Гутьєррес. Гарна у вас робота, щоб заслужити їхню любов і симпатію. Але ж ви лише виконуєте накази!

Мігель де Сервантес. Я, друже Томасе, знаходжуся між молотом і ковадлом! Якщо я піду на поступки селянам, мене звинуватять у недбальстві, а якщо виконуватиму накази Гевари, мені закидатимуть пограбування селян і навіть відлучать від церкви, як це трапилося під час відвідин Есіхи!

Томас Гутьєррес. Коли стільки іспанців готові віддати свої життя за вітчизну, з ентузіазмом записуючись до війська, щоб її боронити, несправедливо та непатріотично виявляти жадібність і відмовляти в постачанні продовольства тим, хто без вагань жертвує собою.

Мігель де Сервантес (*розчаровано*). Народ не хоче слухати військові аргументи короля і спустошувати свої комори зі збіжжям, вином та олією. В мене клята робота! Народ бідний, Томасе, бідний!

Томас Гутьєррес. Облиште це почуття провини! Ви маєте королівський мандат! Ваші докори сумління не зарадять горю.

Мігель де Сервантес (*пригадує слова власного куплета*):

На війну не сам іду я,
а жене нуждота клята,
краще вдома б залишився,
якби мав я грошенята.

Томас Гутьєррес. А куди вас веде потреба писати, Мігелю?

Мігель де Сервантес (*з гіркою іронією*). До пекла, і ви самі це чудово знаєте! До речі, ви прочитали мою «Галатею»?

Томас Гутьєррес (*ствердно хитає головою*). Якщо ви надумаете скласти другу частину, не робіть цього, будь ласка.

Мігель де Сервантес (*він не чекав такої відповіді*). Я вас не розумію.

Томас Гутьєррес. Ви маєте досить уяви для більш величних і довговічних творів. Ви вже вчинили так, написавши кілька комедій.

Мігель де Сервантес. Невже ви забули, що я перший в Іспанії після Лопе де Рuedи звільнив їх від мантилій та убрав у ошатні костюми та декорації?

Томас Гутьєррес. Ви не повинні випускати з уваги такі імена, як Хуан де ла Куева, Агустін де Рохас, Гільєн де Кастро або севільянець Гутьєрре де Хетіна.

Мігель де Сервантес. Я й не збирався, боронь Боже, всі вони чудові та знамениті люди. (*Серйозно*). Вам не сподобалася «Галатея», так?

Томас Гутьєррес. Дайте спокій «Галатеї»! Ви повинні писати такі твори, щоб, як сказав якийсь один бакалавр, «дітвора їх гортала, юнацтво читало, дорослі розуміли, старі похваляли, і люди всякого стану ними не начиталися, затого напам'ять усі їх витвердили».

(*Наших співрозмовників, а разом і севільський шинок огортає темрява*).

Оповідач. І згодом він написав такі твори! Передусім той, що похитнув підвалини світової літератури. Але поки настала та чарівна мить, Мігель де Сервантес мусив збирати олію й збіжжя для Непереможної армії.

Стрімлива Славо, легко бий крильми,
розбий північних хмар запону сіру
й звільни нас, прудконога, від розмов
про біди, що спізнати мусим ми,
і світлом морок розжени, і віру
в іспанцях оживи колишню знов;
хай все щасливо скінчиться, немов
пологами вагітність, й ласку долі
нам наш похід звитяжний принесе –
його кінця чекаєм над усе
в бою на морі чи на суходолі;
тоді відкинеш ти чужі чутки
і оспівасш, взявши у тямки,
Іспанії синів велику мужність.

Затемнення.

КАРТИНА ДЕСЯТА

Мігель де Сервантес у севільській тюрмі

1597–1598

Мігель де Сервантес, рідний син Іспанії, продовжує реквізувати олію та збіжжя в Убеді, Баесі, Монтільї, Гуадіксі, Лосі, Мотрілі, Ронді... і ці реквізиції приносять лише прикrostі, доноси та ув'язнення. Відомо, що, коли 6 вересня 1597 року від Сервантеса зажадали звіту про гроші, зібрані під час комісії

13 серпня 1594 року в Велес-Малазі, і було виявлено нестачу 79 804 мараведі, король наказав окружному судді в Лос Градосі заарештувати його та доставити до тюрми, вживши запобіжних заходів. Надзвичайно ретельно виконуючи це доручення, суддя Гаспар Вальєхо, незважаючи на жодні докази, пояснення, міркування та інші «дрібниці», запроторив майбутнього автора «Дон Кіхота» до севільської королівської тюрми – тієї знаменитої в'язниці, «що була осереддям усіх незручностей і сумних новин».

(Невеличка тісна, але чиста камера. Світло севільського неба проникає крізь високе вікно. До камери ведуть двері з віконцем, розділеним на чотири частини двома – у формі хреста – залізними прутами. В камері знаменитий пошляк: Мігель де Сервантес, постарілий чоловік з гострою борідкою та глибокими сумними очима. Зважаючи на його особу, крім звичайної койки, йому достачили стілець і невеличкий дерев'яний стіл, на якому можна завважити кілька книг, якісь папери, чорнильницю та перо, а також запалену свічку. Мігель у своїх круглих окулярах на орлиному носі схилився над паперами та щось пише. Знадвору чути жіночі голоси, що співають сегідільї під гітарні перебори).

Перший голос	Ой ти, севільянцю, баламуте-хлопче, Через тебе гине серденько дівоче.
Другий голос	Ой, через смаглявця з чорними очима Стратить розум, певно, не одна дівчина.
Третій голос	Добре після сварки замириться стиха: А що прикрість більша, то солодша втіха.
Четвертий голос	Не спіши карати, любий, по-дурному, Придивися краще: винен ти в усьому.

Двері прочиняються і з'являється севільський приятель Сервантеса, актор і драматург Педро Моралес, кладучи на стіл якийсь пакет. Побачивши його, Мігель підводить голову.

Педро Моралес. Вас ні на мить не можна залишати самого, друже Мігелю! Дізнавшись, що ви в тюрмі, я поспішив сюди з Мадрида.

Мігель де Сервантес. Це коштувало вам неабияких зусиль, друже Педро, адже довелося подолати чимало миль від королівського двору до цього «заїзду», де я тепер мешкаю.

Педро Моралес. Що трапилось цього разу з Одноруким із Лепанто?

Мігель де Сервантес. Звичайні справи, Педро, звичайні справи, як мовиться, біда біду знайде.

Педро Моралес. Поясніть краще.

Мігель де Сервантес. Пам'ятаєте, в дев'яносто четвертому році Агустин де Сетіна доручив мені зібрати залишки податків у Гранаді?

Педро Моралес. І що?

Мігель де Сервантес. Я заходився виконувати доручення, збираючи всі залишки; щоб зменшити витрати на перевезення до королівського двору певної кількості комісійних коштів, я відправив їх із Севільї до Мадрида переказом.

Педро Моралес. І яка сума цих комісійних коштів?

Мігель де Сервантес. Сім тисяч чотириста реалів, зібраних у містечку Велес-Малага, що їх я передав банкірові Симону Фрейре. А той об'явив себе банкрутом. Він, здається, втік з Іспанії, і хоча його майно конфіскували, цього не досить, щоб покрити мій «борг», який, за їхніми словами, сягає сімдесяти дев'яти тисяч восьми-сот чотирьох мараведі.

Педро де Моралес. Ця справа видається дуже заплутаною.

Мігель де Сервантес (*гнівно*). Клянуся Господом, я!..

Педро Моралес. Не клянїться Господом всує! Я вам вірю, але чому вас звинуватили у розтраті?

Мігель де Сервантес. Ці звинувачення абсолютно фальшиві. Можливо, рахунки були погано підбиті, в кожному разі вони ще заборгували мені платню на кругленьку суму, яку не так то просто витягти з державного казначейства в Мадриді.

Педро Моралес. Напишіть листа до казначейства! Викладіть їм свої аргументи, поясніть, що сталося, Мігелю!

Мігель де Сервантес. Я так і вчинив! Але вони вимагають від мене заставу, яку я не в змозі сплатити.

Педро Моралес (*напівжартома-напівсерйозно*). Яке безглуздя, Мігелю! Герой Лепанто і алжирський бранець серед негідників і баламутів. А яка доля вашого клопотання, адресованого Його Величності щодо якоїсь посади в Індіях? Вам відповіли?

Мігель де Сервантес. Авжеж, відповіли, і знаєте що? «Пошукайте тут на свій розсуд» (*з прикрістю*). Саме це найбільше мені болить: ніхто не визнає моїх заслуг, моєї давньої слави!..

Педро Моралес. Посади в Індіях після поразки Непереможної армади даються не за заслуги, а за послуги чи за гроші. Не підмажеш, не поїдеш, Мігелю!

Мігель де Сервантес. Я дуже розчарований, друже Педро.

Педро Моралес. А якщо відволіктися від цієї вашої безглуздої ситуації, яка, сподіваюсь, триватиме недовго, як там ваші п'єси? Чи ви полишили їх у цьому андалуському лабіринті?

Мігель де Сервантес. Цій справі вже шість років, тоді, у тисяча п'ятсот дев'яносто другому я уклав угоду з Родріго Осоріо та його трупом, домовившись написати для нього шість пес, які він мав грати перед публікою, виплачуючи мені по п'ятдесят дукатів за кожну.

Педро Моралес. Небагато.

Мігель де Сервантес. А коли це нам, авторам, платили більш-менш пристойно за якусь песу? Але розкажіть про себе, як там трупа? Які нові плітки розповідають у мадридських салонах?

Педро Моралес. Трупа переживає скрутні часи! Після смерті сестри короля театральні вистави заборонені, театри зачинені, а ми, актори, голодуємо.

Мігель де Сервантес. А Гаспар де Поррес? Як він? Йому вдалося поставити «Збентежену»?

Педро Моралес. Чесно кажучи, не пам'ятаю. Знаю лише, що він залишив Мадрид і перебрався зі своєю трупом до Лісабона.

Мігель де Сервантес. Він шукатиме місце, де не так ретельно виконують декрет про заборону театральних вистав. (*Мігель продовжує цікавитися долею старих уславлених мандрівних театральних труп*). А вам відомо щось про (*з іронічним пафосом*) «майстра театральних дійств» Ангуло, Лиходія?

Педро Моралес. Справи його йшли кепсько, він розпутив свою трупу і від 1592 року виступає в трупі Франсіско Осоріо.

Мігель де Сервантес. А Агустин де Росас? Хотів би я його побачити.

Педро Моралес. Здається, він переїхав на своєму возі до Вальядоліда і, продовжуючи цей сумний перелік, боюсь, змінив фах, як до нього це вже зробив Франсіско де ла Куева та й ви самі.

Мігель де Сервантес (*згадуючи часи, коли він був збирачем податків*). Ради Бога, як ви самі могли пересвідчитися, я кинув писати п'єси...

Педро Моралес (*не хоче засмучувати його, однак висловлює сувору правду*). Не знаю, чи вам відомо, але Лопе де Вега заволодіває пальмою першості в драматургії. І це при тому, що він написав поки лише чотири п'єси.

Мігель де Сервантес. Я знаю межу його таланту.

Педро Моралес. Коли ви почнете писати цю чудову історію, яку тримаєте під таким секретом, про мандрівних рицарів і вітряки, що крутиться у вас у голові? Як так хочу, щоб героїчні зусилля, яких докладає ваше перо, мережачи папір, увінчалися успіхом. Запаліть вашу уяву, добродію!

Мігель де Сервантес (*тишиномовно*). «Премудрий ідальго Дон Кіхот з Ламанчі».

Педро Моралес. Таку назву ви хочете дати? (*Сервантес ствердно хитає головою*). Ця новина заслуговує на те, щоб її обмили ковтком доброго вина. (*Педро Моралес простягає руку до пакета, що поклав на столі, розгортає його і дістає почорнілу баклажку з вином. Передає її Мігелеві*). Пийте, добродію, перший, аби вгамувати спрагу до справедливості!

Сервантес виставляє лікоть і робить великий ковток. Передає баклажку Педрові Моралесу, котрий так само прикладається до неї. З тюремного коридора долинають голоси в'язнів: «Гей, конвою, конвою!.. «На подвір'ї горішнім!..», «Із галери нової!.. «В'язні повагом вийшли!», Однак сегідільї з іще не написаної новели «Рінконете та Кортадільйо», дотепні та веселі, з'являються, наче квіти в пустелі, по можливості полегшуючи біль і розпач в'язнів.)

Ой ти, севільянцю, баламуте-хлопче,
Через тебе гине серденько дівоче.

Ой, через смаглявця з чорними очима
Стратить розум, певно, не одна дівчина.

(Час спливає поволі в цій севільській тюрмі, де королівський збирач податків разом із іншими в'язнями – за сигналом відбою – мають спати. Сервантес, знову самотин, схиляється над столом, де лежить чистий папір, знімає зі свічки нагар, бере перо, змочує його в чорнильниці і в могильній тюремній тиші починає писати щось таке, що й через століття змушує стискатися наші серця):

«В однім селі у Ламанчі – а в якому саме, не скажу – жив собі не так давно ідальго, з тих, що то мають лише списа на ратищі, старосвітського щита, худу шкапину та хорта-бігуна. Душенина на щодень (частіше яловичина, ніж баранина), на вечерю здебільшого салатка м'ясна, суботами «бите-різане» (тобто яєшня з салом), п'ятницями сочевиця, неділями ще якась голуб'ятко на додачу, – все це поглинало три чверті його прибутків. Решта йшла на камізелю з дорогої саєти, оксамитні штани

й пантофлі про свято; про будень малась одежа з сукна домашнього роблива – і то незгірша. Була у нього в домі клюшниця років за сорок і небога, що й двадцяти ще не мала, та ще хлопець-челядинець про польову й надвірню роботу – чи коня сідлати...»

КАРТИНА ОДИНАДЦЯТА

Народження безсмертного твору: «Премудрий ідальго Дон Кіхот з Ламанчі»

1601–1606 рр. Вальядолід

Цирульня «Бараняча різниця»

Оповідач. 1600 року Сервантес виїздить із Севільї. Відомо, що 1604 року він уже блукає берегом ріки Пісуерга, на якому стоїть місто Вальядолід, і, здається, значно просунувся в написанні історії про такого собі дворянина з Ламанчі, котрий, як подейкували люди, яким пощастило гортати її аркуші, з'їхав з глузду, читаючи лицарські романи, та й надумав мандрувати світом верхи на коні й зі зброєю в руках у пошуках пригод, вправляючись в усіх тих навичках, що ними, як він про те читав, володіють мандрівні лицарі. Нарешті в січні 1605 року в світ із потемків, де вона так довго перебувала у вигнанні, виходить книга «Премудрий ідальго Дон Кіхот з Ламанчі», або, іншими словами «найперший роман Нового часу».

Якимось дивом перед нашими очима з'являється «цирульня», точніше її інтер'єр. З-поміж меблів вирізняється нічний столик, на якому стоїть символ професії – мідниця до гоління (точнісінько як та, що її Дон Кіхот відібрав у перестрічного цирульника). А ще полиця, на якій можна завважити деякі речі, характерні для цієї професії й тих часів: гребінці, ножиці, леза для гоління та точила. На наш подив, ми бачимо Корчмаря, котрий сидить у кріслі перед великим люстром (судячи з чорної пов'язки, що закриває йому одне око, він кривий) з білою полотниною, зав'язаною довкола шиї, і чекає, коли майстер Ніколас, цирульник, скінчить його голити, бо він поголений поки що наполовину. Однак фахівець у всьому, що стосується борід, шевелюр і перук, а також кровопускань, сидить на присунутому до однієї зі стін дерев'яному ослоні разом із іншими клієнтами, котрі чекають своєї черги. Це бакалавр Самсон Карраско та священник Перо Перес. Та найдивніше те, що вони не теревенять між собою, а сидять усі троє, втупившись у книгу, що її Самсон Карраско (він сидить посередині) тримає в руках. Вони сміються так голосно, що чути за тисячу миль довкруг. А знадвору долинають звуки петард і невиразні голоси.

Самсон Карраско (до своїх приятелів). Небачене безумство! Як він міг переплутати вітряки з велетами?

Перо Перес. Нічого ти не розумієш, шуліко! Він їх не переплутав, просто цей Дон Кіхот гадає, буцімто це велети (вказує на розкриті сторінку). Ну, читаймо далі!

Майстер Ніколас (жваво). Авжеж, читаймо, мені теж цікаво, цей мандрівний лицар таки божевільний чи просто придурюється!

Перо Перес. І цей туди ж! Кажу вам, яка різниця, божевільний він чи прикидається? Досить того, що він змушує нас сміятися. Коли це ще вам доводилося читати щось таке дотепне та чарівне?

Самсон Карраско. Тут ви маєте рацію. Ніколи! А я ж таки читав «Пригоди Ласарільйо з Тормеса»!

Перо Перес. Не треба їх порівнювати. Я не маю нічого проти невідомого автора тієї книги. Нехай би побільше було таких письменників!

Корчмар (*нетерпляче до майстра Ніколаса*). Гарзд, годі теревеніти, майстре Ніколас! Завершуйте свою справу, бо ви залишили мене, як це моя жінка часто робить ночами, коли я напосідаю на неї, а вона залишає мене на півдорозі.

Майстер Ніколас. А може, це ви вивертаєте все навиворіт, наче шарпетку?

Корчмар. Я вас не розумію!

Самсон Карраско. Може, це ви залишаєте свою господиню невдоволеною та незбудженою! (*Всі регочуть*).

Перо Перес (*Корчмареві*). Не нарікайте і не хмуртеся, бо ваше лице сумніше за писок віслюка Санчо Панси. Ходіть-но краще сюди і сідайте з нами. Невже ви ніколи не чули про книгу (повертає книгу обкладинкою до себе й читає) «Премудрий ідальго Дон Кіхот з Ламанчі»?

Корчмар (*схоплюється з крісла*). Ви що, хочете мене образити? Гадаєте, я якийсь репаний погонич мулів, котрий не тямить ні бельмеса?

Майстер Ніколас. Перепрошую, я не хотів...

Корчмар (*перериває його*). Звісно, я чув про Дон Кіхота, селюки! І навіть про його автора (*підводить голову і з пафосом промовляє*) Мігеля Сервантеса де Сааведру! Більше того, клянусь святою Лусією! (*Відсуває пов'язку, що прикриває пошкоджене око*). Бачите цю дірку на тому місці, яким колись я міг рахувати тисячі зірок на небі? Це злочасний спомин про одного божевільного, котрий у лиху годину опинився в моїй корчмі, а що йдеться про того самого Дона Кіхота, то він ні з того, ні з сього почав рубати бордюки з вином, що звисали просто-таки з горища; ну, я, звісно, зацідив йому кілька разів, але й він – у нападі шаленства – штрикнув мене своїм мечем, та просто в улюблене око, наче то йому якийсь гудзик! (*Починає рюмсати*).

Майстер Ніколас (*сумно*). Тепер зрозуміло, чому вас звать Кривим.

Корчмар. І хоч я не якийсь там сновида і не дуже охочий до читання, а проте дні і ночі чатую, наче в лихоманці (*розпачливо заламує руки*), та бігаю по всіх крамничках, де продаються ці кляті книжки, в пошуках саме цієї. І можете мені повірити, в продажі немає жодного примірника!

Перо Перес. Ми не лише віримо вам, друже, але й можемо це посвідчити! Останню книгу, яка ще залишалась у Вальядоліди та його околицях, купили ми, та й то тільки тому, що той книгар – наш приятель (*показує йому книгу зблизька*). Ось вона, самі подивіться.

(*Корчмар наближається до групи «прихильників» Сервантесової книги, бере й кілька секунд тримає у руках. Цілує обкладинку*).

Самсон Карраско. Перший наклад розійшовся, здається, за три місяці. Навіть на «Гусмана де Альфараче», який наробив стільки галасу, не було такого попиту.

Корчмар (*любовно притискаючи книгу до грудей*). Друзі, чи не позичите ви мені її на якийсь час?

Майстер Ніколас (*блискавично схоплюється й забирає в нього книгу*). Чи не збожеволіли ви, бува, як той Дон Кіхот? Чекайте на друге видання, кажуть, воно от-от з'явиться і, напевне, буде повнішим і з виправленими помилками. А зараз сідайте разом з нами та слухайте.

(Кривий Корчмар підсідає до них і так само схиляє голову над розкритими сторінками «Дон Кіхота»).

Самсон Карраско (*читає*). : «По сім слові стиснув коня острогами, не слухаючи криків свого зброєноші, який уже остерігав його, щоб не кидався битись, бо то не велетні, а вітряки. Та рицареві нашому так ті велетні в голові засіли, що він не зважав на Санчове гукання й не придивлявся до вітряків, хоч був уже од них недалеко, а летів уперед і волав дужим голосом: – Не тікайте, боягузи, стійте, підлі тварюки! Адже на вас нападає один тільки рицар!»

(Приємне читання переривається, бо двері прочиняються і до цирульні заходить новий клієнт. У нього худорляве обличчя, каштанове волосся, високе гладке чоло, веселі очі та гачкуватий ніс; він трохи сутулий, бо йому вже за шістдесят років; це Мігель де Сервантес, який встиг почути останню фразу зі своєї знаменитої книги. Майстер Ніколас, Перо Перес, Самсон Карраско та Корчмар дивляться на нього, не впізнаючи геніального автора «Дон Кіхота»).

Мігель де Сервантес. Перепрошую, що перервав таке приємне читання... *(Майстер Ніколас підводиться й запрошує Мігеля де Сервантеса вмотитися в кріслі).*

Майстер Ніколас. У кожному разі, прошу вибачення за те, що я перервав свою роботу о цій порі, хоча зараз не час для відпочинку. *(Показує на трьох клієнтів, які залишаються сидіти, тримаючи в руках «Дон Кіхота»).* Самі бачите. Сідайте *(дивиться на Корчмаря)*, якщо ви не проти.

Корчмар. Е, не зважайте на мене і займіться краще цим паном! А що ваша бритва давно не торкалася мого лица, то я можу почекати ще.

Мігель де Сервантес *(сідаючи)*. Я випадково проходив повз ваш заклад і сказав собі: «Мігелю, чому б тобі не опорядитися трохи, це тобі не завадило б зараз, чи не так?..»

(Майстер Ніколас обмотує йому навколо шиї полотнину. Мігель віддає долю своєї бороди, обличчя та волосся на ласку цирульника, котрий уже тримає в правиці лезо для гоління).

Самсон Карраско *(Мігелєві)*. Ви, бува, не приїжджий, ваша милосте? Щось я не бачив вас у нашому кварталі. А я пам'яткий на обличчя!

Перо Перес *(Самсонові Карраско)*. Він, напевне, прибув, щоб не пропустити визначну подію, що нас чекає. *(Мігелєві)*. Ваша милість розуміє, про що я кажу?

Мігель де Сервантес. Я чув дещо, здається, королева Маргарита от-от має народити.

Корчмар. Що значить, «здається»? Вона вагітна та ще й як!

Перо Перес *(жартівливо)*. А хто батько, дозвольте вас запитати?

Майстер Ніколас. Не верзть дурниці. Не вистачало лише, щоб вас підслухав якийсь жандарм або придворний підлабузник і ви потрапили до буцегарні за образу високої особи. Граф де Лерма не скупиться на покарання!

Перо Перес. Та й що нам до цього! Нас повинні більше цікавити тридцять тисяч дукатів, що їх такий собі чиновник Прада поцупив із Королівської скарбниці.

Самсон Карраско. Цей Прада наживав п'ятами, тепер шукай вітра в полі! І не варто дивуватися, якщо за цією обладункою виявиться рука графа де Лерми!

Корчмар. Ось де згряя мерзотників!

Мігель де Сервантес (*поки Майстер Ніколас морочиться з його бородою*). Послухайте, друзі, зайшовши до цирульні, я, здається, перервав цікаве читання, принаймні у ваших очах я завважив радість і жваву цікавість.

Майстер Ніколас. І ви не помилилися: у цій цирульні шанують книгу, яка зараз на устах у всіх і зветься «Премудрий ідальго Дон Кіхот з Ламанчі» такого собі Мігеля де Сервантеса. І, до речі, про імена, мене звать майстер Ніколас, а цих добродіїв (*вказує на кожного*) панотець Перо Перес, бакалавр Самсон Карраско і Корчмар на прізвисько Кривий.

Карраско-Перес-Корчмар (*вклоняються і промовляють водночас*). Слуги Божі, Короля та вашої милості!

Мігель де Сервантес (*до своїх персонажів*). Я знаю вас, ви – мої давні друзі, хоча й не пам'ятаєте мене. (*дивиться на Корчмаря*). Що сталося з вашим оком? (*Корчмар хоче відповісти, проте Мігель йому не дає*). Краще мовчіть, я волю цього не знати. (*до Майстра Ніколаса*). І вас я також пам'ятаю. Ви всі троє з Ламанчі і належите до її добірного товариства!

Майстер Ніколас (*в деякому замішанні*). Вибачте, але... (*дивиться на своїх друзів, які заперечливо хитають головами*) ніхто з нас не може вас пригадати, от якби ви повідомили якісь подробиці...

Мігель де Сервантес. Залиште все, як є! Відтоді пролилося стільки дощів, а моя пам'ять, як і ваша, слабшає. А тепер, адже ви так хвалили цю книгу, чи не могли б ви продовжити читання з того місця, на якому зупинилися через мою появу? Таким чином, повернувшись до свого містечка, я мав би що розповісти землякам.

Майстер Ніколас (*до Самсона Карраско*). Прочитайте щось цьому добродієві, нехай і його потішать дивні пригоди, що випали на долю дон Кіхота та Санчо (*до Сервантеса*). А вашу милість ми мусимо попередити, аби ви приготували носовичка, щоб витирати сльози, які самі потечуть, щойно ви почуєте всі ці нісенітниці.

Мігель де Сервантес. Історія, про яку ви кажете, дуже драматична?

Корчмар. Ова! Ви наплачетесь від сміху, що його викликають усі ці події.

Мігель де Сервантес. Яка дивна книга, що ж краще померти від сміху, ніж через запертя! (*Заохочуючи Самсона Карраско*). Ну ж бо, читайте!

Самсон Карраско (*відкриває «Дон Кіхота» навання й дивиться в текст, а інші тимчасом його шанобливо слухають*). А що, як я прочитаю розділ, у якому ключниця, священник і цирульник... (*дивиться на Майстра Ніколаса і несподівано каже*). Святий Ніколасе, але ж у них ті самі заняття, що й у нас, і навіть ті самі імена!

Мігель де Сервантес (*відсторонено*). Дивний збіг.

Самсон Карраско (*повертаючись до теми*)... Жбурляють у вогонь видання з книгозбірні Дон Кіхота?

Мігель де Сервантес (*продовжує розпитувати*). Скажіть-но, а ключниця, священник і цирульник пожбурляли у вогонь усі книги?

Самсон Карраско. Майже всі. (*Читає*). «Діану», «Пальмеріна Оливського» та «Пальмеріна Англійського», «Амадіса Гальського», «Дона Бельяніса» (*щоб ні в кого не залишалося сумнівів*). Усі вони були спалені.

Мігель де Сервантес. А автор пояснює, чому ключниця, священник і циркульник кидають ці книги в багаття?

Майстер Ніколас. Тут сказано, через те, що все це рицарські романи, і він відрізняє їх від нашої літератури. Ось послухайте (*читає*): «Цих книжок не треба палити, як тамтих: вони не роблять та й не робитимуть такої шкоди, як рицарські романи».

Мігель де Сервантес. Здається, він не піддав вогню «твори цілком пристойні, які нікому нічим не загрожують».

Майстер Ніколас (*підсумовує сказане Сервантесом*). Ідальго дон Кіхот був хворий, як мовить автор, «на рицарську ману», тож вони сполошилися, що він знову заходиться читати оті рицарські романи або вірші, (*продовжує читати по книзі*) «і забандюриться їм стати пастушком: ходитимуть усе гаями та лугами, співатимуть, у сопілочку свиститимуть або ще й самі поетом зробиляться, а то, кажуть, хвороба заразна і невігойна».

Самсон Карраско (*Мігелеві*). Ну, хіба не дивно, що комусь прийшла до голови ця історія – така неймовірна, що якби ми самі її не прочитали, то вважали б це чистісіньким безумством?

Мігель де Сервантес (*Самсонові Карраско*). Я розумію ваші вагання, друже Карраско, але, зрештою, чи не здається вам, що ідальго дон Кіхота, чії пригоди та знегоди змушують вас реготати, чимало таких самих читачів, як ви, вважатимуть «бідолашним безумцем»?

Корчмар (*Сервантесові*). А хіба це не так? Невже ваша милість гадає, що чоловік, котрий плутає вітряки з велетами, приймає жалюгідні заїзди за замки, а бідну селянку за незрівнянну Дульсінею Тобоську, насправді сповна розуму?

Мігель де Сервантес. Ось що я вам скажу: недобре кепкувати з безумців, бо вони, мов діти. Чи можете ви мені відповісти: де кінчається розум безумця і починається безумство людини розумної? А щодо вашого простодушного запитання, то, можливо, авторові заманулося, щоб це залишилося загадкою, що потребує розв'язання.

Майстер Ніколас (*ніхто з присутніх не розуміє натяку*). Загадкою? Що ви хочете цим сказати? Поясніть! (*Майстер Ніколас завершив роботу, і Сервантес тепер «вродливіший за святого Луїса»*). Він бере скляну посудину, просовує в неї руку, щедро зачерпує якийсь парфум і бризкає на волосся письменника. Тоді знімає з його шії полотнину і струшує на підлогу волосся. Мігель підводиться й дивиться в люстро). Я зробив вас молодшим на двадцять років, друже. Юнак та й годі!

Мігель де Сервантес (*уципливо посміхаючись*). Мальований красень та ще й напахчений парфумами! (*Звертається до майстра Ніколаса, повертаючись до того, що насправді його цікавить*). Пам'ятаєте, що ви щойно сказали про «рицарську ману» бідолашного ідальго! (*До присутніх*). Скажіть, по-вашому, цим спаленням книжок автор справді хоче, «аби людям огидли безглузді історії, що ними повні рицарські романи»?

Корчмар (*б'є себе долонею по чолу*). Ой, я зрозумів! Ваша милість хоче сказати, що, начитавшись цих книжок, написаних, поза сумнівом, самим Дияволом, цей дон Кіхот почав плутати мідницю з шоломом, старе сідло – з розкішною кульбакою, а мою корчму – із замком? (*Мігель ствердно хитає головою*). А скажіть-но, – адже ви цю книжку, либонь, перечитали від початку до кінця – цей рицар дон Кіхот зрештою вилікується від свого безумства.

Мігель де Сервантес. А ви, друже Корчмарю, гадаєте, буцімто чоловік, котрий обстоює справедливість, усуває кривди, боронить панянок і атакує негідників, – божевільний? *(Всі мовчать)*. Я вам нагадаю одну лише фразу, що він її промовляє, повернувшись після першого виїзду: «Мені видніше, хто я такий».

Корчмар *(хитаючи головою)*. Ви нам даєте багато поживи для розуму, але ми люди не надто освічені...

Самсон Карраско *(йому не подобається, що хтось зараховує його до неосвічених людей, до Корчмаря)*. Гей, друже, говоріть за себе, бо я бакалавр! *(І, захоплений ученістю прибульця, звертається до нього)*. А ви, дуже освічена людина, прибульцю!

Мігель де Сервантес. А скажіть-но, друзі, чому ви не там *(порухом голови вказує на вулицю)* і не берете участі у грандіозному святі, що охопило Вальядолід?

Самсон Карраско. Якщо ви маєте на увазі народження принца, то, оскільки він повинен народитися сьогодні, в страсну п'ятницю, напевне буде прозорливцем.

Мігель де Сервантес. Ви забобонна людина, бакалавре Карраско?

(В цю мить гамір юрби гучнішає й проникає до циркульні).

Перший голос *(радісно)*. Принц народився!

Другий голос. Королева народила принца! Він буде великим королем!

Третій голос *(просто у вікно)*. Майстре Ніколасе, друзі! Виходьте подивіться на опудало «Дон Кіхота» верхи на своїй шкапині «Росинанті»!

(Підбадьорений галасом майстер Ніколас хапає мідницю та бритву й починає гучно бити бритвою об мідницю. Перо Перес, Самсон Карраско та Корчмар, а з ними й Сервантес, наслідують циркульника, хапаючи всі підручні предмети, здатні наробити гармидер: ножниці, ножі, точила, навіть крісло для гоління та ослін з горіхового дерева, по якому б'ють долонями. Вони починають співати приписуваний Кеведо відомий романс, який якнайкраще відповідає ситуації):

В страсну п'ятницю на світ
він родився прозорливцем,
тож усім злодюгам ницим
начуватись нині слід.

Буде в нас новий Едем –
з вами, друзі, я відвертий –
коли він, Філіп Четвертий,
стане нашим королем.

Це пророцтво має силу:
запанує в нас закон,
бо як він зійде на трон,
злодії зійдуть в могилу.

Затемнення.

КАРТИНА ДВАНАДЦЯТА

Суд через смерть дона Гаспара де Еспелети

1605 рік, Вальядолід

Оповідач. Поки при Австрійському дворі відбувалися ці та інші події, в Мадриді, наче свячений хліб, у печі друкарні Хуана де ла Куести з'явилось друге видання «Дон Кіхота», що розійшлося так само швидко, як і перше. Живучи в облудні й аморальні часи, Сервантес прочинив нам двері в уявний світ як форму життя і «всупереч усьому обстоюватиме проект вільної людини, трагедія якої полягає в тому, що вона є шарніром між прозаїчним світом, в якому живе, та ідеальним світом, до якого невпинно прагне». Однак радість Сервантеса з приводу вікопомного успіху «Дон Кіхота» була потьмарена темною й ніколи так і не з'ясованою справою, пов'язаною зі смертю Гаспара де Еспелети, розгляд якої в суді тривав з 27 червня по 8 липня 1605 року.

Просторе прямокутне приміщення з півдуюжиною круглих колон. На невеличкому увисші довший стіл, вкритий тонкою вигаптованою шовком і золотом скатертину. За столом у високих м'яких кріслах сидять суддя Крістобаль Вільярроель, а також двоє писарів. Один із них – Вальєхо. Над їхніми головами висить портрет Великого Інквізитора з хрестом та штандартом Святої Інквізиції. Стіл охороняють двоє судових приставів і двоє поліцейських. На бічних місцях для свідків сидять Луїса Монтоя, Хуана Руїс, Магдалена де Сервантес і сам Мігель де Сервантес. На бічній стіні висить інший портрет – короля Філіпа Третього.

Писар Вальєхо (голосно). За наказом міського судді сеньйора Крістобала Вільярроеля триває засідання з метою з'ясувати, що сталося в ніч 27 червня 1605 року від Різдва Христового із доном Гаспаром де Еспелетою, лицарем ордену Сантьяго, коли той дістав кілька поранень холодною зброєю, внаслідок яких помер, а його нападник утік.

Крістобаль Вільярроель (до Луїси Монтої). Свідчице Луїсо Монтоя, вдова Естебана Гарібая, що ви можете нам сказати?

Луїса Монтоя (до судді Вільярроеля). Ваша милість знає, що ми зробили для нього все, що могли. Мій син Естебан, почувши, як помираючий гукає по допомогу, спустився сходами зі свічкою в руці до портика.

Крістобаль Вільярроель. Хто допомагав йому в цій благородній справі?

Луїса Монтоя (дивиться на Мігеля де Сервантеса). Оцей чоловік, який сидить поруч зі мною. Вони з сином перенесли його до моєї кімнати; потім ми сповістили Себастьяна Масіаса, цирульника-хірурга, котрий уже нічим не міг зарадити йому.

Крістобаль Вільярроель. Цей чоловік сказав щось перед смертю?

Луїса Монтоя. Так, ми, що присутні тут, могли чітко чути його останні слова: «Ох, сеньйоро, я помираю!»

Крістобаль Вільярроель (до Магдалени). А ви, Магдалено Сервантес, можете щось додати?

Магдалена де Сервантес. Я вже казала вашій милості під час першого свідчення, що єдине, що я зробила, так це допомогла йому вмерти, негайно сповістивши дона Пабло Браво де Сотомайора, котрий сповідав нещасного, перш ніж той назавжди заплющив очі.

Крістобаль Вільярроель (до *Хуани Руїс*). Вашій милості належить (підкреслено) усім відомий «заїзд», розташований на... (дивиться в аркуш) вулиці Монтерос, в якому останнім часом мешкав сеньйор Еспелета. Чи не завважили ви чогось дивного в поведінці небіжчика того дня перед тим, як він залишив помешкання?

Хуана Руїс. Правду кажучи, того дня я не завважила нічого дивного, хоча пам'ятаю, що годині о четвертій чи п'ятій після полудня він прийшов до заїзду і голяка ліг на своє ліжко. (всі з подивом дивляться на неї, вражені тим, що їй відомі такі інтимні подробиці). Мушу зізнатися, я жінка дещо цікава, тож зазирнула крізь замкову шпарину до його кімнати й побачила сеньйора Еспелету в чому мати спорудила. Годині о шостій він разом із маркізом Фалсесом відправився на кінну прогулянку. (Уточнює). Це я знаю від його слуги, той розповів, що, повечерявши, приятелі надумали прогулятися. А більше ми про нього нічого не знали, поки не довідалися про нещастя. (До судді). Правду кажучи, ваша милість, цей памплонець жив дуже безладно.

Крістобаль Вільярроель. Прошу вас не робити висновків і сказати мені, чи не пам'ятаєте ви ще якісь подробиці, які б допомогли нам прояснити цю складну справу.

Хуана Руїс (їй слянула думка). Тепер, коли ваша милість це сказали, я пригадую, як одного дня, незадовго до нещастя, до мого заїзду завітала якась дама у вуалі, щоб забрати дві свої каблучки, зайшла до його кімнати, і невдовзі звідти почувися крики: «О, кімнато моїх нещастя і мого безчестя! О, зрадливцю, як зле ти мені віддячив! Клянуся Богом, ти заплатиш мені нехай навіть через сто років!..» Ну, і таке інше; з обличчя дами, що ховалося під вуаллю, мені здалося, що він не віддав їй каблучки.

Крістобаль де Вільярроель. Вам вдалося розгледіти обличчя цієї дами?

Хуана Руїс. І дуже добре! Воно було все в сльозах. Дама під великим секретом зізналася мені, що вона – дружина писаря Мельчора Гальвана.

Писар Вальєхо (до судді *Вільярроеля*). Можливо, це ті самі каблучки, що їх ми знайшли в кишені у дона Гаспара перед його смертю.

Крістобаль де Вільярроель (до *Хуани Руїс*). Ви можете беззастережно стверджувати, що ця дама у вуалі – дружина писаря Мельчора Гальвана?

Хуана Руїс (упевнено). Це не вперше ця «дама» заходила до дона Еспелети. Її ім'я не сходить з уст усіх мешканців кварталу. Про неї розповідають такі кумедні історії, сеньйоре суддя!

Луїса Монтоя (заохочує *Хуану*). Не бійтеся вимовити вголос її ім'я: Інес Ернандес, дружина писаря Мельчора Гальвана!

Крістобаль де Вільярроель (перериває її, бачачи, як руйнується його картковий будиночок). Лихі язики це твердять! Ви маєте якісь докази, щоб робити такі зухвалі твердження?

Хуана Руїс. Докази, кажете? Та навіть дітлахи знають, чим вона займається! Забачивши її на вулиці, вони викривляються та кричать: «Ось Інес, Мельчора жона – шльондра вона!», «Ось Інес, Мельчора жона – шльондра вона!» Кажу вам, тягне свиню в болото...

Луїса Монтоя (до судді). А якщо не досить свідчення Хуани, ваша милість має свідчення Ізабелі де Істальяни, служниці Марії де Аргомедо, а ще слуги самого пана, Кампоредондо, які заявили...

Крістобаль де Вільярроель (перериває її). Як ви можете вірити свідченням слуг, які тільки те й роблять, що плескають язиком замість слугувати?

Писар Вальєхо (Сервантесові). Свідку Мігель Сервантес де Сааведра, підведіться! (Мігель виконує наказ). Це ви знаменитий автор «Премудрого ідальго Дон Кіхота з Ламанчі»?

Мігель де Сервантес. Я письменник, який час від часу пише та друкує книги. (Зводить ліву руку). А ще я брав участь у битві під Лепанто і побував в алжирському полоні!..

Писар Вальєхо. Мовчіть! Ми зібралися тут не для того, щоб слухати про ваші військові чи літературні заслуги, а щоб побачити, чи можете ви своїм свідченням пролити якесь світло на цю заплутану справу, бо ви в ній, дозвольте нагадати, один із головних свідків, якщо не дійових осіб. Тож попереджаю, якщо ви дасте неправдиві свідчення, то відправитесь до в'язниці, де зможете скласти компанію своїй сестрі Андреа, дочці Ізабелі і племінниці Констансі.

Мігель де Сервантес (до судді Вільярроель). Ваша честь, я прошу про негайне звільнення членів моєї сім'ї, вони невинні.

Крістобаль де Вільярроель. Це я вирішую, винні вони чи ні!

Мігель де Сервантес. Чи не краще було б, якби замість допитувати та ув'язнювати чесних людей, ваша милість дослідила легковажне життя цього сеньйора Еспелети, його зальоти та походеньки, а надто протизаконний зв'язок із заміжною жінкою, чие ім'я, як тут було доведено, ні для кого не таємниця?

Писар Вальєхо. Ви надто багато знаєте (жартівливо), більше, ніж ваша «Селестіна»! Чи не тому, що жінкою, з якою сеньйор Еспелета підтримував зв'язок, могла б бути одна з ваших сестер чи, можливо, ваша дочка?

Мігель де Сервантес (роздратовано). Як ви наважуєтеся так огидно лихословити?

Крістобаль де Вільярроель. Зі свідчення вашої сусідки Ізабелі Аяли нам відомо...

Магдалена де Сервантес. Вам має бути відомо також, що ця жінка – надто цікава та брехлива святенниця!

Хуана Руїс (до Магдалени). Вам би краще помовчати! Подивіться лишень, хто тут говорить про святенництво! Та, котра день і ніч гасить і запалює свічки під сутанами ченців і попів! (Всі, крім Сервантеса, сміються пікантному дотепу).

Писар Вальєхо (двозначно, до Магдалени). Якщо так, коли ті свічки розплавляться, можете завітати до моєї келії та запалити товсту свічку, яка тимчасом досі залишається не при справах.

Магдалена де Сервантес (котра зрозуміла натяк писаря). Дякую за честь, яку ви робите мені, пропонуючи бути першою в такій утішній справі, але гострі язики мені розповідали, буцімто ваш гніт короткий та млявий. І, правду кажучи, я боюсь, що він одразу ж згасне, а вам не личить залишатися в темряві наодинці з дамою у вашій келії.

(Розважлива та дотепна відповідь Магдалени змушує присутніх, за винятком писаря Вальєхо, знову розсміятися).

Крістобаль Вільярроель (*вдаряє дерев'яним молотком по столу*). Годі жартувати! (*Писареві Вальєхо*). Це попередження вас також стосується. (*Мігелеві*). Я сказав вам, що зі свідчення Ізабелі Аяли нам відомо, що до вашого дому (*двозначно*), де мешкають також ваші сестри Андреа та Магдалена, присутня тут, вчашали генуезький постачальник дон Агустин Раджо, португальський рантьє дон Симон Мендес, а також дон Фернандо де Толедо з Ігареса...

Мігель де Сервантес. Мої сосунки з першими двома сеньйорами, яких ви назвали, були суто професійними, а щодо дона Фернандо де Толедо та моєї сестри Магдалени...

Магдалена де Сервантес (*перериває його*). Я на його прохання шила йому плащ для «каньї» – гри, як відомо вашій милості, дуже популярної у Вальядоліді.

Крістобаль де Вільярроель. А спідниця, що її за словами Ізабелі Аяли, дон Симон Мендес подарував вашій дочці Ізабелі де Сааведра? Ви добре знаєте, що таке вбрання звичайно дарують жінці, до якої залицяються, до того ж (*гортає якісь аркуші*) ця спідниця коштувала йому понад двісті дукатів!

Мігель де Сервантес (*до судді Вільярроеля*). Інсинуації святенниці Ізабелі де Аяли не мають, і ваша честь це чудово знає, жодних підстав. Чому ваша милість намагається встановити якийсь зв'язок між смертю дона Гаспара та заняттями тутешніх мешканців? Тут кожен живе своїм життям і кожен сам собі голова!

Писар Вальєхо (*безсоромно ігноруючи слова Мігеля*). Мене завжди цікавило, чому люди називають ваш дім «будинком за рогом»? Мається на увазі його розташування чи відома оленяча прикраса?

Мігель де Сервантес (*до судді Вільярроеля*). Ваша милість, переконливо прошу вас, аби ці слова писаря Вальєхо, які ставлять під сумнів моральність моєї сім'ї, були розцінені судом, який ви маєте честь очолювати, як кривдні.

Крістобаль де Вільярроель. Не сердьтеся... ви були під Лепанто. (*Попереджає писаря*). Годі вам! (*Мігелеві Сервантесу*). А тепер скажіть мені, чи не знаєте ви, бува, хто той незнайомець, корий убив своєю шпагою дона Гаспара Еспелету?

Мігель де Сервантес. Хто в цій залі може знати це краще за вас? Небіжчик не сказав вам цього перед смертю? А може, священик, котрий сповідав його, може пролити якесь світло, або його приятель, капітан королівських лучників маркіз де Фалсес, адже, як засвідчила Хуана Руїс, того дня вони разом вечеряли.

Магдалена де Сервантес (*необачно*). А чому не Хуана Гайтан, вдова Педро Лаїнеса?

Мігель де Сервантес (*Магдалені*). Краще б тобі в ім'я моєї дружби з покійним чоловіком донї Хуани не вплутувати її в цю брудну підступну інтригу.

Луїса Монтоя. Про це, ваша милість, запитайте в Хуани Гайтан. Коти на моєму даху нявчали, буцімто того вечора вона приймала у своєму домі двох достойників – герцога Пастрану та графа Консентайну.

Писар Вальєхо (*до судді Вільярроеля*). Здається, сама Хуана Гайтан засвідчила, що ці сеньйори приходили до неї у справі книги, яку її чоловік присвятив їм на знак дружби.

Крістобаль де Вільярроель (*пліткуючи з писарем*). А я схильний вважати, що дружба цих (*злостиво уточнює*) уже літніх сеньйорів поширюється радше на її вродливу та юну племінницю, двадцятитрирічну Хероніму де Сотомайор.

Мігель де Сервантес (до писаря Вальєхо). Ви маєте під руками свідчення, яке зробив учора Франсіско де Кампоредондо, слуга дона Гаспара? (Писар ствердно хитає головою). Чи не зачитаете ви його присутнім?

Писар Вальєхо (дивиться на суддю Вільярроеля, котрий поглядом дозволяє йому читати. Тоді гортає якісь папери й читає). «Дон Франсіско де Кампоредондо, слуга сеньйора Гаспара де Еспелети, стосовно свого пана, заявив, «що той перебував у любовних стосунках з однією заміжньою жінкою, чії ім'я та адресу він назвав сеньйорові судді, і що коли її чоловік дізнався про це, то, наскільки він розуміє, у них дійшло до суперечок та образ, бо згадуваний дон Гаспар вчашав до неї й часто залишався на ніч у її домі, але що вони там робили, те йому невідомо, хоча про їхні любовні стосунки чудово знають усі слуги».

Хуана Руїс (до судді Вільярроеля). І це правда! За понад три місяці, що їх дон Гаспар провів у моєму домі, він не ночував там і п'ятнадцяти разів, бо, як засвідчив його слуга, залишався на ніч в іншому місці і не їв у своїй кімнаті.

Мігель де Сервантес (до судді Вільярроеля). Як може бачити ваша честь, дон Гаспар де Еспелета не був ченцем. І я запитую себе: що ви намагаєтеся приховати? Кого ви хочете вигородити, збиваючи слідство на манівці, заводячи його в глухий кут і перетворюючи на посміховисько? Що було написано у згорнутому папірці, що його ваша милість знайшла у кишені тоді ще пораненого дона Гаспара де Еспелети? Ви взяли той папірець собі, і ніхто не встиг його прочитати...

Крістобаль де Вільярроель. Питання тут ставлю я! (Наказує двом судовим приставам). Заарештуйте цього зухвальця!

Мігель де Сервантес (рішуче опирається судді Вільярроелю). Тож знайте, що той, хто свідомо приховує та перекручує правду, коїть службовий злочин! А ви, сеньйоре суддя, продемонстрували чимало підступів і викрутасів під час цієї пародії на суд. (Судові пристави наближаються до Сервантеса, щоб виконати наказ судді і під руки силоміць виводять його із зали).

Крістобаль де Вільярроель. І нехай два дні посидить разом із своєю ріднею, щоб знав, як розпускати язика перед владою!

Мігель де Сервантес (поки судові пристави не вивели його із зали, встигає запитати суддю). Перш ніж я опинюся в камері, чи може ваша милість виконати мою останню волю?

Крістобаль де Вільярроель. Почувши вас, хто завгодно вирішить, що вас ведуть на шибеницю, але кажіть, і я побачу, чи зможу її виконати.

Мігель де Сервантес. Що хотів перед смертю дон Гаспар де Еспелета?

Крістобаль де Вільярроель (відповідає, посміхаючись). Щоб його відспівали і прочитали над ним заупокійну молитву.

(Цим жартівливим куплетом Гонгори ми закриймо сумну та темну главу в житті нашого Мігеля де Сервантеса, як він сам це робить із нашими персонажами).

Заспіваємо куплети,
хай у них бринить тужіння
через прикре те падіння
бідолахи Еспелети.

КАРТИНА ТРИНАДЦЯТА

Мігель де Сервантес знову при дворі. Фальшивий «Дон Кіхот» Фернандеса де Авельянеди.

1607–1614 рр. Дім Сервантеса. Мадрид.

Оповідач. 1607 року ми знову бачимо Мігеля де Сервантеса при Мадридському дворі Філіпа Четвертого: він втішається своєю першою частиною «Премудрого ідальго Дон Кіхота з Ламанчі». 1609 року доля брутально знущається з його сім'ї: 9 жовтня від лихоманки помирає його онука, Ізабела Санс, а 28 січня 1611 року – його сестра Магдалена. В липні 1613 року Сервантес несподівано вступає до ордену терціаріїв. Старий уже письменник продовжує писати другу частину «Дон Кіхота», а тимчасом переклади його безсмертного твору швидко поширюються по всій Європі. Наче б нещастя, що їх за 67 років життя випало на долю Сервантеса, було замало, 1614 року його чекає підступний удар: такий собі Алонсо де Авельянеда друкує апокрифічне видання «Дон Кіхота».

Вітальня в домі Сервантеса на вулиці Леон така ж сумна, як і фігура його господаря. Оздоблення в помешканні майже немає: кілька різних стільців, у кутку – почорніла від часу дерев'яна полиця, на ній стоять два глиняні глеки з водою. Через невеличкий затратований балкончик, обвитий березкою, до помешкання з вулиці проникають надвечірнє світло й голоси дїтлахів та сусідів. За столом, на якому стоять філіжанки з гарячим шоколадом, сидять Мігель де Сервантес і його ровесник, актор та драматург Агустин де Рохас.

Мігель де Сервантес (*засмучено*). Скажіть, друже Рохасе, хіба я не писав вірші, як найкращі поети? Чи не створював трагедії та комедії, як Гутьєрре де Сетіна, Антоніо де Сільва або Хуан де ла Куева?

Агустин де Рохас. Поза сумнівом, любий Мігелю, ви – видатний письменник, але маєте одну ваду, так само, як і я (*Мігель уважно його слухає*): ви не підлабузник. А тепер скажіть, після успіху «Дон Кіхота» ви знову повернулися до комедій?

Мігель де Сервантес. Звичайно, повернувся до комедій, друже Агустине, але жоден імпресаріо чи актор не цікавиться ними.

Агустин де Рохас (*сумно*). Ох, Мігелю, ви сподівалися, що ефімерні часи вашої слави тривають досі?

Мігель де Сервантес (*з прикрістю*). Вони тривають, Агустине, тривають!

Агустин де Рохас. Для вашого «Дон Кіхота», але не для ваших комедій! Ви довго жили в розлуці зі світом сцени, з театром, хоча, по-моєму, нерозуміння та байдужість, з якими ви стикаєтеся, несправедливі. Втім, хтозна, можливо, ваші п'єси ще матимуть несподіваний успіх.

Мігель де Сервантес. Чудова нагода, щоб обеззброїти старого невинного поета!

Агустин де Рохас (*щиро, не бажаючи досадити*). Що ви робили весь цей час?

Мігель де Сервантес. Як вам відомо, я мав інші справи і мусив відкласти перо та комедії.

Агустин де Рохас. Вам відомо, що Лопе зробився королем комедій?

Мігель де Сервантес. До речі, щодо Лопе, ви, бува, не знаєте, що він може мати проти мене? Звідки ця ненависть до мене та моєї творчості?

Агустин де Рохас (*ствердно хитає головою*). Мені й досі не йде з пам'яті той злий сонет, спрямований проти вас. Небувале зухвальство! (*цитую*):

«У віршах ти базіка із базік,
не знаю, чи Сервантес ти, тому
кажу, що Лопе – Аполлон, йому
ступати в слід хотів, а вийшов пшик.
Веліло небо: не віршуй повік!
Безрукий ти й каліка по уму,
хотів сказати «віл», а мовив «му!»,
і Дон Кіхот твій – кепський жартівник».

А завершується він так:

«він від сідниці до сідниці нині
з шафраном й зіллям никає своїм,
тож і скінчить, бідаха, на гноївні».

Мігель де Сервантес. А тепер, не вдовольнившись цим уколом, він кепкує з моїх окулярів, кажучи привселюдно, що вони схожі на кепсько підсмажену окату яечню. Звідки така сліпота, друже Рохасе, у такого ясновидця, як він?

Агустин де Рохас (*розважливо*). Але й ви теж не залишилися в боргу і в пролозі до «Дон Кіхота» вразили його кількома змоченими в цикуті стрілами, вочевидь спрямованими проти «Мандрівника на своїй батьківщині».

Мігель де Сервантес. І то немарно! У цій книзі він опускає свій неабиякий талант до смаків акторів, аби потішити вульгарну юрбу. Згадайте його епістолу «Нове мистецтво писати комедії», де він мав нахабство вмістити цю летрілью (*цитую*):

«Щоб заслужити оплески юрби,
її ви ублажайте без журби;
юрба вам платить, отже, ахінею
верзіть, бо треба панькатися з нею».

Агустин де Рохас. Однак такі видатні особистості, як ви, не повинні опускатися до цієї юрби та збуджувати її низькі інстинкти. А тепер забудьте про Лопе! Чи знаєте ви, що на всіх майданах, в селищах і корчмах тільки й розмов, що про Дон Кіхота, Санчо та Дульсінею? Ви вкрали усмішку богів! Ви здобули ім'я і навіть трохи грошей!

Мігель де Сервантес. Але їх замало для рагу зі смажениною; самі знаєте, що дюжина яець коштує реал і два мараведі, курка – два реали, а два з половиною літри вина – третину реала. Хай там що, а я не можу звести кінці з кінцями!

Агустин де Рохас (*жартівливо*). А коли це вам вдавалося зводити кінці з кінцями?

Мігель де Сервантес (*визнаючи свою схильність до марнотратства*). Ви маєте рацію, з цифрами мені ніколи не щастило. Яка іронія долі, друже Рохасе, мати славу і не мати достатку! Звичайно, коли це ми, комедіанти, жили в достатку? Ми створені для тяжкої праці та збитків.

Агустин де Рохас (з ностальгією). Де тепер золоті часи театральних вистав? Пам'ятаєте, Мігелю, шахрайські комедії, щоденну нехитру страву, якою частували публіку злодійкуваті актори, котрі переповідали власні, не дуже повчальні пригоди? Але ж ми жили, друже Сервантесе, добре чи погано, але жили!

Мігель де Сервантес (з приємністю згадує). Авжеж, жили! Пам'ятаєте, чоловік і жінка могли прийти до театру і дивитися виставу на задніх стоячих місцях лише за півреала?

Агустин де Рохас. А якби вони хотіли сидіти, то місце на лаві коштувало б їм ще один реал. Минули часи інтермедій і комедіантів, Мігелю!

Мігель де Сервантес (розмову перериває стукіт у двері). Хто це стукає о такій порі?

Голос Франсіско де Роблеса (знадвору). Це я, Франсіско де Роблес, ваш видавець!

Мігель де Сервантес. Штовхніть двері, якщо ви не однорукий, вони відчинені! (Двері прочиняються і входить Франсіско де Роблес, чоловік приблизно одного з ними віку, в окулярах і з грубезною книгою в руці. Він нервує. Наближається до Мігеля й кладе книгу на стіл).

Мігель де Сервантес. Що це з вами? Маєте втомлений вигляд. (Дивиться на книгу, яку той поклав на стіл). Нове видання?

Франсіско де Роблес. Почепіть окуляри і читайте.

Мігель де Сервантес. (Чіпляє окуляри, розкриває книгу на першій сторінці і голосно читає): «Другий том премудрого ідальго Дон Кіхота з Ламанчі, де мовиться про його третій виїзд і міститься п'ята частина його пригод, укладений ліценціатом Алонсо Фернандесом де Авельянедою». (Підводить голову і дивиться на свого видавця, а тоді на Рохаса). Що це за кепський жарт? Хто цей злодій, що вкрав мого «Дон Кіхота»?

Франсіско де Роблес. Ми не знаємо, хто він, ніхто його не знає, негідник сховався під псевдонімом. Відомо лише, що він уродженець Вілья де Тордесільяс.

Агустин де Рохас (Сервантесові). Ви маєте якогось ворога, який хоче вам нашкодити?

Мігель де Сервантес (падає на стілець). Звідки мені знати, друже Рохасе? Довкола нас стільки прихованих заздрісників...

Агустин де Рохас. Ви підозрюєте когось конкретно? Можливо, Лопе?

Мігель де Сервантес (заперечливо хитає головою). Не думаю, що він здатний на таку нищість, він має свої недоліки, але цього я не чекаю від такої людини, як він. (З боєм). А я ж уже завершую сорок дев'яту главу!

Франсіско де Роблес (Сервантесові). Більше того, цей безсоромний заздрісник Авельянеда написав пролог, повний злостивих випадів проти вашої особи; він ображає і оббріхує вас, глузує з вашого віку та називає «одноруким стариганом».

Мігель де Сервантес (з гідністю). Наче одноруким я зробився в п'яній бійці у якійсь корчмі!

Агустин де Рохас (Сервантесові). Ви повинні поховати цього Авельянеду в зневазі!

Франсіско де Роблес. Цього негідника слід позбавити слави, якої він хоче запобігти своєю лайкою! Його необхідно ігнорувати, поховати у цілковитому забутті!

(Мігель де Сервантес знову чіпляє окуляри і читає навмання якісь сторінки Франсіско де Роблес та Агустин де Рохас мовчки з жалем дивляться на нього).

Мігель де Сервантес *(підводить голову)*. Подивіться лишень, який тяжкий гріх скоїв цей Авельянеда! Я виплекав Дон Кіхота в своїй уяві як мужнього, розважливого та закоханого мандрівного рицаря, а цей писака, продовжуючи історію його життя, робить Дон Кіхота полохливим, дурним та ще й зневіреним у коханні.

Франсіско де Роблес *(Сервантесові)*. А що ви скажете про те, як він змальовує Санчо Пансу? Ненажера й п'яниця, а ви ж у своїй уяві вимислили його простодушним і дотепним. А щодо Дульсінеї...

Мігель де Сервантес *(похмуро, з почуттям враженого самолюбства)*. Годі, мовчіть, коли я бачу це жахливе свавілля, в моєму тілі відкривається тисяча ран!

Агустин де Рохас *(пророче)*. Друже Мігелю, сам того не бажаючи, цей Авельянеда підносить вас на вершину слави, бо він перший зрозумів усю велич вашого «Дон Кіхота».

Мігель де Сервантес. Щодо мене це підступний замір, друже Рохасе! Хоча, зрештою, можливо, ви де в чому праві.

Франсіско де Роблес *(Мігелеві)*. Невдовзі про ваш талант говоритимуть усі, хто сьогодні обходять мовчанкою справжнього «Дон Кіхота».

Мігель де Сервантес. І все одно заберіть цю книгу! *(Жбурляє її на підлогу)*. Заберіть її звідси, її місце в пеклі! Нехай мої очі її не бачать!

(Знадвору через прочинені двері балкона долинає якийсь гамір. Чути цокіт кінських копит й окремі голоси).

Голос Першого стражника. Геть з дороги!

Голос Другого стражника. Геть! Усі по домівках! Геть!

(Агустин і Роблес з цікавістю дивляться з балкона на вулицю).

Мігель де Сервантес. Що там таке?

Агустин де Рохас. «...чоловік із дванадцятро якихось людей, нанизаних, мов нанисто, на довгий залізний ланцюг. Їх супроводило двоє вершників і двоє пішаків...»

Мігель де Сервантес *(теж визирає на вулицю)*. Звільніть їх від кайданів! Можливо, серед цих бідаків є один безневинний. *(До своїх друзів)*. Хто має право позбавляти людину свободи?

(Надвечірнє сонце тьмяніє, гамір і цокіт копит по брукувці виухають. Чути лише настирливі сумні дзвони сусідньої церкви).

Затемнення.

КАРТИНА ЧОТИРНАДЦЯТА

Агонія і смерть Мігеля де Сервантеса.

Дім Сервантеса. Мадрид.

18–22 квітня 1616 року.

Оповідач. Невиліковно хворий на хронічний діабет, який він вважав водяною або, ймовірно, цирозом печінки, 18 квітня 1616 року сімдесятивосьмилітній Мігель

де Сервантес приймає останнє причастя, а наступного дня пише останнього листа своєму покровителеві графу Лемоському. А проте він може спокійно вмерти, бо всі вже мають справжню «Другу частину Премудрого ідальго Дон Кіхота з Ламанчі» і до того ж він завершив свій останній шедевр «Мандри Персілеса та Сихісмунди». Лежачи в ліжку, вкритий старою вовняною ковдрою, Мігель де Сервантес чекає смерті, якої не уникне ні християнин, ні мавр.

(Смертне ложе Мігеля де Сервантеса. Дві великі свічки освітлюють помешкання, де ми бачимо ліжко, а на ньому загорнутого по шию в ковдру, з-під якої стирчить шерстяна накидка, автора «Дон Кіхота». Його бліде обличчя вже не належить цьому світові. Поруч із ліжком стоїть нічний столик, а на ньому – глечик з водою та склянка, а ще чорнильниця з увіткнутим у неї пером. У ці критичні хвилини біля нього дві жінки, з якими було пов'язане його життя: його дружина Каталіна де Саласар, вбрана як черниця ордену терціаріїв, в узголів'ї кладе йому на голову змочену в холодній воді пов'язку, щоб полегшити гарячку. Його племінниця Констанса де Ованда в чорному вбранні стоїть поруч із ним, тримаючи миску з водою. Тут же, біля ліжка, священник-францисканець Франсіско Лопес і капелан монастиря Святої Трійці Франсіско Мартінес).

Мігель де Сервантес (він весь час хрипить). Пити, як я хочу пити!.. Дайте води! Каталіно, води! (Каталіна бере глечик і наповнює склянку. Підходить до узголів'я, де Констанса вже трохи підняла йому голову, і дає чоловікові пити. Тоді знову ставить глечик і склянку на столик). Ох, якби ж то від моєї хвороби були якісь ліки!

Каталіна де Саласар (Мігелєві). «Випивши води, поставте, ваша милість, чашку і не забудьте поїсти, бо, вчинивши так, ви собі вилікуєтеся без жодних ліків».

Мігель де Сервантес. «Багато хто казав мені... ця хвороба зветься водяною, і її не вилікувати, хоч випий усю воду з моря-океану...»

Каталіна де Саласар (ченцеві). Скажіть, брате, що це за така тяжка хвороба спостигла мого чоловіка?

Франсіско Лопес (Каталіні, відверто). Це невідома хвороба, її неможливо вилікувати.

Каталіна де Саласар. Але ж лікар сказав, що це водянка.

Франсіско Лопес. Це хибне тлумачення, Каталіно, адже ця хвороба вища за науку; самі бачите, завдяки його порадам Мігелєві не полегшало, навпаки, його стан погіршився.

Франсіско Мартінес (Сервантесові). «Смерть глуха, не пита, чи ти грішний, чи без гріха»...

Мігель де Сервантес. «Чи довгим буде моє життя, чи коротким – байдуже; лише той, хто гідно вмирає, може сказати, що прожив довго, а хто вмирає погано, того жде смерть навіки-вічні».

Франсіско Мартінес (Сервантесові). Найважливіше, бути готовим, щоб належно її зустріти.

Мігель де Сервантес (завваживши відсутність своєї «пропалої» дочки). Ісабеліто, доню...

Констанса де Овандо. Вона не прийшла, дідусю.

Мігель де Сервантес. Моє життя кінчається... я помираю, Констансо...

Констанса де Овандо (*бере його за здорову руку*). Дідусю!.. Не зараз!..

Мігель де Сервантес. Дайте мені папір і перо...

(Каталіна висуває шухляду нічного столика та виймає кілька аркушів; тоді бере чорнильницю та перо, підходить до Мігеля й дає йому все, що він просив, крім чорнильниці, яку продовжує тримати в руці).

Каталіна де Саласар (*Мігелеві*). Кому ви писатимете?

Мігель де Сервантес. Графові Лемоському, я сповіщу його про мою злочасну смерть...

(Починає писати).

«З одною вже ногою в стремені
я смерті жду, владарю мій, – про неї
вам написати випало мені».

«Вчора мене соборували, а сьогодні я пишу цього листа; часу обмаль, тривога посилюється, надії тануть, а проте понад усе я прагну жити...»

(Немов уві сні, в головах Мігеля де Сервантеса з'являється вірний Санчо Панса).

Мігель де Сервантес (*радіше в іншому житті, ніж у цьому*). Санчо, ти тут? «Прощавайте, дякую, прощавайте дотепи, прощавайте, веселі друзі, я помираю...»

Санчо (*своєму «панові», зі слізьми на очах*). «Ох, не вмирайте, паночку мій любий, а послухайтесь моєї ради: живіть многіє літа, бо се ж найбільше божевілля людське: ось так з доброго дива померти».

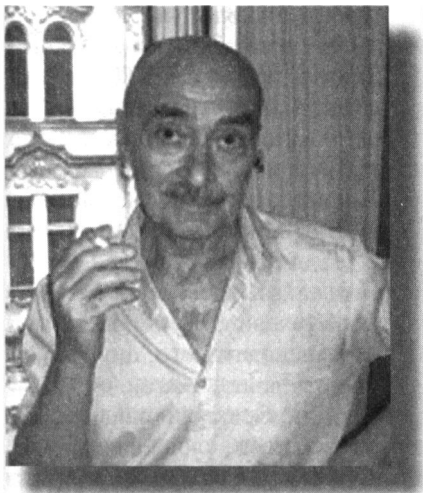
Мігель де Сервантес (*марить*). Томасе Гутьєрресе!.. Моралесе!.. Друже Дон Кіхоте! Де ви? Росинанте... Дульсінеє!.. Санчо, ти тут? «Даруй, друже мій, що через мене ти теж здобув славу причинного і, як і я, вклепався і повірив, що на світі існували мандрівні рицарі і досі не перевелися».

(Священик Франсіско Лопес востаннє благословляє його, а капелан Франсіско Мартінес тимчасом стоїть навколійках біля ліжка з трембіком у руці й шепоче заупокійну молитву. Каталіна та Констанса мовчки стоять, обійнявшись. З останнім передсмертним хрипом Мігеля де Сервантеса подув холодного вітру гасить свічу, що освітлювала обличчя письменника, якому судилося безсмертя навіки-віків.)

Оповідач. Так 23 квітня 1616 року на вулиці Леон Сервантесів Дон Кіхот помирав у Мігелі де Сервантесі, а той тимчасом зі своєї подушки вів розмову з вигаданим ним рицарем, що уособлює найблагородніше іспанське безумство. Він помирав, знаючи напевно, що майбутні часи зв'яжуть «розірвану нитку», яку його перу, як він вважав, не вдалося зв'язати. «Що за дивовижне прощання письменника, котрий до останнього подиху відмовлявся ставити крапку!» Наступного дня його – у чернечому вбранні Ордену францисканців і з відкритим лицем – одновірці перенесли з вулиці Леон до монастиря Святої трійці на вулиці Кантаранас. Там його поховали, там він спочиває досі. Ім'я на надгробку не вирізьбили, можливо, тому що в цьому вже не було потреби, або задля того, щоб цей анонім, «податківець короля» міг бути похований у серці кожного, хто читав, читає або читатиме в майбутньому його незабутнього «Премудрого ідальго Дон Кіхота з Ламанчі», підтримуючи в такий спосіб, як і сам автор, безсмертя іспанської мови».

Затемнення.

Кінець.

МИКОЛА ШАПОВАЛОВ

(Чеська Республіка)

ВЕЛИКІ ЛОВИ: літопис літа 1947-го.

Чехословацька військово-поліційна операція Б (бандерівці) відбувалась у червні-листопаді 1947-го, мавши на меті знищення похідних сотень Української Повстанської Армії (УПА), які з підсоветської Польщі відходили через Чехословаччину та Австрію до Західної Німеччини.

1. АТЮ!

Сімнадцятого квітня 1947-го посол Польщі у Чехословаччині Стефан Вербловський сповістив міністра закордонних справ Яна Масарика¹, що від двадцятого квітня ділянку польсько-словацького кордону Старий Сач-Стара Любовня буде перекрито з огляду на ліквідацію загонів УПА. Вербловський остерігав, що повстанці намагатимуться перейти на Словаччину, і сподівався, що Прага вживе заходів.

Не випускав слів на вітер польський посол.

Як спливли два – день у день – місяці, сімнадцятого червня, перетнула словацький кордон сотня Михайла Дуда-Громенка (120 багнетів), дев'ятнадцятого – Романа Гробельського-Бродича (80 багнетів), двадцять другого – Володимира Щигельського-Бурлаки (97 багнетів).

До відома. Михайло Дуда-Громенко, двадцять шість років, родом з Львівських Сорок. Член Організації Українських Націоналістів (ОУН). Відбув військовий вишкіл у Німеччині, де вступив до українського куреня «Роланд». Від 1943-го в УПА: командир сотні «Ударники-2». Навесні 1947-го сотня Громенка точила численні й виснажливі бої з польською 8-ою піхотною дивізією, частиною 9-ої піхотної дивізії та 1-ою дивізією Корпусу внутрішньої безпеки.

Роман Гробельський-Бродич, двадцять вісім років, походив з лемківського села Стефкове. Член ОУН. Від липня 1944-го в лавах повстанців: чотовий сотні Громенка. У 1946-му очолив сотню «Ударники-1», яка билася з поляками в Грибівському повіті (південна Польща).

Володимир Щигельський-Бурлака, двадцять шість років, уродженець Львова. Член ОУН. У 1939-му записався у Німеччині до «Українського легіону» полковника

Чехословацька військово-поліційна операція Б (бандерівці) відбувалась у червні-листопаді 1947-го, мавши на меті знищення похідних сотень Української Повстанської Армії (УПА), які з підсоветської Польщі відходили через Чехословаччину та Австрію до Західної Німеччини.

Михайло Дуда-Громенко

Романа Сушка². Повернувшись до Польщі, служив в українській поліції на Лемківщині (Команьча, Балигород, Войткове, Явірник Руський). Від літа 1944-го в УПА: командир сотні «Ударники-4». Навесні 1947-го сотня зазнала тяжких утрат в нескінченних боях з поляками (лише в березні шість великих боїв) і так само, як сотні Громенка та Бродича, була притиснута ворогом до словацького кордону.

Сотенні мали наказ Головного Командира УПА Романа Шухевича-Чупринки йти у вільний світ і запевнити його, що українці й собі виборюють волю, змагаючись з московськими та польськими займанцями. Шлях лежав землями словацькими, моравськими й чеськими – ліси, гори, річки й потоки...

Чехословацький північно-східний кордон заслоняло з'єднання «Теплиці», в складі якого було 4 400 вояків. Та вже двадцять четвертого липня, коли з'єднання перебрав під свою руку генерал Юліус Носко, воно мало 5 640 бійців, з яких 1 339 становили поліцаї.

До відома. Юліус Носко (1907–1986), бригадний генерал. Під час німецько-радянської війни капітан словацької «Меткої бригади» (пізніше – «Метка дивізія»). У липні 1941-го бригада, подолавши опір радянської 44-ої дивізії гірської піхоти, здобула в запеклих боях містечко Липовець, що великою мірою сприяло захопленню німцями Вінниці. Носка як такого, що пописався під Липовцем і в дальших боях з радянськими військами, було справлено до Харкова на стаж при штабі 6-ї армії генерал-лейтенанта Фрідріха Павлюса. Відкликаний у 1944-му з «Меткої дивізії» на Словаччину, Носко став одним з організаторів Словацького національного повстання. Очолював штаб повстанців. У січні 1953-го генерала без пояснень було звільнено з чехословацької армії.

Носко заповів виставити військово-поліцейські чати на мостах, бродах та перевозах, пильнувати вдень і вночі села, повсякчасно стежити хутори, а крім того виявляти з-поміж селян таких, що допомагають українцям.

Селянам не вільно було заходити, коли смеркне, в ліси, розкладати в лісах багаття й полювати. Зачувши стрілянину або спіткавши когось сторонського, вони мали застерегти поліцію або, якщо зайди вже в хаті, попередити умовним знаком (квітка чи свічка на підвіконні) сусідів: ми в небезпеці! Та застерігали колись-не-колись і з великою – вісім-десять годин – загайкою.

Сотня, а найчастіше кільканадцять її вояків, вступала в те чи те село пізнього вечора і, розжившись харчами, ставала на нічний похід. Ранком вона могла бути за тридцять-сорок кілометрів від місця, з якого надійшло повідомлення.

До відома. За вбитого або зайнятого в полон українського повстанця сплачувалося десять тисяч крон. Неабиякі гроші: пересічна платня становила три тисячі місячно.

Словаки постачали повстанців не лише поживою (повстанці за все платили). Постачали також найсвіжішими вістками та значливими навідами. У штабі Носка завважили, скажімо, що чоловік повстанські стежі долали зачатовані мости, підшиваючись під косарів, а косами їх наділяли селяни.

Ставалося, сотня мала й провозатого з селян. А то й селянок. Невисока, зазначав незнаний викажчик, вік – тридцять-тридцять п'ять, смаглява, темноволося; на собі має або лижвяні штани та шкурятянку або сукню, кожушок і старшинські чоботи...

Чехословацька влада (а була вона, пам'ятаймо, не вся побольшевичена) сушила собі голову: яку статтю шити помічникам та симпатикам українських повстанців? Кінець-кінцем ухвалила: «...тих, що свідомо опікуються бандерівцями, своєю охотою підтримують їх, наділяють припасами, мапами, вістками, стають їм за провозатих, буде покарано згідно із законом про захист республіки».

До відома. Сей закон був найважливішим кримінально-правовим приписом, оскільки, крім наріжних державних інституцій, охороняв також ідеї, на яких було засновано Чехословацьку державу. Порушник закону карався ув'язненням на термін від п'яти до двадцяти років.

На неохоту чехів, а тим паче словаків, помагати в нагінках на вояків УПА скаржилися Національні комітети³: «З виявами нічим не виправданого співчуття, з нерозумінням усіх згола заходів ми повинні боротися методом переконання. Хай кожен пам'ятає, що бандерівець, який шукає за шматком хліба, за нічлігом, є, можливо, вбивцею наших славних воїнів».

• • •

Дев'ятнадцятого червня, в Папині, сотня Громенка мала вогневий контакт з «тепличанами».

Прив'язка. Папин (Papín) – тисячне село посередині Лаборецького згір'я, в долині Удави, за двадцять чотири кілометри на північний схід од Гуменого.

Роман Гробельський-Бродич (праворуч) | з бойовими побратимами

Самовидець⁴. Стояли ми постоем. День був тихий, погідливий і, виглядало, нічого злого не ворожив. Та на́двечір стійчики звістили, що в ліс увійшло військо. Сотня зайняла бойові становища. Збігав час... А їсти – аж живіт до спини тягне. Тож сотенний і вислав хлопців в село – розстарайтеся! Коло крайніх хат їх обстріляли. Загинув там бойовик Служби Безпеки Ферко. Був він родом з львівських Павликів. Отут ми й добрали, що попереду чекають на нас обложені села, що похід на захід – то не буде жодна прогулька. **Михайло Озимко-Залізник, чотовий сотні Громенка.**

По п'яти днях, в околицях Златої Бані, громенківці попали під кулемети і втратили бойовика Бука (походив з перемиської Брижави).

Прив'язка. Село Злата Баня (*Zlatá Baňa*) лежить поміж Сланських пагорків, за вісімнадцять кілометрів на південний схід од Пряшева.

Сотня послаблялась й за рахунок утікачів: Калина, Журба, Хитрий, Кирило, Бак, Шугай, Вільха, Гонта... Дев'ятьох ослаблих сотенний сам відпустив на всі чотири вітри. Залишали по хатах і тяжко поранених. У Грубові, за тридцять кілометрів од Папина, залишився в місцевого ксьондза, хоч Громенко й відраджував, капелян Кадило. Чоловік літошній і плохий, Кадило мав надію, що той ксьондз pomoже.

До відома. Василь Шевчук-Кадило (1903–1948), греко-католицький священник, був від 1945-го польовим капеляном УПА. Грубовський ксьондз – з чуток – виказав його StB⁵, і в липні Кадило був уже в лабетах поляків. По муках, що їх завдавали йому польські кати, отець Шевчук збезножив. Розстріляно повстанського капеляна тринадцятого вересня 1948-го. У Ряшеві.

Самовидець. Чотирнадцятого липня ми, геть утюпкані та захарчовані, спинилися на гірському шпилі. Унизу бачили село. Розвідка визнала, що то є Вернар, а в нім навальність війська. Утративши надію добути харчів, я наказав сходити з гори. Ми сходили західнім схилом, а в той самий час пепики⁶ дряпалися на неї східнім. На підсошві під дощем куль, сотня залягла. Били на нас і запалювальними. Трава навколо займалася, як солома. За нами – але далеченько – був ліс, і я наказав відступати перебіжками. Пепики, ні на мить не припиняючи стрілянини, зачали брати нас у кліщі. Довелося знов залягти й відповідати націльним вогнем. Я кричав: «Хлопці! Ще трохи! Тримаймося!» То там, то там падали наші воріженьки, й кліщі так-таки й не зімкнулися. Потоком сотня дісталися лісу. Під Вернаром лягли головою Чорноморець, Заяць, Їжак... Було чимало поранених. Дістав і я кулю в плече. **Михайло Дуда-Громенко.**

Прив'язка. Вернар лежить на межі Низьких Татрів та Словацького Раю в оточенні високих – понад 1 500 м – гір, в долині Вернарського потоку, за вісімнадцять кілометрів від Попраду. У селі, яке має шістьсот мешканців, є старовинна (1824) греко-католицька церква.

Зайняті в полон Осип Дмитрів та Богдан Добровський казали, що не аж таке й легке поранення мав Громенко. Куля зачепила легеню, і сотенного чималий час несли на ношах. Пояснювали се як відданістю командирові, так і тим, що ніхто, крім нього, не вмів читати мап. Попри все інше наголосили, що з Громенкового наказу тяжко поранених дострілювали. Звісно ж, видавлювали сльози в слідчого: ми, мовляв, воювали за боюсь... По всіх сотнях було багато випадків, коли, зайшовши у безвихідь, повстанці або стрілялися, або...

Самовидець. На постійній коло села Криве підійшов до командира Каштан і просив його застрелити. Казав, що рана не гоїться, що він уже не ходок, а тож...

Заскочений Громенко допитливо глянув на свого заступника Лагідного, на бунчужного Соколенка, на отця Кадила. Усі мовчали. Кадило зачав було вмовляти Каштана, та той наполягав: «Я воював за Україну й хочу вмерти чесно. Не в большевицькій катівні!» Громенко гукнув зв'язкового Воробчика: «Біжи до сотні, попитай, чи не зголоситься хто». Зголосився Рубаха. Отець Кадило дав Каштанові останнє розгрішення та благословення. Пішов у ніч Каштан. За ним назирці – Рубаха. І враз – стріл!». *Михайло Озимко-Залізняк, чотовий сотні Громенка.*

• • •

За яких двісті кілометрів від Словацького Раю лежала Моравія, а з'єднання «Теплиці» свого завдання так-таки й не виконало: українці продіставалися далі й далі на захід. Заважаючи їм заглибитися, заклали по річках Морава і Бечва військово-поліційний запобіжний ланцюг «Влара», частинами якого командував підполковник Зденек Бенеш. Ланцюг поділили на відтинки з умовними назвами «Карел», «Непомук», «Осінь» та «Ян».

«Карел» майора Мартіна Нудери – із штабом у Заглиницях – забезпечував ділянку від Ловешниць до Жлутави й налічував 649 вояків.

За відтинок «Непомук» відповідав штабний капітан Вацлав Бечка. Сто сімдесят вісім вояків, розташувавшись в Напаєдлі й Бабицях, прикривало з півночі Угерське Градиште.

«Осінь» майора Франтішка Свободи – із штабом у Бзенці – мала 336 бійців по селах Недакониці, Острог, Лідеровиці, виходячи з яких вони пильнували містечко Стражниці.

«Ян» охоплював терен від південного краю шосе Ланжгот-Кути аж по словацький кордон; мав чотириста вояків, за командира – надпоручника Милана Немця, а штаб – в Годонині.

Якби зайшла потреба, Бенеш міг употужнити ланцюг моторизованими поліційними куренями «Вацлав» (майор Войтех Юстра), «Станіслав» (штабний капітан Якуб Благинка) та «Йозеф» (майор Ондржей Новачек), а разом – восьмистами багнетами.

• • •

Тринадцятого липня коло Моравських Прусів шістсот вояків і сто п'ятдесят поліцаїв вигнали з лісу чотирьох повстанців, та зловили лише стрільця Мирона. Збіглих відшукали між Рачицями й Рупрехтовом аж за два дні й забили повстанця Співака.

Прив'язка. Моравські Пруси (Moravské Prusy) – невелике село за сім кілометрів на південний схід од міста Вишков, при дорозі з Тополян на Важани.

Другого серпня близько одинадцятої вечора українців було помічено на самісінькому моравсько-словацькому кордоні, в селі Свята Сидонія: запасалися їстівним; п'ятого – під Вларським перевалом; шостого – в Недахлебицях.

Таких повідомлень з кожним днем більшало.

• • •

Сотню Бурлаки, яка сильно відставала від сотні Громенка, було загнано в Низькі Татри і взято в тісне кільце. Упевнившись, що облога стає затяжною, Бурлака по-

Володимир Щигельський-Бурлака

клав залишитися в межах кільця й петляти на всі боки, вичікуючи зняття облоги. Уранці п'ятого серпня, на підході до Німецької Люпчі⁶, сотню було атаковано. Відбилася і стала кошем на вершині Люпчанської Магури (1 315 м).

На розвідку чехословаки вислали сімнадцятьох чоловік з курсантського куреня. За командира пішов не капітан, який нагло заслаб, а чётар Алоїз Рамбоусек. Сходячи на Магуру, зелене вояцтво навіть не відбезпечило автоматів, не наготовило гвинтівок (нічого іншого не мали). Шпиль накрив їх кулеметною пальбою.

Самовидець. Я дививсь у далековид на північ, на Німецьку Люпчу, в околиці якої хотів уночі вивести сотню, коли помітив їх біля лісничівки. Був певен, що за ними суне основна сила, що відступити вже не встигнемо, а тож і наказав висунути наші два кулемети на край лісу. Чехословаки майже не відстрілювалися. Лишили на галяві шістьох мертвих і трьох поранених. *Володимир Щигельський-Бурлака.*

На Магурі загинули: Йозеф Гакл, Генріх Врба, Богумил Падух, Мілош Неуман, Мирослав Кореш та Йозеф Шикла. Поранених бурлаківці перев'язали, та уніформи з них, як і з тих, що лежали на галяві, стягли. По шостій вечора сотня зійшла з гори і, затираючи сліди, скрутила на захід, потім – великим півколом на південь, на схід і знову великим півколом на північ.

• • •

Десятого серпня Бенешові доповіли, що у Валаських Клобуках мала місце перестрілка з численним – п'ятдесят-шістдесят бійців – українським загonom. Підполковник не повірив, бо знав від захоплених повстанців, що з сотні Громєнка прийшло на Моравію заледве сорок чоловік.

Тринадцятого серпня в Кошиках, за шість кілометрів від Напаєдли, четверо озброєних автоматами українців, що мали на собі польські однострої, і п'ятий у штатській вдяганці ходили по хатах, шукавши за харчами та мапами. Чотирнадцятого в лісі біля Кужелова, за двадцять два кілометри від Угерського Броду, тамтешні мешканці бачили шістьох повстанців. Другого дня з Кужелова вістили, що на Моравію перейшов із Словаччини загін числом сто-сто двадцять багнетів.

Вістка виявилася брехливою, як і чимало інших, появу яких спричиняв повсюдний переполох. Бувало, що спантеличені сільчаки мали й голоси птахів за голоси ловецьких дудочок, якими, як запевняло посполитих начальство, перегукувалися в лісі українці. Завідомлення «з ловецькими дудочками» штаб Бенеша отримав п'ятнадцятого серпня з Лугачовиць.

♦ ♦ ♦

Зводячи погонців з пуття, Бурлака петляв усередині кільця, і п'ятнадцятого серпня сотня знайшлася в горах Малої Фатри близько Краснян.

Прив'язка. Красняни (Krasňany), з тисячою їхніх мешканців, лежать на західних схилах гірського пасма в долині Варинки, за десять кілометрів од Жиліни. Селом потічться потічок Кур.

Кільце стискалося, та Бурлака плекав надію, що тиск ось-ось ослабне, й сотня, наражаючись на засідки, стійки й чати, металася між Варинкою на заході та Оравою на сході.

Генерал Носко наказав ні під яким оглядом не випускати бурлаківців з Малої Фатри, й туди ринули поповнення як людьми, так і технікою. Увесь масив облазили розвідувальні підрозділи, командири яких підтримували постійний зв'язок і з правими, і з лівими сусідами; у місцях імовірного виходу сотні з оточення було викопано десятки замаскованих кулеметних гнізд; гірськими дорогами загуркотіли танки.

Узявши за спільника голод, військо й поліція обложили всі навколишні села, всі хутори, всі лісничівки. У селі Незбудська Лучка в хаті полісовщика засіло четверо поліцаїв. Командував ними Милослав Новотний. Уночі прийшло під вікна кілька повстанців. Постукали: «Відчиніть! Ми по хліб! Нікого не скривдимо!». Відказав їм Новотний: «Поліція! Заберіться, бо стрілятимем!». Українці вдарили з автоматів по вікнах. Зав'язалася перестрілка. Новотний чекав на підмогу. Не дочекався: знайшла його куля.

♦ ♦ ♦

Шістнадцятого серпня поліційна чата з Бухловиць завважила, що недаленними хуторами волочаться озброєні чоловіки, випрохуючи хліба.

Вісімнадцятого, по дев'ятій годині вечора, в естрабицькому шинку людей, як і всякої неділі, було повно.

Прив'язка. Естрабиці (Jestřabice) – маленьке (280 мешканців) село в Злинському краї, за три кілометри від міста Коричани. Назва походить від «яструба». У давнину мешканці села муштрували яструбів-тетерев'ятників.

Коли се влетів у шинок Йозеф Кельнер: «Бандерівці!» Захмелене товариство відгукнулося: «Не дурій, Пепику!» Та десятник Отакар Кратохвил, а з ним і Йозеф Нев'ел метнулися за двері.

Самовидець. ...зайшов, пам'ятаю, до хати: «Добривечір, пані! Чи не знайшлося б у вас хліба?» Глянула вовком. Одкрояла від бухана скибочку. Та скибочка аж світилася. Мене мало не затіпало: подає, як жебракові... Згадав за словаків. Ті куди гостинніші були. «А сіль?» – питаю. Скрутила невеличкого кульочка, вкинула кілька пучок. Та я й соли не взяв. З вулиці озвалася автоматна черга. Побіг.. *Петро Йосиф Потічний-Малий-Воробчик, зв'язковий сотні Громенка.*

Стріляли від хати Нев'елових. По українцях. З їхнього-таки автомата. У п'ятмі загубився від своїх Ярослав Костевич. На нього й напалися Кратохвил з Нев'елом. Зажили газетної слави: «Сміливці самі вигнали з села бандитів!»

До відьми. Ярослав Костевич народився (1922) в селі Руське, на Мукачівщині. Швець. Нежонатий. У 1941-му вивезений на примусові роботи в німецьких копальнях. Утік. Служив у Червоній Армії. У 1946-му вступив в УПА (сотня «Ударники-2»). На

випиті показав, що їхній відділ має тридцятьеро бійців, на озброєнні – три важкі кулемети, п'ять-шість автоматів, гвинтівки, що за командира в них – сотник Громенко.

Укрив українців Жданицький ліс.

Прив'язка. Жданицький ліс (Ždánický les) – невисокий кряж, східні схили якого вкрито листяними лісами (з того й назва).

Тої самої ночі чехословаки обсадили шосе Бучовиці–Жданиці–Славков–Чейч, а пізніш утворили запобіжну лінію Кромериж–Вишков–Славков–Густопече–Брецлав.

Ужиті заходи не повелися. Дедалі більше повстанців ступало південною Моравією на захід. Уже дев'ятнадцятого серпня біля Рачиці (Вишковський повіт) з сімома українцями зіткнувся, їхавши велосипедом, Милослав Влчек, якому вони повибивали шпичі з колес, щоб не встиг виказати. Двадцятого, світком, шестеро озброєних чоловіків скрадалося уздовж залізниці в Грушках (Брецлавський повіт), прямуючи на Ланжгот.

Двадцятого серпня Бурлака таки вирішив іти пробоем між Краснянами й Дольною Тужиною. Пізнього вечора вийшли з лісу, перебрели Кур і полем, плутаючись у картоплинні, порвалися («Слава!», «Слава!») на запобіжну лінію. Били з автоматів, з легких кулеметів, кидали гранати... Чехословаки розскочились. Та на позиції залишився станковий кулемет. Він і поклав сотню на землю. А з крил на поміч кулеметникам уже поспішали.

Уночі Бурлака ще двічі – то там, то там – заатакував лінію. Укінці мав щастя. Виходили на шосе, коли вгледіли – танки! Їх також угледіли. Танкісти ввімкнули фари. З шансів, з-поза шосе, злетіли й зависли в небі ракети. Під шаленим вогнем сотня подалася назад. У тім бою загинули стрільці Граб, Снігур, ройовий Кучерявий... Кучерявий, діставши поранення («Прощавай, командире!»), застрелився. Мала сотня й інші втрати: якраз перед боем зв'язалися Гак, Сагайдак і Байдак.

Відступаючи у цілковитій – хоч очі повиколой – п'їтмі, бурлаківці вийшли на спустілий табір поліційного куреня. Охороняли його Франтішек Вондроуш, Ян Браборець та Любомир Паточка. Вони й обстріляли сотню, вбивши двох її бійців. Бурлака, пам'ятавши, що весь окіл аж кишить чехословаками, визнав за краще не вступати в бійку. Заохочений легкою перемогою Паточка пустився слідом. Задній у колоні стрілець почув, що хтось скрадається. Почекав, пропустив уперед і вистрелив упритиск.

Самовидець. Десь уже о другій ночі, в лісі, на постійній сотенний сказав нам (а було нас тридцять шість), що вийти з оточення всі разом не маємо шансів, сказав, щоб самі поділилися на поодинокі боївки. Хто з ким схоче. З командиром zostалися – політвиховник Зенко⁷, лікар Вир, сестра-жалібниця Офелія, ройовий Шуліка, стрільці Нестор і Панас та я. Тої ж ночі Панас відстав і загубився, а не знати звідки взявся санітар Гордий. Оповів, що їхня боївка, напоровшись на стійчиків, розтеклася по лісі. Пішов з нами. *Тарас Бурій-Буркун, бунчужний сотні Бурлаки.*

Уночі проти двадцять другого серпня чимала боївка перейшла з езеранських виноградників (Микуловський повіт) до лісу неподалік Моравського Крумлова. Чехословаки не мали сумніву, що то була Громенкова сотня і що він поведе її на Іванчиці, в долину Їглави.

Двадцять другого, вдень, начальник залоги в Яблункові надпоручник Патрик Шилган дістав повідомлення з Польщі (повідомляв поручник Пшемислав Сосновський), що великий загін УПА йде на захід зараз же коло державного кордону і що перетне його, з усього видно, десь поблизу Яблункова. Крім того, зазначав Сосновський, інший загін УПА вже перебуває у Словаччині. Чехи притьмом відрядили в небезпечні місця засилок і взялися за пошук українців. Пошук тривав кілька днів. Дурно! Виявилося, що в польського страху очі по яблуку.

Утім, не менші очі мав і страх чехословацький. У серпні з агентів StB та елітних поліцаїв було створено розшукові підрозділи; в містах Біла, Буковець, Челадна, Дольні Ломна, Нидек, Старі Гамри зміцнено поліцейні відділки. У Фридек-Містку, Яблункові, Оставі постали винищувальні боївки, головним завданням яких була фізична ліквідація вояків УПА. Деякі з тих боївок, запозичили досвід советських чекістів: клавшися за повстанців, гарбали, свавільничали і полохали населення, викликаючи в нього ненависть до українців.

Чехословаки мали нагоду переконатися, що повстанці досить легко долають річку Мораву. А тож з її берегів було вивезено всі човни і все, на чому можна було перекинутися на протибік. На Мораві та її притоках – від Глумачова аж по Веселі – заказали вечірне, нічне й ранкове рибалення.

2. ПО ГАРЯЧОМУ

Виглядало, між Словаччиною та Моравією зведено китайський мур, а повстанці знай ішли, знай ішли... Двадцять третього серпня з Льготи, що в Злинському повіті, вони, розжившися мапою, вирушили до Напаєдли; мали на собі військові однострої, автомати, гвинтівки, гранати.

Українців бачили і в Єсеніку, і в Угерському Броді, і в Босковицях.

Навпроти Микульчиць тринадцятеро плавом здолало Мораву. Появу десятох – як у військовому виряді, так і в штатському – потвердили селяни з Четеховиць, де українці купували харчі й пропитували за дорогу на Брно.

У Київському повіті військова чата злупали Володимира Войтовича, який мав у кишені накреслену олівцем мапу Чехії. Войтович визнав, що йшов з Громенковою сотнею, з нею побіля Ярошевої переправився через Мораву, а потім заслаб і зостався в селі Салаш, аж викачався з хвороби. З невмілої мапи «тепличанські» штабісти все ж таки вчитали, що Громенко зійшов з північного шляху і вернув на південь.

Сліди, які залишала по собі сотня, вказували, що в ній запанував голод: бійці походя ламали й гризли кукурудзяні качани. Запасаючись провіантом, сотня якийсь час перепочивала у Жданицькому лісі.

Двадцять четвертого серпня громенківці були вже у Новій Бистриці, за шість кілометрів від австрійського кордону. Уночі перейшли до Австрії. Не всі. Післяперестрілки в Єстрабицях Громенко поділив сотню, і частина її на чолі із замісником сотенного Лагідним дісталася Західньої Німеччини самотужки.

До відома. Лев Футала-Лагідний (1922–2007) походив з села Береги, що на Львівщині. Активний член ОУН, він початками служив у сотні Громенка політичним виховником. За особистий героїзм у боротьбі з польсько-советськими займанцями був нагороджений Бронзовим Хрестом Заслуги і найвищим орденом УПА – Золотим Хрестом Бойової Заслуги 1-ої кляси. У самостійному поході виявив себе як зарадли-

вий польовий командир. Привів своїх бійців у Баварію одинадцятого вересня 1947-го. Мешкав у США, в Йонкерсі.

Тепер чехословаки мали до діла із залишками сотень Бурлаки й Бродича.

...

Сотні Бродича не заталанило від самопочатку. У червні-липні точила близько польського кордону бої з «тепличанами», зазнавала втрат і верталася на Лемківщину. Знову переходила на словацький терен й кидалася сюди-туди, остерігаючись облав та обминаючи засідки. Без звороту на захід бродівчани побралися аж насамкінці серпня.

...

Пізньої добою, двадцять третього серпня, українська боївка числом п'ятнадцять-двадцять осіб уступила в Прибиславиці. Випрохували чогось на зуби кинути, сякої-такої одежини, а найбільше – взувачок. Дякували за голку, за шпульку ниток. Купили борошна, маргарину, цукру, але дві тисячі цигарок (усе, що мав сільський склеп) без застережень вилучили.

Назавтра зняли тривогу Липтаки: «Гвалт! Українці!». Настигла поліція. Українців – нігич, зате дядьки з напіввійськової спілки, що самохіттю полювали українців, – ось вони!

У Желетаві селяни, налякані, як і по всіх усядах, застрашками за умовчання, виказали якихось появ, що мали за плечима двостволки. Своїх же полісовщиків не признали...

Голослівних виказів було без ліку, й чати – військові та поліційні – без пуття шамоталися повітами.

...

Йозеф Іванчович вертав піхотою з міста в село Єгниці. У полі спіткався з шістьома українцями. Завели його в ліс, відібрали документи, гроші, годинника і, розпитавши за стійки, пустили.

Недалечко, на шосе Прага–Брно, спинив якийсь хлопчак авто Арношта Кубата. Випитував каліченою чеською, як вийти на Івановиці. Вислухав і махнув рукою: «Ідьте!» Віддаляючись, Кубат побачив у назадньому дзеркалі, що слідом за хлопчакком перетяло шосе десять-дванадцять обвішаних зброєю чоловіків.

Охоз: українці минають село, прошкуючи на Адамов... **Пельгримов:** спіймано українського вояка; кільком іншим повелосся втекти... **Хроустов:** берегом Іглави тягне на Владислав гурт українців... **Окрешиці:** повстанці шастають по хатах, питаючи мап і споживи... **Кроужек:** завважено з півдесятка незвісних осіб...

До відома. Незвісних уліті 47-го не бракувало: сотні повоєнних безхатників, сотні циган, що ховалися від перепису, сотні полонених німців, що, скориставшись з паніки, втікали з примусових робіт. Лише одного дня й лише на Чесько-Моравській височині було затримано двадцятьох чотирьох. Се все завдавало зайвого клопоту військам і поліції, відвертало увагу від головного, від найголовнішого – «захистити республіку перед навалюю українсько-німецьких буржуазних націоналістів».

З плякатів, якими зарясніла країна, всякий міг довідатися, хто є українські націоналісти: «У той час, коли чехи та словаки з надією звертали свої погляди на Червону Армію-визволительку, з нею в Західній Україні воювали організовані з

німецькою допомогою загони націоналістів. Сьогодні ми їх називаємо бандерівцями. Якою ж мала бути їхня засліпленість, щоб вони – слов'яни походженням – злигалися з убивцями тисяч і тисяч слов'ян?! Бандерівці не є політичні втікачі, що просять притулку. Ні, вони промошують собі шлях силоміттям, автоматами і гранатами. Се є ворог закрадливий, лестивий, який звик міняти свої личини. Гордість усім нам не дозволяє спокійно спостерігати, як швендяють нашою землею банди озброєних чужинців, як їх спомагають ненависники нашої батьківщини».

Двадцять дев'ятого серпня до Карла Калини, мешканця села Гори (Дачицький повіт), завітало двоє вояків УПА. Домагалися мапи, якої Калина не мав. Пішли по сусідах. Божена Обуркова, Антонін Тесарж... Калина ж послав свою сестру попередити голову Національного комітету Франтішка Дворжака: бандерівці! Дворжак зателефонував поліціям і, вхопивши рушницю, мерщій (десять тисяч на смітті не валяються!) погнав на Дворжакове подвір'я. Забіг у хату й тут-таки дістав дві кулі в живіт. Спустив душу. А тих двох українських вояків тільки й бачили!

У серпні більшість малолічних боївок УПА добувалась углиб Чехії на відтинку «Карел», і дев'ятого вересня командувач з'єднання «Влара» підполковник Зденек Бенеш розбив його на дві самостійні ділянки – «Карел I» (Границі–Преров) і «Карел II» (від Прерова до впадіння Древниці в Мораву).

«Карел I»: довжина – тридцять кілометрів; командир – штабний капітан Якуб Благинка; вояцтво – семеро старшин, 503 бійці; озброєння – 213 автоматів, гвинтівки, кулемет; штаб – у Липнику.

«Карел II»: довжина – тридцять п'ять кілометрів; командир – майор Войтех Юстра; вояцтво – семеро старшин, 642 бійці; озброєння – автомати, гвинтівки, чотири кулемети; штаб – в Гуліні.

З наказу Бенеша всі оперативно-розвідувальні повідомлення мали передаватися зверхнім штабам негайно, поза всякою чергою. Се означало, що командири будь-якої ланки мають визначатися швидко й чинити на свій страх, без часожерних узгоджень. Крім того, Бенеш наказав ознайомити військово-поліційні пірозділи з тактикою боївок УПА.

З настанови. ...пересуваються головним чином лісами і вночі. Удень відпочивають, криючись в гущавині. Розлогими лісовими масивами ідуть, стається, й ніч устяж. Ніколи не зостановлюються більш як на один день. Винятки бувають, коли похід триває кілька ночей поспіль, а днювання короткі. Перед уявною чи істотною засідкою розходяться в різні боки, а потім сходяться в задалегідь домовленому пункті. З оточення виходять пробоем і без найменшої загайки, та, загалом, у бої не втягуються. Недовірливі, хитрі, підступні. Розпитавши в місцевих жителів дорогу, починають рух за вказаним напрямком, а за межами досягу круто його змінюють. За мокротечі йдуть шнурком і ступають слід-у-слід, тримаючи один одного за ремінь, що внеможливіло визначити число ходаків. Там, де дозволяє терен, рухаються бігцем. Оглядисті, меткі, завзяті.

У вересні чехословаки ліпше знали з приділеними дільницями, чіткіше уявляли, як ведеться поміжникам на крилах запобіжної лінії і в разі потреби спомагали їх огнем. «Ми бачимо, а нас не бачити» – то було вже не голе закличчя, а найважливіший перень антиповстанської тактики.

Ольга Ханас-Офелія в чехословацькому полоні

Першого вересня боївка Бурлаки днювала в гірській колибі над Вагом. Убиралися в похід, і вже було покинули свій пристанок... З п'ятьми їх обстріляли. Поночі, під зливою, Буркун, Вир і Гордий відбилися від усіх інших. А ті, діставшись аж у верхоріччя Варинки, заховалися на хуторі Яношикове.

До відома. Буркун (Тарас Бурий), Вир (Богдан Гук) і Гордий (Осип Левицький) дісталися Австрії двадцятого жовтня, вночі. У верхів'ях Влтави, за селом Ловчовиці.

Як саме було захоплено на хуторі Яношикове Бурлаку, Зенка, Нестора, Шуліку та Офелію, не зовсім ясно. Не вніс ясности, як зазначає Володимир В'ятрович, і сам сотенний, чия версія «містить багато суперечливих моментів і фактів, придуманих явно постфактум, для полегшення своєї долі та долі ув'язнених з ним товаришів».

Зате чехословакам було ясно, що розбиття до ноги «націоналістичної банди» і заповнення її ватажка – то є понад усякий сумнів колосальний бойовий успіх! Газетники ду-

шилися від захвату й підкидали читачам «смаженого», запевняючи, що Бурлака тягав за собою й коханку – Офелію...

До відома. Ольга Ханас-Офелія (1923–?) народилася на Перемищині в селі Мальговичі. Учителька. Від літа 1945-го – провідниця жіночої сітки ОУН. У серпні 1946-го заарештована поляками. У грудні звільнена з-під слідства за браком доказів. Навесні 1947-го відійшла до лісу. В сотні виконувала обов'язки сестри-жалібниці та розвідниці. Була любкою не Бурлаки, а ройового Кучерявого, який поліг у нічному бою під Краснянами. У чехословацькому полоні Офелію згвалтували, породила у польській в'язниці. Відсидівши, замешкала в Зеленій Гурі.

Самовидець. У 1962-му, будучи в Зеленій Гурі, я зустрівся з пані Ольгою Ханас. Спитав, чи переглядала вона «Операцію Б» (чеська артистка⁸, що грала в тім кіні Офелію, була дуже їй подібна). Не переглядала, а от книжку Владислава Ярнизького «Спалена земля» читала. Пізніше з тижневика «Наше слово» я довідався, що жилося пані Олі не з медом: чоловік-поляк з неї знущався, та й син не давав шанси матері. Легендарна Офелія померла по тяжкій хворобі, а коли – бозна... **Роман Паньчишин.**

...

Початком осені рух повстанських боївок сповільнився. Морава в її середній течії стала багатьом з них замішкою, яку годі подолати, й вони змушені були завертати на північ, забиваючись аж у Гостинські ліси.

***Прив'язка.** Гостини – горуватий край на сході Моравії – є складовою Західніх Карпат. На сході, сягаючи Словаччини, уклінюється між Моравсько-Силезькими Бескидами та Яворниками. Простяж пасма – 55 кілометрів. Західня його частина – густо залісені пагорби заввишки 800–900 метрів.*

Тимчасом у Злині, Угерському Броді, Всетині, Визовицях і Валаських Клобуках закладалися летючки – летючі загони. Та чи та летючка (тридцять бійців на чолі з обметаним старшиною) мала не гаючись з'явитися на виклик стежі, що виявила вояків УПА, взяти їх в сіло і знищити. Летючі загони ділом довели свою боєспроможність, але й вони не спинили повстанців.

• • •

***До відома.** Сьомого вересня у в'язниці в Брезно-над-Гроном сотенного Володимира Щигельського-Бурлаку вперше допитали. Згодом було безліч випитів й кілька в'язниць. З кошицької в лютому 1948-го він утік, та його спобігли і в липні видали полякам. Володимира Щигельського-Бурлаку поляки розстріляли в Ряшеві. На в'язничному подвір'ї. Сьомого квітня 1949-го. О двадцятій п'ятнадцять.*

• • •

Десятого вересня двох озброєних українців забачено в околицях Пельгримова, ще двох неподалік Мальчиць, а дванадцятьох – побіля Черновиць: ішли до річки Лужниці

Чехословаки, запобігаючи появі боївки на протилежному, лівому, березі, обсадили його – від Буриянового Млина аж по Собеслав – кількома летючими загонами, які взяли на приціл усі броди й мости. Перегнали на лівий бік геть чисто всі довбанки, але байдаки, спокушаючи боївку, залишили. Боївка не спокусилась і, що цілком можливо, переправилася через Лужницю або північніше Буриянового Млина, або південніше Собеслава.

***Прив'язка.** Собеслав(Soběslav) – місто з сімома тисячами мешканців, яке лежить за вісімнадцять кілометрів на південь від Табора, на злитті Лужниці з Черновицьким потоком.*

Лужницька засідка показала, що військо, а з ним і поліція, має чимало слабинок. Уживали звогчілих – із запасів часів війни – набоїв, а тим то гвинтівки раз-у-раз затиналися. Вояцтво не йняло їм віри і занепадало на душі. Усі кулемети лужницьких летючок виявилися негожими, а міський виряд поліцаїв не відповідав польовим умовам. Ані поліцаї, ані вояки не вміли зливатися з містиною. Поминали, що воюють з вишколеними боївками, із знавцями уникливої тактики.

Унікали і чехословаки, але на свій спосіб. У військових лікарів знічев'я визналося небачене число слабих: кволились на задавлячку, на гризь, на гостець, ба навіть на печечуй... Не мали охоти важити головою.

Одинадцятого і дванадцятого вересня летючий загін, що зняли його з відтинка Веселі-над-Лужницею-Табора, пусто-дурно полював чотирьох українців, які спробували пожитися дечим у творовицькій зброярні.

***Прив'язка.** Творовиці (Tvorovice) – невеличке (300 душ) село на південний схід од Простейова.*

Тринадцятого летючки мали інший клопіт: охороняли залізницю, якою їхав на Словаччину президент Едвард Бенеш. Поверталися на позиції мірою того, як віддалявся потяг.

Чотирнадцятого вересня між Вишною й Чеськими Веленицями зчинилась гонитва за двома автоматниками. Скінчилася тим, що обидва, відстрілюючись, перебігли на австрійську сторону.

Прив'язка. Чеські Велениці (*České Velenice*) – містечко в Південночеському краї, на кордоні з Австрією. Має три тисячі населення.

П'ятнадцятого, в Кашперських горах, чехословацька чата чималу годину ступала у слід української боївки, та вкінці її таки погубила.

Увечері другого дня мешканець Брандліну Богумил Ванек звернув увагу найближчої військово-поліційної чати на трьох озброєних українців, яких наглянув за селом. Вислана стежа нікого не відшукала, а сам Ванек викликав у неї підозру. Урешті він признавсь, що втнув мелунá. За гроші, які платили викажчикам, хотів полагодити хату. Узяли під варту, відпроварили у Собеслав й судили за поширення панічних чуток.

Прив'язка. Брандлін (*Brandlín*) – сільце на півсотні хат у Таборському повіті, за два кілометри на північний захід од Тучан.

На перегоні Глибока-над-Влтавою-Замостя хлопець у мазепинці ліз напропуд до хижки колійного сторожа. Поки нагодилася стежа, пішов з блиску світа.

Під Невекловом утекло від нагоні двоє повстанців, а гнало їх аж сорок п'ять вояків та поліцаїв.

Прив'язка. Невеклов (*Neveklov*) – містечко, яке лежить в трикутнику Бенешов–Седлчани–Добриш і має дві тисячі мешканців.

Стежам і чатам наvertsалися на очі заруби на деревах, вмисно понадломлювані гілки; на пеньках – купки сухої трави, які хтось нагнітив каменем. З такими знаками ознайомлювали штаби. У штабах їх вивчали, а висновки відкладали на безрік. На тому все й кінчалось.

Невловимих повстанських боївок не меншало, а більшало.

У половині вересня постало під командою бригадного генерала Франтішка Раковчика військово-поліційне з'єднання «Сосна», яке крило обшир від Ланжготу аж по чехословацько-польський кордон. «Сосна» мала оперативні відтинки «Габр», «Пальма» і «Ясан».

«Габр»: шосе Ланжгот–Годонин, шосе Отроковиці–Злин–Визовиці–Лужна-Макита; начальник – підполковник Зденек Бенеш; штаб – у Годонині.

«Пальма»: від злиття Морави з Древницею до Квасиць; залізниця Тлумачов–Преров–Козловиці–Гримов–Малі Просениці; від Границь через Валаське Межиріччя й Рожнов до Зламаної; начальник – підполковник Ладіслав Ресслер; штаб – у Прерові.

«Ясан»: терен між залізницею Границі–Острава–Новий Богумин і долиною Бечви; начальник – підполковник Франтішек Поспішил; штаб – у Новому Їчині.

З постановом «Сосни» відтинки «Карел», підпорядковані з'єднанню «Влара», залишилися, а їхні поліційні частини було посилено. На відтинку «Карел I» загін поручника Милана Грбка мав під наглядом – від східньої околиці Прерова до Малих Просениць – течію Бечви.

Поліцаїв було поділено на чотири чоти, по тридцять осіб у кожній. Перша (чотовий Алоїз Горкий), як і третя (чотовий Карел Форт), стояла постоем у Козловицях. Друга (чотовий Франтішек Липський) – у Гримові, а четверта (чотовий Ян Цага) – зараз же коло Бечви, пильнуючи порослий верболами берег. Кожна чота виставля-

ла як удень, так і вночі по чотири стежі, відстань між якими становила двісті кроків.

Початком жовтня штаб «Сосни» дійшов висновку, що запобіжні загони на річках Морава, Бечва й Одра не зав'язали дороги повстанським боївкам. Повстанці сягали углиб Чехії через Визовиці, Напаєдлу, Хриби, Вишков, Тишнов, Велке Межиріччя й Тельч, що мовило за наявність єдиної схеми руху.

Грунтуючись на тій схемі, генерал Раковчик заходився вичищати чеськотешинське і моравсько-словацьке прикордоння, а відтак деякі боївки змушені були повернутися на Словаччину, деякі ховалися по лісах, а деякі, більші числом, розпорошилися.

Зважаючи на те, що селяни – хто своєю охотою, а хто несамохіть – помагали українцям, Раковчик зобов'язав військово-поліційні чати виявляти не лише істотних, а й можливих помагачів. Се відвертало увагу вояцтва від виконання бойових обов'язків. Утім, ані поодинокі успіхи «Сосни», ані її похибки не мали великої ваги: у жовтні більшість українських повстанців уже знаходилася в Чехії.

До відома. Бригадний генерал Франтішек Раковчик (1893-1971) мав за плечима легіонарське минуле. («Чехословацький легіон» – се було багатотисячне військово з'єднання, яке навесні 1918-го повстало проти советської влади, започаткувавши те, що навіспіля дістало назву «громадянська війна в Росії».) Таке минуле мали майже всі старшини, що вони, як і Франтішек Раковчик, чинили після падіння чеської державності опір німецькій займанщині. Усім большевицький президент Клема Готвальд вігодився в'язницею. Раковчика було реабілітовано аж у 1969-му. Та невдовзі з нагоди перебування в тодішній Чехословаччині брежневської «братньої допомоги» реабілітацію скасували.

Словацько-моравські бої довели, що всім частинам з'єднання «Теплиці» гостро бракує своєчасних і непомильних вісток. Чинник, на який, виводячись за своєї невдачі, посилалися командири. Вістки, які їм постачало поспільство, не стільки помагали, скільки пантеличили.

А на думку міністерства внутрішніх справ, населення мало б усіляко сприяти боротьбі з сотнями УПА: «...позбудеться здирників, які його грабують, позбудеться неспокою та побоювань і зменшить державні витрати на знешкоднення тих банд. Населенню маємо доводити й довести, що ліквідація бандерівців – се в його, населення, інтересах. Заохочувати людей маємо не конче в манливий спосіб. Не затаюймо, що там чи там бандерівці пограбували лісничівку або хутір. Наopak, населення мусить за таке знати. Маємо пояснювати, що не годиться спихати бандерівські безчинства на злодіїв, грабіжників, циган та волоцюг, які, підшиваючись під бандерівців, коять те саме, що й вони. (...) Населення мусить усвідомити, що зухвалість бандерівських банд набула б масштабів національного лиха, якби не зусилля нашого війська і нашої поліції».

Поліпшити обізнаність бойових чат з тією чи тією областю, з певністю чи непевністю її людности мало двісті агентів StB, яких було завезено в ключові міста південної Чехії – Табор, Тин-над-Влтавою, Каплиці та Чеські Будейовиці.

До відома. Згодом Франтішек Раковчик напише, що естебісти виганьбили себе з головою: вимагали помешкань з усіма – і то в польових умовах! – вигодами, ночами – озброєної охорони, повстанців боялися, як пес палиці, й виходили на завдання без службових посвідчень, без штатних пістолів, щоб у разі захоплення виставляти себе за таких собі обивателів. Поживи з їх було аж ніскільки, висновував бойовий генерал, і той висновок StB йому незабаром пригадала.

Ряшівський замок (колишня в'язниця, в якій катували й розстрілювали українських повстанців). Польща.

Початковий етап боротьби з українськими повстанцями засвідчив і те, що за обставин лісової війни найбоєздатнішою одиницею є летючий загін. А тож підполковник Рудольф Марек, командувач з'єднання «Рудольф», яке заступало південну Чехію, стало вдаватися за поміччю летючок. Мав їх аж тринадцять.

Він же збагатив партизанську тактику чехословаків і зведенням «оманних загат». Виглядало се так. Чекавши на появу повстанської боївки, летючий загін навмисно зчиняв шарварок: галас, безладна стрілянина з автоматів... Боївка збочувала на південь або на північ і попадала в наготовану

пастку.

У перестрілках українці мали перевагу над чехословаками, яких зводила на слизьке зброя. Необстежені кулемети, мавши погнуті розбивачі, затиналися, а кулеметні обслуги не вміли дати їм ради та й погано уявляли, де є ZB-26, а де ZB-30.

До відома. ZB – Zbrojovka Brno. ZB-26 сконструював Вацлав Голек (1886–1954). Кулемет мав швидкозамінну, з повітряним охолодженням цівку й газовідвідну, з довгим ходом толока, автоматику. Цівка замикалась перекосом тильної частини замка вгору. Набої подавалися з коробчастої – на двадцять набоїв – скриньки, наставленої зверху. Темп стрільби – п'ятсот пострілів за хвилину. ZB-30 відрізнявся конструкцією ексцентрика, що він урухомлював замок, і системою урухомлення розбивача. Мав регулятор, яким збільшувалося або зменшувалося надходження в циліндер порохових газів.

З автоматів мали чехословаки – англійські стени, італійські беретти, німецькі шмайсери. Магазили усіх набивали по зав'язку й тижнями їх не випорожнювали. Пружини штовхачів ослабали, набої не сягали набійника, скошувалися – затинка!

Гвинтівки (чехословацькі, німецькі, польські) завчasto мали або закороткі, або затупілі розбивачі, тож з п'яти поданих набоїв вистрелювалося лише три. Завдавали великої мороки й самі набої – іржаві, звогчїлі, пом'яті. Старшини їх перебирали, але помітити, що куля увійшла в дулко гільзи на ніготь глибше, або, що капсель не сидить тісно у своєму гнізді, не могли та й не завше хотїли.

Провід чехословацького війська, яке відновлювалось на превелику силу, подїлявся на тих, що воювали на боці західних союзників, і на тих, що билися на сході в ла-

вах Червоної Армії. «Західняки» знали своє за національно-визвольні змагання українців і ськ чи так їм співчували, а забаламучені московськими брехнями «східняки» на українців дихали бісом.

У самому війську також панував геній незгоди. Половина плекала надію, що країна стане на передвоєнний шлях, а половина сподівалася на її советизацію. Не сприяла згуртованості й постать міністра національної оборони генерала армії Лудвіка Свободи: половина підлеглих уважала його за сталінського вислужника, а половина – за вислужника капіталістів.

До відома. Лудвік Свобода (1895–1979) – то була особистість вельми й вельми суперечлива. Австро-угорський вояк, він у вересні 1915-го перекинувся до «слов'янських братів». У Києві став з нього пожежник, а небавом і чехословацький легіонер. З легіоном пройшов від українського Зборова аж по Владивосток. Воював з більшовиками не за страх, а за совість і додому повернувся (1920) капітаном.

Служив як сотенний в Ужгорді (1923–31) і потім казав, що то був найщасливіший час його життя. Викладав у Військовій академії в Границях, командував куренем у Кромєрижі. По німецькій займанщині – в Польщі. Збиває «Чесько-словацький легіон», який мав воювати з німцями. Мало хто з чехословацьких старшин такого віку і такої ранги вчинив так, як учинив підполковник Лудвік Свобода, а ще менше було таких, що лишили під німцями свою сім'ю.

Польща зазнала поразки. Свободу і його легіонерів заповнили совети, але повелися з ними не так, як з полоненими поляками. Мали з чехословаками свої пляни. Коли розпочалася німецько-советська війна, Свободі дозволили зібрати національну бойову одиницю, яка б воювала в складі Червоної Армії. Він якнайтісніше співпрацював з московським партійним проводом, але членство в більшовицькій партії відкидав, додержуючи віри в традиції передвоєнної чехословацької армії, в якій політичну діяльність було заказано.

Постав чехословацький курінь, далі – полк, далі – бригада... Усіма командував Лудвік Свобода. Та коли бригада, завдяки напливу закарпатських українців, перетворилася на корпус, Москва призначила на його командира генерала Яна Кратохвила. У боях на Дукельському перевалі корпус надармо кривавився тижнями, і маршал Конєв, плюнувши на московські забаганки, поставив корпусним Свободу.

На Дуклі Свобода довідався, що його сина, сімнадцятилітнього Мирослава, німці вбили в таборі «Мавтгавзен», що там же знищено братів його жінки Ірени – Едуарда та Ярослава, що її мати, Анежка Стратилова, загинула в таборі «Равенсбрюк».

У звільненій Чехословаччині Лудвік Свобода – міністр національної оборони. Сподівався, що нова армія стоятиме на засадах легіонарського братства, та все пішло не так. Генеральний секретар Комуністичної партії Рудольф Сланський доносив Москві, що міністр «...оточив себе колишніми легіонерами (...) та визнавцями західніх воєнних доктрин, які ворожо ставляться до советської воєнної доктрини». У квітні 1951-го Свободу скинули з посади й «вчистили» з армії. Не допомогло й те, що він таки вписався в партію Леніна–Сталіна.

Більшовицький прем'єр Антонін Запотоцький зауважив: «Пенсію, з ласки нашої, ми тобі вділимо». Генерал армії відказав, що ніколи й нічого не брав «з ласки», що проживе і без пенсії. Жив на батьківщині, в селі Грознатин, став у колгоспі за бухгалтера. Загалом, неабияк захопився колгоспним життям і помагав селянам, як міг. Коли в листопаді 1952-го Свободу заарештували, слідчі поставили йому на

карб те, що він хотів побудувати «куркульський колгосп». Нічого іншого не вигадали, і напередодні Різдва генерал із символічним прізвищем вийшов на свободу, зобов'язавшись не покидати Грознатуру без дозволу StB.

Аж ось у червні 1954-го до Праги прилетів Микита Хрущов і просто з трапа спитав у Запотоцького (той був уже президентом): «А де є мій бойовий друг товариш Свобода?» Запотоцький, якого народ величав «вухатою торпедою», взявся страхом і мало не захляпав вухами. А Хрущов мостив своє: «Радо зустрінуся, радо зустрінуся...».

Зателефонували до Грознатури і передом попросили, щоб хтось узяв з генерала змірок: шиемо, мовляв, святкову уніформу... Словом, Хрущов побачив Свободу не в бухгалтерських нарукавниках, а в новісінькому кітелі. А за кілька днів таким побачила свого нового начальника Військова академія.

Весна 1968-го. Празька весна! Лудвік Свобода – перший комуністичний президент, якого парламент обрав таємним голосуванням («за» було – 282, «проти» – шість). У серпні прітьма сказав советському послові, що вся відповідальність за підступний напад на Чехословаччину лягає на Москву. Відмовився визнати «робітничо-селянський уряд», який накидали йому з Кремля. Не сів за стіл з Брежнєвим, поки той не звільнив арештованих вождів Празької весни. Коли на протест проти советської займанщини спалив себе Ян Палах, Свобода мовив навселюд: «...я – вояк і признаю слушність його самопосвяти та мужності».

3. ЗАПОЛЮВАТИ!

Отже, моральний стан війська був далеко не найкращий, а матеріальний – украй поганий. Чехословацька економіка не оговталася від воєнних утрат, а тож не задовольняла і найконечніших потреб військовиків. Кілька корпусів та дивізій було розв'язано, число багнетів у тих, що залишалися, зменшено, а вимоги до бойового і муштрового вишколу максимально обмежено. Головна Команда УПА аж ніяк не помилилася, виславши свої сотні в похід саме вліті 1947-го.

Похід повстанських сотень припав якраз на той час, коли політичний бій між чехословацьким більшовиками та їхніми опонентами загострився, а тож у своїй ідеологічній кампанії більшовики в повній повній користалися із страшила «бандерівської небезпеки». Більшовицьке Rudé právoбезнастанно залякувало «насильниками» та на всі способи доводило, що істотна мета тих волоцюг – спомога всіх назадняцьких сил, починаючи греко-католицькими священиками й кінчаючи соціалістами.

Те, що писала за волелюбних українців газета соціалістів Svobodné slovo, більшовицькі ідеологи називали зрадою. А писала вона таке: «День-крізь-день читаємо, яку «величезну небезпеку» являють із себе кілька сотень гнаних гольтіпак, що звідкись зі сходу намагають дістатися кудись на захід. Звісно ж, мають на те свої причини, а інстинкт самозбереження змушує їх сям-там виканючити (а то й украсти) чогось істівного. Дозволити їм іти туди, де вони сподіваються знайти спокій, то було б найліпше».

Полковник Богумир Ломський (московську академію Генерального Штабу закінчив з відзнакою) неуспіхи війська висвітлював так: «...бої з партизанами є складні, виснажливі та небезпечні. Ув останній війні німці, наприклад, ні в якій

підвладній їм країні не спромоглися придушити партизанського руху остаточно. (...) Протибандерівська операція не могла і не може бути скоротечною, оскільки партизани ухиляються від прямого бою, ховаючись по гірських та лісових масивах, а відтак ми змушені, набравшись терпіння, винищувати їх мало-помалу. Винищувати в ході поодиноких, обмежених операцій. Я ніколи не був тієї думки, що ми, мовляв, мали дозволити бандерівцям їхній похід. Від самопочатку вони поводилися на нашій землі як грабіжники, як гвалтівники, і ми як незалежна держава мусимо відплатити їм по заслугі».

Летючі загони з'єднання «Рудольф» похід українців уповільнювали, та не годні були його спинити. У штабі зважили, що завинив невдалий устрій летючок. Кожну з них негайно розокремили: п'ятнадцять вояків постійно перебувало на базі в гострому поготівлі, а п'ятнадцять чатувало (переважно на східній межі того чи того лісу).

Двадцятого вересня підполковник Марек виріядив летючий загін ч. 13, яким командував надпоручник Ян Мора, в околиці Полічки: українці! Мора сповістив, що розпочав переслідування не менш як тридцятьох бандитів, і зажадав підмоги. У трикутник Моравська Требова-Полічка-Босковиці було кинуте летючі загони ч. 8 (з Каплиць) та ч. 11 (з Дештні). Двадцять першого майор Томаш Вацек і штабний капітан Володимир Гофман, які узгоджували дії учасників нагоні, й собі зажадали засилків. Підкинули їм чотири летючки. За тридцятьма українцями (якщо Мора не залічився) гнало двісті десять чехословаків. Задаром!

Не ліпше велося і з'єднанню «Сосна». Не мавши, чим забезпечити своє північне крило, воно позичило в «Рудольфа» летючий загін ч. 11, який пересунувся на відтинку Мезирічко–Арнолець–Заборна.

Двадцять четвертого вересня повстанські боївки було виявлено на схід від міста Тельч й побіля села Богдалов. Між командою «Сосни» і командою «Рудольфа» зайшла суперечка: чиї люди полюватимуть українців? Укінці змовилися, і бойове завдання перебрав на себе «Рудольф». Летючий загін ч. 1 став на лінії Лещина–Кунжак–Мости, загін ч. 3 – на лінії Прибислав–Польна, а загін ч. 13 – на лінії Горні Церкев–Горні Вес–Свята Катерина.

Аби запобігти незгодам між з'єднаннями, в Їглаві було скликано нараду штабистів. Урадили, що в разі виявлення боївки УПА, всі підпорядковуються старшині того з'єднання, бійці якого її виявили.

У Їглаві був і майор Франтішек Екснар, командир колишніх партизанів.

...

Кінцем літа, коли ідеологічно-большевицька бакханалія навколо сотень УПА сягнула апогею, Rudé právo, пославшись на починання словацької «Спілки вояків-повстанців», в якій верховодили сталіністи, написало, що без колишніх партизанів перемогти бандерівців годі. А вже у вересні Кабінет Міністрів, таємно схвалив участь лісовиків в операції Б. На однім вогні большевики спрягали дві яєшні: посилювали антиповстанський фронт, а крім того – мали кілька тисяч озброєних спільників. На випадок готованого перевороту.

На таємному засіданні Лудвік Свобода опинився в меншості й зазнав гострої критики на сторінках тижневика *Partyzán*: «Той, хто стежить, як військо поборює банди УПА, не може не помітити, що з операцією Б не все гаразд. (...) Одно, що словацька StB, перебуваючи під впливом назадняцької Демократичної партії, не

певнила і не певнить своїх повинностей, а друге – армійський провід геть не має досвіду ліквідації таких банд. (...) Ми з цілковитою відповідальністю заявляємо, що командири підрозділів, які покликано на боротьбу з бандами УПА, поступаються бандерівським ватажкам. Уже два роки наш народ годує генералів, які, виявляється, не мають кебети на те, щоб знищити бандитське юрмисько».

Критиків Свободи, Носка, Раковчика підтримав Рудольф Сланський: «Ми бачимо, що армія має чимало недоліків, і найважливіший – се її поганий морально-політичний стан».

У вересні-жовтні в операцію впряглося за малим не три тисячі партизанів. Узгоджував їхню діяльність з діяльністю військових та поліційних підрозділів єдиний штаб, за начальника якого став полковник Богумир Ломський.

До відома. Богумир Ломський (1914–1982) – військовий та політичний діяч. У 1944–45-му – начальник штабу Першого Чехословацького армійського корпусу. У 1956–68-му – міністр національної оборони. За протест проти «братньої допомоги» советів (1968) звільнений з армії.

Поводилися партизани так, як звикли за війни: дармоїжкували, пиячили, не цуралися здирства, полювали звірину, а м'ясо спускали селянкам. Армійців зневажали (не нюхали, мовляв, пороху) і зчиняли бійки, які кінчалися стріляниною, а то й загибеллю того чи того вояка, як от у Новій Риші (Дачицький повіт).

Зрештою, пише Ян Млинарик, партизани навіть допомогли українським повстанцям. Помогли тим, що махнували операцію і забавляли вояцтво, яке не було певне, що воює за справедливе діло, бойового духу.

• • •

По їглавській нараді партизанський курінь «Франта», який підлягав «Сосні», та летючий загін ч. 1, який підлягав «Рудольфу», утворили на захід від міста Тельч шістнадцятикілометрову – миша не проскочить! – запобіжну загату. Українці проскочили.

Прив'язка. Тельч (Telč) – п'ятитисячне місто Височанського краю, лежить за двадцять п'ять кілометрів на південний захід од Їглави.

Ті самі партизани й та сама летючка прогавили українських повстанців і в Непомуцькому лісі. Франтішк Екснар доповів у штаб: «...запівніч банда, обійшовши наше ліве крило, втекла напрямком на південний захід».

Спроба співдії між антиповстанськими з'єднаннями виявилася надаремною. Дальші спроби також не мали успіху.

• • •

Вояків та поліцаїв ознайомили з новою настановою, з якої вони дізналися за нові штуки своїх ворогів.

З настанови. ...спочиваючи в лісі, виставляють не лише стійчиків. Виставляють і споглядачів, які з верховіття пильно розглядаються по гостинцях, путівцях та шосейках. Під час лобового зіткнення з нашими загонами вживають вельми дійовий спосіб подолання оборони. Спрямувавши весь свій вогневий потенціал на вузьку ділянку, з криком «Слава!» або «Слава Бандері!» йдуть пробоем без огляду на людські втрати. Такий спосіб бою, а надто нічного, негативно впливає на психіку наших бійців, і бандерівці, своїм звичаєм, мають успіх. Кожен їхній сотенний має

свої тактичні поваби. Бурлака нав'язаний бій приймас, а потім відводить сотню назад так далеко, аж впевниться, що шлях на захід є знову вільний. Громенко від боїв засадничо бокує, зважаючи, очевидячки, на гасло «хто вчасно втече, той, зрештою, виграє». Бандерівці меткі на хитрощі: запобігаючи ласки в селян, удають з себе славних хлопаків і своїх провожатих, як сплине потреба, відпускають без ушкоди.

Знанням лісового життя та особливостей неклясичного бою відзначалися партизани, а тож курінь «Франта» почали ставити на такі вразливі ділянки, як Стрмилов–Чимер–Нова Бистриця–Старе Место–Славониці. Небавом, однак, визначалося, що й партизанський досвід не є запорукою того, що «ворог не пройде».

Двадцять шостого вересня двоє повстанців, розжившись в Туровці молоком та хлібом, безнапасно вийшло з села і потяглося на захід. Уночі, двадцять восьмого, українська боївка, склад якої не було визначено, перетнула австрійський кордон на південь від Нової Бистриці. Двадцять дев'ятого українців назвали в Бенатках, в Хлумі та Гневковицях. Засідки, гонитви, перестрілки... А наслідок – ані вбитих, ані заповонених.

Тридцятого вересня коло Бехині чехословаки чатували на мості через Лужницю, заступаючи шлях двом повстанцям, що йшли від Судомериць. Стережений міст обминули вони десятою дорогою. На протилежний берег перекинулися деінде.

***Прив'язка.** Бехиня (Běchyně) – місто з п'ятьма тисячами населення на злитті Смутної з Лужницею, за дев'ятнадцять кілометрів на південний захід од Табору.*

Першого жовтня троє вояків УПА перебуло день під Лединицями. На хуторі в Йозефа Марка. Коли ввечері некликані гості пішли, Марек викликав поліцаїв, а ті – летючий загін і винищувальну партизанську боївку. Погоню спорядили вмах, але спобігли гнаних аж опівночі. По короткому бою захоронив українців нічний ліс. Пустили за ними пса. Ухопив тропи, та за хвилину й збіг з неї.

***Прив'язка.** Ледениці (Lednice) – містечко за дванадцять кілометрів на південний схід од Чеських Будейовиць, в якому мешкає поза дві тисячі осіб.*

Над ранок уже й постав запобіжний ланцюг Ледениці–Залужі–Стражковиці–Стрижов, який, чекаючи на появу трьох зголоднілих, обдертих і роззутих, утримували сотні наїдених, тепло вбраних і забезпечених автолазнями. Утримували до вісімнадцятої години. Потім, усвідомивши, що за українцями й слід захолов, ланцюг згорнули.

Третього жовтня, надвечори, мешканці Чеського Крумлова бачили на околиці кількох із сидорами за плечима та при зброї: виходили з міста. Увечері кільконадцять українських повстанців минуло без затримки село Жумберк, а в Новій Песці п'ятьох інших загнали вогнем у ліс прикордонники.

Четвертого жовтня повстанці спинялися на хуторі Солописки (Пельгримовський повіт) і в полісовщика Вацлава Мадяра з Волар. Мадяр пояснював, що заволоки обізнані з розташуванням облогових загонів і що не один такий – вихвалялися! – вистригли на дурня.

***Прив'язка.** Волари (Volary) – містечко на Шумаві – мають чотири тисячі мешканців і лежать на так званій Золотій стежці, яка перед віками получала Чехію з Баварією.*

У штабі з'єднання «Рудольф» заповзялися хай там що взяти на замок чесько-моравський кордон. На всіх лужницьких бродях між Собеславом і Платною та по всіх поблизьких хуторах поставлено посилені чати і стежі. Курінь «Франта» перекинута

з Градиштя до Прибиславу. Партизани обсіли ділянку Згор–Польна–Прибислав–Жишкове Поле–Овдолень–Ждирець. На помежів'ї Чехії та Моравії зайшла, як здавалося, тиша, але вже десятого...

Десятого жовтня мірошник з Дражиць накапав, що в нього, у млині, перепочивала повстанська боївка. Надіслана з Чеських Будейовиць летючка перетрусила млин, собачники із псами обшнірили шосе Дражиці–Бор–Олтиня. Нікого, хоч запали!

Прив'язка. Дражиці (Dražice) – село за сім кілометрів на захід од Табору. Має вісімсот мешканців.

Вістка з Кондрача: «У селі восьмеро бандитів, поводяться напасливо». Летючий загін ч. 8 зайняв позиції у Великобраницькому лісі, відрізаючи повстанцям шлях на південний захід. Уночі командирові доповіли, що банда завернула на північ і йде в село Веліш. Летючки, що примчали на поміч, обстали ліс, але боївка з нього все ж таки вихопилася і перед Велішем змінила напрям руху на західний.

У штабі «Рудольфа», покладаючи, що та боївка є дуже небезпечна, вмент заклали з летючих загонів і партизанського куреня запобіжний ланцюг Седлчани–Седлець–Врхотиці–Лібениці–Стрежмир–Судомериці. Підполковник Марек, командувач з'єднання, виїхав до Судомериць і звітам особисто керував захопленням українців.

Неподалік Седлчан українці потрапили в оточення, з якого вимкнулися пробоем, залишивши переслідувачам автомат, пістоль, казанок і... запольованого зайця. Дванадцятого жовтня їх оточили в лісі північніше Єсениць.

Прив'язка. Єсениці (Jesenice) – містечко з майже двома тисячами жителів – лежать за двадцять кілометрів від Раковнику, якщо їхати на захід. Свою назву дістало завдяки безлічі ясенивих гаїв.

Курінний «Франти» майор Екснар запевнив зверхників: «Вийти з кільця годі!» Усі признали йому рацію, коли, о восьмій вечора та по одинадцятій, а потім уночі повстанці, намагаючись розірвати кільце, зазнали невдачі. Світанком, пустившись на хитрість, виманили заморочених безсонням пепиків з позиції й кинулися в протину між чатами.

Інших українців завважили в околицях міста Добріш. Десятник Карел Халоупка зголошував: «Тринадцятого жовтня, в смерку, наша стежа зійшлася на схід від Камику–над–Влтавою з ватагою бандитів. Зійшлися на відстань яких п'ятнадцять–двадцять метрів. Я крикнув: «Стій! Руки вгору!» Вони вхопилися за зброю. Я метнув гранату. Скалками було тяжко поранено одного з бандитів, інші втекли в бік Влтави».

До відома. Пораним був Петро Сисик. На випиті у прибрамському шпиталі, куди його перевезли, показав, що народився сьомого квітня 1919-го в селі Великі Глібовичі, на Львівщині, що він – стрелець Української Повстанської Армії, в якій має псевдо Буряний, що служив у сотні Володимира Щигельського–Бурлаки, з якою і йшов на Захід, що збігли є вояками тієї самої сотні.

Шістнадцятого жовтня, по восьмій вечора, біля села Чимер на стійчиків Йозефа Сука та Богумила Мартинця зненацька наскочила п'ятичленна повстанська боївка. Усвідомили небезпеку, почувши пересмикування автоматних замків, і вдарились урозтіч. Сук випустив чергу, і... відлетів держак замка. У Мартинця автомат намертво затнувся. Обидва були певні, що котрогось з тих п'ятьох поранено.

Прив'язка. Чимер (Čiměř) – село на Шумаві, в долині Костеницького потоку, на шосе Індрихів Градець–Нова Бистриця.

Пораним, і то в руку, був стрілець Дмитро Рябко-Зорян. Утратив багато крові, знесилив і, сьак-так доволочившись до Кунейова, заховавсь у стайні. Виказала його власниця садиби Марія Когеферова. На слідстві Зорян зізнався, що всі вони з сотні Бурлаки, що, переправившись через Ваг, ішли на Угерське Градиште, біля якого повернули на північ, бо всі моравські мости були під охороною, що Мораву перебрели аж під Кромержеж, що за Чимером, на березі Качлезького ставка, розклали багаття і пекли бараболю, що звідти вирушили на австрійський кордон...

Сімнадцятого жовтня, на гостинці Славониці–Старі Гобці, з якого Австрію бачити голим оком, поліцаї, які чатували сполом з партизанами (разом – двадцять шість бійців) вмітили двох озброєних – легкий кулемет, гранати – хлопців.

Прив'язка. Славониці (Slavonice) – містечко з двома тисячами жителів у моравській частині Південночеського краю, за одинадцять кілометрів на південний захід від Дачиць.

Переслідувани зійшли з гостинця й засіли в гайку, який було моментально оточено. Старшина, що командував облавою, гукнув: «Українці! Здайтеся! Запевняю – житимете!» Упав стріл, за ним – другий, і запала тиша. Попаски увійшли в гайок, і хтось, схилившись над мертвими, завважив: «Диви, пострілялися з наших «дуовок»...

До відома. «Дуовка» – DUO – автоматичний пістоль з вільним замком, з магазином на шість набоїв (калібр 6,35 мм), виготовляла від половини 20-х років ХХ століття збройовня Франтішка Душка в місті Опочно. То був типовий кишеньковий пістоль в стилі «бравнінг» – похватний (114 мм) та легкий (410 г). Користувався незмінним попитом у багатьох країнах, і випуск його тривав аж до 1949-го.

У жовтні малі – числом від двох до десятих вояків – боївки УПА було спостережено поблизу міст Требонь, Тельч, Клатови та по багатьох селах і хуторах.

На хуторі Влажинка, як оповідав його хазяїн Карел Станек, українці випитували за розташування поліційних стійок та військових залог, за чехословацький кордон.

Біля села Срби, на березі Їлави, опинившись під огнем, відступили, але через річку таки перехопились. Ув іншому місці.

За Чеськими Веленицями семеро повстанців перейшло в Австрію, а за Железною Рудою – шестеро – в Баварію.

Прив'язка. Железна Руда (Železná Ruda) – містечко Пльзеньського краю – лежить на чесько-німецькому кордоні. Живе в містечку півтори тисячі люду.

Жовтень добігав кінця, і генерал Носко нагадав «тепличанам», що до десятого листопада Чехословаччина має бути очищена від українських банд. Наголосив, що пишастесья звитяжними чинами бійців, які знищили сотню Бурлаки і зайняли в полон самого сотенного.

А невдовзі Носко загордився, як піп у вітварі...

...

Аж кінцем вересня і за обставин максимально втяжливих – повстанців почали стежити з літаків – прийшла на Моравію сотня Романа Гробельського-Бродича. Стежила повстанців ескадрилья «Орел» штабного капітана Теодора Фукалі. Тривай-без-кінця кружляння його літаків згадано і в Михайла Дуди-Громенка, і в Тараса Бурого-Буркуна.

Бродич поділив сотню на маленькі боївки, але й маленьким не сприяла удача. Зайво встрявали в перестрілки і зазнавали зайвих утрат, як-от у Петровицькому лісі,

Біла капличка в Олешнику, біля якої було поховано невідомого вояка УПА. Під капличкою – пам'ятна таблиця від кількох українських патріотів, що мешкають у Чехії.

за містечком Буковиці, де вбито було Біласа й заповнено пораненого Стефана. Приклучалися з бродичанами – певно, частіше, ніж з іншими – й лиховини: у Липовицях свій, необережно повівшись з гвинтівкою, застрелив свого... Словом, сотня не мала, як той каже, пайди, і настав день, коли Бродич залишився сам-на-сам із своєю долею. Ув осінньому лісі, за селом Короугев.

Прив'язка. Короугев (Світавський повіт) лежить від непам'ятних часів на схилах Чесько-

Моравської височини. Тече селом Млинський потік. А понад хатами, що потопають у садках, понад навколишніми пагорбами височиться костел св. Петра та Павла. Тої далекої осені мешкало в селі яких півтисячі душ, а з-поміж них – їржи Михль та Карел Мотичка.

Михль вертався з оранки, коли навстріч йому вийшов з лісу незнайомий чоловік. Потеліпав у повітрі спустілим – не заторохтіло – пуделком з-під сірників: «Чи не могли б мені позичити?» Михль, уділивши чоловікові кілька запалок, потяг не в село, а навспак, на поле: забув хазяйські граблі. У зворотній дорозі спіткався під лісом з тим самим чоловіком.

Чоловік спитав: «Чи не маєте чогось на споживок?» Відказав, що вдома знайдеться, і чоловік пішов з ним. Питався за військових, за поліцаїв. Михль, сільський наймит, голота чорномозольна, змикитив, що гроші самі пливуть в руки. Українець! Бандит! У поліції за нього заплачуть...

Біля хати сказав: «Зачекайте. Я миттю». Виніс хлібину. Чоловік зняв з плесна годинника: «Се вам за ласку вашу...», і Михль угатив його по голові схованим у рукаві шворнем. Сподівавсь: придобешу! Та незнайомий не поточився, не впав, а відважив замашного стусана. На поміч Михльові сікнувся товаришок – Карел Мотичка. Удвох вони і пов'язали Романа Гробельського-Бродича. Тридцятого жовтня, о шостій вечора.

До відома. По кількамісячних випитах чехословаки віддали сотенного полякам, які засудили його на кару смерті. Романа Гробельського-Бродича було розстріляно, як і Василя Шевчука-Кадिला, як і Володимира Щигельського-Бурлаку, як багатьох і багатьох інших українських повстанців, в Ряшеві. Восьмого лютого 1949-го, на подвір'ї міської в'язниці.

• • •

Репіжив зимний дощ. Була п'ятниця, п'ятнадцяте листопада. У сільському клубі, в Олешнику, ладналися крутити кіно. З хати, до якої вже довший час приглядалося троє зголоднілих і змоклих повстанців, вийшла дівчина з парубком. Дівчина – то була Ленка Коцоуркова, а парубок – її наречений Станіслав Мотейл. Почекали, аж зникнуть з очей, і вступили до хати.

«Куди се ваші в таку негідь?» – «До кіна!» – «А чоловік?» – «Спить за стінкою». – «Насипте нам чогось гаряченького».

Виставила миски на стіл. А чоловік її, Ян Коцоурек, не спав. Виліз через вікно й біг до клубу.

Хлебтали. У двох автомати між колінами, третій поклав пістоля побік миски.

З клубу з Коцоурком пішли: його син Ян, поліцай Леопольд Плашил (мав штатний пістоль), завзятий привладник Ян Говорка (заскочив по пістоль додому), Ярослав Трка і Станіслав Мотейл.

Коли на порозі кухні з'явилися Мотейл і Трка, українці вже тримали зброю впоготів. Хазяйка заторохтіла: «Та то ж наші родичі! Та не бійтеся!» Залетіли Говорка з Плашилом, і Говорка вистрелив. Пістоль затнувся. Вистрелив і той повстанець, в якого пістоль лежав побік миски. Не поцілів Мотейла. Але його самого поцілів Плашил. Усі гуртом навалилися на двох українців, силкуючись їх обеззброїти. Один виборсався й кинувся з кухні, другий – за ним. Плашил вистрелив навздогін – поранив у голову.

Побігли з села різно. Поранений на південь, на Глибоку-над-Влтавою, а його товариш – на захід, на Нетолиці. На хуторі Петрів Двір йому дали поїсти, та щойно пішов, завідомили поліцію, яка й захопила його в Житній.

Пораненого – а був він напівживий – військово-поліційна стежа витягла з копиці в лісі «Стара Обора». Убитого Плашилом повстанця поховали в Олешнику поряд з Білою капличкою. Старі люди нарікали: «Хай хто він був, а була то християнська душа й спочивати мусить на цвинтарі...».

Прив'язка. *Олешник (Olešník) – село за вісім кілометрів на північний захід від Глибокої-над-Влтавою. Житна (Žitná) лежить у Прахатицькому повіті за три кілометри на південний схід від Грахолусок. «Стара Обора» (Stará Obora) – ліс на лівому березі Влтави, північніше Глибокої-над-Влтавою, площа якого – 1 510 га.*

• • •

Згодом – ані спотичок, ані боїв, ані перестрілок, і чехословацька влада винесла постанову, згідно з якою боротьба з «націоналістичними бандами» ставала обов'язком самої тільки поліції.

На часі було підводити ризику.

За чехословацькою статистикою, в боях з сотнями УПА взяло участь 6 087 військовиків, 5 623 поліцаї, 3 700 партизанів; бойові втрати – двадцять п'ять осіб, небойові – двадцять.

У повстанців: вбито – 59, поранено – 39, здало зброю – 29; на Захід пробилося бійців: з сотні Бродича – сорок вісім, з сотні Громенка – тридцять шість, з сотні Бурлаки – троє.

До відома. За тих, що «здали зброю», статистики вважали й тих бійців, які через поранення або недугу не мали іншої ради і знаходили прихисток у добрих людей.

Петро-Йосип Потічний – зв'язковий Михайла Дуди-Громенка.

Відомо, що в Чехословаччині жив під чужим прізвищем старшина УПА на псевдо Залізник¹⁰, який також був змушений «здати зброю».

У військово-аналітичному звіті слідчої комісії мовиться, що сімдесят відсотків населення схвалювало нагінки на вояків УПА, та все ж таки і той звіт не годен заперечити, що добрих людей з-поміж чехів та словаків було чимало. Надто в повітах Гавлічкобродському, Каплицькому, Полічському, Чеськокрумловському, людність яких ставала до помочі українцям й ніколи їх не виказувала. Причини такої «злочинної» поведінки слідчі вбачали в необізнаності поспільства з тим, що українці не лицарі свободи, а звичайні бандити.

Бандити, а ні в кого й нічого не взяли силом, бандити, а жодної чешки чи словачки – се визнала й слідча комісія – ніхто з них і пальцем не зачепив.

Комісія твердила, що сотня Бурлаки завдала збитків Чехословаччині на 750 тисяч крон, а сотня Громенка – на вісімдесят тисяч. Обрахували й сукупні витрати. Вийшло – сімдесят п'ять мільйонів крон. Грубі гроші, але – перемога!

Зухвалим – медалі «За хоробрість», зважливим – «За відвагу», а найсміливішим – «Воєнні хрести». Письменник Едуард Фікер увічнив їхні подвиги в епопеї «Операція Б», а режисер Йозеф Мах – у фільмі з такою самою назвою.

Фільм і ниньки нема-нема та й покаже чеська телевізія, а частина чеських істориків – утім, як і частина чеської спільноти – й досі певна, що вліті 1947-го Чехословаччині істотно загрожували «українські зарізяки».

Суть кіношної агітки, яка спирається на злочинні московсько-большевицькі міти, мало хто зглибив так, як письменник Ян Бенеш. Він узивав підлою брехнею те, що українців, які вимикалися з советської пастки, Фікер з Махом відмалювали посіпаками – згідно з мітом уже чисто чехословацьким – капіталістичних, католицьких, націоналістичних та інших вигаданих чехословацькими большевиками заколотників.

До відомо. З початком советської окупації колишній політичний в'язень Ян Бенеш (1936–2007) утік до США. Викладав у Військовому інституті іноземних мов, у Гарвардському університеті, в Інституті міжнародних відносин. По листопаді 1989-го, вернувши на батьківщину, посвятився публіцистичній діяльності. У багатьох статтях викривав засміля колишніх большевиків у владних ешелонах гавеловської та погавеловської Чехії. Упевнившись, що силпе піском проти вітру, вчинив самогубство.

Вітер лихих мітів віє й понині. Ось свіжі спомини колишнього «тепличанина»...

Самовидець. Бандерівці вигубили тисячі поляків і євреїв, тисячі безневинних українців та комуністичних активістів і, вписавшись в дивізію SS-Галичина, стали німецько-фашистськими поплентачами. На Захід ішли по трупах: в боях з тими бандитами полягли десятки чехів та словаків. Вигнали ми їх, і країна зітхнула з полегкістю. *Йозеф Тошенов'ян.*

• • •

До відома. В Україну, на Болахівщину, Михайло Дуда-Громенко повернувся тридцять першого травня 1950-го, вистрибнувши з літака англійської МІ-6¹¹. Мав налагодити зв'язок Закордонних Частин ОУН з Головною Командою УПА. Приземляючись, уломив ногу. Поза місяць з поміччю болахівських селян ховався по криївках. Сьомого липня, коли останню його криївку оточили емгебісти, застрелився.

• • •

Від автора. Перепрошую живих і неживих громенківців, бродичан і бурлаківців, що мало згадав за їхні славні чини, але моїм завданням було показати тільки й тільки те, як їх, громенківців, бродичан і бурлаківців нищило і не змогло знищити величезне чехословацьке військо.

Долі тих, що вихопились на волю з-під советського батога, склалися по-різному й на різних континентах: обидві – Південна й Північна – Америки, Австралія, Європа... Та ніхто з них не загубився на тернистих життєвих шляхах, ніхто не втратив віри в Україну. Доля майже кожного мала те чи те спільне з долями Тараса Бурого-Буркуна, Богдана Гука-Вира або Петра-Йосипа Потічного-Воробчика.

Тарас Бурий (1926-2011) від травня 1949-го мешкав у Філадельфії (Пенсільванія, США). Згодом переїхав до Клівленду, де вивчився на інженера. Був секретарем Управи Товариства Вояків УПА. Богдан Гук (1922-1981) закінчив німецький університет (м. Ерланген) і став лікарем, але не в Німеччині, а в США, на Фльоріді. Жив у місті Бей-Пайнс. Скільки жив, стільки і співпрацював активно з редакцією «Літопису УПА».

Набагато раніше потрапив до Сполучених Штатів Америки Петро-Йосип Потічний (1930), а тож і встиг на Корейську війну. Служив на військових кораблях й підводних човнах. Був поранений. По війні закінчив Колумбійський університет. Історик. Професор Мак-Мастерського університету (Канада). У 2009-му, якщо не помиляюся, відвідав Чехію. Мав зустріч і з письменником Яном Куксом, чийого батька було поранено в бою з українськими повстанцями. Сливовиця, кава... Словом, поговорили від серця до серця, але так і не зговорилися. «Пан професор, – заявив Кукс, – не схотів визнати своєї вини».

Прага.

ПРИМІТКИ

1 Ян Масарик (чеськ. Jan Masaryk, 1886–1948) – чехословацький політик та дипломат, син першого президента Чехословаччини Томаша Г. Масарика. Після

- большевицького – в лютому 1948-го – перевороту Яна Масарика було вбито советськими агентами.
- 2Роман Сушко (1894–1944) – український військовий та політичний діяч, полковник Січових Стрільців, співзасновник ОУН, командир «Українського легіону», який на боці німецьких військ брав участь у німецько-польській війні (1939).
- 3Національні комітети – органи місцевого самоврядування в Чехословаччині (1945–1990).
- 4Уривки з денників та споминів самовидців не є цитати, а – стилістично відредагований та адаптований текст.
- 5StB (Státní bezpečnost) – чехословацька політична поліція. Від 1945-го аж до 1990-го була одним з головних інструментів комуністичного терору.
- 6Пепіки – зневажлива назва чехів. Походить від поширеного ім'я Йозеф (здрібнено: Пепик).
- 6Німецька Люпча (чеськ. Německá Lupač) – тепер Партизанська Люпча (чеськ. Partizánská Lupač).
- 8Любомир Бахталовський-Зенко – один із провідних діячів ОУН-УПА на Закерзонні. Перед походом на Захід був начальником Підстаршинської школи ім. полковника Коника, в якій навчалися повстанці з тактичних відтинків «Батурин» і «Лемко», а також бойовики Служби Безпеки.
- 9У фільмі «Операція Б» Ольгу Ханас-Офелію грала відома чеська артистка Власта Храмоштова (чеськ. Vlasta Chramostová).
- 10Не плутати з Михайлом Озимком-Залізником, чотовим сотні Громенка.
- 11MI-6 (Military Intelligence Section 6) – зовнішня розвідка Великої Британії. По Другій світовій війні MI-6 спомогала Організацію Українських Націоналістів (бандерівців).

СПИСОК ОСНОВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЧЕСЬКА І СЛОВАЦЬКА

- Brandejs, Michal. Účast StB na akci «B»: banderovci v Čechách a na Moravě. Univerzita Pardubice (fakulta filozofická), 2008.
- Fiala, Ján. Zpráva o akci B. – Praha: Vyšehrad, 1994.
- Chňoupek, Bohuš. Banderovci. – Bratislava: Smena, 1989.
- Jurman, Hyněk. Stíny v nás. – Žďár: Unipres, 2006.
- Kalous, Jaromír; Žáček, Rudolf. Střetnutí s banderovci na Morávce. – Čtvrtletník Těšínsko, č. 1, 1990.
- Kaučský, František; Vandůrek, Ladislav. Ve znamení trojzubce. – Praha: Naše vojsko, 1965.
- Kouba, Adam. Akce «B»: postup a propaganda proti banderovským «sotním» v ČR v letech 1946-1947 se zaměřením na západní Čechy. – Plzeň: Západočeská univerzita (pedagogická fakulta), 2012.
- Kux, Jan. Byl jsem mladý, říká ten, co snad střílel po mém otci. – Hodonínský deník, 30. 12. 2009.
- Mlynárik, Ján. Osud banderovců a tragédie řeckokatolické církve. – Praha: Libri, 2005.

Syrný, Marek. Za svobodnou Ukrajinu: banderovci na území Československa. – Dějiny a současnost, č. 11, 2006.

Syrůček, Milan. Banderovci – hrdinové, nebo bandité? Praha: EPOCH, 2009.

Šmigel', Michal. Banderovci na Slovensku (1945 – 1947). – Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2007.

Tošenovjan, Josef. Akce B dopadla dobře: republika si oddechla. – Haló noviny, 8. 06. 2015.

Zemanová, Tereza. Pronikání banderovců do Československa v letech 1945–1948. – Brno: Masarykova univerzita, 2007.

УКРАЇНСЬКА

Бурий-Буркун, Тарас. Денник відділу УПА під командою «Бурлаки» (В. Щигельського). Літопис УПА, т. 13.

В'ятрович, Володимир. Сотенний «Бурлака». – Львів: Літопис, 2000.

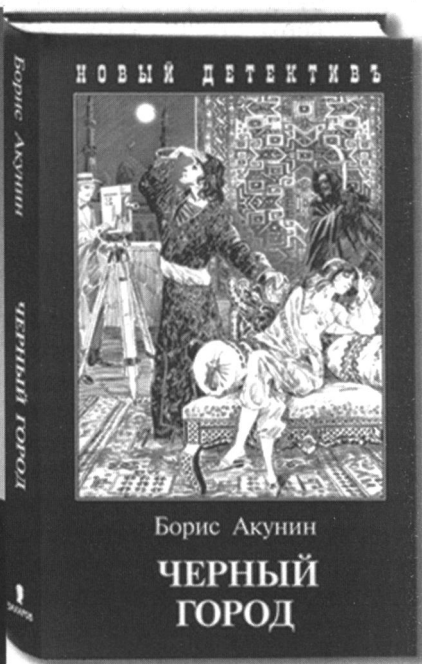
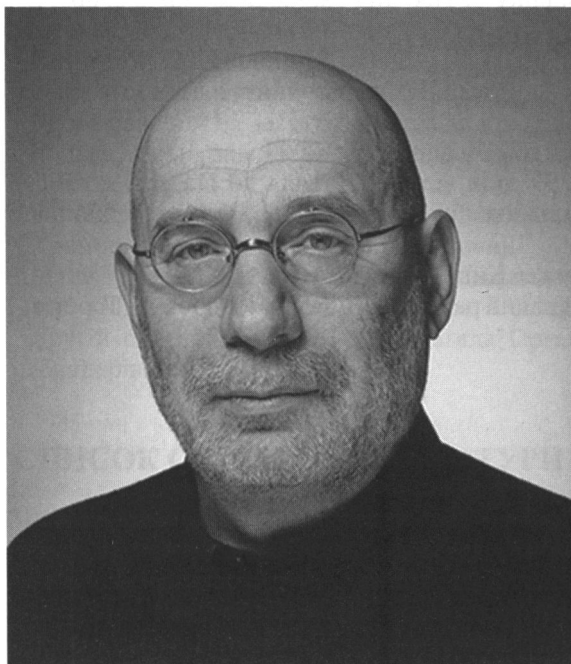
В'ятрович, Володимир. Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Торонто–Львів: Літопис УПА, 2001.

Громенко, Михайло. У Великому рейді. – Львів: Атлас, 2000.

Залізник, Михайло. Рейд УПА: за 99 днів від Перемишля до Пассава. – «Вісти комбатанта»: інтернет-версія квартальника Об'єднання був. Вояків українців в Америці, 13. 12. 2015.

Потічний, Петро Йосиф. Моя дорога. – Київ: Фрески, 2014.

Потічний, Петро-Йосиф. Пропагандивний рейд УПА в Західну Європу. – Торонто–Львів: Літопис УПА, 2014.

«Чорне Місто — це образ з дитячої казки-страшилки. А взагалі-то я людина міська і Велике Місто дуже люблю. Це моє природне середовище проживання. Воно тим і цікаве, що може стати для тебе чим завгодно — хоч кінським блювотинням, хоч сходами в рай. Воно відкриває багато шляхів і масу можливостей. А хіба не цим параметром — широтою вибору — визначається якість життя? У Києві я ніколи не був, але, як то кажуть, чув багато хорошого. Я хотів би подивитися на ваше чудове місто, але не впевнений, що зараз слушний час для туристичного візиту».

(Читайте ексклюзивне інтерв'ю Ю.Мікутенка з Борисом Акуніним, членом Міжнародної ради «Всесвіт»).

БОРИС АКУНІН: Правильне місто має бути доброзичливим до чужих і сповненим прихованих смислів для своїх

**Ексклюзивне інтерв'ю члена Міжнародної ради журналу «Всесвіт»
Бориса Акуніна для журналів «Всесвіт» (www.vsesvit-journal.com)
та InCity Journal (Літо 2016)
(www.incityjournal.com).**

**Розмовляв Юрій Микитенко,
шеф-редактор і президент журналу «Всесвіт»**

Цього письменника немає потреби ґрунтовно представляти: його знають десятки мільйонів читачів у всьому світі. Григорій Чхартішвілі (нар. 20 травня 1956 р. у Грузії), відомий під псевдонімами Борис Акунін, Анатолій Бруснікін, Анна Борисова, — він автор близько 50 романів і повістей, багатотомної «Історії Російської держави». Найпопулярніші з його творів належать до серії про пригоди детектива Ераста Фандоріна та його помічника японця Маси, а також про кримінальні розслідування черниці Пелагії. За його романами знято художні фільми «Азazelь», «Турецький гамбіт», «Статський радник», «Пелагія та білий бульдог», «Шпигун», а роман «Декоратор» буде екранізовано 2017 року. Дедалі частіше книги письменника перекладаються українською. Григорій Чхартішвілі — перекладач вельми серйозних творів японської та американської літератури: Місіми Юкіо, Кобо Абе, Кендзі Мураями, Малькольма Бредбері, Пітера Устінова та ін. 2012 року письменник представив свій перший «серйозний» роман «Арістономія», який здобув високу оцінку читачів і критики. Чимало років він пропрацював заступником головного редактора дружнього нам журналу «Иностранная литература». Дотримується демократичних поглядів і загальноєвропейських цінностей відкритого правового суспільства, де людська гідність і свобода — понад усе; вважається яскравим представником антитутінської опозиції, щирим другом України. Останнім часом дедалі частіше змушений подовгу жити у Франції та Британії, хоча щиро закоханий у свою рідну Москву.

Ю.М. Григорію Шалвовичу, що для Вас означає поняття «патріотизм»? Не словникове значення, а внутрішнє відчуття. Як його розуміє Ваш прославлений герой Ераст Петрович Фандорін? Яке місце в цьому понятті рідної мови, релігії та горезвісних «духовних скреп»?

Б.А. Патріотизм — це дієва любов до батьківщини, яка спонукає зробити батьківщину кращою. А не словоблуддя і не ненависть до інших країн, які іноді (часто) видають за патріотизм. Мабуть, це все.

Ю.М. Чи вважаєте Ви за можливе для держави захищати мову шляхом ухвалення законів, наприклад, про надання процентної квоти в мас-медіа — в радіо- і телевізійному

мовленні, кінопрокаті, книжковій індустрії тощо? Звісно, в країнах, де є загроза мові, яку захищають. Наприклад, як це робить Франція, а тепер і Україна.

Б.А. У Франції швидше можливі акції щодо захисту малих мов — бретонської, каталонської, баскської, які потрібно зберігати, а державну мову там законодавчо охороняти нема чого. Щоправда, французи нарікають на засилля англійської — та, думаю, дарма. Це дуже заважає французькій молоді робити кар'єру в глобалізованому світі. Німці, скандинави, голландці знають англійську набагато краще і конкурентно виграють. А про українську законотворчу ініціативу давайте я з ввічливості (це ж не моя країна) промовчу.

Ю.М. Григорію Шалвовичу, в романі «Чорне місто» з циклу про пригоди знаменитого сищика Ераста Фандоріна, місто Баку постає фактично як Місто з великої літери. Як Місто формоутворювальне, що формує склад і характер людини, її психіку і психологію, її позитивні та негативні риси. Це щось більше, ніж місто як осередок людей, це місто-Кронос, що поглинає своїх дітей. Чи правильне моє відчуття? І ще. Ваш герой намагається за допомогою японської мови та неприхованої іронії розшифрувати його назву, що складається з двох складів — БА-КУ. То в нього виходить, вибачте, «Кінське блювотиння», то «Втеча від відьом», то «Завіса»? Чи можна застосувати таку японську лінгвістичну комбінаторику до мого рідного Києва?

Б.А. Чорне Місто — це образ з дитячої казки-страшилки. А взагалі-то я людина міська і Велике Місто дуже люблю. Це моє природне середовище проживання. Воно тим і цікаве, що може стати для тебе чим завгодно — хоч кінським блювотинням, хоч сходами в рай. Воно відкриває багато шляхів і масу можливостей. А хіба не цим параметром — широтою вибору — визначається якість життя?

У Києві я ніколи не був, але, як то кажуть, чув багато хорошого. Я хотів би подивитися на ваше чудове місто, але не впевнений, що зараз слушний час для туристичного візиту. Наші країни перебувають у стані неоголошеної війни, і від цього факту нікуди не дітися.

Ю.М. У Вашому останньому романі про пригоди Ераста Фандоріна «Планета вода», Ваше Місто зростає до планетарних масштабів, сам Ваш текст уже сприймається як фантастичний утопічний твір. Це одне з тих незримих міст — як у Італо Кальвіно, чи, може, вулик — як у бразильця Алузіо Азаведом? Безумовно, як на мене, прочитується в цьому романі і орвелівській інтертекст.

Б.А. Книга «Планета Вода» вся швидше про водну стихію. Про Море Майбутнього, про Річку Забуття і про Річку Історії. А Місто там знаменне повною своєю відсутністю, рідкісною в моїх книжках.

Ю.М. Запитання про комфортне у Вашому розумінні місто. Як Ви бачите, відчуваєте таке місто — вулиці, будинки, людей, стосунки між людьми, архітектуру, події, зручності, символіку, традиції, публічний простір і водні ресурси, транспорт, кафе і ресторани, розваги тощо? Що у Вашому розумінні є комфортним способом проживання — приватний будинок за містом (чи в місті?), квартира, зручний кондомініум (у тому ж Парижі, Лондоні чи Москві)? Це невелике місто десь у Сицилії, Бретані чи Ессексі? Можливо, це село десь у Приволжі, але облаштоване цивілізованим чином на манер англійських сіл? Що таке сучасне цивілізоване проживання саме в селі — в російському-українському-англійському?

Б.А. Як я вже сказав, я — дитя мегаполісу. Мені подобається його енергетика, анонімність, культурний шар, акумуляція творчої сили. Правильне місто має бути доброзичливим до чужих і повним прихованих сутностей для своїх; безпечним і зручним; красивим і смачним; наповненим оазами свята. А якщо ні, то на біса воно треба?! Тоді вже краще жити на свіжому повітрі — в селі чи біля великої води.

Ю.М. Григорію Шалвовичу, образ створеного Вашою письменницькою уявою міста Заволзька з циклу романів про пригоди черниці Пелагії — це що? Ідилічна картинка з російської класики (Островський, Гончаров та ін.), Місто-мрія, Ваш варіант «Міста Сонця» чи це широка метафора, ілюзія? А може це таке собі місто-монстр, де на дні існує дещо не-ідилічне, приховане, темне, недружне (як у романтиків — англ. — *uncanny, unhomely*), що, в свою чергу, пов'язано з психоаналітичними моментами? А може це відгомін російських «темних віків», відголоски Орди, опричнини, палацових змов і вбивств, які відбувалися найчастіше в «провінції». Ви — автор фундаментальної багатотомної «Історії Російської держави» — глибоко вивчили це питання. І де в цій диспозиції Ваша рідна Москва і столичний у ті часи Санкт-Петербург? Чи не спроста симпатичний заволзький прокурор Бердичевський («світле породження міста Заволзька») гине саме в Петербурзі («темному породженні влади і хаосу») від руки урядового агента?

Б.А. Заволзьк — це моя мрія про ідеальну провінцію. Тому що моя країна — жорстко вертикальна держава, де столиця споконвіку висмоктує з провінції гроші, талант, волю. А справжня країна, яка нормально розвивається, сильна саме провінцією, живою тканиною саморозвитку життя. У моїй «Пелагії» (не серйозно, звісно) зображено таку лубкову російську ідилію — з високодуховним архієреєм-русаком, дисциплінованим німцем-губернатором і тямущим євреєм при губернаторі.

Ю.М. Як Ви ставитеся до так званого Безумовного базового доходу? Це коли держава зобов'язується виплачувати кожному громадянину енну суму грошей, що покривають основні, базові потреби людей — житло і харчування, одяг і екстрену медицину, комунікаційні потреби у вигляді комп'ютера тощо. І це кожній людині — починаючи з 18, 20 чи 21 року і до смерті. Ідея не нова, вона витає в Європі, починаючи з 18 століття — від Томаса Пейна. А тепер ідея втілюється в життя. Так, 5 червня 2016 року в Швейцарії відбувся референдум. Передбачалося, що щомісячна виплата становитиме 2 500 франків (близько 2 400 доларів), а дітям — 625 франків. Влада закликала голосувати «проти», і попереджала про відповідне збільшення податків, а ентузіасти говорили про додаткові можливості для розвитку особистості людини. Найнеймовірніше те, що лише 18% громадян проголосували «за». У кількох інших країнах, зокрема африканських, де намагалися впровадити програму, результати були позитивними: злочинність знизилася, відтоку робочої сили не відбулося, алкоголізм і наркоманія не збільшилися, навіть дещо скоротилися. Як Вам ідея такого собі маленького «комунізму», вирощеного в лоні капіталізму? До речі, незабаром програму ББД буде випробувано в деяких провінціях Канади, в Фінляндії та Нідерландах. Чи можливе щось схоже, скажімо, у Франції, яка близька Вам, чи в Росії?

Б.А. Ані Франція, ані, тим більше, Росія такої утопії не потягнуть. Але ідея мені подобається. Це чудово, якщо кожна людина отримуватиме достатньо грошей на життя, просто тому, що вона народилася на світ, і її країна цьому рада. Тоді не доведеться ходити на нецікаву роботу тільки для того, щоб прогодуватися. Колись так буде жити весь світ. Я сподіваюся.

Ю.М. Ваше ставлення до Смерті взагалі і до евтаназії зокрема?

Б.А. До першої — з дедалі меншим страхом. Очевидно, вікове. І потім, своїх людей по той бік стає дедалі більше — обживають простір, готують зустріч. Але я б ще пожив. Мені здається, що найцікавіше може виявитися перед завісою. А евтаназія... Що в ній поганого? Якщо, звісно, твої принципи та віра не перешкоджають.

Ю.М. Абстрагуючись від особистих обставин, яке з сучасних міст Європи і світу Ви особисто обрали б для комфортного постійного проживання? Чому?

Б.А. Лондон. Нині я саме в ньому і проводжу основний час. Тут ідеальна для мене пропорція раціональності та фрикуватості (чудернадськості — Ред.): добре працюється і влдночас не нудно. Але взагалі-то моє улюблене місто — Москва. Я дуже сподіваюся, що ще побачу її нормальною. І кращюю, ніж нормальною.

Ю.М. Під час Революції Гідності на київському Майдані, в нерівному бою з озброєними до зубів спецвйськами загинули 107 людей — борців за свободу і гідність України. Їх назвали Небесною сотнею. Це були люди різних національностей: першим загинув вірменин, другим — білорус... Відтоді й донині точаться жорсткі суперечки про те, як слід увічнити пам'ять цих героїв. Незалежно від Ваших особистих переконань, абстрагуючись від обставин і суворих духовних скреп, як би Ви запропонували увічнити пам'ять загиблих на Майдані? Що це має бути? Пам'ятник, якась алея слави, особливий віртуальний простір, 3D-інсталяція, якась споруда, якийсь новий обряд, ритуал, вічний вогонь? Що підказує Вам величезний творчий досвід, ерудиція, заостре-не почуття людської гідності, глибоке знання історії та письменницьке розуміння душ людських?

Б.А. Не знаю... Сайт з персональною сторінкою про кожного? А в реальному просторі — таблиці з іменами і обов'язково обличчями. Прямо там, де люди загинули. Нехай вони і перехожі дивляться одне на одного.

Ю.М. Чи не виникало у Вас спокуси написати про пригоди Ераста Фандоріна на українському, скажімо так, матеріалі — про загадкове вбивство Столипіна у Київському Оперному театрі, наприклад, про справу Бейліса тощо?

Б.А. Я ж не бував у Києві, я його не знаю, не відчуваю. Взагалі-то мене цікавить історія України не фандорінського часу, а сімнадцятого століття. Може, й напишу щонебудь. Але тоді доведеться досліджувати локації. Один раз я це вже робив — для роману «Арістономія» об'їздив околиці Львова.

Ю.М. Чи мають позитивні перспективи (пост)індустріальні промислові міста? Як їх перетворити — щоб не постраждала ні економіка, ні індустрія, але людям стало комфортно жити й дихати в них? Як Ви взагалі ставитесь до мегаполісів? Це неминуче? Ваше бачення мегаполісів песимістичне, чи є промінчик світла?

Б.А. Про мегаполіси я вже говорив, я їх люблю. А що стосується індустріальних міст, то і виробництва цілком можуть бути красивими, екологічними, людяними, навіть веселими. Для цього просто потрібно витратити енну кількість грошей і креативності.

Ю.М. Наш легендарний журнал іноземної літератури «Всесвіт», заснований 1925 року, переживає не найкращі часи. Ваша рідна «Иностранка» так само — має наклад плюс-мінус 2 500 примірників. Це на 140-мільйонну Росію і багатомільйонні російськомовні країни-сателіти. «Всесвіт» — з його накладом плюс-мінус 1 300 екземплярів на 42-мільйонну Україну без сусідніх країн — має порівняно кращу пропорцію, але все одно це мало, занадто мало! Фінансове питання — це перше. Де взяти гроші? Друге — головне! — невже це реальна кількість людей, готових і охочих читати добротну іноземну літературу? Що відбувається і що робити? Чи варто взагалі нашим журналам виживати? Може, краще пірнути з головою в Мережу і припинити борсатися в надії збити з молока масло?

Б.А. Думаю, тут є два шляхи. Легкий, японський: стати частиною великого видавничого концерну, який використовує журнал не для прибутку, а для обкатки нових імен та ідей, для піару, для престижу. І шлях важкий, незалежний: залишити в штаті двох співробітників, відмовитися від паперового варіанта і зробити журнал центром щоденної інтернет-творчості — з проведенням конкурсів, літературних ігор, форумів, дискусій, популярних колонок. Прибуток отримувати за рахунок реклами і абонування

в електронному книжковому клубі-магазині. У старовинному ж форматі щомісячні часописи, я думаю, приречені.

Ю.М. Григорію Шалвовичу, пройшов тиждень після BREXITа, як назвали вихід Британії з Європейського Союзу. Референдум визначив, що 52% підданих Її Величності майбутнє своєї країни бачать у незалежному від ЄС політичному стані. Які причини цієї події, і які її можливі наслідки для Британії, Європи, всього існуючого світоустрою та російсько-британських відносин. Ваше особисте ставлення до виходу Британії з ЄС, чи стане краще «простим» людям і країні?

Б.А. Ця подія сама по собі сумна, але вона матиме ще більш сумні наслідки для всього світу.

Мені тепер здається, що все це ланки якогось загального процесу — і те, що сталося з Росією 2014 року; і те, що зараз сталося у Британії; і те, що, мабуть, станеться в листопаді в Америці, якщо переможе Трамп; і майже неминучий розпад єдиної Європи. Я вірю в прогрес людства, але це рух, на жаль, нелінійний. Після прориву вперед зазвичай відбувається відкат назад. З кінця 1980-х років світова цивілізація почала розвиватися дуже швидко, свідомість людей за такою кількістю новацій не встигає. Тепер, мабуть, починається таке собі відповзання назад. Дуже хотів би помилитися, але схоже на те.

Дистанція відступу, звісно, залежить від цивілізаційного рівня кожної країни. Росія — з її слабкими традиціями демократії та непризвичасним до «дорослої» поведінки населенням — скотилась у диктатуру. У країнах Східної Європи — Угорщині, Польщі, Чехії — реверс в архаїку менш радикальний, але теж дуже помітний. Але й Західна Європа, найбільший авангард цивілізації, теж ностальгує по вчорашньому дню, вона поки не готова жити без кордонів. Боюся, що британці з їх одвічною «острівною» свідомістю тут тільки перший крок.

Тож нікому від BREXITа краще не стане — ні простим людям, ні непростим.

Ю.М. Щиро дякую Вам за це цікаве інтерв'ю та дозвіл на вільне використання матеріалів Вашого «Живого журналу».

ОКТАВІО ПАС
ПЕРВІСНИЙ ПОГЛЯД
(Octavio Paz, La Mirada Anterior)

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО
«УЧЕННЯ ДОНА ХУАНА»
КАРЛОСА КАСТАНЕДИ

Есеї

З іспанської переклав та склав примітки Олександр Цівун

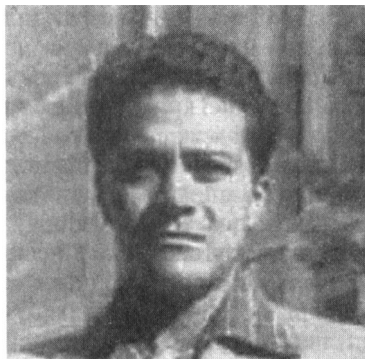
Про Октавіо Паса.

(Ісп. Octavio Paz; 31 березня 1914, Мехіко – 19 квітня 1998, Мехіко) – мексиканський поет, есеїст-культуролог, перекладач, політичний публіцист, лауреат Нобелівської премії з літератури (1990).

Дебютував книжкою віршів «Дикий місяць» (1933), брав участь в антифашистському письменницькому конгресі в Валенсії (1937), був на фронтах громадянської війни в Іспанії. Опублікував збірку віршів «Вони не пройдуть!» (1936), був близький до французьких сюрреалістів. У 1944–1945 жив у США, згодом – на дипломатичній службі у Франції та Індії, викладав у Європі та Америці. З кінця

1940-х порвав з лівими силами, опублікував в Аргентині матеріали про сталінські табори, що йому закидалося з боку комуністичної і ліворадикальної преси (в тому числі – Жана-Поля Сартра). Світову популярність здобула перша книга його прози – збірка есе про національну історію та Мексиканський характер «Лабіринт самотності» (1950). Вірші Паса позначені сюрреалістичною образністю, духом словесного експерименту, синтезом архаїки Сходу та Латинської Америки з новітніми культурними традиціями. Найяскравіші вірші увійшли до книги вибраного «Вогонь наш насущний» (1989), що склала 11-й і 12-й томи зібрання його творів. Автор монографій про мексиканську поетесу Хуані де ла Крус, про Клода Леві-Строса, Марселя Дюшана. Перекладав вірші Басьо, Фернандо Пессоа, Гійома Аполлінера, Вільяма Карлоса Вільямса, поетів Швеції та ін. Видавав часописи «Тальєр», «Плураль», з 1976 року й до кінця життя очолював часопис «Вуельта» («Поворот»). Всесвітнє визнання принесли йому кілька десятків філософських есеїв, один з яких ми пропонуємо нашим читачам.

Один з найвідоміших есеїв Октавіо Паса, лауреата Нобелівської премії з літератури, написаний ним як передмова до першого іспаномовного видання «Учення дона Хуана» (1973) Карлоса Кастанеди. Ця передмова отримала високу оцінку автора, про що він неодноразово згадував у своїх інтерв'ю.

Про Карлоса Кастанеду.

(Ісп. *Carlos César Salvador Araña Castañeda*; *25 грудня 1925 – †27 квітня 1998) – американець перуанського походження, антрополог (доктор філософії з антропології) і письменник, етнограф, мислитель езотеричної орієнтації, містик, автор 12 книг-бестселерів, присвячених шаманізму і викладу незвичного для західної людини світогляду. Сам Кастанеда користувався терміном «магія», однак, за його словами, це поняття не повністю передає суть учення, заснованого на традиціях древніх і нових «видячих» чи «видців» (від англ. – «seers»).

Починаючи з «Вчення Дона Хуана» в 1968 році, Кастанеда написав низку книг, які описують свою підготовку до магічного переходу. Книги, написані від першої особи, розповідають про отриманий досвід під опікою «людини знання» на ім'я дон Хуан Матус. Його 12 книг було продано накладом у понад 8 мільйонів примірників 17 мовами.

З 1973 року Кастанеда зник із поля зору громадськості для подальшої роботи над своїм внутрішнім розвитком («Вікіпедія»).

Кілька років тому Анрі Мішо¹ сказав мені: «Я починав публікувати свої вірші з мізерних накладів. Перший тираж був якихось двісті примірників. Потім він збільшився до двох тисяч, а тепер досяг уже двадцяти тисяч. Тиждень тому я отримав від одного видавництва пропозицію надрукувати збірку моїх книг стотисячним тиражем. Я відмовився: я хочу знов повернутися до моїх початкових двохсот примірників».

Важко не погодитись з Мішо: ліпше бути зовсім незнаним, аніж малознаним. Надмірне світло і надмірна темрява однаково заважають бачити. Крім того, будь-який твір має зберігати свою таємницю. Певно, широкий розголос і відомість не розвіюють таємниці, і Гомер буде тим самим Гомером після тисяч років і тисяч видань. Вони не розкривають загадок твору, а лише нівелюють і заяжують їх: з Прометея роблять блазенське шоу, з Ісуса Христа – зірку мюзик-холу, «Фрейліни»² стають об'єктом тупого обожнювання, а книжки Маркса перетворюються на водночас священні й ніким не читані речі (у комуністичних країнах ніхто їх не читає, але всі марно й безглуздо на них присягають). Зменшення значущості твору після того, як він стає загальним надбанням, – це один з етапів процесу, що його ми називаємо «споживання». Перетворивши твір на цукерку, читачі його буквально ковтають – без задоволення, поспіхом, раз у раз відволікаючись на щось інше.

¹ Henri Michaux (1899–1984) – французький поет і художник. Його твори часто асоціюють із сюрреалізмом, хоча формально він не належав до цієї течії. Практика поєднання тексту й малюнка характерна для книжок Мішо, що постали внаслідок експериментів з мескаліном. Окрім мескаліну Мішо експериментував з ЛСД та деякими іншими галюциногенними речовинами. У 1965 році йому присудили Велику національну премію з літератури, прийняти яку він відмовився (тут і далі зірочкою позначені примітки редактора перекладу).

² «Фрейліни» (ісп. *Las meninas*) – картина Дієго Веласкеса 1656 року. Ще одна назва – «Родина Філіпа IV». Це один із найзнаменитіших художніх творів у світі, що експонується в музеї Прадо в Мадриді.

Деякі відчайдушні кмітливіці протиставляють легкості сприйняття геть незрозумілі тексти. Самовбивчий засіб. Справжній захист твору полягає в подразненні і спокушанні уваги читача текстом, який можна читати багатьма різними способами. Як чудовий приклад цього можна навести «Поминки за Фіннеганом»; складність цієї книжки залежить не від недоступності, а від багатозначності її змісту: кожна фраза і кожне слово вміщує в собі цілий жмуток значень, жменю семантичного насіння, яке Джойс³ сіє в наші вуха з надією, що воно проросте в нашій голові. Іксіона перетворили на книжку; Іксіон і його рефлексії, флексії та флюксії – ціле плетиво думок й перестрибування з однієї на іншу.

Твір, який ми називаємо класичним, має властивість безупинного генерування нових змістів. Великі твори відтворюють самих себе у своїх читачах і в такий спосіб постійно змінюються. Зі здатності до самотворення виходить безліч різних значень, а з цього – велике розмаїття прочитань і тлумачень. Існує лише один спосіб читати останні новини, проте є багато різних способів прочитання Сервантеса. Періодика – це дітище літератури, і вона ж її пожирає: це мова, яка використовується і з використанням вичерпується, поки не скінчить свій шлях на смітнику; «Кіхот» – це мова, що в процесі її використання самовідтворюється і стає чимось інакшим. Це така собі двозначна прозорість: одне значення вказує на можливість існування інших значень.

Що міг би подумати Карлос Кастанеда про надзвичайну популярність своїх книжок? Ймовірно, просто низав би плечима: ще одна невизначеність у творі, який з моменту появи викликає збентеження та сумніви. У часописі «Тайм» декілька місяців тому опублікували розлоге інтерв'ю з Карлосом Кастанедою. Зізнаюся, що особа «таємничого Кастанеди» мене цікавить значно менше, ніж його книжки. Хто він – перуанець, бразилець чи чілієць – для мене це дуже посередня таємниця, якщо згадати всі ті загадки, з якими ми стикаємося в його творах⁴. Перша з них стосується власне їхньої природи і змісту: це антропологія чи художній вимисел? Хтось міг би сказати, що моє запитання пусте: чи це антропологічні праці, чи белетристика, значення те саме. Такий літературний твір уже являє собою етнографічний документ – до того ж документ, який має беззаперечну літературну цінність, що були змушені визнати навіть найзапекліші його критики. Приклад «Сумних Тропіків»⁵ (автобіографія антрополога й етнографічне свідoctво) відповідає на це запитання. Чи справді відповідає? Якщо книжки Кастанеди є художньою літературою, то вона дуже дивна: її тема – це поразка антропології та перемога магії; якщо ж це антропологічні праці, то їхня тема принаймні не може бути меншою, аніж відплата «об'єкта» антропології (мольфара) антропологові аж до його перетворення на чаклуна. Антиантропологія.

Недовіра багатьох антропологів до книжок Карлоса Кастанеди – це не лише професійні ревності чи фахова короткозорість. Це також природна упередженість щодо

³ Джеймс Августин Алоїзій Джойс (1882–1941) – ірландський письменник, якого вважають одним з найвпливовіших письменників у двадцятому столітті, перш за все завдяки монументальному романові «Улісс» (1922). Його перу також належить найбільш загадковий і багатоплановий твір «Поминки по Фіннегану» (1939).

⁴ Наразі вийшли друком три книжки: «Учення дона Хуана: Шлях знання індіанців які», University of California Press, 1968; «Окрема реальність: Подальші розмови з доном Хуаном», Simon and Schuster, 1970; «Подорож до Істлану: Уроки дона Хуана», Simon and Schuster, 1972 (примітка Октавіо Паса).

⁵ «Сумні тропіки» франц. *Tristes Tropiques* (1955) – мемуари французького антрополога й структураліста Кльода Леві-Строса (Claude Lévi-Strauss), що переважно присвячені спогадам про його роботу в Бразилії й насичені філософськими ідеями та роздумами на найрізноманітніші теми.

твору, який починається як етнографічна праця (галюциногенні рослини – пейот, гриби і дурман – у практиках і ритуалах якійського чаклунства), а вже через кілька сторінок трансформується в історію перетворення. Зміна позиції: «об'єкт» дослідження – дон Хуан, шаман які – обертається на суб'єкта, який вчить, а суб'єкт – Карлос Кастанеда, антрополог – перетворюється на об'єкт навчання та експериментів. Змінюється не лише позиція елементів, а й зв'язок між ними. Дуальність «об'єкт/суб'єкт» – суб'єкт, що знає, і об'єкт пізнання – тьмяніє, а натомість з'являється дуалізм «учитель/учень». Стосунки в ім'я науки перетворюються на зв'язок магічно-релігійного характеру. Спершу антрополог прагне *вивчати* іншого, а потім новопосвячений учень хоче *перетворитись* на іншого.

Це перетворення подвійне: антрополога – на мольфара й антропології – на інакше знання. Як розповідь про таке перетворення, книжки Кастанеди межують з етнографією, з одного боку, й феноменологією – з іншого, у них ідеться більше, ніж про релігію – про досвід, що я назвав би *інакшістю*⁶. Цей досвід виражається в магії, релігії та поезії, але не лише в них: з часів палеоліту до наших днів він являє собою серцевину життя чоловіків і жінок. Це визначальний складовий досвід людини, такий як робота або мовлення. Він охоплює і вміщує в собі усе розмаїття прожитого – від дитячих забавок до еротичних побачень, від знання про себе як про щось єдине у світі до усвідомлення себе частиною світу. Це відокремлення того «я», яким ми є (або гадаємо, що є), від інакшого «я», що ним ми також є і яке завжди відрізняється від нас. Від'єднання: поява: *дивовижний* досвід бути людиною.

Як руйнівна критика антропології, праця Кастанеди межує із супротивними засадами філософії та релігії. Філософії – бо після ґрунтовної критики реальності нам пропонують інакше знання, ненаукове й нелогічне; релігії – тому що це знання потребує внутрішньої трансформації посвяченого у його таємниці: перетворення. Це інакше знання відчиняє двері до інакшої реальності за умови, що неофіт також стане *іншим*.

Неясність значення проявляється в центрі усього, досвідчуваного Кастанедою. Його книжки – це хроніка перетворення, розповідь про духовне пробудження, і водночас вони є відкриттям наново й захистом знання, відкинутого й ігнорованого Заходом та сучасною наукою. Тема знання пов'язана з силою, а вони обоє – з метаморфозою: чоловік знання (мольфар) є чоловік сили (воїн), знання і сила – це ключі до зміни. Мольфар може бачити іншу реальність, бо дивиться інакшими очима – очима *іншого*.

Засоби для зміни внутрішньої природи – це деякі наркотичні речовини, які використовують американські індіанці. Розмаїття галюциногенних рослин, відомих ще доколумбовим спільнотам, вражає: від *яге* чи *аяуаски* в Південній Америці до пейоту мексиканського нагір'я і від грибів з гір Оахаки й Пуебло до дурману, який дон Хуан давав Кастанеді в першій книжці трилогії. Попри той факт, що іспанські місіонери знали (й осуджували) використання індіанцями галюциногенних речовин, сучасні антропологи донедавна взагалі не цікавилися цією темою.

Насправді, зазначає Майкл Дж. Гарнер⁷, «найвагоміші дослідження цього предмета належать не стільки антропологам, скільки фармакологам, таким як Левін, чи ботанікам, як

⁶ Пор. «Лук і ліра», Мексика, 1956, особливо «Коловоротіт знаків» (примітка Октавіо Паса).

⁷ Майкл Гарнер (народився 1929 р.) – відомий американський антрополог й освітній діяч, автор книжки «Шлях шамана: путівник до сили і цілительства» (The Way of the Shaman: A Guide to Power and Healing).

Шульц і Ватсон»⁸. Одна із заслуг Кастанеди полягає в переході від ботаніки й філософії до антропології. Кастанеда проник у закриту традицію, андеграундну спільноту, яка існує поряд, хоча й не перетинається, із сучасним мексиканським суспільством. Традиція, що зникає: вона належить мольфарам, спадкоємцям доколумбових жерців та шаманів.

Спільнота мексиканських мольфарів – це таємне товариство, що простягнулося в часі й просторі. У часі: це наше сьогодні, але коріння його практик, ритуалів і світорозуміння сягає доіспанського світу; у просторі: це розгалужене братство, що охоплює всю республіку і проникає аж до півдня Сполучених Штатів. Це синкретична традиція, як за практиками, так і за своїм поглядом на світ. Наприклад, дон Хуан використовує пейот, гриби і дурман, тоді як шамани Уатля, згідно із Мунном⁹, послуговуються винятково грибами. Невід’ємну частину уявлень дона Хуана про природу реальності й людини становить тема тварини-двійника, нагваля, що є однією з провідних у доколумбовому світосприйнятті місцевих індіанців поряд з ідеями християнського походження.

Однак мені не видається ризикованим стверджувати, що тут ідеться про синкретизм, в основі якого лежать переважно доколумбові практики. Погляд дона Хуана – це бачення переможеної і пригнобленої цивілізації – спершу християнськими місіонерами, а потім ідеологічними концепціями, що панували у Мексиканській Республіці – від лібералів ХІХ сторіччя до революціонерів ХХ. Цивілізації переможеної, але не підкореної. Ідеологічні концепції, через які ми вбиваємо і нас вбивають з часу здобуття незалежності, дуже молоді; тоді як погляди дона Хуана живлять і збагачують сприйняття та уяву індіанців упродовж тисячоліть.

Примітною (краще сказати: показовою) є відсутність мексиканських імен серед дослідників таємного, вкритого темрявою обличчя Мексики. Цю байдужість можна було б пояснити фаховою деформацією наших антропологів, жертв упереджених поглядів й апіорних суджень сциєнтистів¹⁰, що їх, до речі, поділяють далеко не всі їхні колеги з інших країн. На мою думку, це скоріше спричинене певним гальмуванням досліджень у цій сфері, зумовленим деякими історико-соціальними обставинами. Наші антропологи – прями спадкоємці місіонерів, так само як мольфари – це спадкоємці доіспанських жерців. Як і місіонери ХVІ сторіччя, мексиканські антропологи контактують з індіанськими спільнотами не для того, щоб їх вивчати, а для того, щоб їх змінити. Їхній підхід супротивний до ставлення Кастанеди. Місіонери хотіли поширити християнську спільноту на індіанців; наші антропологи хочуть інтегрувати їх у мексиканське

⁸ «Галюциногени і шаманізм», за редакцією Майкла Дж. Гарнера, Oxford University Press. Серед статей, що містяться в цій книзі, дві особливо привернули мою увагу: одна написана Генрі Мунном і розповідає про використання грибів масатекськими шаманами, а інша стаття належить перу Гарнера, у ній ідеться про досі ігноровану важливість галюциногенів – дурману, мандрагори й беладони – у чаклунстві епохи середньовіччя й ренесансу. Мунн висуває захопливу гіпотезу: гриби активують мовленнєві і поетичні здібності шамана. Що ж стосується чаклунства на Заході, необхідно перечитати, в світлі дослідження Гарнера, деякі класичні твори, наприклад, перші розділи «Золотого Осла» (примітка Октавіо Паса).

⁹ Генрі Мунн (Henry Munn) – письменник і поет, який вивчав використання галюциногенних рослин в індіанців Конібо у східному Перу, а також у Масатеків у горах Оахаки. Твори Мунна про психоделіки, зокрема його есей «Гриби мови», мали вплив на великого прихильника галюциногенів Теренса Маккену, про що той пише у своїй книжці «Їжа богів». Його дружина Натівіада Естрада розмовляла мовою масатек і мешкала в муніципалітеті Уатля де Хіменес.

¹⁰ Сциєнтизм або саєнтизм (від лат. scientia – знання, наука) – концепція, згідно з якою у всіх сферах досліджень, включно з філософією та іншими гуманітарними науками, слід застосовувати методи природничих наук.

суспільство. Етноцентризм перших був релігійний, тоді як у других він прогресистський і націоналістичний. Цей останній істотно обмежує їхнє розуміння деяких способів життя.

Саагун¹¹ глибоко розумів релігію індіанців, навіть якщо вона була для нього чимось на кшталт мерзенного викруту, хитрощів диявола, бо він розглядав її з позицій християнства. Для місіонерів релігійні переконання й практики індіанців були чимось дуже серйозним, диявольськи серйозним. Для антропологів вони є щось хибне, помилкове – культурний продукт, який потрібно класифікувати й каталогізувати в цьому музеї рідкісних і потворних дивовиж, що його ми називаємо етнографією.

Ще однією перешкодою для правильного розуміння індіанського світу, як давнього, так і сучасного, є дивна суміш північноамериканського бігейвіоризму та вульгарного марксизму, яка домінує в мексиканських соціальних дослідженнях. Перший менш шкідливий; він обмежує картину, але не деформує її. Він має цінність як науковий метод, але не як філософія науки. Це очевидно в лінгвістичній сфері, єдиній з так званих суспільних наук, що насправді стала такою. Розвивати далі цю тему немає потреби: Чомські¹² вже сказав усе найважливіше.

Обмеження марксизму мають інший характер. Зведення магії лише до якоїсь ідеологічної надбудови може бути правильним з певного погляду. Але тільки коли йдеться про погляд занадто загальний, який не дозволяє нам побачити феномен у його конкретних рисах. Між антропологією та марксизмом існує велика відмінність. Перша – це наука або, точніше, вона хоче стати наукою; тому вона зацікавлена в описі кожного окремого феномена і не наслідиться без суттєвих застережень робити якісь широкі узагальнення. Ще немає таких законів антропології, як, наприклад, закони фізики. Марксизм не наука, а лише теорія науки та історії (точніше, історична теорія науки); тому він охоплює всі суспільні феномени універсальними історичними категоріями: примітивний комунізм, рабовласництво, феодалізм, капіталізм, соціалізм. Історична модель марксизму послідовна, прогресивна й унікальна; хочу сказати, кожне суспільство пройшло, проходить або має пройти через кожен з цих фаз історичного розвитку, від первісного до індустріального комунізму. Для марксизму існує лише одна історія, однакова для всіх. Це універсалізм, який не допускає розмаїття цивілізацій і зводить надзвичайну різноманітність суспільств лише до кількох форм економічної організації. Історичною моделлю Маркса було західне суспільство; марксизм – це етноцентризм, який просто не усвідомлює цього: неусвідомлений етноцентризм¹³.

Я вже описував у іншій своїй публікації властивість галюциногенних рослин давати досвід видінь (збірка есеїв «Змінний струм», Мехіко, 1967 рік). Недоречно знову повторювати написане в тій публікації, тож я обмежусь лише нагадуванням про те, що використання галюциногенів може прирівнюватись до аскетичних практик: це переважно фізичні та фізіологічні засоби для викликання духовного просвітлення. У сфері уяви вони рівнозначні тому, чим є аскетизм для відчуттів, а практики медитації – для розуму.

¹¹ Бернардіно де Саагун (Bernardino de Sahagún), 1499–1590, францисканський учений і літописець ацтекської етноісторії у «Флорентійському кодексі».

¹² Аврам Ноам Чомські (також транскрибується як Хомський, англ. Avram Noam Chomsky; р.н. 1928 – американський лінгвіст, філософ і політичний активіст, аналітик, літератор, професор мовознавства Массачусетського технологічного інституту, один із засновників сучасної лінгвістики та визначна постать в аналітичній філософії.

¹³ Звісно, на відміну від своїх учнів, Маркс не відзначався цілковитою нечутливістю до величезного розмаїття спільнот. Приклади: його зауваження щодо Індії та його ідеї (на жаль, ніколи не розвинені) про те, що він називав «азійським способом виробництва» (примітка Октавіо Паса).

Навряд чи є потреба казати, що для того, аби бути ефективним, використання галюциногенних речовин має бути впроваджене в систему бачення нашого світу повсякденності й іншого, потаємного світу – есхатологію, теологію й ритуал. Наркотики є частиною фізичної та духовної дисципліни, так само, як і аскетичні практики. Приборкання плоти християнським самітником співвідноситься зі стражданнями Христа і мучеників за його віру; вегетаріанство йогіна – з братерством усіх живих істот і таємницями карми; кружляння дервіша – з космічною спіраллю та розчиненням форм у його русі.

Дві протилежні, але збіжні форми непокори нормальній сексуальності: цнотливість християнського священика й еротичні ритуали послідовників тантри. В обох випадках ідеться про релігійні заперечення тваринної спадщини. У пейотній громаді уїчолів¹⁴ дотримуються суворіших заборон щодо статевих стосунків і вживання харчових продуктів, ніж обмеження, встановлені під час католицького Великого посту чи ісламського Рамадану. Кожна з цих практик є частиною символізму, що охоплює великий всесвіт і мікрокосм; кожна з них також має свою ритмічну циклічність, тобто вписана у сакральний календар. Кожна така практика – це видіння і таїнство, унікальна мить і ритуальне повторення.

Наркотики, аскетичні практики і вправи з медитації – це не мета, а лише засоби. Якщо засіб перетворюється на мету, то він стає руйнівним елементом. Як наслідок, замість внутрішнього звільнення дістаємо рабство, замість мудрості – божевілля, замість бачення – деградацію. Саме це й відбувалося протягом кількох останніх років. Галюциногенні засоби перетворилися на потенційно шкідливі, тому що були вирвані з контексту теології і ритуалу. Теологія дає їм сенс і трансцендентність; ритуал, завдяки чергуванню періодів утримання та вживання, мінімізує психічні та фізіологічні розлади. Сучасне використання галюциногенів – це осквернення давнього таїнства, так само як сучасна розпуста – це осквернення тіла. Галюциногени, між іншим, корисні лише на першому етапі посвячення. Щодо цього Кастанеда висловлюється дуже чітко й категорично: щойно тільки зруйнується сприйняття звичної реальності, щойно тільки бачення інакшої реальності перестане ображати наш чуття й наш розум, як одразу ж відпаде будь-яка потреба в наркотиках. Їхня функція подібна до мандали в тибетському буддизмі: вона є підтримкою медитації, що необхідна початківцеві, але не тому, хто вже втаємничений.

Дія галюциногенів подвійна: вони ставлять під сумнів звичну реальність і пропонують нам інакшу реальність. Світ, який ми бачимо, відчуваємо і мислимо, постає перед нами як щось перекручене і змінене до невпізнання; на його руїнах з'являється інший, ніколи не передбачуваний світ – жахливий чи прекрасний, але неодмінно фантастичний і приголомшливий. (Наркотики насилають нам райське блаженство або пресподницю як віддяку чи покарання, присудження яких визначається не в цьому світі, але яке, без сумніву, подібне до того, що описували містики всіх релігій). Бачення *інакшої* реальності постає на руїновищі цієї реальності. Руйнування реальності повсякденного життя – це результат того, що можна було б назвати почуттєвою критикою нашого світу. У сфері чуттів – це еквівалент раціональних сумнівів щодо реальності. Бачення інакшої реальності ґрунтується на глибинному скептицизмі, що змушує нас сумніватися у зв'язності, узгодженості, обґрунтованості й у самому існуванні цього світу, який ми

¹⁴ Уїчоль (Huichol) або Вісарітарі (Wixáritari) – корінні мексиканці, які живуть у горах Західного С'єрра-Мадре в мексиканських штатах Наяріт, Халіско, Сакатекас і Дуранго. Як і багато інших автохтонних американських груп, уїчолі традиційно використовували кактус пейот (hikuri) у релігійних ритуалах. Практики уїчолів максимально точно відображають доколумбові ритуали, що охоплюють співи, плачі й контактування з духами предків.

бачимо, чуємо, нюхаємо і якого торкаємося. Щоб бачити інакшу реальність, потрібно сумніватися в тій реальності, яку ми бачимо очима. Піррон¹⁵ – це голова всіх мистиків і шаманів.

Критику реальності цього світу й нашого «я» краще за всіх зробив Девід Г'юм¹⁶ два сторіччя тому: ми не можемо стверджувати нічого певного ні про об'єктивний світ, ні про суб'єкта, що на нього дивиться, за винятком того, що і те, й інше є продуктами миттєвих і непов'язаних один з одним сприйнятів, які поєднуються між собою за допомогою пам'яті та уяви. Наш світ – уявний, дарма що такими не є сприйняття, в яких він то проявляється, то зникає. Може видатися дещо сумнівним посилання на слова видатного критика релігії. Але це не так: «Коли я дивлюся на цей стіл і той комин, для мене не існує нічого, крім окремих сприйнятів, природа яких подібна до всіх інших сприйнятів... Коли я обертаю свою рефлексію на самого себе, я ніколи не можу сприймати цього себе без одного чи більшої кількості сприйнятів: так само я ніколи не можу сприймати нічого іншого, крім сприйнятів. Отже, саме їх набір і формує мене¹⁷. Дон Хуан, шаман які, не говорить щось дуже відмінне від цього: те, що ми називаємо реальністю – це лише «описи світу» (Кастанеда називає їх картинами світу, більше йдучи в цьому за Расселом і Вітгенштайном, ніж за своїм якийським учителем). Ці описи є не більш, а менш послідовні й інтенсивні, ніж пейотні видіння в деяких своїх найяскравіших моментах. Світ і «я»: жмуток перцепцій, сприйнятих (випущених?) іншим жмутком сприйнятів. Саме на цьому скептицизмі – вже не чуттєвому, а раціональному – будується те, що Г'юм називає світосприйняттям: наше уявлення про світ й особисту ідентичність і що дон Хуан називає поглядом воїна.

Скептицизм, якщо він узгоджується із самим собою, приречений на самозаперечення. Спочатку його критика руйнує нібито раціональні основи, на які спирається наша віра в існування світу й людини: те й інше – це погляди, переконання, позбавлені раціональної достовірності. Скептик використовує розум для того, щоб показати неспроможність цього ж таки розуму, його приховану хибність і ущербність. Негаймо після цього, рухаючись по колу, він повертається до самого себе й перевіряє власні міркування: якщо його критика справді була розумна, то вона має бути позначена власною невідповідністю. Хибність розуму, його непослідовність проявляються також у критиці самого розуму. Скептик має скласти руки і, щоб не суперечити самому собі ще раз, змиритися з тишею і нерухомістю. Якщо він хоче й далі жити й говорити, він повинен погодитись, безнадійно усміхаючись, із нераціональною обгрунтованістю своїх переконань.

Міркування Г'юма, навіть його критика нашого «я», подібуються у буддійського філософа II сторіччя Нагарджуни¹⁸. Проте коловий нігілізм Нагарджуни завершується не безнадійною усмішкою, а благоговійним твердженням. Індієць застосовує буддійську

¹⁵ Піррон з Еліди (грец. Πύρρων, близько 360 р. до н. е. – близько 270 р. до н. е.) – давньогрецький філософ, засновник філософської школи скептицизму.

¹⁶ Г'юм (1711–1776), у підсвітській літературі здебільшого відомий як Юм – шотландський філософ-емпірист, історик та економіст, діяч епохи Просвітництва, насамперед відомий своїми працями в галузі епістемології. Г'юма часто називають провідним неоскептиком вісімнадцятого сторіччя.

¹⁷ Трактат про людську природу (примітка Октавіо Паса).

¹⁸ Нага́рджуна Nāgārjuna – «срібний змій»; кит. 龍樹, Lóngshù Луншу; яп. 龍樹, Рю:дзю; кор. 용수, – видатний індійський мислитель (приблизно II–III століття), що розвинув ідею про «пустотність» дгарм; засновник буддійської школи Мадг'ямаки і провідна фігура в буддизмі Магаїани. Належить до 84 магасіддг буддизму.

критику реальності світу і нашого «я» – вони пусті, нереальні – до самого буддизму: це вчення також пусте й нереальне. Своєю чергою, критика, яка вказує на пустоту і нереальність вчення, також є пустою, нереальною. Якщо все пусте, то твердження «усе-пусте-включаючи-вчення-що-все-пусте» теж пусте. Нігілізм Нагарджуни розчиняється сам у собі й заново вводить по черзі (відносну) реальність світу і нашого «я», потім (також відносну) реальність учення, яке проголошує нереальність світу і нашого «я», і нарешті, реальність (так само відносну) критики вчення, яке проголошує нереальність світу і нашого «я». Основа буддизму з його мільйонами світів і мільйонами Буд та Бодгісатв у кожному з них – це безодня, в яку ми самі себе ніколи не скинемо. Ця безодня є відображенням, яке віддзеркалює нас самих.

Я не знаю, що подумали б дон Хуан і дон Хенаро про міркування Г'юма і Нагарджуни. Натомість я (майже) впевнений, що Карлос Кастанеда схвалив би їх, хоча й дещо нетерпляче. Він зацікавлений не в тому, щоб показати хисткість і необґрунтованість наших описів реальності – використовуваних як у повсякденному житті, так і у філософських системах – а в демонстрації слухності й обґрунтованості магічного погляду на світ. Погляду і практики: магія – це насамперед практика. Книжки Кастанеди, хоча й мають теоретичне підґрунтя – глибинний скептицизм – це розповідь про втаємнення, долучення до знання, в якому центральне місце посідає практика. Він розповідає не про те, що кажуть дон Хуан і дон Хенаро, а про те, що вони роблять. І що ж вони роблять? Дива. І ці дива, вони реальні чи ілюзорні? Усе залежить, сказав би дон Хуан східкува́то, що саме ви вважаєте реальним та ілюзорним. Можливо, це не протилежні терміни, і називане нами реальністю також є ілюзія. Дива не є ані реальні, ані ілюзорні – вони лише засоби для руйнування тієї реальності, яку ми бачимо. Раз у раз у дивах мимохіть проглядається гумор, неначе усе це посвячення було одним масштабним розіграшем. Кастанеда мусить сумніватися як у реальності повсякденного світу, яку заперечують усі ці дива, так і в реальності див, яку заперечує гумор. Діалектика дона Хуана походить не з роздумів, а з дій, але через це вона наділена не меншою силою, ніж парадокси Нагарджуни, Діогена або Чжуан-Цзи¹⁹.

Призначення гумору не відрізняється від призначення наркотиків, раціонального скептицизму і див – за допомогою всіх цих маніпуляцій мольфар прагне зламати повсякденний погляд на реальність, трансформувати наші сприйняття і відчуття, знищити наші надумані міркування, зруйнувати нашу впевненість – для того, щоб проявилася інакша реальність. В останньому розділі «Подорожі до Істлану»²⁰ Кастанеда бачить донна Хенаро, який плаває по підлозі кімнати дона Хуана, неначе в олімпійському басейні. Кастанеда не йме віри своїм очам, він не знає, чи став жертвою обману, чи ось-ось почне бачити. Звісно, тут нічого бачити.

Це є те, що дон Хуан називає: зупинити світ, припинити наші судження і думки про реальність. Покінчити з уявленням про «це» і «те», «так» і «ні», досягти того щасливого стану споглядальної неупередженості, якого прагнули всі мудреці.

¹⁹ Чжуан-цзи – (кит. 莊子, Мудрець Чжуан, або Чжуан Чжоу, 369–286 рр. до н. е.) – філософ епохи Змагань Царств, автор (принаймні заклав основу) однойменного даоського трактату «Чжуан-Цзи», або «Наньхуа чжень цзин» – «Істинний канон країни Південних Квітів».

²⁰ Ixtlan – мексиканський топонім ацтекського походження. В ацтекській вимові передається як «Іштлан», в іспанській – як «Істлан» або ж «Іхтлан». Іншими мовами слід передавати так само, як іспанською або ацтекською. Транслітерація через «ікс» (Ікстлан, Ікстлен) – неправильна.

Інакша реальність не є дивом: вона просто є. Світ повсякденного життя є світом нашого повсякденного життя – оце справжнє диво! Посвячення Кастанеди можна розглядати як повернення, скеровуване доном Хуаном і доном Хенаро – такими собі мандрованими Кіхотом і Санчо Пансою мольфарства, двома персонажами з пластикою героїв казок та легенд – антрополог повернувся назад тим самим шляхом. Повернення до себе, але не до того, що було, не в минуле: в сьогодні. Відновлення прямого, нічим не затьмареного погляду на світ – це момент нерухомості, в якому, здається, все зупинилося, час поставлено на паузу. Нерухомість, яка, без сумніву, лине – логічна неможливість, але неспростовна реальність для почуттів. Невидиме дозрівання миті, яка зароджується, квітне, в'яне й знову дає пагони. Зараз: перед розділенням на правду-чи-неправду, реальне-чи-ілюзорне, красиве-чи-потворне, добре-чи-погане. Усі ми колись дивилися на світ цим первісним поглядом, але з часом втратили секрет цього бачення.

Ми втратили силу, яка з'єднує того, хто дивиться, з тим, на що він дивиться. Антропология привела Кастанеду до чаклунства, а чаклунство відкрило йому цілісний погляд на світ, можливість споглядання інакшості у світі повсякденності. Мольфари не навчили його секретів безсмертя, не дали йому рецепта довічного щастя: вони просто повернули йому зір. Вони відчинили йому двері до інакшого життя. Але це інше життя – тут. Справді, «там» знаходиться «тут», інакша реальність перебуває в світі нашого повсякденного життя. У самому центрі цього світу повсякденності вона виблискує, неначе розбите скло серед пороху та сміття на задньому подвір'ї, викриття іншого світу. І яке викриття! Тут нічого бачити, нічого сказати: усе це натяк, таємний знак, ми перебуваємо в одному з куточків кімнати з луною, де все робить нам знаки і все мовчить та ховається. Ні, тут нічого сказати.

Одного разу Бертран Рассел мовив: «До виду людей входить і підвид злочинців». Ці слова можна було б переінакшити так: «до виду поетів не входить підвид антропологів, за деякими поодинокими винятками». Одним із таких винятків є Карлос Кастанеда.

Октавіо Пас

Кембридж, Массачусетс

15 вересня 1973 року

В наступному числі читайте!

«БЕЗМОВНЕ ЗНАННЯ» – це найменш відома книжка Карлоса Кастанеди, яку він написав й опублікував протягом одного тижня спеціально для учасників семінару, що проходив 20–25 липня 1996 року в Лос-Анджелесі. Англійською мовою книжка вийшла дуже обмеженим накладом у кількості примірників і у вільний продаж не надходила – її немає навіть у Бібліотеці Конгресу США. Читачі «Всесвіту» матимуть змогу ознайомитися із повним українським перекладом першої – теоретичної – частини цього твору Кастанеди. А пізніше, можливо, й практичною: як саме, коли і як робити шаманські паси та інші справи для наближення до інакшої реальності й безсмертя.

Максим СТРИХА

ДЖЕФФРІ ЧОСЕР І ЙОГО ЖІНКА З БАТУ

Слід розпочати з невтішної констатації: Джеффри Чосер, другий за важливістю (після Шекспіра) з англійських письменників і одна з найвпливовіших постатей усього «західного літературного канону» – користуюся тут із визначення відомого сучасного американського дослідника Гаролда Блума – в Україні досі фактично не присутній. Причина тривіальна: брак українського перекладу його шедевр – «Кентерберійських оповідок». Маємо лише давні й незавершені спроби покійного Євгена Крижевича, яких забракло навіть для цитування в університетських підручниках, – та ще й уривок з «Оповіді Лицаря», майстерно перекладений Ігорем Качуровським (щоправда, не з середньоанглійського оригіналу, а з поетичного перекладу Невілла Когхілла сучасною англійською – на жаль, далеко не завжди точного). Тож не випадково Жінка з Бату – один з найколеритніших персонажів світової літератури, пряма попередниця Шекспірового сера Джона Фальстафа, тільки в жіночій іпостасі! – взагалі ані словом не згадана в найпоширенішому на сьогодні в наших вишах підручникові з історії літератури Середніх віків та Відродження авторства М.Шаповалової, Г.Рубанової та В.Моторного...

Відтак пересічний український філолог виносить з університету приблизно таку скупу інформацію: Джеффри Чосер (бл.1340–1400) – славетний англійський поет, що відіграв визначну роль у формуванні англійської літературної мови в добу домінування французької і латини. Найвідоміший його твір, що увійшов до канону європейської літератури, – «Кентерберійські оповідки» – написано під впливом «Декамерона» Боккаччо (щоправда, свої історії тут оповідають не десять шляхетних флорентійців, які рятуються від пошесті чуми, а тридцять англійських прочан найрізноманітніших станів і занять, яких доля звела на шляху від Лондона до Кентербері з його святинею – могилою єпископа–мученика Томи Беккета).

Цей наш філолог (якщо він сумлінно вчився) знатиме: Чосер народився в родині заможного торговця винами, отже, до шляхти сам не належав; перебував на різних посадах на королівській службі, брав участь у військових походах, виконував дипломатичні доручення (зокрема, і в Італії – звідси добра обізнаність із творами Данте й Боккаччо, а з Петраркою Чосер навіть познайомився був особисто); переклав англійською «Роман про троянду» – один із знакових творів Середньовіччя; захоплювався філософією, астрономією, алхімією – і сліди широкої освіченості розкидано по його текстах.

Але самих текстів Чосера наш філолог з українського вишу не винесе – з причини їхньої фактичної відсутності. Звісно, цього філолога (коли він спеціалізується з германських мов) змусять вивчити пару уривків з оригіналу – в курсі історії англійської мови. Але середньоанглійська й для сучасного англійського читача вже потребує перекладу (або, щонайменше, докладного коментування рядок у рядок), – тож навряд чи за цими лінгвістичними вправами для багатьох відкриється тло блискучої Чосерової іронії і стане зрозумілою широчінь барв його поетичної палітри в описі найрізноманітніших людських характерів і ситуацій.

Отже, цьому філологу (й не–філологу) залишатимуться хіба що російські переклади – доволі архаїчні і не завжди точні. Саме за цими перекладами яскравий виклад змісту Чосерових «Оповідок» у своїй писаній нарочитим суржиком хуліганістий, але насправді доволі серйозній «хрестоматії доктора Падлючча» «Шідеври світової літератури» (К.: Лаурус, 2014) нещодав-

но зробив Михайло Бриних. Бо, читаючи оригінал (або бодай сучасний англійський прозовий переказ), «доктор Падлюччо» напевно написав би дещо по-інакшому.

Почнімо з того, що в сучасних академічних виданнях використовують дещо інший порядок розташування оповідей різних персонажів Чосера, порівняно з досі використовуваною російськими перекладачами версією текстологів XIX століття. Бо, як відомо, авторський рукопис Чосера не зберігся, і «Кентерберійські оповідки» дійшли до нас у 83 середньовічних рукописних списках, які часом доволі сильно різняться, – тож, напевно, нас очікуватимуть нові текстологічні відкриття.

Та й з іменами персонажів у росіян часом – халепа. Так, один з найколеритніших персонажів, якого Чосер називає «Pardoner» (Гаролд Блум саме його вважає прототипом Шекспірового Яго!), з легкої руки російського перекладача XIX століття Дмитрія Мінаєва зробився «Продавцем індульгенцій». Саме в цій іпостасі він перекочував і до «хрестоматії» Михайла Бриниха, і навіть до українського перекладу класичної праці вже неодноразово згадуваного Гаролда Блума «Західний канон. Книги на тлі епох» (К.: Факт, 2007).

Але ж у самому тексті Чосера про індульгенції (булли від пап і кардиналів) коротко згадано лише в пролозі до власної оповіді цього персонажа. Натомість і в Загальному пролозі, і в пролозі до його власної оповіді значно більше місця приділено фальшивим церковним реліквіям, які цей герой Чосера неперевірено збував довірливим парафіянам. Тож коли тільки перекладач не наважиться «втикувати» за етимологією оригіналу власний термін (на кшталт «Прощенника» – мені здається, що Микола Лукаш, якби перекладав Чосера, вчинив би саме так), логічніше буде назвати цього «Pardoner»'а «Продавцем реліквій» – що й зробив автор у своєму перекладі, роботу над яким щойно розпочато.

Не кажу вже про те, що «The Wife of Bath» принципово хибно називати «Удовицею з Бату» (як її вслід одному російському перекладу названо в українській версії книги Гарольда Блума), чи «Батською ткалею» (як її вслід другому російському перекладові названо в «хрестоматії доктора Падлючча»). Так, вона справді удова (причому послідовно по п'ятьох чоловіках!). Вона справді ткаля – і її тканини кращі від еталонних тоді виробів з Іпру й Генту. Але найголовніше – вона Жінка, нестримна у своїй сексуальності й у прагненні захистити свою незалежність. Саме так називає її Чосер, і жодних підстав змінювати це ім'я в перекладі немає.

Перше знайомство читача з цією найколеритнішою жіночою постаттю до-Шекспірової англійської літератури відбувається в Загальному пролозі, коли перед нами проходять усі попутники Чосера:

Була й 3-ПІД БАТУ добра ЖІНКА там,

Глухенька трохи, я зізнаюсь вам.

Робила одіж жіночка здавен та

Далеко кращу шат із Іпру й Генту.

Ступить ніхто в парафії не смів

Поперед неї до Святих Дарів;

450

Бо, якби хто таку й намислив справу,

Ся жінка повелася б неласкаво!

Препишні намітки на голові

Носила, – фунтів з десять храмові

Завважили б, надівані на свято;

Тугі панчохи прикрашали п'яти,

Й новенький черевичок на нозі.

Лице відкрите й миле у смазі.

Звичаєм добрим жінка відзначалась,

Тож п'ять разів в житті вона вінчалась;

460

Ну, а про друзів юних її літ
 Напевно, тут нам згадувать не слід.
 Була аж три рази в Єрусалимі,
 Річки долала й гори несходимі.
 Вона Булонь відвідала і Рим,
 І Кельн, і гріб із Яковом святим, –
 Сходила, словом, путівців чимало.
 На жаль, кількох зубів їй бракувало.
 На виноході їхала вона
 Презграбно, й капелюшка ширина
 Переважала круглий щит військовий;
 Їй на стегно круте лягли покрови
 Плаща, й на п'ятці – гострі остроги.
 У гурті цокотіла без ваги;
 Розважить вміла в смуткові коханців,
 Бо відала мистецтво давніх танців.

470

(Тут і далі всі цитати з Чосера наводжу у власному перекладі. – М.С.)

Отже, вже маємо колоритний образ сильної й заможної жінки (першими до святих дарів підходили ті, хто найбільше жертвували на парафію). Вона вже не молода (як довідаємося пізніше, востаннє одружилася в сорок із удвічі молодшим студентом – але на час описуваної прощі до Кентербері вже поховала і його), – проте досі дбає про свій вигляд, іноді й переходячи при цьому міру (упродовж короткого уривка Чосер двічі іронізує з її неймовірних головних уборів – святкових і подорожніх). Вона завжди готова постояти за себе. Вона встигла побувати в усіх бувальцях, пройти усіма головними прочанськими шляхами (Гаролд Блум нагадує: тодішні прощі незрідка мали й виразний сексуальний вимір). Але вона досі прагне отримати від життя усе, що тільки можна (сер Джон Фальстаф лишень успадкує цю рису через два століття). Недаремно закінчується цитований уривок виразним натяком на вправність героїні в любовних пригодах.

Власний (розтягнутий на вісімсот рядків!) пролог Жінки з Бату стає цілим феєрверком образів, ситуацій і просто яскравих сентенцій. Протягом першої його частини героїня веде затяту богословську суперечку зі святим Ієронімом і його послідовниками, які або вважали шлюб безумовно гріховним, або ж вимушено припускали його, але беззастережно віддавали перевагу чистоті. При цьому вона вражає дотепністю і широчінню своєї суто теологічної аргументації:

Цар мудрий Соломон за давніх днів
 Дружину не одну до себе ввів!
 Чому ж Господь мені не може дати
 Себе удвічі рідше освіжати?
 Йому щастило, певно, на дружин,
 Раз жодною не вдовольнився він!
 Сей благородний цар, як вам відомо,
 Із кожною із них не знав утоми,
 Як брався в ніч найпершу розважать!
 Хвала Христу, що я їх мала п'ять;
 Тож радо й шостого я привітаю:
 Повздержливість – бо теж границі має!
 Та не раніш, як гинув перший муж,
 Новому віддавалася чимдуж.
 Бо, віддана Апостолову слову,

40

Тоді я вільна шлюб узяти знову. 50
 Шлюб – се не гріх; нас мудрість давня вчить:
 “Узяти шлюб – то краще, ніж горіть”.
 І гніватись мені нема причини,
 Що в Ламеха було аж дві дружини.
 Я знаю, що святий був Авраам,
 І Яків теж, і шану їм воздам,
 Але жінок всі мали більш, ніж двоє, –
 Як ще багато з братії святої.
 Вкажіть ви місце у Святім Письмі,
 Де проти шлюбів вказівки прями? 60
 Скажіть мені, я хочу знать достоту,
 Чи є наказ плекать довіку цноту?
 Є серед її подальших аргументів і такий:
 Скажіть, навіщо поміж інших див
 Знаряддями злягання наділив
 Усіх Творець, на милості багатий?
 На те, аби дари сі марнувати?

До власного ж «знаряддя» Жінка з Бату ставиться з неабиякою повагою, називаючи його чи то по-французькому “*belle chose*” («прекрасна річ»), чи то різними латинськими й англійськими пестливими евфемізмами (як ідеальний відповідник до одного з них автор охоче запозичив у Юрка Винничука його неологізм «розкішниця» – відразу ж зізнаючись у цій «крадіжці»).

Далі йде розповідь про п'ятого чоловіків Жінки з Бату – трьох багатих і старих, які зазнали від неї чимало прикрощів, і двох молодих і вбогих, які завдали багато прикрощів їй самій. Але, попри пережите, героїня досі сповнена снаги й надії:

Та, Христе Боже, як тепер згадаю
 Я молодість і радощі без краю, 470
 Тепло у серце досі набіга.
 І в серці знов з'являється снага,
 Бо світ і час були колись моїми.
 Хоч підступами вік давно лихими
 Красу і силу в мене відібрав,
 Тужить не стану, – дідько б їх узяв!
 Зів'яв мій цвіт, що й нічого казати,
 І залишками мушу торгувати.
 Та втіху все ж знайду на зло усім!

Розповідь про п'ятого чоловіка – одне з найважливіших місць із усього величезного корпусу «Кентерберійських оповідок»:

Про п'ятого казати маю влад;
 Нехай душа його не втрапить в Ад!
 Хоч був він найлихіший поміж ними,
 І, кулаками товчені міцними,
 Боліли ребра ввечері щодня,
 Але була за те мені платня:
 Бо ж він у ліжку завше був чудовий
 І тішити мою *belle chose* готовий. 510
 Болять хоч кісточки побиті, знов
 Щоразу здобував мою любов.

З цієї розповіді ми довідуємося про причину глухоти героїні, згаданої ще в Загальному пролозі. Адже її останній чоловік був не якимось там невченим молодиком, а колишнім сту-

дентом Оксфорду. Тодішні студенти готувалися стати кліриками, пов'язаними обітницею безшлюбності, й, наче на компенсацію, вельми полубляли вправлятися, як сказали б тепер, у «антифеміністичних писаннях». Не був винятком і Джонні, обранець Жінки з Бату:

*А він всякчас любив мене повчати,
Про Рим старий бувальщини читати:
Як Галл Сімпліцій зрікся був жони,
Й довіку вже не бачились вони,
Лишень тому, – на се знайшлися свідки, –
Що з дому визирнула без намітки.
Ще хтось із римлян, – муж ім'я назвав, –
Свою дружину лиш за те прогнав,
Що та відвідала купальське свято.
Ще з Біблії повчань читав багато;
Скажім, з Екклезіаста він рядок
Мені повторював, немов урок:*

650

*“Не слід давати вештатись дружині”.
Любив читати вірші многоцінні:
«Коли хто дім змурує на багні,
Чи на сліпому вчвал помчить коні,
А чи на прощу дасть піти жоні,
Того повісить треба на стіні!»
Та все дарма: мені не йшли до тями
Прислів'я зі старими мудрецьями.
Він не навчив нічого, – лиш гнівив,
Як знову брався до моїх гріхів;
Неначе в інших сих гріхів немає!
Се чуючи, лютився він без краю;*

660

Та я не поступалася ні в чім. Причому ця непоступливість далеко перейшла особисті межі. Героїня доходить слушного висновку: проблема в тому, що всі ці книжки пишуть чоловіки (жінки-письменниці у середньовічній Європі були незнаним дивом). Але, –

*Якби писали повісті жінки,
Мов клірики – тепер свої книжки,
Такого написали б, що Адама
Сини ніколи вже б не змили плями!*

Нагадаю – що сміливу феміністичну декларацію Чосер уклав до вуст своїй героїні наприкінці XIV століття!

*Проте колишній студент далі знущався над дружиною:
А ще про те зі втіхою читав,
Як Арію Латумій дорікав,
Що дерево росте при огорожі
Його садка, – на нім дружині гожі
Повісились по черзі усі три.
“Мій брате, – мовив Арій, – добери
Для мене пагін дерева святого,
Щоб мій садок прикрасить якомога!”*

760

*Була там не сама старовина:
Убила мужа жіночка одна,
Й сама з коханцем віддалася хоті,
Хоч у кривавім плавав труп болоті;*

*Забилла друга в голову цвяшка,
І мужа в сні спіткала смерть швидка;
А третя мужу підлила отрути, –
Він се читав, і мусила я чути.*

770

Не витримавши зливи антифеміністичних інвектив, героїня врешті-решт видерла три аркуші з улюбленої чоловікової книги – і за це мало не заплатила життям. Та несподівано драматична історія отримала щасливе завершення: тяжко побита дружина вижила, муж цілком скорився їй і спалив осоружну книгу, і вони вдвох прожили ще кілька щасливих літ:

*Побачивши, що я лежу, як труп,
Надумав він тікати від рахуб;
Та стала я до пам'яті вертатись.
“Мерзенний злодію, ти скористатись
З ґрунтів намислив, тож убив мене!
Дай поцілую, й смерть життя утне!”
Навколішки він став переді мною
І мовив: “Люба Алісон, з тобою
Не поведусь ніколи більше так, –
Тут ти сама мені зробила знак;
Пробач мені, тебе благаю щиро.”
Я ляпаса йому на повну міру
Відважила: “Відплата ось тобі!
Ну, а тепер умру я, далебі”.*

800

*Та довго ще і прикроці, і втрати
Із ним удвох припало нам долати.
На нього я накинула вузду,
За статки і ґрунти дістала мзду,
Й найперш – язик йому підкоротила,
А книжку ту доценту всю спалила.
Коли його життя всю течію
Під владу перебрала я свою,
Він мовив: “Люба ти моя дружино,
Щось хочеш, – то зроби так неодмінно;
Честь і майно лишень оберігай”.
Настав відтоді суперечкам край.
І я була така йому догодна,
Від Данців аж по Інд як жінка жодна;
У правді з ним ми проживали вдвох.
Його хай душу всемогутній Бог
Оселить поміж праведних у Раї!
А зараз повість я розпочинаю».*

810

820

Далі у Чосера йде власна оповідь Жінки з Бату, яка є прекрасною ілюстрацією і життєвого кредо цієї найколаритнішої героїні великого англійського поета, і літературних чеснот, які досі роблять «Кентерберійські оповідки» одним із найважливіших текстів світової літератури. Нижче пропоную її читачеві в моєму українському перекладі, аби майбутній «доктор Падлюччо» вже не мав підстав зазирати до перекладацького доробку не надто братніх сусідів.

БОРИС ШАЛАГІНОВ,
доктор філологічних наук, професор

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ ТА СУЧАСНА МЕРЕЖНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

1.

Незабаром виповниться 400 років, як в Європі розпочалася найстрашніша, мабуть, за всю її попередню історію війна — Тридцятилітня. Сучасні дослідники активно обговорюють її наслідки для наступного розвитку європейської культури, зокрема для XXI ст. «Євроскептики» констатують повний крах принципів Вестфальського миру (1648) і прокують найближчим часом катастрофу для всієї Європи і світу. «Єврооптимісти» ж стверджують, що світовий порядок просто перейшов в іншу, історично зумовлену якість. Такої самої думки дотримується відомий політичний діяч Генрі Кіссінджер у своїй останній книзі «Світовий порядок»¹. Вона спонукає до роздумів, що я пропоную читачеві.

Головним досягненням «вестфальської системи» стало утвердження права кожної європейської держави на свій власний політичний, економічний і національно-культурний суверенітет. Саме від того часу суттєвою частиною ідеології, а отже важливим засобом зміцнення державної самостійності, були визнані національна мова, література та все мистецтво. Але крах у наші дні «вестфальського порядку», про який пише американський політик, означає зовсім не деградацію мистецтва як такого, а тільки занепад його ідеологічної, громадянської та *націєутворювальної* функції. Наша мета — проаналізувати, яка роль у цих змінах належить комп'ютеру як специфічному фактору цивілізації XXI ст.

У наш час нової глобалізації стало очевидним, що період активного формування і утвердження національних культур, мов та цінностей залишився у минулому. На нашу думку, його пік припадає на XVIII та особливо XIX ст. Ті країни, яким вдалося максимально використати свій історичний ресурс, розробили й подарували світові фундаментальні культурні, політичні та інші смисли. Вони ж вирвалися вперед як провідні культурно-цивілізаційні сили. Інші країни прийняли ці смисли в готовому вигляді і примкнули до того чи іншого культурно-цивілізаційного мейнстріму, збагачуючи його своїми окремими здобутками.

¹ Kissinger, Henry. World Order: Reflections on the Character of Nations and the Course of History. — New York: Penguin Press, 2014 (420 p.). Доступ в інтернеті: http://www.e-reading.club/bookreader.php/1032726/Kissinger_-_World_Order.html. Рос. переклад: Кіссінджер, Генрі. Мировой порядок / Пер. с англ. — М.: АСТ, 2015 (455 с.).

Прикметною ж рисою останніх десятиліть стало те, що мистецтво активно деідеологізується. Саме тому воно припиняє працювати на зміцнення конкретної нації та мови, конкретного національного суверенітету. Література, зокрема, переходить у царину абстрактних концептів та ідей, таких як абстрактний «гуманізм», абстрактна «справедливість», абстрактні «мораль», «свобода», «благополуччя», «самовираження», а також абстрактне, не прив'язане до жодної конкретної історичної реальності та нації «минуле»... В цьому, на нашу думку, також можна побачити ознаку розпаду Вестфальської системи культурного та ідеологічного суверенітету.

Для тих держав, що визначають світовий мейнстрім, ця проблема, мабуть, маловідчутна. Але що робити тим країнам, які не змогли своєчасно оптимізувати власні національно-духовні цінності, а тепер змушені вбудовуватися в зовнішній культурно-цивілізаційний мейнстрім? Очевидно, їх морально підтримує ідеологічна доктрина, що цей зовнішній мейнстрім відповідає їхнім внутрішнім проблемам!

Значний коректив в існування національно-суверенних культур вніс інтернет, «мережний світ» — найголовніша новація ХХІ ст. Проте його вплив на національні мови, ідентичність, культуру, виховання та освіту не можна оцінювати однозначно як тільки позитивний або як негативний. Переживши завдяки мережним технологіям короткочасний бурхливий розквіт, саме національний чинник став першою жертвою у спробах утримати контроль над глобальним порядком у сучасному світі.

2.

Спочатку цікавий факт. Згідно з результатами соціологічного опитування, що провели спеціалісти американської «Public Policy Polling», 30% електорату Республіканської партії США виступають за військове втручання США в Арабу, вигадане місто, в якому жив мультиплікаційний персонаж, герой арабських казок Аладін; 57% респондентів не впевнені у доцільності бомбувань, а 13% й зовсім виступили проти. Серед електорату Демократичної партії лише 19% висловилися за військове втручання Вашингтона, а проти виступили 36%².

Ми бачимо, що комп'ютерна віртуальність перетворилася на реальність, а дійсні війни з людськими жертвами сприймаються дедалі частіше як *гра*³.

Завдання офіційної ідеології в постмодерній Європі полягає в тому, щоб «м'яко» пригасити соціальний протест, перемістивши його в ігрову область, тобто в царину настроїв, емоцій, гострого збудження, екстазу, словом — всього того, що пов'язане з «художнім мас-культулом» та грою як його складовою. В наші дні багато протестних акцій починається саме у вигляді «гри» — тусовок студентської молоді, фанатів футбольних та комп'ютерних ігор, завідників художніх геппенінгів... Ці люди приносять на площі європейських та східних столиць психологію гри та її «правила». Ось чому їхня поведінка нерідко непередбачувана і некерована з точки зору реальної протестної (політичної) тактики. Мережний світ породжує нову, мережну, психологію.

Проте в масштабах політики підліткова «ігрова психологія» не така вже безневинна. Дорослішання людини пов'язує з її здатністю будувати власну національну культуру. Для цього кожне суспільство прагне виховати особливе, нехай і вузьке, коло людей — еліту, де ця здатність представлена найвиразніше. Проте сучасне європейське суспільство настільки охоплене дисимілятивними процесами, що серед молоді по-

² <http://ria.ru/world/20151219/1345354864.html#ixzz3uqGG476O>

³ В одному повідомленні про американський Голлівуд навіть вживається вираз «цифрова кров».

всюдно поширюються байдужість до розбудови національної культури, громадянська пасивність, небажання втручатися у «життя дорослих», бажання закритися у своєму коконі дитинства⁴. Гра потребує не філософської чи культурної освіченості, а лише вміння орієнтуватися в «правилах». У сучасному європейському суспільстві все побудовано на *готових* «правилах», «запитаннях» і «відповідях». Тут доречно процитувати Г. Кіссінджера: «Оскільки кожна проблема сприймається здебільшого як уже постійно наявний факт, то вона вважається розв'язаною в тією мірою, в якій для неї уже заздалегідь передбачена точна відповідь (researchable answer); отже, проблема не так досліджується, як її розв'язання встановлюється шляхом «перегляду в пошуковому ("looked up")»⁵. Справді, сама тотальна регламентація життя, її повна зведеність на правила, інструкції, «квести», стрілки і покажчики тощо повністю перетворили буржуазне існування на гру, принаймні для молоді. Границя між віртуальністю і реальністю стерлася. Така гра напевно чи готує підлітка до дорослого життя. Навпаки, вона зводить доросле життя до гри, в кінцевому результаті — до *інфантильності*.

Інфантильність — на жаль! — характерна риса сучасного буржуазного суспільства. В ній — одна з причин конфлікту між цивілізаціями Заходу та Сходу, що загострюється на наших очах. Уже давно проявлялося глухе незадоволення тих народів та етносів на нашій планеті, в уваленні яких суспільне буття має бути пов'язаним з простими, але морально непохитними постулатами, цінність яких не повинна підлягати ніяким сумнівам. Ці народи мешкають насамперед на Сході. Усвідомлення власних цінностей як не ігрових, а цілком серйозних виявляється в тому, що дорослість настає там набагато раніше, ніж в Європі. Додамо ще образу на те, що в умовах американо-європейської цивілізації відбувається морально-психологічне «перекодування» східної людини в системі цінностей, які на Сході повсюдно вважають деградованими. І справді, найпокусливішими і найдоступнішими в американо-європейському світі є «цінності» гедоністичного споживацтва, проти чого воляють усі морально-релігійні системи Сходу!⁶

Якщо в Гуттенберговій цивілізації книга тривалий час посідала (і продовжує займати) почесне місце, про що свідчать зокрема Біблія чи Коран, то комп'ютер надто стрімко пройшов шлях від безцінного носія інформації до тривіальної ігрової приставки. Якщо завдяки книзі цивілізація зміцнювалася, то висловлюються побоювання, що від комп'ютера вона може загинути... в Європі! Існує думка, що виживе та цивілізація на Землі, яка не віддасть себе в рабство комп'ютеру.

3.

Розгляньмо ближче проблему відтворення національної ідентичності, культури та мови, тобто проблему виховання. Парадоксально, але в добу комп'ютера можливості виховання як планомірного розкриття всіх творчих можливостей індивіда тільки ускладнилися. Завдяки комп'ютеру ніхто тепер не може бути відгороджений від небажаного впливу

⁴ Див.: Борис Шалагінов, Назарій Назаров. Великий світ маленького дитинства// Всесвіт. — 2008. — №5–6. — С. 166–171.

⁵ Kissinger, Henry. World Order... Chapter 9: Technology, Equilibrium, and Human Consciousness/ The Human Factor.

⁶ На нашу думку, досі зберігають значення слова Г.В.Ф. Гегеля про мусульман, що «байдужі до всіх скороминущих цілей та до життєвих негараздів, з готовністю жертвують своїми матеріальними благами та самим життям. Їхня хоробрість та благодійність заслуговують на нашу повагу...». Цит. за вид.: Г.В.Ф. Гегель. Енциклопедія філософських наук. Т. 3. Філософія духа. — М.: Мысль, 1977. — С. 64. («Философское наследие»).

ззовні, не може взагалі відокремитися границею від стороннього світу і відчувати себе і свою націю надійно захищеною від чужого. І хоч би що казав, наприклад, шкільний учитель у класі, він вимушений вести полеміку з тим невидимим чужим і чужорідним, що завжди є присутніми у свідомості підлітка через інтернет.

На відміну від тактики реальних бойових дій, методика протидії «чужому», тобто «кіберперешкодам», поки що не розроблена. Головні сили вчителя можуть бути витрачені насамперед на нейтралізацію перешкод, ніж на викладення потрібного матеріалу. Педагог з пафосом творця навантажує одну чашу терезів, навіть не підозрюючи, наскільки є великою руйнівна противага, що лежить на другій шальці.

Наприклад, думка анонімної «більшості» у Фейсбуці для молодої людини може значити більше, ніж істина, що викладається у школі й освячена авторитетом літературного класика або улюбленого вчителя. Вчитель не може навіть визначити вік, коли його учень втягується у «великий світ» кіберпростору і перестає довіряти авторитету школи; він постійно запізнюється зі своєю методикою. Найважливіші дидактичні принципи поступовості і співвіднесеності з віковою психологією постійно порушуються втручанням ззовні, з боку «анонімного чужого».

Звернімося ще раз до книжки «Світовий порядок». Її автор пропонує поняття «кастомізації» (customization), що відображує в нашу добу мережної інформатизації «глобальну мету навчитися керувати людським вибором» шляхом такої собі інвентаризації всіх груп населення, представляючи їх за багатьма головними і неголовними ознаками у вигляді відокремлених, замкнених та наділених певними привілеями референтних груп — «каст». Тут і любителі закордонного туризму, і фанати комп'ютерної або футбольної гри, і представники ЛГТБ-спільнот, представники взагалі різних професій, ветерани різних воєнних дій, любителі шопінгу, вітчизняної або зарубіжної рок-музики, прибічники тої чи іншої політичної сили, члени різних релігійних організації та сект тощо. Така інвентаризація значно урізноманітнює картину суспільства порівняно з класичним поділом на соціальні «класи» та «прошарки». Кастомізація допомагає капіталу класифікувати всю різноманітність людської маси з метою отримання економічного прибутку, а в необхідному випадку — ідеологічно впливати на всі «спіймані» верстви в масових масштабах (наприклад, для організації політичних акцій).

Інша справа, що способи обробки даних кастомізації є справою надзвичайно важкою. Непередбачуваною залишається психологічна, особливо національно-психологічна складова. Сама по собі кастомізація не дає відповіді, як поведе себе та чи інша референтна група в критичний момент. Наприклад, зріз коментарів на ключових сайтах та популярних порталах може давати якесь одне уявлення про емоційну температуру в суспільстві, а в реальності його настроїв може виявитися зовсім іншим.

Так, шкільний вчитель на своєму робочому місці діє всього лише згідно з внутрішньою, вузькою кастомізацією учнівського складу, яка облікує психологічні характеристики, дані про поточну успішність, про відвідування мистецьких гуртків та спортивних секцій, відомості про батьків та побутові умови сім'ї тощо. Проте сучасний педагог здогадується, що той же учень чи студент включений в іншу, ширшу і системнішу класифікацію мережного світу, у складі якої він перебуває під набагато потужнішим впливом, протистояти якому вчителю надзвичайно важко! Та найсумнішим є те, що кастомізація свідчить про неможливість цільного громадянського, морального та естетичного виховання.

Г. Кіссінджер набагато раніше заявляв, що в міждержавному просторі уже давно має місце «всезагальна гуманітарна інтервенція»⁷. На наших очах відбувається станов-

⁷ «Вестфальський порядок перебуває нині у стані системної кризи. Невтручання у внутрішні справи інших країн відкинуто на користь концепту всезагальної гуманітарної інтервенції». — «Чи потрібна Америці зовнішня політика», 2001.

лення, по суті, мережної наддержави — Євросоюзу, яка послідовно і цілеспрямовано переростає національні держави. А це потребує вже іншого підходу до збереження та утвердження у свідомості молодого покоління національних культурних цінностей.

Європа давно вже змушена була відмовитися від системи всенародної освіти, що її так плекали просвітники у XVIII ст. Вона уже давно не в змозі послідовно проводити систему цільної громадянської, національно орієнтованої освіти в умовах пресингу чужорідних цінностей, що привозять з собою мігранти протягом ось уже понад 60 років. А в останні два десятиліття відчуває неймовірний тиск ще й мережного світу. Адже якщо ідеологія, згідно з класичною формулою, є система поглядів, яку панівний соціальний клас намагається поширити у всьому суспільстві, то з ускладненням соціально-стративої, а з часом і «мережної» картини суспільства виникає ситуація «мультиідеологій». Стає зрозумілим, що в умовах анонімної кастомізації і мережної агресії питання про так звані цінності має відпасти саме по собі або перетворитися на загальну формулу, яку, взявши за основу, тим самим виводять взагалі за межі розгляду. У результаті цього завдання освіти й виховання підростаючого покоління в Європі набувають такого вигляду.

На першому місці залишається виховання національно свідомого громадянина — патріота і творця національних цінностей (хоча це неймовірно важко, але ж треба відтворювати національно орієнтовану інтелігенцію, майбутніх президентів, прем'єр-міністрів, депутатів і т. п.).

На другому місці — виховання підданого, який поділяє національні духовні цінності даного суспільства і виявляє ширий інтерес до його культури.

Далі, це виховання мешканця, що знайшов притулок у цьому суспільстві і толерантно ставиться до його цінностей.

Нарешті, це виховання індивіда, який, нехай і пов'язаний своїм походженням та родинними узами зі своєю нацією чи етнокультурною групою, але здобуває базову освіту за кордоном, в умовах іншої ментальності та мови, інших національно-культурних традицій. Тут нерідко йдеться про дитину з багатой сім'ї, для якої виховання і освіта за кордоном є обов'язковим елементом «іміджу заможності».

Отже, кого ж виховує педагог у відкритому європейському суспільстві, а нині вже і в нашій країні: громадянина, підданого, мешканця чи просто партикулярну особу? І кожна суспільна верства (мабуть, крім першої і найважливішої) неблаганно розширюється кількісно. І кожне таке розширення все далі веде геть від національного виховання і набуває рис «прекарності» (за аналогією з товаром, який іноді простіше замовити чи купити за кордоном, ніж виробляти)⁸.

Тут не може не виникнути питання про громадську думку, яка насправді дедалі більше роздвоюється на «реальну» і «мережну». Прочитую ще раз Г. Кіссінджера: «Коли збуджена інтернетом юрба збирається на демонстрацію, то навіть застосування новітніх технологій не гарантує, що самих володарів мережі та більшу частину натовпу згуртують одні й ті самі цінності. Більше того, ті самі мережні технології можуть бути використані як для того, щоб зібрати демонстрантів, так і розігнати їх»⁹. Оскільки сучасне глобалізоване суспільство живе не лише в реальному географічному просторі, але й у віртуальному мережному, то й «цифрова більшість», як правило, не

⁸ Освіта давно вже стала товаром, який, переступивши через національну пріоритетність, існує в умовах наднаціонального конкурентного попиту. Це саме стосується і «культурного продукту» — книжок, дисків, музичних виконавців тощо.

⁹ Kissinger, Henry. World Order... Chapter 9: Technology, Equilibrium, and Human Consciousness/ Foreign Policy in the Digital Era.

збігається з реальною, суспільною більшістю. У першій може виникнути (і виникає!) ілюзія згуртованості і всесилля; адже в інтернеті всі «спілкуються» один з одним, знають один одного, підтримують один одного в життєвих питаннях. І це дає їм уявне право ігнорувати «реальну» більшість. Зона «цифрової більшості», представлена у вигляді друзів у соціальних мережах, дає підлітку і тінейджеру психологічні сили протистояти тим, хто в них не представлений, — а це апіорі шкільні вчителі, університетські викладачі «і взагалі всі дорослі».

Отже, сьогодні можна виявити специфічний конфлікт ХХІ століття — між реальними духовними цінностями, що утверджуються через вивчення класичних текстів минулого, і «цінностями», що поширюються в інтернеті. Перші, класичні цінності — є смисло- і культуруотворювальними; другі, інтернет-«цінності» — спрямовані переважно на маніпуляцію свідомістю. Класичні цінності формувалися історично тривалий час у тісній взаємодії з реальним життям і вербалізувалися тими видатними людьми, яких ми з того часу називаємо своїми духовними лідерами, вождями нації і національними геніями. І навпаки, «мережні цінності» встановлюються анонімними «володарями мережі» хаотично і безсистемно, незалежно від перевірки реальністю. Вони існують переважно як неперевірені версії — «симулякри», що з'являються або миттєво зникають ніби за помахом невидимої диригентської палички. Проте саме їхній вплив на умонастрої «широких мас» людей сьогодні набагато сильніший, ніж вплив класичних цінностей. І це знає кожний викладач гуманітарних наук у школі й в університеті.

4.

Загальний висновок такий. Якщо *класична* Європа розвивалася шляхом безперервного синтезу інших культур, творчо переробляючи найкращі духовні відкриття всіх часів і народів і залучаючи для цього свої найкращі інтелектуальні сили, то постмодерн такому синтезу поклав край. В основі нашого часу — ринковий «синтетичний попит», що формується стихійно, анонімно і непередбачувано. Постмодерн принципово виступає проти національного, самобутнього, індивідуального. Цим пояснюється його тенденція руйнувати національні авторитети і цінності. «Руйнація кумирів» у Європі відбувається чоез публічне приниження та розвінчання духовних вождів, інтелектуальних лідерів та національних геніїв, через художнє осквернення класичних образів.

Наші дні ще раз переконують, як важливо у часи історичних катаклізмів не залишитися без інтелектуальних лідерів — сучасників чи духовних вождів минулого. Коли тих, хто фактично формував національні цінності та ментальність, активно підлаштовують під обивательські погляди і міряють міркою вульгарності, то цим одночасно руйнують довіру і до сучасних інтелектуальних лідерів. У часи випробувань кожна нація шукає надійну точку опори для виважених суджень. І буває так, що не обивательські погляди відкидаються як облудний орієнтир, а навпаки — інтелектуальні лідери перебувають в опалі, якщо їхні погляди не відповідають думці панівної більшості, тобто буржуазно-обивательської маси.

На нашу думку, народження нового синтезу варто очікувати уже не в серці Європи, де нині дедалі активніше утверджується естетика руйнування і «симулякрів», а там, де національна пасіонарність буде спрямована на збагачення новими культурними смислами в інтересах розвитку. У цьому, мабуть, і полягатиме розвиток на новому витку історичної спіралі «просвітницького проекту», який західна цивілізація, поневолена власним меркантилізмом, давно вже нігілістично відкинула.

ОЛЕКСАНДР ПРОНКЕВИЧ,
доктор філологічних наук, професор

**МІСТИКА,
ПЕРЕТВОРЕНА НА
ВІРШІ:
ПОЕЗІЯ СВЯТОЇ ТЕРЕСИ
АВІЛЬСЬКОЇ
В ПЕРЕКЛАДАХ
УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ**

«Неповторним магічним німим кіно, про існування якого знали тільки фахівці»¹, назвав Микола Сулима прозу і поезію святої Тереси Авільської. Він мав на увазі, що український читач, на жаль, протягом багатьох століть був позбавлений можливості відкрити для себе світ її книг у перекладах українською мовою. Минулий рік, п'ятисотий від дня народження цієї видатної реформаторки ордену кармелітів і письменниці, був позначений подіями, що дали можливість усім освіченим українцям (а не тільки іспаністам або богословам) почути її неповторний голос: у Львові в Українському католицькому університеті і в Києві в Національному університеті імені Тараса Шевченка відбулися наукові й артистичні заходи, присвячені святій Тересі Авільській. На них уперше пролунали переклади її віршів, виконані Сергієм Борщевським, які ми пропонуємо вашій увазі. Ця без перебільшення знакова подія є приводом для того, щоб поговорити про непересічну особистість письменниці, про місце, яке посідає її спадщина в історії іспанської літератури, а також про те, яким довгим і непростим був шлях її творінь до українського читача.

Свята Тереса Авільська, як і святий Хуан від Христа (1542–1591), є представницею іспанської містичної літератури. Незважаючи на те, що її перу належить десять книг прози, значна кількість листів, понад тридцять поезій (хоча науковці ставлять авторство деяких із них під сумнів), її важко назвати письменницею в сучасному розумінні цього слова, адже її не надихали ті стимули, якими зазвичай керуються професійні літератори. Переважну більшість творів вона написала не за власним бажанням, а виконуючи накази своїх духовних наставників і сповідників. Інакше бути не могло, тому що місією її

¹ Микола Сулима. Неповторне магічне німе кіно// Сучасність. – 1992. № 12. – С. 7.

життя було реформування ордену кармелітів: опинившись у ситуації гострої боротьби за майбутнє католицької церкви, яка зазнала глибокої кризи внаслідок Реформації, вона започаткувала рух кармелітів босих, завдання якого полягало в культивуванні молитовно-аскетичних практик споглядання. Свята Тереса Авільська змінила статут, що регулює життя ченців, і заснувала цілу низку монастирів у різних містах Іспанії. Слово і весь процес писання загалом – лише частина цієї програми оновлення церкви. Водночас її суто літературна обдарованість (уміння вибирати різноманітні стилі викладу і засоби виразності, а також майстерність у використанні жанрових конвенцій, інших прийомів створення художніх текстів) є настільки видатною, що, навіть не бажаючи цього, вона посіла чільне місце однієї з найоригінальніших іспанських письменниць.

Твори, написані святою Тересою Авільською, вирізняє вишукана духовність, яка виражає релігійний досвід. Він описується зрозумілими спонтанними словами і розмовним стилем. Ті, хто були знайомі з Тересою, стверджували, що чули її голос, читаючи книги, створені нею. Проте, поза сумнівом, ця невимушеність, що поєднується з глибиною і красою, є результатом копіткої і складної внутрішньої душевної праці та високої, як сказали б сьогодні, письменницької культури.

Майбутня свята (тоді її називали Тереса де Сепеда-і-Аумада) народилася 1515 року в місті Авіла в заможній родині. Її батько був «наверненим» (євреєм, який прийняв християнство). Починаючи з дитинства, вона захоплювалася життями святих. У «Книзі життя» свята Тереса переказує спогад про те, як під враженням від прочитаного разом зі своїм братом планувала втечу до Африки, для того щоб стати мученицею у полоні маврів. Замолоду Тереса мало чим відрізнялась від інших дівчат-однолітків: так само, як і вони, цікавилась святкуваннями, сукнями, спілкуванням із друзями і подругами. Захоплювалася вона й рицарськими романами, які були «модною» літературою в ті часи. Духовне покликання врешті-решт взяло гору над світськими інтересами, і в 1535 році після читання «Сповіді Святого Августина» у віці 20 років вона вступила в монастир Боговтілення ордену Святої Марії гори Кармель, а в 1536 році стала черницею. Відтоді починається тяжкий шлях її служіння, який завершився 1582 року в містечку Альба де Тормес і був увічнений її канонізацією 12 березня 1622 року.

Становлення святої Тереси Авільської як християнської письменниці відбувалось у період, коли серед богословів, кліру й освічених вірян поживавилось зацікавлення містичними шляхами осягнення Бога через «зосередження в собі». Такі духовні практики набули найбільшого поширення серед францисканців і найповніше виразилися у «Третій духовній абетці» Франсиска де Осуни, яка була однією з найулюбленіших книг святої Тереси. Серед авторів, які здійснили на неї глибокий вплив, варто згадати й інших авторів, схильних до містики: отця Хуана з Авіли, фрайя Луїса з Гранаді, Педро Алькандару та ін. У творах святої Тереси також відчувається відлуння й народної літератури. Її «теологічно-філологічна освіта» достатньо ґрунтовна, адже вона була уважною читачкою з високою чутливістю до відтінків смислів і краси виразу, хоча обирала книжки, керуючись лише власними духовними потребами і чітко розуміючи ті межі, за які не можна переступати, аби не впасти в ересь. Безумовно, запровадження «Індексу заборонених книг» головним інквізитором Фернандо де Вальдесом 1559 року закрило доступ до багатьох текстів, які любила читати свята Тереса, але ця обставина відіграла також і позитивну роль для розвитку її таланту: відтепер ширшим і глибшим стало її безпосереднє занурення у спілкування з Богом, що не могло не позначитись на змісті й формі її творів.

Містичний досвід пронизує всю діяльність святої Тереси, як реформаторсько-засновницьку, так і письменницьку. Як зазначає Фідель Себастьян Мед'явілья, термін

«містика» свята Тереса завжди використовує «відповідно до наданого йому в той час прикметникового значення, єдино прийнятного від часів патристики і до її доби: вона покликала на приховане та глибоке поширення Божої мудрості – *myesterion* апостола Павла (1 Кор, 2, 1– 16)».² Цим терміном називають специфічний підхід до пізнання Бога, який застосовує свята Тереса та її послідовники. Як відомо, християни можуть наблизитись до розуміння Всевишнього чотирма способами: 1) розумом, 2) розумом, просвітленим вірою, 3) безпосереднім досвідом, «коли Бог являється душі невираженим фізично досвідом (містика), що буде таким собі попередником способу (четвертого. – О.П.), яким душа безпосередньо – *face ad faciem* – пізнає Бога на небесах (блаженне видіння)».³ Свята Тереса йде містичним шляхом, намагаючись досягти повного злиття з Господом. Для цього вона розробила систему духовних вправ, побудованих на аскезі й спогляданні. Вона чула внутрішні голоси, переживала екстаз та видіння. Містичний досвід святої Тереси Авільської вирізняється широтою і різноманітністю станів, які Жозеф Перес поділяє на три групи: спокійні; єднальні чи споглядальні; духовний шлюб»⁴.

«Літературний вимір» її служіння щільно пов'язаний з її містичними практиками, адже вона, за висловом Ф. Себастьяна Мед'явільї, «володіла глибокою вірою, якою завдячувала Богові і яку прагнула виразити «письмово», тобто через вивчення богослов'я»⁵, а також через створення власних текстів. Кожна з її книг по-своєму розкриває цей досвід. «Книга життя» (1562 р.) – це твір незвичної форми: в ньому у вигляді сповіді викладаються зовнішні події біографії святої Тереси, починаючи з 1515 року і закінчуючи першою половиною 1560-х рр., і описується її духовне становлення. Стиль твору нагадує «Сповідь» святого Августина, яку Тереса дуже добре знала. Це шедевр світової містичної прози, в якому міститься чимало яскравих образів, що унаочнюють безпосередній шлях осягнення Бога, про який йшлося вище. Один із них – образ чотирьох вод, а точніше опис чотирьох способів отримати воду, якими може скористатися садівник для поливу свого саду. Тут сад уособлює душу, а вода – духовне знання про Всевишнього. Перший спосіб – черпання води з колодязя. Символічно він відповідає молитовно-аскетичному очищенню людини від скверни. Другий спосіб – використання водогону (досягнення віруючим спокою і благодаті через очищення). Третій спосіб – викопування рівчаків, якими вода сама тектиме до саду (душі дається більше Божої благодаті, хоча садівник докладє значно менше зусиль, ніж у попередніх двох випадках). І четвертий спосіб – отримання води з небес без жодних зусиль – у вигляді дощу, що живить сад за волею Бога (відповідником цієї зливи є злиття душі зі Всевишнім, яке є чистим дарунком Господа людині).

«Книга життя» надзвичайно сподобалась сповідникам святої Тереси, які порадили їй написати ще один твір, де не було б згадок про особисте життя, що уможливило б використання його для навчання черниць. Свята Тереса виконала це завдання. Так з'явилася книга «Шлях досконалості» (1564 р.), в якій викладались цілі й завдання ордену, а також описувались шляхи їхнього досягнення: життя в молитві, аскезі, служінні Богу й людям. Досвід реформування ордену кармелітів відображається також у таких доктринальних книгах, як «Статути» (1564 р.), «Книга заснувань» (1573 р.), «Спосіб візитації монастирів»

² Себастьян Мед'явільї, Фідель. Тереса де Хесус та іспанська містика золотого віку // Дні святої Тереси де Хесус в Українському католицькому університеті. – Львів, 2015 р, С. 11.

³ Себастьян Мед'явільї. – С. 12.

⁴ Pérez, Joseph. Teresa de Ávila y la España de su tiempo, Algaba. – Madrid, 2007. – С. 250.

⁵ Себастьян Мед'явільї, с. 12.

(1576 р.), «Застереження» (1580 р.). На прохання свого сповідника Херонімо Грасіана свята Тереса Авільська написала і суто богословський трактат «Поняття божественної любові в «Пісні пісень» (1566 р.), спробу тлумачення Біблії. Цінним джерелом інформації про внутрішній світ святої Тереси є її листування. Загалом збереглося 450 листів, які розкривають багату і тремтливую душу цієї непересічної жінки, її відкритий, тонкий розум.

Книги святої Тереси вражають інтимною інтонацією, з якою вона спілкується з Богом. Її можна почути в книгах «Поклики» (1569 р.) і «Розповіді свідомості» (1571 р.). В одній з них знаходимо опис переживання духовного шлюбу з Богом: «Його величність сказав мені: «Не бійся, дочко, ніхто не здатний забрати тебе від мене», – даючи мені зрозуміти, щоб я не турбувалася. Відтак, він явився переді мною в моїй уяві, як і за інших випадків, дуже глибоко в мені, та подав свою праву руку і промовив: «Подивись на цей цвях; він є символом того, що від сьогодні ти моя дружина; досі ти заслуговувала його; та відтепер і надалі ти з гідністю дивитимешся на мене не лише як на Творця, як на твого Царя та Бога, а як моя правдива дружина, моя гідність – твоя гідність, а твоя – моя»⁶.

Найвищим досягненням містичної прози святої Тереси є трактат «Внутрішній замок, або Оселі» (1577 р.), який водночас є свідченням її зрілості як письменниці. Тут шлях до Бога представлено як пересування замком, що побудований у вигляді сімох концентричних осель. У центрі споруди розташована оселя володаря замку, тобто Господа-Бога. Потрапити до неї можна тільки через двері молитви, пройшовши одну за одною всі сім. Кожна з осель символізує певний етап духовного становлення людини: від пригнічення власного егоїстичного его крізь стан «солодкої смерті», що відриває душу від усього земного, до повного злиття з Богом.

Поезія святої Тереси є ліричною транскрипцією її духовних пошуків. Вона писала віршовані тексти до релігійних свят або церемоній, що відбувалися в монастирях, під час яких співала разом з іншими черницями, хоча зізнавалася, що мала не дуже гарний голос, або грала на музичних інструментах. У віршах представлена вся повнота містичного досвіду святої Тереси Авільської, але найяскравіше втілено образ ідеалізованої любові, в якій коханням є Бог, а захопаною і коханою – вона сама. В її поезії також широко представлена метафорика, що походить із християнської традиції (Христос – пастух, християнин – воїн та ін.), а також фольклорна образність, яка набуває релігійного тлумачення. Будуючи поетичне висловлювання, вона надає перевагу коротким метрам традиційної поезії і використовує вишукані форми строфіки, майстерно «грає» поетичним синтаксисом.

Рецепція ідей і творів святої Тереси Авільської на українських землях має довгу історію. Вона розпочинається разом із рухом на Схід католицьких чернечих орденів, зокрема, кармелітів взутих, а потім і босих. Реформа і містичний шлях осягнення Бога, який уособлює свята Тереса Авільська, починаючи з XVII ст. знаходять підтримку не тільки серед українських католиків, а й серед представників православної церкви. Це пояснюється тим, що і перші, і другі намагалися розв'язати подібні завдання: вони прагнули очищення релігійного життя через культивування молитовно-споглядальних практик. Як зауважує отець Ігор Ісіченко, «провідні тенденції монашого життя в православних країнах Східної Європи та Близького Сходу в XVI–XVII ст. виявлялися суголосоними духовним пошукам прп. Тереси Авільської. Попри насторожене ставлення до західної конфесійної традиції, вони створювали сприятливий ґрунт для рецепції реформ, започаткованих Тересою, та її праця, що почали виходити друком»⁷.

⁶ Переклад Тереси Барбаш і Мар'яни Задорожньої, цит. за: Себастьян Мед'явіля, с. 18.

⁷ Ісіченко, Ігор. Літературна спадщина св. Тереси Авільської в рецепції православної книжності // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія», Філологічні науки. Літературознавство. 2011. – Т. 124. – С. 5.

Протягом XVII ст. відбуваються контакти між представниками українських православних і греко-католицьких громад та кармелітами, завдяки чому знання про життя і творчість святої Тереси проникає до країн Центральної і Східної Європи. 1605 р. засновано монастир кармелітів босих у Кракові; 1617 р. проголошується самостійна польська провінція Святого Духа, яка на 1698 р. налічує 234 монахи. Практично тоді ж кармеліти оселяються й на етнічних українських землях безпосередньо серед православного оточення: у Львові це відбувається у 1613 р., у Перемишлі – 1620 р., у Кам'яниці-Подільському – 1623 р., в Бердичеві – 1630 р. У 1642 році у Львові було засновано монастир кармеліток босих.

Монастирі здійснювали активну видавничу діяльність, завдяки чому твори святої Тереси поширювались у перекладах латинською та польською мовами. За підрахунками о. Ігоря Ісіченка, до кінця XVI ст. таких видань було 13, а протягом XVII ст. з'явилось 243 видання⁸. Ці книги, безумовно, доходили до православного читача й опинялись у бібліотеках щойно реформованих духовних шкіл. «Ситуація міжконфесійного протистояння унеможливлювала пряме й відверте використання досвіду Тереси Авільської. Але немає сумніву, що в освічених колах митрополита Петра Могили та єпископа Лазаря Барановича її твори читали. Богословські курси українських православних шкіл: Києво-Могилянської академії, Чернігівської, Харківської та Переяславської колегій – викладалися за латинськими підручниками й згодом звинувачувалися у «внутрішній інтоксикації релігійним латинізмом», «крипто-романізмі»⁹.

Протягом наступних століть можна вести мову про активний, але опосередкований вплив святої Тереси Авільської на богословську думку України, Росії й Білорусі. Зокрема, отець Ігор Ісіченко стверджує, що афонські ченці були знайомі з її працями і по-своєму адаптували її ідеї під час оформлення такого важливого феномену православної духовності, як «старечество». Доказом цього, зокрема, є діяльність Паїсія Величковського, автора «Добротолубія». Наприкінці XIX – на початку XX ст. низка представників срібної доби в російській культурі (Дмитро Мережковський, Лев Шестов, Семен Франк та ін.) пропагували вчення та духовний досвід святої Тереси Авільської як альтернативу тій духовній кризі, в якій опинилося людство.

Знайомство з прозовим доробком святої Тереси Авільської безпосередньо українською мовою починається лише в XXI столітті – завдяки ініціативі отців єзуїтів, які спільно зі львівським видавництвом «Свічадо» здійснили в «Ігнатіанській серії» український переклад (щоправда, з англійської мови) «Шляху досконалості» (2007 р.) та «Внутрішнього замку» (2008 р.). Її життєвий шлях було викладено в чотиритомному виданні «Життя святих» о. Андрія Йосафата Григорія Труха, яке виходило друком у Канаді протягом 1952–1959 рр. В останньому томі міститься докладна агіографічна довідка про святу Тересу Авільську.

Не так багато можна сказати про образ знаменитої реформаторки ордену кармелітів в українській літературі, хоча час від часу на згадки про неї можна натрапити в прозових і поетичних текстах¹⁰. Проте не можна оминати увагою цикл віршів, який називається «Гімни Святій Тересі» і автором якого є футурист Михайль Семенко. Характеризуючи звернення лідера українського авангарду до постаті й творчості представниці іспанської містичної поезії, Микола Сулима, зокрема, написав такі натхненні слова: «Футурист став

⁸ Ісіченко, с. 7.

⁹ Там само.

¹⁰ Глібчук, Уляна. Жовтим по жовтому. – Київ: Ярославів вал, 2012. – 272 с. (Серія «Червоне та чорне»).

на коліна перед черницею. Безбожник хоче, щоб його покохала свята. Покохала в той час, коли її серце належить Богові, коли вона мріє лише про «злиття» з божеством через екстатичну любов. Звідси – пронизливий трагізм, який осяває кожний рядок усіх 26 віршів, що входять до циклу. Екзотичність і холод іспанки, нетутешня пристрасть українця породили вишукану поетичну драму, місце якій серед перлин української інтимної лірики»¹¹.

Тексти святої Тереси Авільської (як прозові, так і поетичні) становлять серйозний виклик перекладачеві. По-перше, вона писала іспанською мовою, яка перебувала в стані формування. По-друге, стиль її поезії й прози концентрує в собі велику кількість засобів виразності. У результаті сама словесна тканина творів святої Тереси Авільської містить містичну енергетику, яку перекладач повинен відтворити максимально точно й повно.

Показовим з цього погляду є вірш «Vivo sin vivir en mí» («Живу, не живучи в собі»). В основу тексту покладено парадоксальний вислів «жити і водночас не жити», поширений у релігійних писаннях. Цей вислів містить два мотиви. 1) Земне життя – це смерть, тому що воно є несправжнім життям, а справжнє життя – це вічність, яка починається після смерті фізичної. 2) Земне життя є помиранням, оскільки воно робить ставку на фальшиві цінності. З погляду людини, яка вірує в Бога, у виразі «жити і водночас не жити» немає нічого парадоксального, адже вона «жадає смерті, аби з'єднатися з Богом. Поки смерть не приходить, душа сильно страждає (помирає). Крім того, життя перетворюється на муку, або «смерть», через те, що не дає справжнього задоволення; смерть стає «життям». Душа «живе, не живучи в собі», тому що земне життя не є тим, чого вона бажає; вона «вмирає, тому що не вмирає», адже очікує моменту, коли з'єднається з Богом»¹² Гра синонімічними рядами концептів «життя» і «смерть» набуває особливого напруження завдяки композиційним прийомам. Строфа, якою послуговується авторка, має доволі складну структуру і закінчується повтором-гаслом-лейтмотивом «que tuero por que no tuero». Текст насичений алітераціями й асонансами.

В історії української літератури існує дві спроби перекласти цей текст. Перша з них належить Михайлу Оресту. Йому вдається відтворити складні переживання людини, що перебуває в містичному контакті з Богом, про який пише свята Тереса Авільська в оригіналі:

Живу я поза колом днів,
 Бо я з любові умираю,
 Бо в Господі я пробуваю,
 Що вибрати мене схотів
 І в серці, яко дар дарів,
 Поставив речиво нестерте,
 Що я вмираю: щоб не вмерти.

І цей союз благий, святий,
 І ця любов, жива підмога,
 Моїм вчинили бранцем Бога.
 Але тому, що бранець мій
 Спаситель, все в душі моїй
 Такою мукою розжерте,
 Що я вмираю: щоб не вмерти.

¹¹ Сулима, с. 7.

¹² Mujica, Bárbara. Women Writers of Early Modern Spain. Sophia's Daughters, Yale University Press, 2003. – С. 12.

О ні, задовга течія
 Життя, вигнання – невблаганне,
 Тяжкі темниця і кайдани;
 Їх скинути жадаю я;
 І так росте жада моя,
 І болем серце так роздерте,
 Що я вмираю: щоб не вмерти.

Життя, тобі доходить край!
 Не докучай же, гинь у тлінні!
 Бо що ж лишиться по кончині,
 Як не життя, утіха, май?
 Потіш мене, не покидай,
 Бо так тебе я прагну, смерте,
 Що я вмираю: щоб не вмерти¹³.

Поданий вище текст містить лише перші чотири строфи знаменитого вірша. Повністю поезію переклав Микола Сулима. Йому ж належать переклади ще двох віршів святої Тереси «Захворієш на любов...» («Si el padecer con amor...») і «Я утішуся в сльозині...» («Sea mi gozo en el llanto...»). Йому вдалося передати засобами української мови смиренність і радість, що наповнюють душу святої Тереси під час споглядання Бога:

У п'їтмі я світло бачу,
 відштовхніть мене – зрадію,
 йти стежинкою волюю,
 славу я хрестом позначу.

Що ж, нехай мене принизять,
 пальма хай моя зів'яне,
 я рости не перестану,
 моя велич – у мализні.

Мене голод не жахає,
 страх дає мені надію,
 жах охопить – порадію;
 гіркота усолоджає.

«Я утішуся в сльозині...»¹⁴

Ще один переклад поезії святої Тереси від Христа з'явився в середовищі українських кармелітів. Це вірш «Шлях до вітчизни» («Caminemos para el cielo»). Його авторами є відома українська іспаністка Олена Олексієнко і Олег Белінський. Вибір для перекладу саме цього твору цілком передбачуваний, адже його призначення – підтримка духу вірних, які стали на шлях випробувань і самозречення. Повне занурення перекладачів у молитовно-споглядальні практики кармелітів зумовило появу поетичного тексту, в якому духовна наставниця промовляє до своїх українських послідовниць:

¹³ Свята Тереса де Хесус. Vivo sin vivir en mí // Антологія іспанської літератури доби бароко. – Упор. Олександр Пронкевич. Вікно в світ. – 2000. – № 3. – С. 84–85.

¹⁴ Сулима, с. 16.

Сміливо рушаймо до неба,
Черниці Кармелю.
Йдемо в умертвінні плоті,
Зневажені і смиренні,
Землі свій залишивши гонор
Черниці Кармелю.
В обітниць послуху строгій
Йдемо, нам ніщо не завадить,
Це наша мета і розрада,
Черниці Кармелю.
Убогість це наша дорога,
Подібна до тої, якою
Прийшов наш Володар із неба,
Черниці Кармелю.
Нас Бог закликає в любові,
Рушаймо за ним без вагання,
Відкинувши острах і сумнів,
Черниці Кармелю.
«Шлях до вітчизни»¹⁵.

Переклади творів святої Тереси Авільської, виконані Сергієм Борщевським, які подаються в цій публікації, дають змогу значно розширити уявлення про можливості поетичного Слова як посередника містичного діалогу між людиною і Богом. Вірш «Всю себе вручила й, певно» («Ya toda me entregué y di») є записом переживань віруючої людини, коли вона досягає готовності укласти духовний шлюб із Господом. Наступні два тексти «Блаженне серце те, що любить Бога» («Dichoso el corazón enamorado») й «Ані тривоги» («Nada te turbe...») є віршованими молитвами. Обидва твори виражають сумирні настрої, які є наслідком повного покладання на волю Бога: перша з них веде до просвітлення духу, а друга стає у пригоді під час тих суворих вправ, якими займається душа, прямуючи до досконалості. Завершують добірку два вірші, написані для пісенного виконання під час церемоній, що супроводжують Різдво, зокрема, свято Волхвів. Ці поезії сповнені радістю і ніжністю. Перекладач зумів відтворити розмовну, вільну і співочу інтонацію поезій святої Тереси Авільської. Українські тексти звучать так само спонтанно і «просто», як іспанський оригінал, і при цьому зберігають ритміко-метричну організацію та милозвучність першотвору. Можна привітати Сергія Борщевського ще з одним творчим досягненням, адже виконані ним переклади віршів святої Тереси Авільської є яскравою сторінкою історії української словесності.

Отже, український читач має змогу скласти певне уявлення про життя, ідеї та творчість святої Тереси Авільської, але чимало ще треба зробити у майбутньому. Зокрема, на часі взятися за переклад хоча б деяких із її прозових творів, наприклад «Книги життя», з іспанської мови, а не з англійської, як це було зроблено втраченими єзуїтами. Варто здійснити цілу низку наукових розвідок. Для виконання цих завдань, очевидно, доведеться об'єднувати зусилля богословів і філологів, тому що тільки в такий спосіб можна досягнути життєвий і творчий доробок цієї надзвичайно обдарованої реформаторки церкви і письменниці, яка представляє містичний напрям християнської духовності.

Kuiv

¹⁵ Тереса від Ісуса, Шлях до вітчизни. – Пер. Олени Олексієнко OCSO та Олега Белінського. Орден Босих Кармелітів в Україні. <http://karmel.org.ua/ua/saints/teresa-of-avila/item/107>

Тетяна НЕКРЯЧ,
кандидат філологічних наук

РОМАН-ДРАМА І ДРАМА В РОМАНІ:

До 70-річчя виходу в світ роману Р.П.Воррена «ВСЯ КОРОЛІВСЬКА РАТЬ»

Прошло 70 років відтоді, як було опубліковано один з найкращих американських романів 20-го століття – «Вся королівська рать» Р.П. Воррена (1946), але книжка зовсім не застаріла: навпаки, час притлумив злободенні його риси, відсунув на задній план зв'язок роману з конкретними прототипами, висвітлив найсуттєвіші смислові аспекти, тобто перетворив популярний бестселер на класичний твір сучасної американської літератури.

Майже всі дослідники творчості Р.П. Воррена – а творчість його багатогранна, оскільки він не лише видатний прозаїк, а й вишуканий поет, тонкий літературний критик і теоретик літератури, глибокий знавець історії, перший у США двічі лауреат Пуліцерівської премії, за прозу й за поезію, – визнають «Всю королівська рать» найкращим романом письменника. Майже так само одностайно називають вони цей роман політичним, оскільки світ політики становить в ньому «переважну сферу буття» (за М.Бахтіним), але сам автор неодноразово зауважував, що цей його роман – не про політику: у «Всій королівській раті» письменнику вдалося поєднати гострі політичні викриття з тонким психологічним проникненням у сутність людських характерів, піднятися на високий рівень художнього узагальнення, досягти поліфонічності звучання усіх елементів структури твору.

Оптимальну форму для здійснення свого задуму Р.П.Воррен знайшов не одразу. Шлях до роману не був ані прямим, ані коротким. Корні задуму сягають у грозову добу 1930-х, коли схрестилися два потужні ідеологічні потоки: соціально-політичний неспокій, породжений так званою Великою депресією, і зародження фашизму в його американському варіанті. На перетині цих двох потоків виникла ціла низка проблем, які вимагали політизації традиційних жанрів і в поезії, і в прозі, і в драмі. Багато письменників усвідомлювали небезпеку фашизму і застерігали проти нього у своїх творах. Найбільш оперативним, як то нерідко буває, виявився театр. Тут є своя закономірність: театр – мистецтво чутливе, внутрішньо рухливе, дуже тісно пов'язане зі змінами в соціальній атмосфері, з тими зсувами у суспільній свідомості, на які сценічний талант емоційно й швидко реагує. Узаяся писати політичну п'єсу про правителя фашистського кшталту і Р.П. Воррен. П'єса мала назву «Горда плоть». Р.П. Воррен прагнув показати в ній небезпечність диктаторства й тоталітарної влади, і в головному герої Віллі Талосі сучасники безпомилково впізнавали губернатора Луїзіани Г'юї П.Лонга, життєва історія якого майже без змін зберігалася у фабулі п'єси. Г.П.Лонг, фігура непересічна і яскрава, піднявся на гребені політичної хвилі 1930-х і мав реальні шанси здобути собі місце в

Білому домі завдяки своїй колосальній популярності серед так званого простого люду, зокрема, популістській програмі «розподілу багатства». Непересічна особистість Лонга цікавила багатьох письменників, тож не дивно, що він привернув до себе увагу Р.П. Воррена, викликав бажання розібратися в явних і прихованих мотивах його дій, зрозуміти механізм його впливу на натовп, усвідомити, що саме створює живильне середовище для висування осіб типу Лонга. Р.П. Воррен-історик свідомо чи несвідомо шукав історичні паралелі – і знайшов їх, аналізуючи соціально-історичне тло трагедії Шекспіра «Юлій Цезар». Можна припустити, що це також вплинуло на його вибір саме драматичної форми, ускладненої білим віршем й елементами античної трагедії. У п'єсі з'являються персонажі, які згодом здобули плоть і кров у романі: Джек Берден, Седі Берк, Адам і Анна Стентони, Манюня Даффі. Але образи ці були намічені пунктирно і мало розроблені психологічно. Щойно дописавши п'єсу, автор відчув, що допустився помилки. Йому не вдалося поєднати з достатньою достовірністю злочинні події політичного життя з темою совісті, яка його постійно хвилювала, із суперечностями, які виникають між особистими інтересами людей і їхніми морально-етичними ідеалами, з питаннями зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім, з проблемою Добра і Зла, – іншими словами, п'єсі бракувало епічної широти. Драма, естетичною сутністю якої є дія, фізична та словесна, не дає можливості проникнути у найпотемніші глибини внутрішнього світу героїв. Письменник лишився незадоволеним своєю п'єсою, і вона ніколи не побачила вогнів рамп. На той момент Р.П. Воррен вже сформував цілком усвідомлену соціально-етичну концепцію стосовно художньої форми. Вона полягала в тому, що поряд із широким епічним охопленням явищ дійсності в ній існують притаманні драмі різкі зіткнення пристрастей та загострені конфлікти, як і підкреслений інтерес до духовного життя і внутрішнього світу людини, тобто жанрова форма повинна синтезувати *епічну, ліричну та драматичну* стихії. Такою формою був роман.

Народження роману з драми доволі симптоматичне, хоча й не дуже типове. Частіше п'єса робиться на основі роману, є вторинною відносно нього. Інсценізації рідко бувають успішні. Проза і драма мають власні прийоми поетичної виразності, при цьому драма сама диктує свої закони. Виникнення роману з п'єси, пріоритет драматичної форми зустрічається значно рідше. Утім, синтез різних форм мистецтва здатен суттєво збагатити художню прозу.

Питома вага драматичного елементу в поетиці роману «Вся королівська рать» доволі велика. Говорячи про драматичний елемент художньої прози, видається доцільним виділяти *драматизм* – високу напругу внутрішнього життя і взаємостосунків – і *драматизацію*, або *сценічність* – розподіл протилежних тенденцій, прагнень, пристрастей між різними персонажами, широке використання діалогу, «мізансценування» епізодів у оповідному полотні. Іншими словами, драматизація – це використання певних законів драми, театру, сцени в прозаїчному творі. Наявність сценічності, однак, зовсім не обумовлює драматизму роману, це явища різного порядку: сценічність належить до структури, архітектоніки, а драматизм – поняття словесне, змістовне. У романі «Вся королівська рать» легко простежити як драматизм, так і сценічність дії. Не лише основні конфлікти «Всієї королівської раті» драматично загострені, а величезну роль відіграють також сцени-дії, які, в свою чергу, розбиваються на мізансцени з чітким пластичним і просторовим рішенням. Така авторська «режисура», здавалося б, може полегшити роботу режисера, який береться за екранізацію або інсценізацію роману. Насправді ж створені на сьогоднішній день інтерсеміотичні версії не видаються вдалимими – і не лише тому, що епічна сторона «Всієї королівської раті» опирається драматизації. Справа ще й у тому, що на відміну від чистої драми, у якій герої виявляють себе тільки через дію

(фізичну та словесну), яка і становить естетичну сутність драми, роман користується різноманітним і багатим арсеналом художніх засобів, які не можна перевирозити жодними іншими видами мистецтва без втрат або кардинальних змін. Ось чому романи навіть з розвиненим драматичним елементом багато втрачають при перенесенні на сцену чи екран, і втрачають тим більше, чим більше вони містять описових, ліричних, психологічно-оцінних та ідейно-філософських пластів.

Вихідний конфліктний факт, якщо користуватися термінологією драми й режисури [див. 1], який обумовлює всі подальші конфлікти роману, – це рішення Віллі Старка піти в політику і висунути свою кандидатуру на політичний пост. Цей конфліктний факт, винесений, як то часто буває у драмі, у передісторію роману, зав'язує у тутий вузол абсолютно усіх персонажів, головних і другорядних. Виявлення вихідного конфліктного факту у п'єсі зазвичай допомагає правильно визначити її жанрову природу, відчутти жанрово-стилістичні риси, правильно оцінити сутність мікро-конфліктів та головного конфлікту й оптимально вирішити їх. Такий метод не можна застосовувати до будь-якого роману, але стосовно «Всієї королівської рати», враховуючи генетичне коріння книжки, він видається виправданим. Вірне визначення вихідного конфліктного факту виводить на головний конфлікт роману – це руйнація моральної особистості в атмосфері брудної політики. Таким чином, використання часткової методології не драми навіть, а режисури, дає можливість зарахувати «Всю королівську рать» до романів політичних, проте дана жанрова дефініція не вичерпує, безумовно, всього різноманіття цього великого твору.

Хоча кар'єра Г.П. Лонга і слугувала поштовхом до написання роману, Р.П. Воррен найменше прагнув створити «життя» свого героя, таку собі белетризовану біографію. Письменник зумів виявити закономірність морального падіння особистості під впливом аморального політичного середовища. Трагічність ситуації обумовлена неминучим конфліктом між ідеалами особистості, яка прагне чесного шляху в політиці, і об'єктивними умовами системи, яка відкидає цей чесний шлях, нівечить ідеали і руйнує особистість. Перед Віллі Старком постає альтернатива: або зрадити своїм ідеалам і досягти успіхів у політиці, або відмовитися від честолюбних задумів і залишитися вірним собі. Віллі Старк робить вибір на користь політичної влади. Трагічний фінал такого вибору легко передбачити: вже перший розділ закінчується щемливим реквіємом по загиблих персонажах, серед яких названо і Віллі. У подальшому, реконструюючи сюжет і образ, автор зображує етапи зіткнення особистості з політичним середовищем, констатує невідворотність морально-етичної деградації особистості під впливом цього середовища.

Віллі Старк, простакуватий «своєк Віллі з виселок», після першої поразки у політичній грі, яку він намагався вести чесно, дуже швидко прозріває і вже в наступному раунді вправно застосовує проти своїх опонентів їхні ж методи. Тобто він уже несвідомо приймає закони того середовища, яке свідомо хоче змінити на краще. Він починає з конфронтації, а закінчує конформізмом з системою. Проте у нього немає жодних ілюзій щодо основної маси політиканів, які облаштовують свої справи у його штаті і в усій країні, як немає й ілюзій на свій власний рахунок. «Хазяїн» Старк поділяє усіх політиків на рабів і негідників, які подеколи працюють за сумісництвом. Безжальне чудовисько – політична машина калічить кожного, хто потрапляє у поле її діяльності. Р.П. Воррен переконливо демонструє, що відбувається з кожним, хто бодай ненадовго чи несвідомо зачепив гігантську політичну павутину: Джек Берден (оповідач, історик, журналіст, чиновник для «особливих доручень» у Старка), виконуючи наказ Хазяїна, спричиняє самогубство судді Ірвіна, свого справжнього батька, – але й сам Ірвін свого часу, прагнучи влади, згубив людину. Втрачає ілюзії Анна Стентон, коли дізнається, що її батько-

губернатор був у політиці не кращий за Старка, якого вона зневажала з гордовитістю аристократки-південки, – і тоді стає коханкою Віллі. Вмирає морально спустошений син Старка Том, його засмоктав вир безкарності й всездозволеності. «Людина ідеї» Адам Стентон, прямий, чесний і безкомпромісний, потрапляє у тенета політичних інтриг, стає вбивцею і гине сам...

Усі ці колізії вирішуються в художньому полотні роману з величезною майстерністю й виразністю. Кожний з десяти розділів має свою чітку фабулу, де оповідні елементи просочуються лірико-сповідними мотивами і вирішуються по-театральному енергійно й живо. Разом з тим вони всі гармонійно зливаються у величну романну структуру.

Для розуміння роману в цілому надзвичайно важливим постає морально-етичний його аспект, який збагачує соціально-політичний пафос, надає йому новий, глибший вимір. Внутрішня динамічність й насиченість «глибинного сюжету» не поступається стрімкості розвитку сюжету зовнішнього, фабульним перипетіям. Основу «глибинного сюжету» становлять дві проблеми: моральний розпад особистості (лінія Віллі Старка) та моральне відновлення особистості (лінія Джека Бердена). В лінії Джека автора найбільше цікавить шлях до усвідомлення моральної відповідальності людини за свої вчинки, а через них – і за долю людства. Джек Берден, другий головний герой роману, за походженням, вихованням, освітою й характером – мало не антипод Старка. Сильна натура Віллі, його впевненість, цілеспрямованість, рішучість приваблюють Джека своєю позірністю гармонійністю. Сам Джек у незгоді зі світом. Він не складається у цілісну особистість передусім тому, що ухиляється від відповідальності за свої дії. Він навіть випрацьовує теорію принципової безвідповідальності: ніхто ні в чому не винен, оскільки світ створено так, а не інакше. Така «філософія» призводить до загибелі чи краху найближчих для Джека людей. Зрозумівши це, він морально дорослішає, дивиться правді в очі, починає діяти осмислено, приймає тягар відповідальності (до речі, прізвище Джека – Burden – й означає тягар) – і стає повноцінною особистістю

Дорогу ціну сплатив Джек Берден за свою духовну зрілість, недарма він робить висновок, що будь-яке знання, яке чогось вартє, сплачується кров'ю. Він зрозумів, і ця позиція висловлює кредо самого автора роману, що відмова прийняти минуле з його тягарем позбавляє надії на майбутнє, оскільки тільки з минулого можна побудувати майбутнє, оцінивши всі історичні помилки. Тепер Джек готовий увійти до «киплячого світу» і діяти осмислено й цілеспрямовано.

Р.П. Воррену іноді докоряли, що він вдався в романі до хеппі-енду. Це навряд чи справедливо, хоча деякі зовнішні атрибути щасливої кінцівки розвинути можна: Джек одружується з Анною, вони забирають до себе нещасного Вченого Прокурора («формального» батька Джека), чесний генеральний прокурор Г'ю Міллер вирішує повернутися в політику, і Джек готовий стати з ним поруч... Р.П. Воррен сухо перераховує ці події у фіналі, без жодних коментарів. Але коментарі зайві: минуле героїв надто добре відомо, і їхнє майбутнє неважко передбачити – воно забарвлене кольорами трагедії і не викликає райдужних сподівань. Епілог роману – щемлива кода. Важко повірити у безжарне щастя Анни та Джека після того горя, яке випекло їхні душі. Вчений Прокурор важко хворіє, і скоро на цвинтарі Пристані Берденів з'явиться іще одна могила. Повернення до політики Г'ю Міллера могло б пробудити надію, якби сам автор блискуче й переконливо не показав усім своїм романом, на що перетворює чесних людей політичне середовище і політична влада. Там процвітають лише бездушні негідники на кшталт Манюні Даффі та його поплічника, огидного Гуммі Ларсона. Г'ю Міллера або зламають, або знищать. Але він готовий до цього, оскільки вважає, що повинен робити те, чого вимагає від нього його совість. Важливо, що є подвижники, готові на самопо-

жертву, аби хоч трошки поліпшити цей світ. Тут згадується епіграф до роману «Вся королівська рать», узятий з Дантового «Чистилища»: *Mentre che la speranza ha fior del verde* – Поки хоч пуп'янок надії залишився... Попри усю трагедійність роману в ньому немає безвиході. Квітка надії цвіте.

Своєрідна архітектоніка роману значною мірою обумовлена введенням оповідача. Книжка будується як словід Джека Бердена. Кинутий у гущину політичних подій, Джек прагне осмислити їх, підсумувати значну частину прожитого життя (це надає роману певної епічної об'єктивності). Така форма забезпечує вільний плин думок, складні асоціативні зв'язки. Ланцюжки асоціацій утворюють непрості часопросторові параметри, що є характерною ознакою композиції й архітектоніки багатьох творів новітньої літератури. Хронологічні зсуви, «напливи», ретроспекції посилюють вірогідність оповіді (форма записок), а також поглиблюють психологічні характеристики.

Часовий зсув дозволяє автору успішно застосувати прийом контрасту. Так, уже в першому розділі Р.П. Воррен зіставляє початкову й фінальну іпостасі Віллі Старка – пам'ять Джека ніби зіштовхує наївно-довірливого телепня, «свата Віллі з висело», і безжалюгідного, бруталного, цинічного губернатора. Поетична історія юного кохання Джека і Анни Стентон звучить особливо трагічно саме тому, що Джек розказує про неї, дізнавшись, що Анна стала коханкою Старка.

Важливе значення в композиції роману має історія Касса Мастерна, що зіграла велику роль у моральному становленні Джека Бердена. Ця історія, яка відбулася за часів рабовласництва і Громадянської війни між Північчю та Півднем США, є зовсім не вставним епізодом (попри її стилістичну тональність, яка тут цілковито обґрунтована), а органічним елементом наративу, який не просто демонструє авторську майстерність у стилізації прози XIX століття, а сприяє розвитку дії. Крім того, в цій історії виявляється тяжіння до усвідомлення проблем теперішнього й майбутнього через минуле, прагнення ув'язати в один міцний вузол різночасові плани, що є визначальною рисою школи «південного Відродження» в літературі США, до якої належав і Р.П. Воррен.

У першому розділі, як в увертюрі опери, намічено теми, які набувають подальшого розвитку в ході роману. Вже тут протиставлені два світи – світ Мейзон-сіті і світ Пристані Берденів. Уже тут показана неприкаяність Джека: він чужий в обох цих світах – додому вороття немає, а прийняти до кінця закони Мейзон-сіті він не може. Вже тут читач зустрічає двох Віллі Старків. Трагічний акорд, що завершує розділ, надає сумної тональності навіть безхмарним сценам роману.

У книзі дуже важливою є тема падіння, яка прихована в алюзивному заголовку: «All the King's Men» – це рядок з англійського популярного дитячого віршика про Humpty Dumpty (яйце), який звалився з муру і розбився в тріски:

*Коко-Бобо виліз на мур,
Коко-Бобо з муру – та й гу-р-р!
І ні королівська кіннота,
Ані вся королівська рать
Так і не можуть Коко
Докупи знову зібрать.*

(Переклад Наталки Тисовської).

Ця тема наскрізно проходить через увесь роман, особливо у зв'язку з розвитком образу Віллі Старка, який звівся майже на недосяжну висоту в політиці, розбивши при цьому свої чисті ідеали, а там «розбився» і сам: фігурально – як моральна особистість, фізично – від кулі Адама Стентона. Метафоричні сходження й падіння підкреслюються реальними: Манюня Даффі гепнувся з помосту під натиском розлюченого Віллі; дове-

дений до відчаю Мортімер Л. Литтло накладає на себе руки, викинувшись із балкона; втрачає розум колишній циркач Джордж, коли у нього на очах розбивається на смерть його дружина – вона зірвалася з трапедії з-під купола цирку... Ці реальні падіння не впливають на сюжет, – отже, вони становлять елемент форми: підкреслюючи загальну трагедійну тональність, вони набувають сили символу.

Р.П. Воррен – неперевершений майстер психологічного портрета. Його улюблений прийом – виділення якоїсь однієї важливої деталі зовнішності, сказати б, крупний план. Це вже прийом не театральний, а кінематографічний. Буйна грива непокірного рудого волосся судді Ірвіна створює метафору «людина-лев». Міцно стиснутий рот Адама Стентона, схожий на точний, чистий хірургічний розріз, говорить про його непохитність. Усі суперечності збентеженої душі Касса Мастерна проступають у його портреті: палаючі очі фанатика, губи гедоніста, запалі щоки аскета. Плекане, як на рекламі, обличчя Джекової матері, яку він сприймає як «диявольськи дорогу цяцю», має зворушливі голодні западинки, які натякають на неоднозначність її натури, що й виявилось після самогубства судді Ірвіна, якого вона глибоко кохала все життя. Портрети віце-губернатора Манюні Даффі, Гуммі Ларсона чи Молодого Управління – безжальні, гострі карикатури.

Окрім драматургічного плану в романі «Вся королівська рать» присутній і план живописний. Словесна палітра Р.П. Воррена напрочуд багата й різноманітна, значну роль тут відіграють колір, фактура (щоденник Касса Мастерна, наприклад, викликає асоціації з офортом). Якимось незбагненим чином Р.П. Воррен «включає» усі відчуття читача – не лише зір, а й слух, нюх, дотик, і все це завдяки майстерному володінню поетичним словом. Мало не фізично сприймаємо ми доторк сонячного проміння до прохолодної й солонуватої після купання в морі атласної шкіри юної Анни Стентон, страждаємо від нестерпної задухи жаркої південної ночі, яка посилює напругу важкої розмови Віллі Старка й судді Ірвіна, задихаємося у смороді вбогої конури Вченого Прокурора – і за контрастом насолоджуємося свіжим бризом, який колише легкі, прозорі фіранки у розкішному особняку Джекової матері, наповненому блиском срібла й кристалу і тонкими пахощами паризьких парфумів...

Майже кожного героя книги легко упізнати за його мовленням, за неповторністю інтонаційного малюнка. Тут знову варто пригадати генезис роману – його народження з драми, у якій мовлення персонажа є одним із потужних засобів індивідуалізації. У звукопису Р.П. Воррена дуже живі внутрішні ритми, характерні для дійових осіб: повільно-владний тон Віллі, солодко-шепелявий – у Манюні Даффі, рвані, задишливі репліки Седі Берк, яка вічно поспішає, болісне затинання Цукерка, світське нявкання матері Джека й аденоїдне сопіння її чергового чоловіка, м'які, виважені інтонації Анни, суголосьні з заниженою температурою її почуттів (тим сильніше впливає своєю раптовістю її різкий емоційний вибух, що передвіщає кров і біду)... У створенні мовленнєвого портрета Р.П. Воррен іде від цілісності образу – кожен говорить власною мовою. Справа тут не тільки й не стільки у лексиці чи схильності до певних улюблених слів, скільки у ритміко-інтонаційній своєрідності мовленнєвих характеристик. Значення ритму в романі «Вся королівська рать» важко переоцінити: не буде перебільшенням сказати, що він написаний ритмічною прозою. Зрозуміло, що цей вимір форми роману становить додаткові труднощі для перекладача. Почуття ритму Р.П. Воррену властиве як поету. Він широко вживає алітерації й асонанси, анафори й епіфори, сміливо перемежує односкладові й багатоскладові слова для створення ефекту звуконаслідування – і досягає дивовижного ефекту: ми чуємо швидке шурхотіння шин по рівному шосе, шум потужних, повільних морських хвиль під грозовим небом, нервово стакато приміської електрички, яке резонує з розпачем у душі Джека.

Говорячи про технічну віртуозність роману «Вся королівська рать», неможливо оминати латентні рівні мови: алюзії, асоціації, символи, які утворюють підтекст і невимовно поглиблюють змістовний план. Про алюзивність та символізм заголовка вже тут говорилося. Варто додати, що вираз *to sit on the wall* – *сидіти на мурі* має в англійській мові ще й значення – не втручатися, стояти осторонь, не виявляти власної позиції. Саме таку позицію невтручання намагаються зайняти Джек Берден і Адам Стентон, але ця позиція, врешті-решт, призводить до *great fall* – падіння і трагедії. Символічні деякі власні імена: *Burden* – означає тягар, в імені *Willie* прочитується *will* – воля, прагнення, *Stark* – це рішучий, сильний, *Burke* – придушити, примусити мовчати (Седі Берк уміла це робити, як ніхто), прізвище *Duffy* об'єднує *duffer* – шахрай, нікчема, тобто вказівку на його внутрішню сутність, та *duff* – гумус, тісто, що натякає на певні риси його малосимпатичної зовнішності. Разом з тим ці імена доволі звичайні для англомовного середовища і не сприймаються як штучні чи нарочиті. Водночас цей вибір далеко не випадковий: закладений у них смисл допомагає виділити домінанту того або іншого персонажа.

У романі «Вся королівська рать» Р.П. Воррен зумів досягти гармонії різноманітних елементів форми для повного розкриття усіх змістових рівнів. Розвиваючи усе знайдене його численними попередниками у жанрі політичного роману, Р.П. Воррен піднявся на якісно новий щабель. Письменник своєю художньою практикою довів, що дидактичність і тенденційність (поняття далеко не тотожні чіткій авторській позиції) зовсім не становлять невід'ємну частину політичного роману, що цьому жанру не протипоказані ані психологічна глибина, ані стильова вишуканість, що істинна художність твору визначається не жанром, а майстерністю, естетичним та етичним кредо та ширістю письменника. Р.П. Воррен синтезував епічність, ліричність та поетику драми. Він зумів знайти по-справжньому вдалу міру кожного компонента – і створив політичний роман-трагедію. Цей художній синтез відзначається не лише естетичною самоцінністю, він дозволяє з граничною точністю виразити усю повноту і своєрідність змісту – аналіз сучасного суспільства в одній із найсуттєвіших сфер його існування – політиці, а також аналіз внутрішнього світу людини, до цієї сфери дотичної. Можна з усією впевненістю стверджувати, що в романі «Вся королівська рать» відповідність художнього змісту і художньої форми якщо й не ідеальна, то принаймні достатньо гармонійна, щоб поставити цю книгу в ряд найкращих творів американської прози.

БІБЛЮГРАФІЯ

1. Поламишев А.М. Мастерство режиссера: Действенный анализ пьесы. – М.: Просвещение, 1982. – 224 с.
2. Warren R.P. All the King's Men. – N.Y.: Bantam Books, 1971. – 438 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРКУ:

НЕКРЯЧ Тетяна Євгенівна – кандидат філологічних наук, доцент Київського національного лінгвістичного університету.

ПЕРЕКЛАДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Віталій РАДЧУК,
кандидат філологічних наук

ЯК ПЕРЕКЛАСТИ ПОЕТИЧНЕ «ЛЕДЬ-ЛЕДЬ»?

Кожна мова здатна описувати саму себе або привертати увагу до своїх особливостей, щоб виразити щось інше. На цій її метамовній властивості будуються цілі твори чи ключові художні ефекти – детективні, драматичні, сміхові тощо. Робиться це іноді так тонко, що вперше застосувати тут літературознавче поняття «ледь-ледь». В. Шекспір грає омонімами свого імені у 135-му і 136-му сонетах. Л. Керол на всі лади повсякчас каламбурить в «Алісії». Дж. Орвел в антиутопії «1984» майстерно як художник-соціолінгвіст виводить образ «новомови». Віршують загадку-акростих, таємні листи і присвяти, де ключі треба шукати. На глибині й різноликості слова заквашені гра контекстів, багатозарова образність, езопова мова натяків і підтекстів.

Це поширене і розмаїте явище завжди було міцним горішком для перекладача і вимагало віртуозів-вигадників рівня таланту М. Лукаша. Але де зараз знайдеш такого генія, який би міг ділом зламати старі уявлення про мистецтво різноманітими способами вираження? А крім того, є у доланні мовних бар'єрів і об'єктивні труднощі, що їх вивчає той розділ науки про переклад, який би годилося назвати «Опірність матеріалів». Будь-який перекладач, перепробувавши в роботі розмаїття текстів, жанрів і стилів, з досвіду знає, що та опірність ступенюється за багатьма параметрами.

Тим часом теоретики справи досі з'ясовують, чи можливий взагалі переклад. Інакше кажучи, не сходяться в розумінні того, що воно значить – перекласти. Адаже сумнівні у можливостях перекладу закономірно виводять на загадку: в чім його суть? А її, цю загадку, можна розв'язати, лише відповівши на ще одне ключове питання: що, власне, є змістом твору? Задум автора-першотлумача, живлений особистими та історичними контекстами, його «обрії очікування»? Глибина герметичної структури тексту, переплетіння семіокодів? Жива реакція аудиторії, її захоплення, сміх, сум, піднесеність, зневага, катарсис? Усе це разом (як ланки єдиної процедури осягнення), щоб помирити три школи: біографіста Ш. де Сент-Бева (до якої слід віднести й І. Кашкіна з його «проривом до первісної свіжості авторського сприйняття дійсності»¹, структураліста Р. Барта – вкупі з формалістами та «неокритиками» – і рецептивістів Г. Р. Яуса та В. Ізера, яким важить сприйняття, враження від тексту-збудника²? Чи ще щось?

І. Малкович у «Напучуванні сільського вчителя» закликає оберігати «крихітну свічкуку букви “ї”» і «місячний серпик букви “є”». Ці букви можна цитатно зберегти в

¹ Кашкин И. Для читателя-современника: Статьи и исследования. – Москва: Советский писатель, 1977. – С. 469.

² Радчук О. Герменевтика перекладу: зміст поезії і сутність тлумачення // Донецький вісник НТШ. – Т. 34. Історія. Філософія. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. – С. 262–286.

перекладі іншою мовою, хоча доведеться пояснювати у примітці або в тексті перекладу, чим вони дорогі українцям. Та чи може читач, якщо він іншомовний, розділити любов І. Малковича до мови свого громадянства, якщо у поета на батьківщині не всі його розуміють ділом? Якби всі розуміли, чи писав би він того вірша?

Сфера перекладу настільки широка, що в ній панує розмаїття творчих засад, уживаються і протилежні методи праці. Подумати тільки – тлумачення по-тутешньому з японської і білоруської мов називається одним терміном, що охоплює зусилля синхроніста на форумі фізиків і вміння перевіряти нижніх ліриків! Засади тлумачів так чи інакше сходяться в турнірах і на одному оригіналі, проте матеріал завжди керує майстром. Якби міжнародні угоди допускали різночитання, вони не діяли б адекватно в жодній з мов, у жодній з автентичних текстів-паралелей. Якби національний гімн був сповна перекладний у прагматичному сенсі, тобто викликав ті самі патріотичні почуття в іномовлян, він би втратив своє пряме призначення – об'єднувати народ, плекати волю й почуття в самотню окремішність, – і народові довелось б створювати новий гімн, щоб захистити свій мовний та духовний суверенітет від перекладу, який посягає на сакральну монополію мови у тонкій царині національних асоціацій і почуттів.

Треба бути неабияким життєлюбом, щоб уміти перший-ліпший сумний привід обертати на вишукані веселощі. М. Фішбеїн якимось прислав автору цих рядків дитячого вірша «Няв!» – з присвятою «Пам'яті Макса»:

Киця-чорнявка
 нявка і нявка,
 нявкять раденька
 киця руденька,
 десь від самотності та гіркоти
 сумно понявкують сірі коти,
 пахне котові у сні смакота,
 чути зі сніва нявчання kota,
 діти розвісили широко там
 вуха й піднявкують милим котам,
 я і котів, і дітей обійняв:
 «Няв!»

Варто було показати вірша студентам, як з'явилося кілька спроб викласти його різними мовами. Ось одна з них, що належить Ю. Ковальовій:

Kätzchen, das Schwärzchen,
 fröhlich so miaut.
 Anderes Schätzchen
 miaut so laut.
 Graues Kätzchen, so einsamm, vom Kummer
 miaut es irgendwo bitter aus Hunger.
 Träumt es nach Sahne, Fleisch riecht so gut,
 hören die Kinder sogar wie es schnurrt.
 Hören mit offenem Munde zu Liebem,
 schnurren und miauen auch mit diesem.
 Schmiege ich mich an Lieben mein' an
 Miau'n!

Залишмо німцям та австрійцям судити цей експромт на предмет імпресії. Але перекладом, принаймні студійним, його назвати можна. Це при тому, що він, як і першотвір, – лише шпаринка, крізь яку можна зазирнути в кашкінський «затекст» (позамов-

ну ситуацію), вгадати реалії життя і знайти «об'єктивний» баланс співпереживань в унісон поетовим, де важать сам привід і шарм щемної людяності, а не алюзії чи інтертекстуальність (дитячі віршоспіви про котика-мурчика, «Чорна кішка» Рільке, що його М. Фішбейн завзято перекладав, «Коти» Бодлера, «Кішка й місяць» Сйтса, «Кішці» Свінберна тощо) і не породи та вдача котів, зокрема й Макса, про цноти якого знає лише близьке оточення автора.

А от інший подібний твір, на наш погляд, не вдалося осилити нікому, навіть тертим майстрам, – попри те, що спроб перекласти його за чимало років назбиралося десятки. Це вірш Т. Гуда, де поет використовує інтригу нагнітання заперечень для кінцевої розрядки:

No sun – no moon!
 No morn – no noon –
 No dawn – no dusk – no proper time of day –
 No sky – no earthly view –
 No distance looking blue –
 No road – no street – no 't'other side the way'.
 No end to any Row –
 No indications where the Crescents go –
 No top to any steeple –
 No recognition of familiar people!
 No warmth, no cheerfulness, no healthful ease,
 No comfortable feel in any member –
 No shade, no shine, no butterflies, no bees,
 No fruits, no flowers, no leaves, no birds –
 November!

Чого тільки не придумували перекладачі, щоб зберегти художній ефект! Гралися словами, що починалися на «лист» – і підводила невідповідність їх значень. Відлунювали анафорою чи епіфорою голосну «а» у «падолисті» та «листопаді» – і зраджувала ще й музика. Замінювали «по» на «ось», щоб отримати в кінці «осінь», – і програвала ще й тема. Вибудовували суцільний єдинопочаток зі слів «ні», «пора», «не», «без», з вигуку «о!» тощо – але нічого схожого на першотвір у кінці не виходило. Монополія мови на стильовий прийом? А втім, турнір триває.

Грішним ділом, щоб проілюструвати границі перекладності, пропоную студентам і таку підступну вправу – даю перекласти жартівливу містифікацію «Euro-English», що її варіантів чимало гуляє в Інтернеті:

The European Commission has just announced an agreement whereby English will be the official language of the European Union. As part of the negotiations, Her Majesty's Government conceded that English spelling had some room for improvement and has accepted a 5-year phase-in plan that would become known as "Euro-English". In the first year, "s" will replace the soft "c". Certainly, this will make the sivil servants jump with joy. The hard "c" will be dropped in favour of the "k". This should klear up konfusion, and keyboards kan have one less letter. There will be growing publik enthusiasm in the sekond year when the troublesome "ph" will be replaced with "f". This will make words like fotograf 20% shorter. In the third year, publik akseptanse of the new spelling kan be expekted to reach the stage where more komplikated changes are possible. Governments will enkourage the removal of double letters which have always ben a deterrent to akurate speling. Also, al wil agre that the horibl mes of the silent "e" in the language is disgrasful and it should go away. By the 4th yer, peopl wil be reseptiv to steps such as replasing "th" with "z" and "w" with "v". During ze fifz yer, ze

unesesary “o” can be dropd from vords kontaining “ou” and after ziz fifz yer, ve vil hav a reil sensibl riten styl. Zer vil be no mor trubl or difikultis and evrivun vil find it ezi tu understand ech oza. Ze drem of a united urop vil finali kum tru. If zis mad yu smil, pleas pas on to oza pepl.

Дехто, хоч і розуміє, що це жарт, береться грамотно переказати прямий зміст, нехтуючи поступово зміною правопису в тексті. Передати смішний ефект такий переклад не годен. Вочевидь, іншу мову, яка виступає предметом викладу, нерально зробити в перекладі водночас ще й засобом зображення, зв’язавши те й друге в ціле.

Щоб перекласти, іноді доводиться змінити чи не весь логічний зміст. Як у цьому зразку чорного англійського гумору (тут і далі всі безіменні спроби наші):

There was a man	Жив собі якось хлоп,	У одного пастушка
And he had a calf,	І мав той хлоп лоша.	Было два петушка.
And that’s half.	Оце й піввірша.	Вот и половина стишка.
He took it out of the stall	Хлоп, вперта душа,	А он возьми их –
And put it on the wall,	Витяг на мур лоша.	Да и повесь.
And that’s all.	Оце й кінець вірша.	Вот и стишок весь.

Це ще й не весь переклад. Мабуть, тут слід римувати назву не просто невинної істоти, а *осла* чи *барана*, адже *теля* (calf) в англійській мові – уособлення дурості (з відтінком: розвеза, роззява, розтелєпа). Отож бовдуром виглядає і сам хлоп, проте називати його так у перекладі не годиться, адже це поезія факту, а не оцінки. Алітерація *випер на мур* – теж надмірне тлумачення. Що хлоп *йолоп*, *тупак*, *осел*, *баран*, – ясно і з самої ситуації, але оригінал тонко загострює оцінку натяком, чого в перекладах нема. Буквальний переказ вірша втрачає основну його суть. А пояснення (експлікація) робить гумор банальним. Проза тут – взагалі не переклад. Сюжет диктують рима та розмір. Вибір їх не довільний, але й неминучий – це рушійна ланка ланцюга варіацій: *«Був собі хлоп, // І мав він лоша. // Оце й піввірша. // Хлоп, дивна душа, // Пас на стіні лоша. // Тут і кінець вірша (Далі нема вірша)»*.

Навіть якщо екстатичний вірш – не нонсенс, а сентенція, переконує в ньому не лише іскрометна взаємодія лексичних значень і звучання слів, а й потуга ритму. Різні ритми діють по-різному. Не так логіка, як розмір може бути вирішальним і як мнемонічний чинник. Утім, спробуймо це перевірити.

Never trouble trouble
Till trouble troubles you.
It only doubles trouble,
And troubles others too.

Морока (ямб)

Не варті клопоту турботи,
Поки тобі не припечуть:
Турбота лиш подвоїть клопіт,
Від нього й інші не втечуть.

Мало клопоту (хорей)

Хто клопочеться про клопіт,
Коли клопіт спочиває,
Має той подвійний клопіт.
Інші також клопіт мають.

Ритм і в самій музиці вірша іноді набуває ваги маршу. Тоді без нього перекладу нема. Каскадні побудови у відомій англійській скоромовці «Дім, який збудував Джек» закінчуються такою спорудою:

This is the farmer sowing his corn,
That kept the cook that crowed in the morn,
That walked the priest all shaven and shorn,
That married the man all tattered and torn,
That kissed the maiden all forlorn,
That milked the cow with crumpled horn,

That tossed the dog, that worried the cat,
That killed the rat, that ate the malt,
That lay in the house that Jack built.

В. Марач³ точно відтворив ланцюжок персонажів, а з ним і сюжет, тоді як у О. Мокровольського⁴ чий варіант чомусь названо «народною пісенькою», щезли фермер і священник, а обідранця замінив пастушок, взятий, очевидно, у С. Маршака, котрий ще й дівицю (maiden) обернув на бабусю. Такі зміни звичні для перекладу скоромовки. Тут наближують відступи, це мистецтво жертв і компенсацій. Щоб вибудувати з поетичних засобів цілісну ієрархію цінностей, слід насамперед визначити істотні елементи і передати їхню взаємодію. Бо, як застерігав В. Брюсов, «часто необдумана вірність таїть зраду»⁵.

Ось фермер, що сіє овес,
Який клює півень біля порога,
Який будить попа, де ні слова без Бога,
Який звінча парубка – свитку убогу,
Який цілує дівчину-небогу,
Яка доїть корівку круторогу,
Яка своїм рогом штрикає пса,
Який ганяє кішку,
Яка полює на мишку,
Яка їсть овес,
Який помістився увесь
В будинку, який збудував Джек.

Ось півень, що рано співав,
Пастушкови спать не давав
Веселенькому, що спрожого
Поцілував небогу,
Що доїть корівоньку круторогу,
Що пса вбрикнула старого –
Того, що ляка
Котка,
Якому попавсь пацючок,
Що з'їв жита мішок,
Що стояв у тім домі,
Що збудував собі Джек.

Як бачимо, обох тлумачів захопили у творі скоріше події та рими, аніж всепроникний ритм і мелодика в цілому. Навпаки, І. Малкович та Ю. Андрухович у своїй версії «Хатка, яку збудував собі Джек» віртуозно підкорили нову фабулу ритмові і додали твору конкретної музики:

А зараз погляньмо усі на блоху,
що робить кусь-кусь пастухові-сплюху,
якого картає бабуся горбата,
яку дуже любить корова рогата,
яка щойно хвицьнула пса без хвоста,
який каже «гав!» на сміливця-кота,
який доганяє синицю,
яка викрадає пшеницю,
щоб діткам спекти О-О-ТАКУ паляницю
у хатці, яку збудував собі Джек.

Тут критик дозволив собі, не порушуючи амфібрахія, поправити на спонуку перший рядок, де був майбутній час: «А зараз погляньмо всі на блоху»⁶. Зрештою, хоча сюжет та персонажів у творі змінено, півня замінено блохою, а маршаківську синицю знічів'я зроблено пекаркою, це таки переклад, а не переспів, бо художній ефект передано блискуче, і то з орієнтацією на дітей. Коли це наслідування, то почасти скоріше

³ Будинок, який збудував Джек / Пер. В. Марача // <http://petryk.com.ua/ua/articles/563.html>.

⁴ Дім, що збудував собі Джек. Народна пісенька / Пер. О. Мокровольський. // <http://www.ukrlib.com.ua/books-zl/printthebookzl.php?id=272&bookid=5&sort=0>.

⁵ Брюсов В. Фиалки в тигеле // Весы. – 1905. – № 7. – С. 16.

⁶ Хатка, яку збудував собі Джек + АВС (міні-диво). Переспів з англ. І. Малковича та Ю. Андруховича. – Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2002. – С. 8.

версії С. Маршака – при всій художній оригінальності тутешнього творчого тандему. Переспівами, очевидно, будуть численні «дорослі» відгілки-варіації, як-от «Дім, що його збудував ЖЕК», «Атом, який спорудив Бор», «Баня, яку звів бомж», «Храм, що його підняв до небес дяк», «Хата, яку поставив Хам» і подібні, де запозичується лише конструктивний принцип, а тему замінено цілком. При бажанні будь-хто потрапить більш-менш вдало скласти таку скоромовку й сам. Звичайно, вигадати сюжет тут значно легше, ніж його ритмізувати і фонічно оркеструвати:

Ось корпус, який спорудив нам Беретті.
А це парк Шевченка,
Що зорить на корпус, який спорудив нам Беретті.
Це – лицар пера від Протея Петренко
Крокує в береті під риму у парку Шевченка...

Д. Павличко, виступаючи 31 жовтня 2014 року в цьому корпусі перед студентами, зауважив, що його пісня «Два кольори мої, два кольори» ніяк не дається російській мові. Чим нагадав, по суті, давню думку Данте, що чарівна музика поезії неперекладна. Не співається «два цвета» – і нічого не вдієш. Цілу творчу драму зобразив І. Драч у своїй поетичній «Розмові з другом-перекладачем»⁷, сповненій скепсису та іронії щодо можливостей перекласти в поезії «фібри словошлюбів» та «інакшість чужого подиху»:

Є щось святотатницьке в перекладі,
Ну переклади троянду – матіолою.
Граціозність Венери – Попелюшкою голою.
Запахів несумісність – вся в перекладі.
.....

Контрабасе, шепіт скрипки поклади мені болиголовом!

А втім, поет визнає і потребу в поклику поезії до іншомовлян: «Ні! Не буду більш переклад хижо ганити – // Сам я з тої ж словобуцегарні. // Сам спішу до Лорки! Навіжено сам я – до Неруди!»

Схожі суперечливі почуття виразив і А. Содомора у сонеті про забобон неперекладності⁸ (поезію навіяла наша стаття з такою назвою):

Якщо неперекладність – забобон,
То я – з найзабобонніших на світі:
З Верленом затужити в унісон?..
Чи парусом так само забіліти?..
Для товмача не кара це – закон:
Цю ж саму хвилю двічі не зустріти;
Що не струна – то інший обертон,
Щомиті – інший настрій на струні тій.
І все ж, найзабобонніший товмач,
Як плив, так і пливтиму – між невдач,
Од слова путь верстаючи й до слова.
А щоб не впасти в крайнощів полон –
Над забобоном б'юся знову й знову,
Якщо неперекладність – забобон...

Р. Фрост, якому не відмовиш у таланті спостережливості, дав визначення поезії через її нездатність переходити з мови в мову: «Поезія – це те, що втрачається в перекладі».

⁷ Драч І. Вибрані твори: В 2 томах. – Т. 1. Поезії. – Київ: Дніпро, 1986. – С. 320.

⁸ Содомора А. Студії одного вірша. – Львів: Літопис, ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 230.

Вислів став крилатим, його наслідували десятки поетів. Досить згадати О. Межирова⁹, з яким, проте, можна посперечатися не в теорії (позаяк він і сам цього не робить), а переклавши його віршем:

И вновь из голубого дыма
Встает поэзия. Она –
Вовеки непереводаима,
Родному языку верна.

І знову осяйна та ладна.
Встає поезія. Вона –
Навіки геть непереклада,на,
Бо мова рідна їй одна.

А втім, звернімося і до теоретичних джерел.

Якось так склалося, що В. фон Гумбольдта та О. Потебню у нас вважають ледь чи не засновниками теорії неперекладності. Песимістами щодо можливостей перекладу подає їх, зокрема, авторитетний з радянських часів посібник А. Федорова, де на підтвердження ідеалізму Гумбольдта щодо нездатності «духу» мови й народу втілюватися в «дух» іншої мови й народу автор цитує такий уривок з його листа до А. Шлегеля: «Будь-який переклад уявляється мені безумовно спробою розв'язати нездійсненне завдання. Адже кожний перекладач неминуче повинен розбитися об один із двох підводних каменів, надто точно дотримуючись або свого першотвору за рахунок смаку й мови свого народу, або своєрідності свого народу за рахунок свого першотвору. Щось середнє між тим та іншим не тільки важко досягти, але й просто неможливо». Тут само нагадується і крилата, а по суті розхожа теза Шлегеля, що переклад – це смертельний поєдинок, де невідворотно гине один з його учасників – або автор першотвору, або перекладач. Хибною вважає А. Федоров і таку думку О. Потебні: «Коли слово однієї мови не покриває слова іншої, то ще менше взаємно перекриваються комбінації слів, картини, почуття, що їх викликає мовлення; сіль їх зникає при перекладі; дотепи неперекладні...» Навпаки, розважає перекладознавець, крупніше ціле уможливує те, чого не зробиш з вирваною окремою одиницею мови, а позбавлений ритму буквальний переказ пісні, яким оперує Потебня для ілюстрації своєї теорії, – неперекопливий, бо ж можна перекласти й краще¹⁰. Щоправда, такого перекладу критик не наводить. А з іншого боку, кмітливі студенти запитують: «Як могли так зневірюватися в перекладі класики мовознавства, якщо вони самі охоче бралися за переклади, та ще й подавали гідні зразки перекладацької праці?» Як відомо, батько новітньої лінгвістики Гумбольдт майстерно тлумачив давніх греків і з екзотичних мов. Шлегелів Шекспір вважався взірцем перекладу свого часу, і то настільки, що з його версій перекладали іншими мовами. Потебня вправно перевіряв «Одіссею» Гомера, зберігаючи її стиль¹¹:

Стали у дверях боги, подателі всякого вжитку,

Й сміх невгавший боги підняли проміж себе блаженні.

Перекладач-бо поділяв погляд Гумбольдта на мову як неперервний творчий процес, а виражальну ідентичність народу, його самобутнє світосприйняття, або, як тепер кажуть, мовну картину світу, вбачав, як і його попередник, у «внутрішній формі» мови. Крім того, він перейняв від учителя високу культуру мислення, що зросла на діалектиці Гегеля й антиноміях чистого розуму Канта, у середовищі Гете й Шиллера. Це треба враховувати, тлумачачи порухи його пера. Гете, зокрема, міркував так: «Те, що я по-справжньому знаю, я знаю, власне, лише для себе». Адже слова здатні сіяти сумніви та непорозуміння:

⁹ Межиров А. Стихотворения. – Москва: Художественная литература, 1969. – С. 132.

¹⁰ Федоров А. В. Основы общей теории перевода: Лингвистические проблемы. – Изд. 4-е, перераб. и доп. – Москва: Высшая школа, 1983. – С. 31, 66.

¹¹ Тисячоліття. Поетичний переклад України-Русі: Антологія / Упоряд. і авт. передм. М. Н. Москаленко. – Київ: Дніпр, 1995. – С. 283.

«Як тільки висловишся, тут же тебе закидають умовами, визначеннями, запереченнями». Отож, радив поет, «все, що знаєш, намагайся перетворити в дію»¹².

Чи сперечався О. Потебня на ділі з тією думкою, що її О. Кундзіч пізніше висловив ще категоричніше від А. Федорова: «Ціле перекладне навіть тоді, коли воно складається з неперекладних елементів»¹³? Навряд. Його творча спроба того не підтверджує. А що, власне, крім перекладу, може бути кращим свідченням поглядів на переклад?

Якось дивно, що і в теоретичній спадщині В. фон Гумбольдта та О. Потебні перекладознавці досі не знайшли прозорливих думок, які б прояснювали феномен перекладу, а з ним і парадокс перекладності. А їх доволі. Відоме судження Гумбольдта про те, що з кола мови можна вийти, лише вступивши в коло іншої мови¹⁴, вже містить ідею перекладу. Його теза «Будь-яке розуміння є разом з тим і нерозуміння»¹⁵ – це, по суті, методична пам'ятка для перекладача. Нагадує, як треба перекладати, і міркування Гумбольдта про те, що мова – «засіб не так виражати готову істину, як відкривати досі невідому»¹⁶, а з тим і твердження Потебні, що зрозуміти іншого можна лише зрозумівши себе¹⁷. До речі, Л. Фейєрбах теж вважав, що люди здатні спілкуватися завдяки однаковим відчуттям¹⁸. То чим же відрізняється таке переконання від принципу функціональної відповідності (рівності) перекладу, маніфестованого з давніх-давен¹⁹ і покладеного багатьма у ХХ ст. в основу обґрунтування можливості перекладу?

Звичайно, оптимізму додає та обставина, що, як каже А. Федоров, «формальні відмінні елементи двох мов можуть мати однакову функцію», а це вказує «на існування функціональних відповідників між мовами»²⁰. Але, з іншого боку, засада рівнофункційності має межі застосування, за якими в кращому разі стоїть аналогія, далека від автентичності джерела. Аналогії і класична логіка відмовляє в доказовості та праві на представництво. Навіть у колі однієї мови, і то навіть в одночасі кожний тлумачить слово по-своєму. Когось зрозуміти, наголошує Потебня, можна «тільки через те, що зміст слова здатний рости... Слухач може значно краще мовця осягти, що стоїть за словом, а читач може краще самого поета усвідомити ідею його твору»²¹. Перекладач – теж читач. Отож «переклад з мови на мову – це не передача тієї самої думки, а пробудження іншої, відмінної». Мало того, вчений говорить про переклади «взірцеві за самотутністю

¹² Гете Й.-В. Поезія і правда: Збірник / Упоряд., пер. Б. М. Гавришкова. – Київ: Мистецтво, 1982. – С. 58.

¹³ Кундзіч О. Творчі проблеми перекладу. – Київ: Дніпро, 1973. – С. 52.

¹⁴ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем. яз. под ред. и с предисл. Г. В. Рамишвили. – Москва: Прогресс, 1984. – С. 80.

¹⁵ Там само. – С. 84.

¹⁶ Там само. – С. 319.

¹⁷ Потебня А. А. Мысль и язык. – Киев: Синто, 1993. – С. 96.

¹⁸ Фейєрбах Л. Собрание сочинений: В 3-х томах. – Т. 2. История философии. – Москва: Мысль, 1974. – С. 256.

¹⁹ Про нього див. у наших працях: Концепція функціонально-естетического равнодействия // Теорія і практика перекладу. – Вип. 1. – Київ: Вища школа, 1979, с. 42–60; Принцип функціональної рівності перекладу // Науковий вісник Волинського нац. ун-ту імені Лесі Українки. – № 17. Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк, 2009, с. 170–177.

²⁰ Федоров А. Ще раз до питання про перекладність // «Хай слово мовлено інакше...» Проблеми художнього перекладу: Статті з теорії, критики та історії художнього перекладу. – Київ: Дніпро, 1982. – С. 9.

²¹ Потебня А. А. Мысль и язык. – Киев: Синто, 1993. – С. 129–130.

та художністю мови» – зокрема й книг Святого Письма, які «за такими якостями і за впливом на самостійний розвиток літератури перевершують немало оригінальних творів»²². 1820 року Гумбольдт, якого цікавили стадії розвитку мов(и) і первісні, чи «примітивні» мови, наголошував: «Досвід перекладу з дуже різних мов... показує, що кожну ідею, хай навіть більш чи менш вдало, можна виразити будь-якою мовою»²³. То це песимізм чи розкриття загадки слова? І хіба не поглиблює теорії перекладності таке трактування природи мови, що знайшло й гідних продовжувачів у ХХ столітті?

Власне, цілісне і струнке вчення про індивідуальну самобутність кожної мови, про мову як втілення народного духу нічим не суперечить тому факту, що переклад реально існує і забезпечує потреби людей впродовж тисячоліть, що завдяки йому здійснюється рух, взаємодія і розквіт культур, вселенське порозуміння і консолідація людства. Явище ж неперекладності – а воно теж є факт, бо перекладність не абсолют, а міра, величина динамічна, залежна від багатьох чинників²⁴, – якраз і доводить, що людству в цілому потрібна множина мов як самобутніх і незамінних засобів пізнання та самовираження. «Розглядаючи мови як глибоко відмінні системи прийомів мислення, – застерігав Потебня, – ми можемо очікувати від передбачуваної в майбутньому заміни відмінності мов однією загальнолюдською лише зниження рівня думки»²⁵. Отож перекладність цілком уживається з неперекладністю. Остання (до речі, так само, як буквалізм та вольність у перекладі) є не лайкою, а змістовним науковим терміном, що позначає надзвичайно цікаве явище, яке вимагає ретельного і доскіпливого вивчення.

Київ

²² Там само. – С. 168–169.

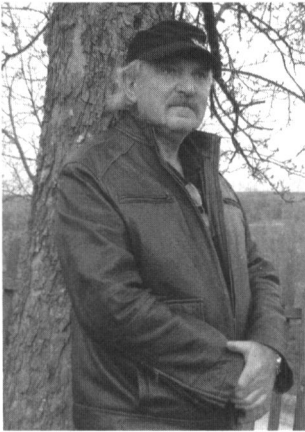
²³ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем. яз. под ред. и с предисл. Г. В. Рамишвили. – Москва: Прогресс, 1984. – С. 315.

²⁴ Радчук В. Динаміка перекладності // Філологічні студії, № 1–2 (39–40). – Луцьк, 2007. – С. 210–215.

²⁵ Потебня А. А. Мысль и язык. – Киев: Синто, 1993. – С. 163.

Сергій ТКАЧЕНКО,
лауреат Міжнародної премії ім. В. Винниченка (США)

ЛІТЕРАТУРА, ЯКА ЗАВЖДИ З НАМИ

Ще зі шкільної лави маю звичку читати одночасно по кілька книг. Якщо в ті далекі роки це виглядало як комбінування книжок пригодницького та загальноосвітнього жанру (приміром, Олександра Купріна та Ернеста Сетона-Томпсона, чи Жюль Верна та Фенімора Купера), то в новітні часи таке поєднання стало здійснюватись по лінії «літератури і науки», «літератури і мистецтва». Різні жанри не лише доповнювали, а й відтінювали один одного.

Останнім часом такими книжковими парами стали для мене видана минулого року в Харкові збірка статей «Юрій Шевельов – учора, сьогодні, завтра» і книга британського культуролога Майкла Керрігана «Василь Кандинський: шедеври мистецтва» (Wassily Kandinsky: Masterpieces of Art), вибрані праці Олександра Таїрова «Про театр» («О театре») і видана в Луїзіані колективна монографія «Колір

у мистецтві» (Color in Art), новітнє дослідження сучасного словенського філософа-марксиста Славоя Жижека «Повний відкат» (Absolute Recoil) і монографія одного з найвидатніших мислителів ХХ століття Ісайї Берліна «Коріння романтизму» (The Roots of Romanticism).

Зараз на моєму робочому столі лежать грубезний том нобелівського лауреата Стівена Вайнберга «Пояснення світу: відкриття сучасної науки» (To Explain the World: The Discovery of Modern Science) і навчальний посібник професора Київського університету ім. Б. Грінченка Юрія Ковбасенка «Антична література». Гадаю, сусідство цих двох книг також не є випадковим. Свою розповідь про шлях сучасної науки С. Вайнберг починає від греків (їм відведена добра половина дослідження), а монографія Ю. Ковбасенка взагалі на три четверті присвячена давньогрецькій літературі: похідна від неї давньоримська література займає в цій книзі скромну четвертину.

Невже внесок греків у сучасну науку та літературу справді був таким вагомим і значущим? Виходить, що був, якщо врахувати, скажімо, хоча б один факт: за багато століть до навколосвітнього плавання Фернана Магеллана Арістотель у своєму трактаті «Про небо» вказав на кулясту форму Землі (виходячи з того, що під час затемнень тінь Землі на поверхні Місяця має криву форму), і для підтримки такої абсолютно революційної на ті часи концепції висунув теорію «важких» (земля і вода) та «легких» (повітря та вогонь) елементів – як своєрідну на ту пору «теорію гравітації» (щоб пояснити своїм учням, чому мешканці протилежного боку Землі не падають з неї).

Внесок давніх греків у становлення та розвиток сучасної літератури був ще вагомішим. Фактично вони її створили у тому вигляді, в якому ми користуємося нею й донині. Відмінності літератури від науки та інших видів мистецтва, а також поділ

самої літератури на окремі жанри – все це прийшло до нас від греків. І в цьому відношенні підручник Ю. Ковбасенка є своєрідною енциклопедією античності, справжнім довідником з літератури – якою вона постала перед нами у своєму первинному греко-римському з'явленні.

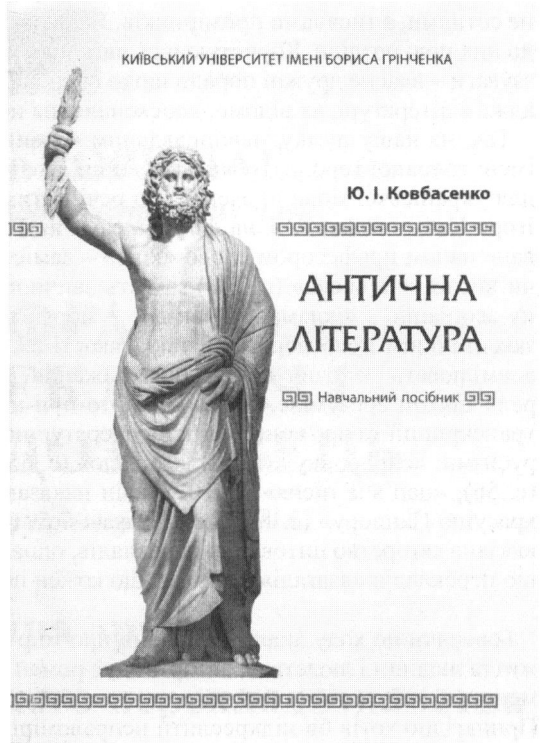
Від самого початку слід чесно визнати, що посібник написано з великим персональним азартом, у кожному його розділі і в кожній його главі виразно відчувається інтелектуальна присутність автора – людини темпераментної та щиро зацікавленої в предметі своїх досліджень, тож, можливо, саме тому ця книга сприймається як захоплюючий пригодницький твір. Кажу про все це виходячи не лишень із власних вражень, а й базуючи свої твердження на відгуках інших людей, які вже встигли причаститися до цієї книги.

Посібник є власне письмовою формою фонетично озвучуваних автором лекцій (чим і пояснюється наявність у ньому таких розмовних конструкцій, як «закінчуючи розмову», «зупинюся на»), і через це такий його діалоговий режим здається нам цілком доречним і дієвим. Адже саме так можна зацікавити далекою від нас у часі літературою сучасну українську молодь, саме так її можна залучити до інтерактивного спілкування. Втім, слід пам'ятати, що «Антична література» – це академічна дисципліна, отож занадто розмовних конструкцій (зокрема в плані непрямого порядку слів) у ній варто уникати.

Цілком справедливим і абсолютно вмотивованим у плані змісту нам здається наведення в книзі творів відомих українських поетів, для яких антична тематика було близькою і рідною, зокрема Максима Рильського (вірш «Як Одисей, натомлений блуканням...») чи Миколи Зерова (сонет «Вергілій»). Щоправда, коли таке тематичне коріння відсутнє, цитування того чи іншого твору, хай навіть прекрасного класичного автора, здається штучним (скажімо, вірша «Чари ночі» Олександра Олеся – в контексті розмови про Анакреонта).

Посібник Юрія Ковбасенка заслуговує на масову аудиторію – не тільки в середовищі студентства, а й у лавах широкої читацької громади, і в цьому зв'язку велике подивування викликає зазначений у виданні наклад цього підручника – всього 300 примірників. Кого можна охопити таким мізерним тиражем – хіба що вузьке коло колег-викладачів зарубіжної літератури наших середніх та вищих навчальних закладів? Гадаю, що й на них не вистачить.

Принагідно хотілось би висловити надію на те, що наступні видання посібника Ю. Ковбасенка «Антична література» (а обговорюваний нами підручник є вже третім, виправленим та доповненим його виданням) матимуть наклад, що обчислюватиметься

не сотнями, а тисячами примірників. Ясна річ, автор внесе до них нові думки і включить до них нові розділи. Користуючись нагодою, хотів би висловити деякі свої побажання та зауваги – власне дружні поради щодо шляхів подальшого поліпшення якості цієї книги, адже в літературі, як відомо, вдосконалення не має меж.

Так, на нашу думку, невиправданим є вживання русифікованого варіанта написання імені головної героїні Троянської війни, яке подається як «Єлена», а не як нормативна для української мови «Гелена» (до речі, в тих перекладах, які наводить автор, зокрема Ігоря Качуровського, вона фігурує саме як Гелена). Деяко штучно звучить часто вживане паном професором слово «кікл» – замість усталеного в нашій мові слова «цикл», чи вислів «на сцене» (с. 118) замість звичного – «на сцені». «Кікл» викликає небажану асоціацію з «іклами», а «сцене» є морфологічно невідмінюваним і парадигматично закріпленим новотвором і в такій якості аж ніяк не збагачує нашу мову, яка любить асимілювати запозичувані слова. Бажання автора повернутися «до (грецьких) джерел» цілком зрозуміле, однак не варто при цьому забувати про умовність фонетичної транскрипції та про консерватизм літературних традицій. У книзі, на жаль, трапляються русизми: «спросонку» (с. 50), «мичало» (с. 55), «стравили» (в розумінні «нацькували») (с. 56), «цап'яча пісня» (с. 107), «він наказав олімпійцям зробити (створити? – С. Т.) красуню Пандору» (с. 116), «ведмежачі бої» (с. 197), «пастущачий» (с. 204). Не завжди вказане авторство цитованих перекладів, однак наших спудеїв треба привчати до думки, що перекладів «взагалі» не буває, що кожен переклад має свого автора.

Говорячи по ходу аналізу «Іліади» про мир і війну як «два головні антитетичні стани життя людини і людства», автор згадує роман «Війна і мир» відомого російського письменника, забуваючи, що у того насправді йшлося про «війну і світ» («Война и миръ»). Принагідно хотів би підкреслити неправомірність поширеної у нас ще й досі (на жаль) форми родового відмінку імені «Лев» як – «Льва» (правильно українською мовою треба – Лева), не кажучи вже про все ще нездоланий для наших грамотіїв камінь спотикання – форму родового відмінка прізвища цього прозаїка, яке у нас уперто пишуть чомусь на російський лад: «Толстого». Така форма була б можливою, якби в називному відмінку це був «То(в/л)стий». За аналогією зі словозмінною парадигмою «Ной» – «Ноя», українською мовою треба писати – Толстоя. Свого часу журнал «Критика» ґрунтовно висвітлював дану проблему. Автор цих рядків повною мірою усвідомлює суб'єктивний характер своїх зауваг та побажань, ні в якому разі не вважаючи їх «істиною в найвищій інстанції». Ці зауваги та побажання анітрохи не применшують наукової та художньої вартості підручника «Антична література» та заслуг самого шанованого пана професора, творча діяльність якого є взірцем наукової сміливості, викладацької вимогливості та беззастережного патріотизму.

Київ

ДО ЮВІЛЕЮ ІВАНА ФРАНКА

Роксолана ЗОРІВЧАК,
професор, доктор філологічних наук

ІВАН ФРАНКО ЯК ПЕРЕКЛАДАЧ І ПЕРЕКЛАДОЗНАВЕЦЬ

Закінчення. Початок у №3–4, 2016.

Частина друга:

Засновник українського перекладознавства

Перекладач такого масштабу, як І. Франко, до того ж, великий письменник та літературознавець, не міг не цікавитися перекладом і як теоретик. Перекладознавчий доробок І. Франка деякою мірою вивчено на основі його розвідок і рецензій, однаке епістолярій письменника – з погляду перекладознавчого – ще частково цілина.

Перекладознавство як складна система, що охоплює історію, теорію, методiku, практику, критику та дидактику перекладу, почало формуватися в окрему комплексну загальнофілологічну дисципліну в 30-х рр. ХХ ст. Тепер ця система ускладнилася ще цілим рядом сучасних філологічних пошуків, серед яких – соціолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, когнітивістика та ін. Та основи цієї науки заклали діячі минулих епох.

Переклад з'явився в нас разом із писемністю, і більшість українських письменників перекладала. У статті «Адам Міцкевич в українській літературі» І. Франко цитує слова Л. Боровиковського, який писав у листі до М. Максимовича 1836 р. в зв'язку з перекладом сімох віршів з циклу «Sonety Krymskie» А. Міцкевича: «Я навчився польської мови власне для того, щоб мати можливість принести користь Україні» [5. – Т. 26. – С. 386] (Далі, посилаючись на це видання, вказуватиму лише том і сторінку). Більшість українських письменників можуть підписатися під цими словами.

Зародження та становлення перекладацької думки й теоретичних вимог до перекладачів в Україні припадає аж на 60–70-ті роки ХІХ ст. 29 березня 1864 р. у Львові започатковано постійний український народний театр мелодрамою «Маруся» за однойменною повістю Г. Квітки-Основ'яненка. Ця видатна культурна подія спричинила потребу в перекладених творах. Незабаром організатори театру різко відчували дошкульну скромність українського театрального репертуару, зрозуміли, що потрібно його збагатити світовою

класикою. Уже в 1864–65 рр. у репертуарі театру було понад п'ятнадцять французьких п'єс. Тодішні глядачі були вимогливі до свого театру, а ще вимогливіші до перекладів з іншомовних літератур. Перекладачі звернулися, зокрема, до скарбниці В. Шекспіра [6]. Перша спроба належала П. Свенціцькому, поляку, родом із Східної України, якого І. Франко у статті «Руський театр в Галичині» охарактеризував як «чоловіка дуже спосібного і поступового, щирого демократа» [Т. 26. – С. 365]. У газеті «Слово» та в літературно-науковому журналі «Нива» з'явилися перші переклади, а також висловлювалися окремі вартісні думки про вагомість та специфіку перекладацьких здобутків. Так, у редакційній статті «Ниви» за 20 січня 1865 р. читаємо: «У третьому номері почнемо друкувати переклад найславнішого світового генія В. Шекспіра – трагедію «Гамлет». Це – перший переклад нашою мовою славного цього твору, з яким зв'язаний і той важливий факт, що тим перекладом рідна наша мова здобуває собі становище літературної між європейськими мовами» (подано за чинним правописом. – Р. 3.). Автор згаданого вище перекладу – П. Свенціцький був одним із перших, хто намагався ставити науково обгрунтовані вимоги до перекладу.

1881 р. у Києві виходить невеличка книжечка творів М. Гоголя в українському перекладі Олени Пчілки. У ній перекладачка помістила «Прислів'я» – свою передмову, у якій обгрунтувала потребу донести Гоголеву творчість до українського читача та зупинилася на специфіці відтворення поезики М. Гоголя засобами української мови. 1892 р. у Львові опубліковано «Книгу пісень» Г. Гайне у перекладах Лесі Українки й Максима Ставицького (Славинського). Передмову до цього видання написала також Олена Пчілка, наголосивши на вагомості перекладів й складності праці перекладача. Певні зауваги до своїх перекладів висловлювали П. Куліш, М. Старицький, П. Ніщинський, С. Руданський. Очевидно, усе це було на початковому рівні, зокрема, якщо порівняти із Західною Європою, де теоретики перекладу дуже давно опублікували перші перекладознавчі нариси, передусім Е. Доле у Франції 1540 р. («*La manière de bien traduire d'une langue en autre*» – «Способи доладного перекладу з однієї мови іншою»), Е. Ф. Тайтлер в Англії 1791 р. («*Essays on the principles of translation*» – «Нариси про принципи перекладання»), мадам де Сталь у Франції 1801 р. («*De l'esprit des traductions*» – «Про дух перекладу») та ін.

І. Франко сам заохочував численних своїх друзів до перекладання. Він був переконаний у важливих культурно-історичних функціях літератури для розвитку та зміцнення нації. Переклад був для нього і рушієм суспільно-історичного процесу, і могутнім націєтворчим чинником, і об'єктом лінгвостилістичних досліджень. Саме тому він вважав одним із методів перекладача – популяризаторський, однак при тому він вимагав точності при відтворенні багатоаспектних рис оригіналу [Т. 26 – С. 307–316].

У листі до М. П. Драгоманова 20 березня 1889 р. І. Франко писав: «Ще одна до Вас просьба: будьте ласкаві замовити для мене яке добре видання Дантової «*Divina Commedia*» за коментарієм, хотілось би для віддиху навідуватись до тої колосальної святині середньовічного духу, головно задля недосяжної простоти і грандіозності її стилю. Може, удасться дещо і на наше бідне поле перенести» [Т. 49. – С. 203]. У листі до цього ж адресата від 1 січня 1895 р. читаємо: «Чи панна Леся не мала б охоти взяти на себе труд перекласти «Торквемаду» Віктора Гюго? Я дуже бажав би напечатати сю драму по-нашому, і думаю, що кращого переводчика не найду. А праця, здається, була б і любя, хоч, звісно, не легка» [Т. 50. – С. 9]. Саме завдяки наполегливим старанням І. Франка у Львові публікували свої твори письменники та перекладачі зі Східної України, зокрема поет-мученик, поет-каторжанин П. Грабовський

Перекладознавчі розвідки І. Франка мають надзвичайне значення не тільки фактичними даними, а й зауваженнями, роздумами щодо суті перекладу, які в них розсипає автор щедрою рукою.

Був переклад для нашого поета і цікавою співпрацею між авторами оригіналу й перекладу. Він був переконаний, що ніякий переклад не вийде дійсно живий та гарний, якщо в серці перекладача немає гарячої симпатії до перекладуваного автора [Т. 35. – С. 405]. Так, у передмові до власного перекладу збірки байок У. Бонера (Бонерія), німецького поета XIV ст., І. Франко писав, що назвав збірку «Скарбничка» (в оригіналі – *der Edelstein*) та що вложив у неї частку своєї душі [Т. 13. – С. 37]. У листі до А. Кримського 29 листопада 1890 р. І. Франко писав: «В поемі Фірдуосі велика сила такого чисто людського елемента, котрий ніколи не устаріє. Антологія найкращих уступів з його Шахнаме, от так на том в 15-20 листів друку, була б гарним здобутком для нашої переводної літератури» [Т. 49. – С. 263]. Справедливо стверджує один з найвагоміших сучасних франкознавців М. Гнатюк: «1893 р. І. Франко мав намір захистити дисертацію у Відні. Він не просто намагався одержати науковий ступінь доктора. Його завданням було познайомитися з науковцями. Живучи в багатонаціональній країні, якою на той час була Австро-Угорська монархія, саме І. Франко, продовжуючи традиції М. Драгоманова, зробив найбільше для популяризації української літератури, перекладаючи твори українських письменників іншими мовами, пишучи наукові та популярні розвідки про Україну, українську літературу чужими мовами» [1].

«Перекладаю лише такі твори з чужих літератур, які, читаючи, маю враження, що передо мною відкривається новий світ чи то думок, чи поетичних образів, і хотів би своїми перекладами викликати таке саме враження в моїх читачів», – писав І. Франко в післямові до перекладу Овідієвої поеми «Ібіс» 5 червня 1915 р. [Т. 9. – С. 484].

«Передача чужоземної поезії, поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст розуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями» [Т. 5. – С. 7] – так у передмові до своєї збірки «Поеми», що вийшла друком 1899 р., І. Франко ствердив значення перекладної літератури в націєтворчих вимірах. За останнє сторіччя ще поглибилося розуміння перекладу. Тепер ми переконані, що переклади збагачують не тільки цільову літературу, а й загальну скарбницю світової літератури, що є не лише сумою найкращого з національних письменств. Це – нова якість, що виникає завдяки свідомому обміну культурними цінностями між народами.

Те, що І. Франко писав про Й. В. Гете: «Бувши одним з творців німецького національного почуття, він рівночасно був одним з творців того наскрізного новочасного універсалізму, що обіймає цілий світ ідей, чуття і краси, щоб тим сильніше любити, тим вище піднести своє рідне» [Т. 13. – С. 367], повністю характеризувало І. Франка.

Працюючи над перекладами, І. Франко завжди спирався на глибоке знання культури й історії різних народів та на власні історико-літературні дослідження. Здебільшого він супроводжував свої, а також чужі переклади історичними та бібліографічними коментарями, а інколи цілими розвідками про епоху, коли творив той чи інший автор, і про літературно-громадське значення твору, про труднощі, що виникають при відтворенні його поезики засобами української мови.

І. Франко ґрунтовно досліджував історію українського художнього перекладу. До історії перекладу він підходив, як до історії загалом. У своїй філософській праці «Мислі о еволюції в історії людськості» 1881 р. він дає таке визначення історії: «Під історією розуміємо слідження внутрішнього зв'язку між фактами, т. є. таке угруповання поєдинчих, важніших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь сенс, т. є., щоб

видно було певні основні закони природні, правлячі тими фактами і викликаючі їх» [Т. 45. – С. 77]. Отже, факти – вагомі, але ще вагоміше осмислення їх.

І. Франко ввів в обіг чимало фактажу та намагався осмислити його науково в широкому історико-філологічному контексті. Він подав історію сприйняття творчості А. Міцкевича українськими читачами у статті «Адам Міцкевич в українській літературі», започаткував дослідження німецькомовної шевченкіани статтями «Шевченко в німецькому одязі», «Шевченко по-німецьки», що залишаються дотепер повноцінними зразками перекладознавчого аналізу. І. Франко, автор понад п'ятдесяти шевченківських студій різними мовами, включаючи німецьку й польську, та сам перекладач двадцяти Шевченкових творів по-німецькому, називав поетові твори «наскрізь національними і своєрідними» і на обширному фактажі стверджував, що незвичайна простота Шевченкового вислову, його мальовничість та натуральність ваблять перекладача, але шокрок створюють великі, часто незборимі труднощі при перекладанні. І. Франко підкреслював, що для відтворення Шевченкового слова іншими мовами потрібні «золотарі з дуже делікатним струментом і дуже ніжною рукою» [Т. 35. – С. 196]. Цікаво, що подібно характеризує він поезію К. Гавлічка-Боровського з погляду перекладацьких можливостей: «Незвичайна простота Гавлічкової поезії – се тільки зверхня маска; вона криє в собі незвичайну глибину, і сміливість думки, і незвичайну влучність та епіграматичну прецизію вислову» [Т. 26. – С. 514].

І. Франко досліджував перекладацький доробок Л. Боровиковського, М. Старицького, С. Руданського, А. Кримського, П. Куліша, П. Ніщинського, О. Маковая, А. Крушельницького, О. Шухевича та ін. Оскільки в Франкову епоху перекладознавство лише зароджувалося, науковцю доводилося обмежуватися передусім рецензіями, передмовами й післямовами та часто писати абеткові істини (на взірець того, що перекладач повинен добре знати і мову, з якої перекладає, і мову, якою перекладає). Велика заслуга І. Франка саме в тому, що в таких умовах він зумів піднятися на вершину перекладознавчої думки – і не тільки свого, а й нашого часу.

Аналізуючи оригінальний твір як філолог, І. Франко згодом синтезував його рідною мовою як поет. Критикуючи ту чи іншу інтерпретацію, дослідник водночас указував, яким чином, якими словами чи зворотами було б доречно відтворити певну думку оригіналу. Роблячи лінгвостилістичний та перекладознавчий аналіз чужих інтерпретацій, І. Франко часто пропонував читачам для зіставлення власні – дослівний та віршований – переклади. Так, у рецензії на переклад трагедії Софокла «Антигона», зроблений П. Ніщинським, він зупиняється, зокрема, на перевтіленні по-українському хорів Софокла, що, на його гадку, «належать до найкращого і наймогутнішого, що коли-небудь сотворила муза» [Т. 26. – С. 311]. І. Франко висловлює думку, що перший хор перекладено найслабше, цитує першу строфу цього хору в перекладі П. Ніщинського і для зіставлення наводить свій послівний та віршовий переклади [Т. 26. – С. 311–312]. Так, шляхом зіставлення перекладу з першотвором та окремих перекладів між собою, І. Франко започаткував методику перекладознавчого аналізу, уперше в українській філологічній науці обґрунтував концепцію перекладу як єдності літературознавчих, лінгвістичних, лінгвостилістичних, етномовних, психологічних, психолінгвістичних та естетичних чинників.

Тема «І. Франко як перекладознавець» щільно пов'язана з іншою – «І. Франко як редактор перекладів та видавець». На жаль, цю дуже цікаву тему ще майже не досліджено, бо лише окремі перекладознавці працювали з рукописами. Мабуть, найглибше в минулому досліджував цю проблему Я. Гординський, який, опрацювавши рукописи Кулішевих перекладів драм В. Шекспіра та зіставивши їх із першодруками, дійшов висновку, що І. Франко вніс близько шести тисяч різних виправлень до перекладів П. Куліша [2].

Правда, не всі схвалювали виправлення І. Франка. Так, М. Лисенко в листі до І. Франка від 26 вересня 1899 року дуже просив його ставитися до виправлень Кулішевого тексту обережно, бо ж ідеться про дуже глибокого знавця нашої мови [4]. Тепер, у зв'язку з повним виданням творів П. Куліша, є надія, що будуть доступні автентичні рукописні переклади П. Куліша поряд з друкованими (після Франкових виправлень), отже, стане очевидною стратегія П. Куліша як перекладача та І. Франка як редактора перекладів.

Перша перекладознавча студія І. Франка – перша передмова до його перекладу першої частини трагедії Й. В. Гете «Фауст» (на жаль, її уперше опублікував М. Возняк лише 1941 р. у журналі «Література і мистецтво») – датується приблизно 1880 р., друга передмова до того ж видання – 21 листопада 1881 р. [Т. 13. – С. 174–180]. Свою вершинну перекладознавчу студію – «Каменярі». Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання» – І. Франко написав 8–24 травня 1911 р. [Т. 39. – С. 7–20]. Цікаво, що вперше вона з'явилася в журналі «Учитель» (числа 13–14 та 15–16 за 1911 р.) Українського педагогічного товариства. Мабуть, І. Франко прагнув, щоб педагоги зрозуміли необхідність лінгвостилістичного та перекладознавчого аналізу та навчали учнів розуміти твір, відчувати його і розумом, і серцем. Згодом І. Франко вніс деякі виправлення й уточнення у текст своєї перекладознавчої статті і видав її окремою книжкою у 1912 р.

Вона залишається дотепер неперевершеним зразком перекладознавчого аналізу, зокрема цікавого ще й тим, що цей аналіз зробив автор оригіналу. «Ця робота Франка є не стільки практичним порадиником для перекладачів, скільки справжньою теорією перекладу, створеною на основі його довголітньої перекладацької практики та творчих шукань у повному погодженні з його світоглядом та літературно-теоретичними поглядами» – так оцінив цю працю О. Домбровський [3. – С. 308]. І. Франко завжди рішуче виступав проти перекладацького недбальства, непотрібних розширювань тексту (ампліфікацій, відсебеньок – вживаючи сучасні терміни). Так, у статті «Адам Міцкевич в українській літературі» він порівнює першу строфу поезії «Чати» з українською інтерпретацією М. Старицького та вказує, що цей переклад не належить до найкращих інтерпретацій загалом дуже доброго перекладача через «велику кількість непотрібних додатків, вставок, прикметників і фальшивих рядків при викінченій віршованій формі» [Т. 26. – С. 389].

Якщо порівнювати висловлювання І. Франка про суть художнього перекладу в різні періоди його творчості та теоретичні настанови студії про польський переклад «Каменярів», де дослідник уже в останньому періоді своєї творчості узагальнив високі мистецькі вимоги, яких усе життя намагався в міру можливостей дотримуватися, – то можна ствердити, що Франкові погляди на переклад, деталізуючись, розвиваючись та удосконалюючись, принципово не змінювалися, хоча можемо простежити, усе чіткіше розуміння перекладу як єдності літературознавчих, мовознавчих, психологічних та естетичних проблем.

«Переклади чужомовних творів, чи то літературних, чи наукових, для кожного народу являються важним культурним чинником, даючи можливість широким народним масам знайомитися з творами й працями людського духу, що в інших краях у різних часах причинилися до ширення просвіти та підіймання загального рівня культури» [Т. 39. – С. 7] – такими словами починається найвагоміша перекладознавча студія І. Франка. У ній (як і в інших перекладознавчих працях) наголошується на великому громадянському значенні перекладної літератури, що допомагає людям духовно збагачуватися та культурно зростати завдяки творам найкращих авторів інших народів, які, піднімаючись своїм талантом над загальним рівнем, духовно підносять свій народ, а разом з ним і все людство.

Щодо визначення вагомості перекладу, то дуже корисна Франкова перша передмова до власного перекладу першої частини «Фауста» Й. В. Гете. У ній автор підкреслює, що «найвища ціль літератури, поезії, штуки, так як і науки, є чоловік, правдивий, живий чоловік, людська одиниця і людська громада» [Т. 26. – С. 159] та що «література – це передовсім свідомо, розумна праця» [Т. 26. – С. 157]. І. Франко дуже чітко визначає мету та основні риси зразкового художнього перекладу: завданням перекладача, за визначенням І. Франка, є передати засобами української мови і згідно з її духом (дух загальним – ключове слово в теоретичних працях І. Франка та в його поезії, згадаймо «дух, що тіло рве до бою») з максимально можливою точністю ідейне багатство, художньо-стилістичні та формально-віршові риси оригіналу, дати твір, який міг би – хоча б деякою мірою – замінити читачеві оригінал. І. Франко вимагав, щоб перекладач нічого не виправляв і нічого не додавав. Він виділяє Гетів «Фауст» серед інших шедеврів світової літератури прославленням праці заради суспільного добра: «Сесь зворот від особистих мук і розкошей до обмеженої, але тривкої і твердої праці для суспільності, – се вказує в «Фаусті» твір наших часів, у котрих питання особистого життя уступали на друге місце перед питаннями суспільними... Сесю драму можна назвати найліпшим представником думок, поглядів і змагань мислячого покоління епохи революційної в Німеччині. Те покоління, рівнобіжно з політичним переворотом у Франції, звершувало духовний, теоретичний, філософський переворот, не менше важливий, хоч і не так голосний, як тамтой» [Т. 26. – С. 159–160.]. Автор стверджує, що дає українцям переклад «Фауста», щоб «оскільки се можна, вимірити удар проти всяких позаприродних, позалюдських і фальшивих поглядів, глибоко закорінених в нашій суспільності», щоб «бодай в молодшій поколінні роздути той пекучий, но благодатний огонь – бажання правди і добра» [Т. 26. – С. 160].

Не менш чітко висловився наш поет в другій передмові, датованій 21 листопада 1881 р.: «Фауст» був об'явом революції, тої самої, що спалахнула в Парижі грізним пожаром, зруйнувала автократичне королівство, панування шляхти і попів і оголосила «права чоловіка». Тільки коли в Франції революція вибухла на суспільно-політичному полі, в Німеччині вона обняла поле духовне: філософію і штуку» [Т. 13. – С. 174]. У цій передмові І. Франко писав: «Перекладаючи «Фауста» на нашу мову, я старався передовсім про те, щоб зробити його приступним для нашої письменної – чи, сказати правду, малописьменної – громади. Я поклав головну вагу на зрозумілість і ясність бесіди... А, по-друге, що я бачив при перекладі «Фауста», так се те, щоб перекладене – було справді «Фауст», а не твір моєї фантазії. Се я старався, оскільки можна дослівно, передати кожную думку автора по змозі в такий спосіб, як сам автор – оскільки се було згідне з духом нашої мови» [Т. 13. – С. 178–180].

Подібні висловлювання про художній переклад зустрічаємо в багатьох статтях І. Франка. Він уважав, що один з перших обов'язків перекладача є пам'ятати про виховну силу перекладної літератури й завжди мати на оці що саме, «...про що і для кого перекладати» [Т. 13. – С. 21]. Ось, наприклад, як пояснював І. Франко тематичний добір творів К. Гавлічка-Боровського, які він перекладав українською мовою, у своєму «Поясненні» до збірки, що вийшла окремою книжкою 1901 р.: «Поданої українсько-руської громаді перекладом оцей вибір Гавлічкових поезій, я бажав би вкріпити в неї ту думку, що розвій національності мусить іти невідлучно з розвитком свободи думок і свободи політичної... Адже ж те, проти чого звертав свої огні стріли Гавлічек, не звалене і досі, і те, від чого терпів він, і досі не стратило свого жала» [Т. 26. – С. 514]. До речі, І. Франко першим серед слов'янських поетів перекладав твори цього «найбільше національного чеського поета» [Т. 26. – С. 408].

У статті про польський переклад «Каменярів» І. Франко з болем пише про незадовільний рівень перекладацтва в Україні, тверезо оцінює наявність великої кількості перекладів сумнівної вартості, коли перекладач (радіше передавач) і не бачить оригіналу. Як редактор «Літературно-наукового вістника» і один з редакторів «Українсько-руської видавничої спілки», І. Франко знав на гіршому досвіді, як слабо випускники гімназій знають німецьку мову та як мало вони підготовлені думати українською мовою та передавати нею чужі думки. Усвідомлюючи, що наші наукові болі – це недуга нашого народу, І. Франко у відкритому листі до редакції «Правди» 1889 р. «Кому за се сором?» із смутком пише про українську молодь, «яка може пройти й проходить цілу гімназію і цілий університет, ані разу не почувши імені Данте, Шекспіра і Дарвіна» [Т. 45. – С. 246].

У студії про польський переклад «Каменярів» І. Франко чітко сформулював наукові принципи високих вимог до перекладача, який повинен передусім плекати рідну мову, якомога повніше використовувати її можливості. Цю ж думку висловлював І. Франко в передмові до видання «Гамлета» В. Шекспіра в перекладі П. Куліша, де, даючи високу оцінку Кулішовому перекладові «Гамлета» – «переклад, з яким можемо без сорому показатися в концерті європейських перекладачів великого британця» [Т. 32. – С. 169], він усе ж зазначає, що П. Куліш не зумів використати при перекладі всі доступні йому можливості української мови [Т. 32. – С. 169]. У передмові до Кулішового перекладу поеми Дж. Г. Байрона «Чайльд-Гарольдова мандрівка» І. Франко писав, що головна хиба Кулішового перекладу в тому, що він намагався «сконструювати собі, спеціально для перекладів, якусь «староруську», українську з ніби архаїчним, а насправду церковним і московським забарвленням мову» [Т. 35. – С. 407].

Аналізуючи польський переклад «Каменярів», здійснений С. Твердохлібом (його опубліковано в 20-му випускові польського суспільно-політичного і літературного тижневика «Życie»), І. Франко пише: «Отим-то я бажаю на його перекладі із української мови показати ширшій громаді деякі, що так скажу, секрети (оці секрети! – це так типowo для І. Франка, згадаймо хоча б його філософсько-літературознавчий трактат «Із секретів поетичної творчості») штики перекладання, психічні явища та естетичні факти, які відчуває кожний тямущий читач, але які рідко хто усвідомлює собі виразно» [Т. 39. – С. 11]. Поет характеризує свій твір, подає історію його написання, окреслює образну систему й художні особливості. Усе це необхідне для того, щоб підвести читача до аналізу перекладу «Каменярів». Більшість перекладознавчих студій І. Франка вартісна тим, що дослідник подавав у них лінгвостилістичний аналіз оригіналу і вже на його сонові проводив перекладознавчий аналіз. Пам'ятаймо, ідеться не про початок ХХІ ст., а про початок ХХ ст., коли загальний рівень перекладознавчого аналізу був дуже низьким. Здебільшого в статтях подавали два уривки – з оригіналу та з перекладу – і висновки зводилися до фраз: «як бачите, два твори не рівносильні» і т. ін. Фактично, не було впрацьовано ще критичного розуміння того, у чому суть перевираження літературного твору з однієї мови іншою, що ідеться, по суті, про переклад з однієї культури на іншу.

І. Франко висловлює думку, загальноприйнятю в наш час, що з близьких мов перекладати не легко. Щодо українсько-польських паралелей, то ці мови, з погляду перекладацьких можливостей, і близькоспоріднені, і фундаментально різні. Головна розбіжність між ними – акцентологічна, оскільки в польській мові наголос у переважній більшості слів падає на передостанній склад, тоді як українська мова має різнорідні наголоси, навіть на п'ятому складі від кінця. І. Франко наводить назву рідного села Наг'євичі з наголосом на четвертому складі та іншого – Тустановичі, де наголос є на п'ятому складі. Саме характером польського наголосу, який зумовлює майже повну відсутність чергування чоловічих та жіночих рим у польській поезії, особливо в невеликих за обсягом творах,

І. Франко пояснює, чому С. Твердохліб не зберіг у перекладі чергування чоловічих і жіночих рим першотвору. Про великі труднощі перекладу, пов'язані з відмінними правилами акцентуації, І. Франко пише також у передмові до своїх перекладів К. Гавлічка-Боровського [Т. 26. – С. 514].

І. Франко звертав велику увагу на індивідуальність перекладача, що значною мірою визначається його мовленням (уживаючи сучасну термінологію, ми сказали б «ідіолоктом перекладача»). В дуже цікавій розвідці «Михайло Петрович Старицький», обороняючи цього видатного письменника від несправедливих звинувачень щодо «кування» нових слів, І. Франко пише: «Найцінніше і найкраще в кожному чоловіці, а тим більше в письменнику, се його індивідуальність, його духовне обличчя зо всіми його окремішніми прикметами. Чим більше таких прикмет, чим вони характерніші та гармонійніші, тим багатша, сильніша й симпатичніша індивідуальність, його духовне обличчя зо всіми його окремішніми прикметами. Чим більше таких прикмет, чим вони характерніші та гармонійніші, тим багатша, сильніша й симпатичніша індивідуальність людини, зглядно письменника. До таких прикмет, що відповідають складові душі письменника, належить і мова. Здається, мова се щось спільне нам усім, а проте нема сумніву, що як кожна дитина в перших роках виробляє собі свій окремий жаргон, так і кожний письменник, особливо талановитий, виробляє собі свою окрему мову, має свої характерні вислови, звороти, свою будову фраз, свої улюблені слова» [Т. 33. – С. 276].

Щоб мати змогу глибше проникнути в тонкощі перекладацького мистецтва, І. Франко наводить у статті кожен строфу в оригіналі і в перекладі та в перекладознавчому аналізі вдається до зіставного методу з досить широким використанням елементів кількісного аналізу. Розглядаючи переклад, він постійно застерігає від розуміння точності як звичайного копіювання тексту оригіналу, що неминуче призводить до спотворення його змісту. Точність повинна полягати у правильному передаванні думки твору, його духу.

Загалом, І. Франко не схвалював розширення текстів при перекладах, вимагаючи, наскільки це можливо, не тільки однакової кількості рядків, а й відповідності рядка рядкові за смыслом. Він докоряв М. Старицькому за значне розтягнення тексту в перекладі «Гамлета» [Т. 32. – С. 168]. Такий же закид він робить і П. Ніщинському за те, що перекладач збільшив «Пролог» в «Антигоні» з 99 рядків до 134 [Т. 26. – С. 309]. Проте у деяких випадках І. Франко допускав порушення еквілінеарності. Як філолог він розумів, що еквілінеарність легше зберегти при перекладі українською мовою зі слов'янської мови чи з італійської, ніж з німецької, а, тим більше, – з англійської. Аналізуючи українські переклади трагедії «Гамлет», він писав, що «Шекспірове мовне багатство і незрівнянна прецизія (під «прецизією» науковець розумів фонетико-граматичну своєрідність англійської мови, її загальновідому стислість, зв'язану з короткістю слів та відсутністю флексій. – Р. 3.) англійської мови роблять не раз зовсім неможливим навіть для німецького перекладача – не кажучи вже про французького або слов'янського – вбгати один його вірш в один свій» [Т. 32. – С. 169].

І. Франко завжди обстоював необхідність відтворювати засобами цільової мови семантико-стилістичні функції словесних образів оригіналу, уважаючи образну основу невід'ємним компонентом художнього твору. В статті про польський переклад «Каменярів» поет наводить п'яту строфу поезії («Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий...») та її польський переклад і при цьому зауважує: «В оригіналі слів 35, у перекладі 40. При всій поетичній свободі С. Твердохліба, переклад сеї строфи щодо передання думок і образів можна вважати бездоганним» [Т. 39. – С. 16].

І. Франко вважав, що перекладач повинен зберігати образність оригіналу, щоб не пошкодити цілісності враження. Він виступав проти таких перекладацьких витівок, коли,

заради римування, перекладач жертвує змістом. Говорячи що його слова «...І в нас не раз дужа боліла...», С. Твердохліб передав неадекватним висловом «najgorsza udręka», І. Франко вказує, що перекладач не лише неточно передав думку першотвору, але й ужив слово *udręka* – «новотвір, укований, мабуть, тільки для рими» [Т. 18. – С. 407].

Про те, що точне передавання змісту тісно пов'язане зі збереженням і правильністю передавання художніх образів, писав І. Франко також у рецензії на польський переклад «Слова о полку Ігореве», що його здійснив Б. Лепкий. Про один із найкращих образів цієї поеми І. Франко писав: «...Незрівнянне староруське «ничить трава жалошамі, а древо съ тугой къ земли приклонилось» передано рядками: «*Wiédnie trawa stepowa od żalu, / Drzewa tęskniąc gałęzie schylają*».

Гарно, а все ж таки те «*stepowa*» можна було б лишити на боці і «*gałęzie*» додано не зовсім добре, зате пропущено характерне «къ земли» – ні, над передачею сього місця, – пише І. Франко, – варто було б попрацювати. Рецензент радить «зрезигнувати з новочасних поетичних прикрас, перекладач повинен якомога найглибше вникнути в духа і значення оригіналу». Так в зачатковій формі І. Франко сформулював важливість концептуальної метафори на відміну від метафори орнаментальної, прикрашальної, яку в перекладі можна і пропустити.

Про ставлення І. Франка до відтворення в перекладі розміру оригіналу можна судити на основі його листа до А. Кримського від 11 березня 1892 р., де читасмо щодо перекладу орієнтальної поезії нашою мовою: «Коли вже не можна передати розмір першотвору, то чи не ліпше б ужити космополітичний розмір нового часу – п'ятистопний ямб, римований або неримований?» [Т. 49. – С. 323].

Підходячи до перекладу творів світового письменства як дослідник-лінгвіст, І. Франко в рецензії на польський переклад «Каменярів» обгрунтовує навіть у наші дні новаторську думку про те, що іменники, дієслова, прикметники (до них він зараховує також прислівників способу дії) є основою словесного твору, яка надає йому зміст і дію, а всі інші слова – «се неначе тінювання в малярстві, що оживляє і упластичнює картину» [Т. 39. – С. 19–20]. Учений радить перекладачам ураховувати цю суттєву відмінність між словами обох категорій. Відсоткове відношення слів першої категорії до слів другої категорії в оригіналі повинно відносно дорівнювати відсотковому відношенню їх у перекладі. Якщо ж у ньому відсоткове відношення змінюється на користь слів першої категорії, то це призводить до «перетяження віршів змістом, затемнення картин і подекуди фальшування контур» [Т. 39. – С. 20]. Досліджуючи лінгвостилістичні засоби відтворення стилю першотвору в перекладі, І. Франко наголошує на необхідності хоча б відносно зберегти мелодійність оригіналу. Аналізуючи німецькі переклади поезій Т. Шевченка, зроблені Ю. Віргінією, І. Франко доводить, що мелодійність віршової мови полягає передусім майже в рівній пропорції між голосними й приголосними, що й повинен урахувати перекладач, якщо він прагне бодай частково відтворити милозвучність оригіналу. Як приклад, І. Франко наводить рядки Т. Шевченка:

*Тече вода з-під явора
Яром на долину,
Пишається над водою
Червона калина.
Пишається калинонька,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють*

і їх німецький переклад:

*Fliesst das Wasser untern Ahorn
Fliesst zum Fal hinunter,
Längst der Schlucht? Und rot am Wasser
Prangt der Hirschholunder.
Prangt der traute Hirschholunder
Ahorn? Er treibt Sprossen,
Und es grünen Lorberseiden
Ringst und Weidenschossen*

Дослідник вказує, що мелодійність значною мірою втрачено в перекладі, бо в оригіналі є 56 голосних і 59 приголосних, а в перекладі на 53 голосні припадає 120 приголосних [Т. 38. – С. 529]. З'ясування вищеподаних проблем – велика заслуга І. Франка як перекладознавця. Адже такі думки не знайти в працях не тільки його сучасників, а й дослідників пізніших часів.

Хоч у власних перекладах (зокрема ранніх) І. Франко інколи допускав надмірну українізацію – згадаймо хоча б «Зея», «Атрієнка», «Корнієнка» з його перекладу Гомерової «Одісеї» [Т. 8. – С. 185–201], він розумів недоречність її як чинника, що знищує достовірність перекладу. Так, у листі до Олени Пчілки за 4 січня 1886 р. І. Франко висловлює побоювання, щоб, перекладаючи Гомера, П. Ніщинський не українізував його так, як він зукраїнізував Софоклову «Антигону» [Т. 49. – С. 11].

Діяльність І. Франка як теоретика українського перекладу була різнобічною і багатогранною. Узагальнення перекладознавчої спадщини І. Франка допомагає пояснити й деякі риси творчості І. Франка-перекладача. Поєднання у Франкових перекладах розкішної художності з високою точністю стало можливе тільки тому, що І. Франко був не тільки великим майстром слова, а й вдумливим філологом, який надавав великої ваги аналізу першотвору.

І. Франко ніколи не розглядав відповідність перекладу оригіналові механічно, побуквалістською. Для нього було важливо, щоб переклад справляв на читача-українця майже, хоча б приблизно, таке саме враження, як оригінал на читача, якому він призначений, щоб мова перекладу відповідала чинним синтаксичним та стилістичним нормам. Це був новаторський підхід.

Адже в історії світового перекладу були періоди, коли під впливом обоювання біблійних текстів (у прямому сенсі) та античної літератури (в переносному), виробилася та утвердилася практика копіювати в перекладах передусім синтаксичні структури мови-джерела. Так, Ф. Шляєрмахер у трактаті «Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens» («Про різні методи перекладу» – 1843 р.) обґрунтував навіть теорію підкорення мови перекладу мові оригіналу, т. зв. die Verfremdentheorie (Теорія відчуженості). Був він глибоким дослідником, що перший серед мовознавців усвідомив поняття синхронії та діахронії. Навіть Й. В. Гете був переконаним прихильником таких перекладів з грецької та латинської мов, які читалися б, як текст грецький чи латинський, а не як звичайний німецький, бо він вірив у велику освітню силу класичних мов і боявся, щоб ця якість не була знівечена, якщо текст читатиметься, як німецький. Такі видатні мовознавці як, В. Гумбольдт, Ю. Келлер, були переконані в неспроможності художнього перекладу, вважаючи, що кожен художній твір, зокрема твір, створений високохудожньою мовою, замкнений у колі виразових засобів своєї мови, не зіставних із засобами інших мов.

І. Франко завжди вірив у спроможність художнього перекладу, у його повноцінність. Як патріот, він усвідомлював, що його народові необхідно засвоювати вершинні

культурні здобутки інших народів, щоб домогтись інтелектуальної незалежності. Як один з найосвіченіших філологів Європи, він обґрунтував можливість повноцінного, вірного перекладу, випередивши багатьох своїх сучасників на десятиліття.

Дальший розвиток українського художнього перекладу підтвердив слушність націєтворчої функції перекладу в культурологічно-політичній концепції І. Франка. Франковим шляхом пішов український переклад протягом усього подальшого свого розвитку.

Якщо йти до джерел і видавати в Україні серію «Спадщина перекладознавчої думки», то треба було б починати від І. Франка. Слід частіше звертатися до його творів та критичних праць, розвивати його концепції у правильному руслі. Перекладознавчі студії І. Франка стимулювали зростання перекладацької майстерності його сучасників. Вони зберігають своє значення і сьогодні, допомагаючи успішно розв'язувати актуальні питання українського перекладознавства. На жаль, тему «Іван Франко як перекладознавець» опрацьовано аж ніяк недостатньо. Настав час подумати над солідною монографією на цю тему, а також коментованою збіркою Франкових висловлювань про мистецтво перекладу та про окремих українських перекладачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк М. І. Посол духовної України в Європі. Іван Франко, Георг Брандес, Бйористьєрне Бйорнсон та інші... / М. І. Гнатюк // День. – 2011. – 22 квіт. (№ 72–73).
2. Гординський Я. Кулішеві переклади драм Шекспіра / Я. Гординський // Записки НТШ. – 1928. – Т. СXLVIII : Праці Історично-філологічної секції. – С. 55–164.
3. Домбровський О. А. Іван Франко – теоретик перекладу / О. А. Домбровський // Іван Франко : статті і матеріали. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – Вип. 6. – С. 306–331.
4. Лисенко М. Лист до Івана Франка // З невідомого листування з галичанами / Упоряд. Г. Бернацька // Записки НТШ, 1993. – Т. ССXXVI, Праці музикознавчої комісії. – С. 250–251.
5. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50-ти т. / І. Я. Франко ; редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1976–1986. – При посилянні на це видання вказуватимемо в тексті лише том та сторінку.
6. Bida C. A quest for the dramatic : Ukrainian authors turn to Shakespeare / C. Bida // Symbolae in honorem Georgii Y. Shevelov = Збірник на пошану проф. д-ра Юрія Шевельова. – Мюнхен : УВУ, 1971. – С. 45–53.

Львів

Дмитро ДРОЗДОВСЬКИЙ

ВІРА РІЧ: МІЖ ШЕКСПІРОМ І ШЕВЧЕНКОМ

24 квітня 1936 року в Лондоні народилася Віра Річ, одна з найвизначніших перекладачок української літератури англійською мовою. Усе своє життя вона фактично виконувала функцію Української академії наук у Великій Британії. Цього року перекладачці виповнилося б 80.

«Одна ворожка мені сказала, що я проживу до 2018 року. Тож іще встигну доробити усі важливі справи...». Ці слова британська перекладачка української літератури Віра Річ (Vera Rich) повторювала досить часто. Та Бог має, певно, свій Годинник, який розходиться з годинниками ворожок. І хотілося б, аби віщунки не помилялися, та де ж у ХХІ сторіччі знайти справжню Кассандру?

15 квітня 2011 року, п'ять років тому, останнє земне бажання перекладачки здійснилося. «Перепоховання» стало можливим за підтримки Ігоря Ліхового, Миколи Жулинського, Любові Голоти. Автору цих рядків відповідно до волі самої Віри Річ випала місія перевезти прах в Україну іще в грудні 2010 року. Перекладачку поховано на «Козацькому цвинтарі» в Каневі, як вона сама і хотіла.

Віра любила Лондон, знала кожен закапелок, кожную вуличку. Під час одного мого липневого перебування в Лондоні вона повела мене до Церкви, в якій моляться за журналістів, що стали жертвами терору і фізичних тортур... Вона мріяла побувати в Стретфорд-на-Ейвоні — за життя вона так ніколи й не побувала в рідному містечку Шекспіра. Вона болюче сприймала мої «диверсійні» дискусії про те, що, можливо, автор великих англійських творів — не той Шекспір, як ми вважаємо, не син рукавичника... Віра відповідала, що цього не може бути! Шекспір, цей виходець із англійської глибинки, зміг створити такий естетичний макрокосмос саме тому, що належав до простолюду. Звичайні люди мали знати лексику не лише престоноародну, а й високу, назви, які використовують при дворі. Тож не варто дивуватися, чому тезаурус Шекспіра настільки великий. Кожне поняття для людини з його кола має не одну, а мінімум дві назви. Віра радила мені піти в «Глобус» у Лондоні, але купувати квиток лише для стояння біля сцени, бо ж саме там були щирі глядачі Шекспіра в оригінальному «Глобусі».

Свого часу Віра Річ працювала в славетному науковому журналі «Nature». Часом вона розповідала оповідки про важливі секретні завдання, пов'язані з видобуванням інформації. Віра була справжнім «спецом» у цьому, вміла користуватися і своїм розумом, і вродою. Вона розповідала історії про романтично-детективні зустрічі з відомими політиками ХХ сторіччя, в яких для журналу мала вивідати секретну інформацію щодо ядерної політики, збройних протистоянь.

Віра Річ була секретарем Англо-Українського Товариства в Лондоні. Протягом усього життя, починаючи з 1961 року, перекладала твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки,

М. Зерова, П. Филиповича, П. Тичини, В. Стуса, В. Симоненка, Л. Костенко та інших українських письменників. Авторка багатьох статей про українську літературу в англomовних журналах. До самої смерті в 2009 р. працювала над перекладами української літератури.

Перекладачка в радянський час опинялася в епіцентрі партійно-ідеологічного змовництва, в якому була лише одна мета: дистанціювати українську від західного світу, робити все, аби Україна «мовчала» як країна культури, самобутньої історії й традицій. Збірка «Song out of Darkness» в Україні «стала початком довготривалих нападок на Віру Річ. Її опублікувало видавництво The Mitre Press («mitre» — мітра — єпископський головний убір). І хоча воно не було жодним чином пов'язане з церквою, радянська влада одразу ж потрактувала цю подію як диверсію католиків. «Докладніше знайомство зі змістом збірки скоро викликає почуття розчарування, — читаємо в рецензії Джона Віра «Шевченко в англійському тумані». — Починаючи від заголовка, крізь вступи і передмови і аж до кінцевих приміток, — все прошито чорною ниткою: умисним намаганням використати ім'я і твори Шевченка для антирадянської пропаганди в дусі «холодної війни» й підтримати погляди збанкрутілих українських буржуазних націоналістів» [Косів Г. Віра Річ. Творчий портрет перекладача. — Львів : Піраміда, 2011. — С. 16].

У 1997 році Національна спілка письменників України нагородила Віру Річ найвищою перекладацькою нагородою — премією імені Івана Франка. Премію було вручено за вагомий внесок у популяризацію української літератури та культури в англomовному світі. Восени 2005 року В. Річ удостоїли почесного звання члена Наукового товариства імені Тараса Шевченка. 2006 року їй було нагороджено орденом Княгині Ольги.

Саме в Україні 24 квітня 2006 року Віра Річ відсвяткувала своє сімдесятиріччя.

Віра Річ ніколи не прагнула перекладати щось комерційно успішне, хоча і не буду приховувати, що останнім часом перекладачка найвищих зразків української та білоруської літератур (а це були її рідні «мови», все життя вона присвятила перекладам із цих двох культур) існувала не межі виживання. І жодна українська інституція не допомогла. Так, кілька років тому Президент України Віктор Ющенко нагородив Віру Річ орденом Княгині Ольги, але в самій Україні й досі зроблено досить мало для популяризації творчості цієї жінки.

Коли ми бачилися з перекладачкою в Києві у 2006 році, коли їздили до Музею Г. Кочура в Ірпені, то вже тоді у неї на обличчі закарбувалось хворобливе виснаження від раку. Віра не приховувала цієї біди й дивувалася, що люди в Україні бояться говорити про цю проблему, ховаючи від інших своє горе.

Віра Річ ніколи ні в кого нічого не просила, напевно, через вроджений аристократизм. І водночас це давало їй право залишатися вільною. Справді, навіть у найтяжчі хвилини хвороби, коли тіло кричало болем, свідомість цієї людини ні на мить не казала собі: я хвора, я втомилась, я хочу спокою. Усе життя вона працювала й не любила порожніх псевдоінтелектуальних балачок. Вважала, що коли людина позбавлена комплексів, коли вона поводить себе природно — то це найбільше щастя. Ніколи не забуду, як повністю

Доктор Алан Флаверс на могилі Віри Річ у Каневі 23 квітня 2016 р.

зруйнувала горизонт моїх ілюзій Віра, коли ми поверталися разом із однієї лондонської імпрези. Я тоді делікатно висловив своє захоплення, а Віра відповіла: «Не треба мати широту думки і кругозору, як у коняки». Для Віри інтелектуалізм на теоретичному рівні був порожнім базіканням (вона обожнювала твори свого вчителя Толкіна, але не любила Вірджинії Вулф). Віра ніколи не схилялася перед авторитетом чужої думки. Часом вона навіть поводилася занадто свавільно на наукових раутах, показуючи в такий спосіб, що вся ця апологія говоріння — порожнє базікання, яке нічого не варте. Вона не любила витрачати часу на дрібниці, а тому й не було в неї жодних амбіцій: працювала, як Бог дасть. Була вдячна за людську доброту, але не довго тримала в собі образи. Вона казала, що всі йдуть до тієї самої вершини, тільки в кожного свій шлях.

«Чому Шевченко? Чому таку талановиту англійку, яка б могла досягти успіху та й кращого зарібку в іншій формі занять, цікавить Україна? — з недовірою продовжують запитувати Віру Річ... українці. Бо лише українці, — за словами самої перекладачки, — які без сумніву є надто скромними щодо свого національного поета, продовжують запитувати. [...] Це було в Хайфі, — продовжує Віра Річ, — старший офіцер органів безпеки проводив зі мною процедуру формального інтерв'ю. У ході розмови виявилось, що я трохи знаю українську мову. Але чому, — запитав він, — чому ви вивчили українську? Для того, щоб перекласти Шевченка, — відповіла я. На тому інтерв'ю і завершилось» (Косів Г. Віра Річ. Творчий портрет перекладача. — Львів : Піраміда, 2011. — С. 17).

Віра Річ у соціальному плані була справжньою аутсайдеркою. Багато хто з англійських друзів знав про бідкування Віри, а тому з розумінням сприймали всі її дивацтва. Така вже була Віра, несамовита, шалена, людська. А якою має бути справжня людина?

Перекладачка жила разом із вісімнадцятирічним другом — котом Піно (після смерті Віри він також незабаром помер), який щовечора чемно чекав на появу своєї хазяйки. Зв'язок Піно з Вірою був також містичним. Це якась така спорідненість душ, якої сьогодні не побачиш серед людей.

Мабуть, як ніхто інший Віра могла б підготувати унікальний підручник із журналістських розслідувань. Вона завжди була на боці пригноблених, терпіти не могли недемократичності (хоча сама часом грішила доброю авторитарністю). Свого часу російський патріарх Олексій II, виступаючи в Лондоні, назвав Віру Річ дияволом, бо ж вона дозволила сказати, що політика Росії щодо України та Білорусі була агресивно-жорстокою, колонізаційною. Віра не була така, як переважна більшість британців. Вона виділялася з натовпу. Перехожі навіть обходили її, як якесь маленьке чудо, як людину з іншої епохи.

Вона жила, посміхаючись на людях, натомість удома кричала від болю, який виринав із серця, принаймні в останні роки, коли Віра мусила пройти через хіміотерапію внаслідок раку грудей. Але вона не здавалась, не казала собі, що я слабка. Гордовито йшла вперед. «Хто вам сказав, що я слабка?» — було одним із її улюблених висловлювань. Вона прожила багате життя, та часто це життя було життям усупереч...

Тепер Віра здобула остаточну свободу. Хоча для неї праця була можливістю звільнитися від тягаря буденної екзистенції. Дивна річ: людина втрачає тіло, але лишається Дух.

Влітку 2010 року, коли я разом із колегою повертався до України, Віра довго стояла, поки ми остаточно владнаємо всі справи з посадкою на літак у Гетвіку. А далі, помахавши рукою, ця маленька літня жінка з волошковими очима потихеньку пішла собі, розчиняючись у шаленому вирі натовпу. З-поміж сотні людей іде маленька літня жінка, яка ходила шляхами Гігантів...

ІЗ ПОГЛЯДУ РЕЦЕНЗЕНТА

Дмитро ДРОЗДОВСЬКИЙ

ПОКОЛІННЄВІ РОЗРИВИ Й ТРАНСФОРМАЦІЇ: У ПОШУКАХ САМОБУТНОСТІ

[Pokolenie – Transformacja – Tożsamość. Gardzienickie czytania teatroznawcze... i nie tylko: *Miscellanea posttotalitarna wratislaviensia* 4/2016 ; redaktor naczelna prof. dr. hab. Agnieszka Matusiak. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2016. – 180 s.]

Четвертий том щорічника «*Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*», що має підназву «*Pokolenie – Transformacja – Tożsamość*», постає концептуальною репрезентацією мистецького (передусім, театрального) дискурсу Центрально-Східної Європи та країн Балканського регіону після 1989 року. Матеріали видання візуалізують результати панельної дискусії «Театр і драма в посттоталітарних культурах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи», яку було проведено у 2012 р. з ініціативи Центру посттоталітарно-постколоніальних студій філологічного факультету Вроцлавського університету. У дискусії взяли участь науковці з Польщі, Словаччини, Словенії та України. Лейтмотивом дискусійних панелей був аналіз посттоталітарної свідомості з точки зору трансформаційної динаміки поколінь і значення цих перетворень для соціально-культурних процесів кінця двадцятого і початку двадцять першого століття. Це питання обговорювалося на матеріалі сучасної білоруської, чеської, німецької, польської, російської, словацької, української драми та особливостей театру країн колишньої Югославії.

Серед авторів тому дослідники із зазначених та кількох інших центрально-східноєвропейських країн: Войцех Балух («‘Без пам’яті’ — від досвіду поколінь до множинності пам’яті») (вибрані приклади з польської драми і кіно), Кароліна Пиховська-Михаляк («Німецький і польський театр на початку перехідного періоду»), Дорота Жигадло-Чопнік («Шпарина, або чого бояться творці новітньої чеської драми»), Сильвія Чахор («Генераційні відмінності в художньому зображенні тоталітарного минулого у новітньому чеському театрі»), Лідія М’єсовська («Між посткомунізмом і постмодернізмом. Новітня російська драма у пошуках культурної самобутності»), Майя Гарбузюк («Сучасний український театр: між постколоніалізмом і посттоталітаризмом»), з української мови переклала А. Радецька, Беага Сівек («Драма і театр у пошуках білоруської культурної ідентичності»), Дорота Йованка Цирліч-Ментзель («Світи відкриті і сховані в колишній Югославії (на межі століть)»), Кристоф Яцек Козак («Розподіл світу в людському масштабі: з точки зору сучасної словенської драматургії»).

Наукова редакторка видання, професорка Агнешка Матусяк у вступній статті з однойменною назвою «*Pokolenie – Transformacja – Tożsamość*» пропонує розглядати мистецькі проєкції окреслених територій (від України до Балкан) через призму постколоніальних і насамперед посттоталітарних трансформацій, пов’язаних із розпадом СРСР як мегадержави, що упродовж тривалого часу генерувала особливу культурну політику в зазначених регіонах. Ця політика визначила особливості формування, сприйняття і ставлення до колективної пам’яті, а отже,

спричинила особливі моделі рецепції та трансформаційної посттравматичної репрезентації минулого поколіннями, які сформувалися після падіння Радянського Союзу, Берлінського муру та розпаду Югославії. За цей час (а минуло вже 25 років від розпаду СРСР) сформувалася нова мистецька генерація, орієнтована на інші світоглядні настанови. «За минулі чверть століття встигли вирости покоління, які особисто бачили травматичний вплив тоталітаризму в його комуністичному втіленні; покоління людей, чия свобода була нормальним і єдиним об'єктивним станом існування. Немає жодних сумнівів у тому, що це покоління було сформоване з проривних подій, а саме: демократія, можливість вільно пересуватися світом, широкий шлях для освітнього і професійного розвитку (який не обмежується внутрішнім ринком) тощо. Тому загальний досвід трансформації, аналогічні моделі соціалізації (побудовані за новою цифровою технологією, новими формами споживання, новими медіа-світами) і структури загальних цінностей визначили, як пише Аляйда Асман, основу життя цього покоління, ставши фундаментом ідентифікації як на індивідуальному рівні...» [9, с.9]. Висловлена думка суголосна з методологічними підходами вітчизняного історика Н. Яковенко, яка у своїх працях називає історичні студії, пов'язані з «місцями пам'яті, культурною пам'яттю, пам'яттю класів, стратегією «винайдення традиції» [6, с. 217–218]. Водночас Поль Рікер, пропонуючи характеристики пам'яті, зазначає, що у співвідношенні часу та оповіді з'єднувальною ланкою постає саме пам'ять. З одного боку, «пам'ять – берегиня часу, а з другого, вона потребує мови як засобу вираження. Відповідно, пам'ять виконує функцію свідчення про події, що відбулися в часі, а оповідь дає можливість структурувати пам'ять» [4, с. 6].

А. Магусьяк наголошує, що «брак багажу реального соціалізму (власне, у покоління їхніх бабусь і дідусів або батьків) постає важливим чинником норм, цінностей і моделей поведінки, що впливають на перспективи розвитку, інтересів, поглядів і дій учасників цього покоління. <...>. Таким чином, генерація трансформації в країнах колишнього радянського блоку після падіння залізної завіси почала власне формування в пришвидшеному темпі, щоб наздогнати цивілізаційних однолітків у пост-сучасних західних суспільствах» [9, с. 11]. Така динаміка культурного процесу визначає його іманентні особливості: покоління «розриву» прагне передусім копіювати досвід пост-сучасних країн, а не йти до нього осмислено, пропрацьовуючи минулий «травматичний» досвід. Останнє потребувало б значно більшого часу, якого це нове покоління просто не мало. Проте така мистецько-світоглядна настанова визначила новий корпус проблем і принципи розходження з поколінням батьків, не готових так легко розпрощатися з власною тоталітарною травмою. Покоління розриву спрямовує власні зусилля не на об'єднання розірваних ланок в історії культур, не на консолідацію зусиль із метою переосмислення історичного досвіду і спадку тоталітаризму, а на продукування нових проривних мистецьких форм, які покоління батьків сприймає почасти як драгливий чинник, детермінуючи «generation gap».

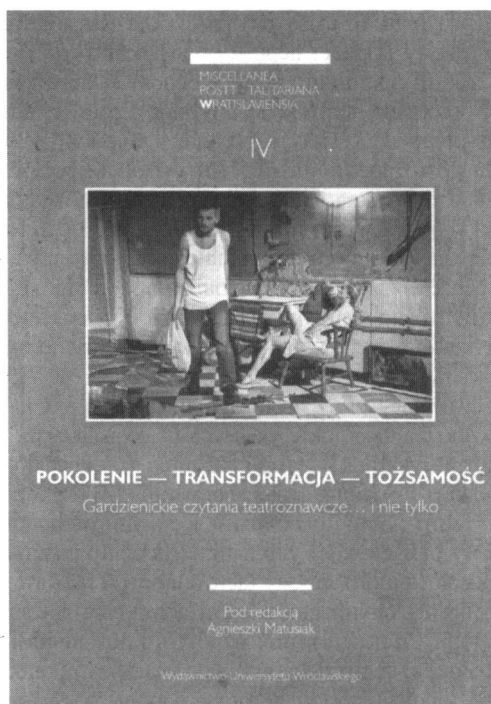
Водночас варто зауважити, що «такі тенденції були значною мірою оприявлені у суспільствах Центральної та Східної Європи. На відміну від них, зовсім іншою була ситуація в колишній Югославії, яка в той час занурилася в хаос розпаду країни і підживлювала історію війни, що, без сумніву, залишила свій трагічний і глибоко травматичний відбиток на обох поколіннях» [9, с. 11]. Мистецтво Югославії довгий час перебувало під впливом мілітаристських антиколоніальних ідей, які не давали можливості працювати в посттоталітарній перспективі.

Упорядниця збірника наголошує на тому, що «дослідники одноставно підкреслюють, що пам'ять відіграє важливу роль у формуванні генерацій, формуючи їхній характер, визначаючи структуру, в якій її члени реалізують себе. Питання про те, якою мірою покоління конструюють власну пам'ять, яка належить до важливих генераційних елементів і яка формує свідомість окремих членів певного покоління, будуть розглядатися на ширшому суспільному тлі. Недарма П'єр Нора бачить покоління як «суміш пам'яті та історії», яка — залежно від історичного моменту — може лише змінювати пропорції обох цих складників покоління, <...> «пошук

пам'яті — це спроба знайти власну історію». Ця проблема посідає особливе місце у світлі постмодерністських форм ідентичності... <...>. Погіршення балансу історичного, політичного або соціального характеру через травмогенні чинники має ту саму природу посттравматичної травми, що призводить до розколу між поколіннями (покоління розриву)» [9, с. 10]. «Травматична пам'ять — це така пам'ять, витoki якої криються в певному жахливому досвіді; найчастіше вона є особливо виразною, нав'язливою, неконтрольованою, стійкою та соматично-проявленою» [7, с. 161]. Іманентний зв'язок пам'яті та процесів деколонізації — предмет наукових розвідок П. Нора, який визначає теперішній час як «всесвітній тріумф пам'яті чи навіть “меморіальна епоха”», вказуючи на вирішальну роль деколонізації та відповідної «демократизації історії» [2].

Таким чином, об'єкт дослідження у рецензованому збірнику — це «покоління розриву», тобто митці (письменники, драматурги), яким випало жити в епоху розриву і проблематизованого посттравматичного контакту з попередніми генераціями, котрі зазнали на собі впливу тоталітаризму. Радянська епоха передбачала встановлення контролю над мистецтвом та ідеологічний диктат, який стосувався визначення таких питань, як патріотизм, усвідомлення власної причетності до держави та її інституцій, розуміння власної ролі в державі. Митці кінця 1980-х – початку 1990-х рр. були позбавлені жодних ідеологічних вказівок і партійного контролю над власною діяльністю. Потрапляння в середовище, в якому центральними постають закони і принципи мистецтва, породжувало своєрідну конфліктність із представниками попередніх поколінь, які, перебуваючи в опозиції до режиму та ідеології за тоталітарних часів, все одно формувалися під впливом системи контролю, а отже, психологія представників цих поколінь позначена особливими рисами. Нове ж покоління «виховувалося в час уже останніх повідомлень про епоху тоталітаризму, не було потреби «дбати про збереження національної ідентичності, не було історично суттєвих (за шкалою європейською або глобальною) подій, які могли б дати назву поколінню або створити певний досвід, який був би сполучною речовиною для цього покоління і для наступників» [9, с. 10].

Окреслена проблема знаходить осмислення у численних вітчизняних дослідженнях, у яких аналізовано специфіку антиколоніально-постколоніальних трансформацій української культури початку 1900-х рр. Так, на думку М. Жулинського, «сучасна соціальна система організована на ідеологічно «величких» руїнах старої системи. Вона еклектична, ідейно не організована, хаотична, мов брунівський рух, вона намагається організуватися в щось ідеальне, європейське, «виписане» за теоріями західних цивілізацій та, на жаль, без свого національного обличчя, енергійної тенденції до саморозвитку» [1, с. 65]. Натомість «постколоніалізм створює свободу орієнтуватися на прагматизм, звільнений від ідеології, а в творі мистецтва він відкриває можливість використовувати старі колоніальні міти й гратися ними — не так за-

перечуючи чи стверджуючи їх, як використовуючи для власних, нових, естетичних задумів. У цьому процесі нерідко відіграють роль прийоми іронії, пародії та карнавалу» [3, с. 227]. Саме ці принципи лягли в основу нового мистецтва покоління «розриву», якому випало бути творцем новітніх культурних практик, але не об'єднувальною ланкою в історії культур. Погляди польських науковців у збірнику «Pokolenie – Transformacja – Tożsamość» potwierджують теоретичні підходи українських дослідників постколоніального стану. Зокрема, ще 2000 р. у праці «Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і “розбудова держави”» М. Рябчук із-поміж чинників, які мали вплив на формування постколоніальної спадщини українського суспільства, виокремлював такі: «етатистська спадщина советських часів, звичка населення до державного патерналізму, його громадянська пасивність та відчуженість. По-друге – це мовно-культурна різномірність населення, яка великою мірою розділяє інституції громадянського суспільства за мовно-етнічним принципом, замість робити їх загальнонаціональними, загальногромадянськими. І по-третє – це відсутність справжніх економічних реформ, а отже, й відсутність економічних підстав для емансипації громадян від тотально регулюючої – розподіляючої, патерналістської держави» [5, с. 16]. Такої методологічної настанови прагнуть дотримуватися й автори видання, які окреслюють світоглядні настанови та мистецькі практики нового покоління «трансформацій» і «розриву» на основі театральних постановок.

Театр постає особливим культурним простором, у якому репрезентовано «проблематизовану пам'ять». «З усіх мистецтв театр здається оптимальною платформою для репрезентації симбіотичного зв'язку ідентичності й пам'яті у новому поколінні. Зрештою, театр, як масовий феномен, що працює в масштабах усього суспільства, по суті, постає механізмом для кодування історії, і її передавання майбутнім поколінням у результаті меморіальної комунікації. Як писав Ф.Рокем, театр бере активну участь у процесі представлення проблематизованого минулого, підсилюючи або підриваючи панівне розуміння історичної спадщини, що постає основою для творення колективної ідентичності» [9, 12]. Таким чином, театр і пам'ять — симетричне дзеркало або й додаткове джерело невичерпної енергії. Тому «театр не тільки носій інформації, а й її творець» [9, с. 12]. Новий театр залучає до свого інструментарію нові тематичні обрії, принципи та стилістичні прийоми (у постановках репрезентовано нові реалії економічної та організаційної неоліберальної реальності, яка виявилася вкрай важкою для формування комунікації; у виставах домінують іронія, гротеск, принцип хаосу, перетворення театральної вистави на репрезентацію приватної історії, зосередженість на недоторканності приватного життя. Театр починає «заохочувати і провокувати глядачів робити зусилля для відновлення колективної пам'яті спільноти, що пориває з реальним соціалізмом» [9, с. 12].

Так, у Німеччині лінією розлому постає падіння Берлінського муру, який розділяв ФРН і НДР. Зазначений час – період пошуків в умовах розлому, «безпам'ятства», кризи саморепрезентації. Типологічно ця ситуація подібна до феномену, який в історії української літератури окреслений поняттям «безгрунтянство». Падіння великого імперського дискурсу позначилося на потребі пошуку буттєвих основ мистецтва, яка більше не має утверджувати себе в опозиції до певного ідеологічного канону. Митці прагнуть віднайти нову концепцію творчості, яка функціонує не стільки як опозиція, скільки в категоріях онтології мистецтва. Покоління після 1989 р. функціонує як генерація, для якої визначальну роль відіграє принцип трансформації: мистецький простір мусить бути перетворений відповідно до інакшних підходів. І окреслена у статтях доба постає пошуком відповідей на запитання про те, як саме має розвиватися мистецтво Німеччини, Польщі, Чехії, України, Балкан. Українська дослідниця М. Гарбузюк, одна з авторок цього видання, називає свою розвідку так: «Український модерний театр: між постколоніальним та посттоталітарним дискурсом». Фактично цей біном постає центральним мотивом усього видання, матеріали якого візуалізують досвід припрацювання у театрі постколоніальних і посттоталітарних травм. У такому разі історія модерного театру може бути написана передусім із позиції «травматичності»,

оскільки йдеться про аналіз мистецького феномену, який певний час не міг функціонувати лише відповідно до мистецьких настанов. Втручання ідеології «травматизувало» мистецьке тіло, перетворюючи його на вмістилище травм, витіснених бажань, комплексів і страхів.

Осмислення процесів в Україні – одна з ключових наукових проблем збірника. Крім уже згаданої статті львівського історика українського театру М. Гарбузюк, у збірці представлено статтю упорядниці А. Матусяк «Майдан 3:0. Перспективи з сьогодні і вчора. Генераційна характеристика». Крім того, вміщено інтерв'ю дослідниці (а також професорки А. Урсуленко, яка переклала матеріал з української польською мовою) з Сергієм Жаданом, Володимиром Рафеенком і Юрієм Володарським. Предметом розмови постає проблема української російськомовної літератури. Варто зауважити, що мовний критерій в українській культурі та стратегія її ідентифікації досі відіграє важливу роль, оскільки в умовах постколоніальності українська мова не здобула можливостей для повноцінного розвитку. Колоніальний статус української мови в радянський час, на чому наголошують у численних дослідженнях Л. Масенко, О. Демська, О. Пономарів та інші українські мовознавці, загострив мовне питання мови. С. Жадан дошукується відповідей на запитання, пов'язані з поясненням того, що ж усе-таки відчувають російськомовні письменники стосовно України; чому вони належать українській культурі і в який спосіб сприймають саму українську культуру.

В окремому розділі видання науковці, письменники і критики проговорюють можливість нової репрезентації сучасної української літератури, яка передбачає тексти, написані не українською мовою. Такий відхід від «етнічного» принципу, який тривалий час домінував у вітчизняному літературознавстві, постає своєрідною методологічною проблемою для українських філологічних студій, зокрема в річницю історії літератури. У центрі розмов також постає й питання про те, в який спосіб самі російськомовні письменники позиціонують власну причетність до України та української культури. Це питання знаходить концептуальне осмислення у статті А. Матусяк «Межіріччя культур. Про сучасну українську літературу, написану російською мовою». Зрештою, треба сказати, що окремий блок рецензованого видання називається «А що ж Україна?». Окреслення мистецької ідентичності і принципів самоідентифікації письменників, які мешкають в Україні, проте пишуть російською мовою, — складна наукова проблема, від розв'язання якої залежить сприйняття певної генерації письменників, які працюють в Україні після 1991 року. Як метафоризовану «робочу» назву дослідниця пропонує вислів «свій серед чужих і чужий серед своїх», вказуючи на те, що часто таких авторів не брали до уваги дослідники української літератури, орієнтуючись передусім на українськомовні тексти.

Збірник статей «Pokolenie – Transformacja – Tożsamość» — важливе культурологічно-літературознавче видання, в якому запропоновано якісний теоретичний підхід до експлікації постколоніального підходу в аспекті вивчення культурних феноменів країн Центрально-Східної Європи та балканського регіону. Важливо, що ця праця репрезентує український досвід (український дослідницький компонент у виданні постає чи не центральним), залучаючи українську культуру до обговорення в європейських моделях пропрацювання постколоніальної/посттоталітарної травми, візуалізованої у мистецьких проєкціях. Представлене видання доповнює вітчизняні наукові напрацювання, зокрема, дослідження відділу теорії літератури Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, де вже протягом значного часу проводиться системна робота з дослідження української культури в посттоталітарній парадигмі.

Література

1. Жулинський М. Нація. Культура. Література / М. Жулинський. – К. : Наукова думка, 2010. – 557 с.
2. Нора П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>

3. Павлишин М. Канон та іконостас : Літературно-критичні статті / М. Павлишин. – К. : Час, 1997. – 447 с.
4. Рикёр П. Интервью с профессором Полем Рикёром к изданию в России книги «Память, история, забвение» // Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр ; [пер. с франц. и вступ. сл. В. Янкелевич]. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
5. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і розбудова держави / М.Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 272 с.
6. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.
7. Misztal B. Theories of Social Remembering / B. Misztal. – Maidenhead; Philadelphia : Open UP, 2003. – 168 p.
8. Nora P. Między pamięcią a historią: les lieux de memoire ; [przeł. M. Borowski, M. Sugiera] / P. Nora // Di-daskalia. – 2011. – № 105. – S. 20–27.
9. Pokolenie – Transformacja – Tożsamość. Gardzienickie czytania teatroznawcze... i nie tylko: Miscellanea posttotalitarna wratislaviensia 4/2016 ; [redaktor naczelna prof. dr. hab. Agnieszka Matusiak]. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2016. – 180 s.

АНОТАЦІЯ ЧЕРГОВОГО НОМЕРА

Слово і Час. – 2016. – №6.

Номер відкриває рубрика „Питання теоретичні”. Наталія Костенко підсумовує досвід міжнародного проекту «Слов’янська порівняльна метрика». Тетяна Гребенюк висвітлює феномен недостовірної нарації в системі сучасних нарративних студій.

У рубриці „Час теперішній” Лариса Горболіс з’ясовує художні особливості циклу мініатюр сучасного українського письменника Олафа Клеменсена (Олександра Клименка) «Літо-АТО». Ірина Борисюк аналізує міфологічні мотиви й образи у збірці «Абрикоси Донбасу» Любові Якимчук.

У рубриці „Ad fontes!” Ірина Приліпко простежує художню інтерпретацію постаті Мельхіседека Значко-Яворського в українській літературі. Максим Меркулов розглядає античні образи у творах українських письменників барокової доби – віршах Г.Сковороди й Ф.Прокоповича. Лідія Ковалець порушує питання про потребу вивчати спадщину маловідомих учасників літературного процесу на Буковині в ХІХ ст. Алла Калинчук розглядає участь Василя Білозерського в Кирило-Мефодіївському братстві (на матеріалах слідчої справи).

У рубриці «Постаті» Микола Жулинський розповідає про словацького фольклориста, літературознавця, бібліографа українського походження Миколу Мушинку. У рубриці «Літературна критика» Микола Рачук розмірковує над збіркою Григорія Тименка «На вулиці мертвого сонця». Надія Гаврилук оглядає поетичне суцвіття Слобожанщини. У рубриці «Написане лишається» надруковано родинне листування Володимира та Розалії Винниченків (1932) з коментарями Надії Миронець.

Микола Сулима рецензує монографію Г.Улюри «Пострадянська жіноча проза як соціокультурний та естетичний проект (на матеріалі російської літератури)», Михайло Жилін – монографію С. Цікавого про жанр думи в українській літературі, Наталія Жлуктенко – монографію Л. Мірошніченко «Проекції скептицизму в сучасному британському романі: генеза, традиції, поетика», Олександр Астаф’єв – монографію Г. Табакової «Архітектоніка і композиція ліричної прози», Людмила Рева-Левшакова – монографію С. Жигун «Лабіринти і горизонти українського неореалізму».

Олексій СІНЧЕНКО,
кандидат філологічних наук

ЦЕЙ СВІТ – ХХ СТОЛІТТЯ

*Моя ідея полягає в тому,
щоб ми якомога ближче трималися
суб'єктивностей століття*
Ален Бадью «Століття»

«Дух і Літера» – одне із перших видавництв, що почало публікувати сучасну інтелектуальну літературу і вже впродовж кількох десятиліть насичує вітчизняний ринок новинками західноєвропейської гуманітаристики. Із 2009 року видавництво запустило серійний проект «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ», де опубліковано такі книги: «У пошуках свободи» Адама Міхніка (2009); «Як нацизм прийшов до влади» Курта Зонтгаймера (2009); «Перетворення націй» Тімоті Снайдера (2012); «Банальність зла» Ханни Арендт (2013); «Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща» Романа Шпорлюка (2013); «Розмови між паном і панотцем» Яцека Жаковського, Адама Міхніка, Юзефа Тішнера (2013); «Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)» у 2-х тт. Сергія Єфремова (2014); «На захист свободи. Діалоги Андре Глюксмана з Оленою Боннер» (2014); «Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності» Зигмунта Баумана та Леонідаса Донскіса (2014); «Час second hand (кінець червоної людини)» Світлани Алексієвич (2014); «Перша світова війна в літературах південних слов'ян» Олени Дзюби-Погребняк (2014); «Василь Стус: життя як творчість» Дмитра Стуса (2015); «Джерела тоталітаризму» Ханни Арендт (2015); «Відвага і страх» Олі Гнатюк (2015); «Автобіографія у чотири руки» Єжи Гедройця (2015); «Майдан. Свідчення. Київ, 2013–2014 роки» (2016). Окрім перекладів й авторських досліджень видавництво пропонує і власні книжкові проекти. Так, його першим продуктом стала презентована в 2016 році книга «Майдан. Свідчення».

У чому ж особливість цієї серії? У назві проекту поєднуються два в чомусь антиномічні поняття – спротив і надія. Спротив спонукає до дії, надія – до сподівання, але обидва вони засвідчують потребу змін, долання чогось усталеного, невдоволення наявним світом. Але що це за світ, в якому поняття спротив і надія набувають концептуального виміру й означають чинність людського орієнтування? Цей світ – ХХ століття.

У філософському вимірі ХХ століття – завершення проекту Модерн, як його кваліфікує Вольфганг Вельш, у соціологічному – час карколомних соціальних експериментів, коли творяться й руйнуються держави, суспільства, великі і малі оповіді та ідентичності. Отже, перед нами амбітний проект як спроба представити, а може й сконструювати новітню візію цієї епохи через численні наративні практики.

Кожна епоха творить своїх самовидців, уможливує їхні голоси і заявляє власні права на самоозначення і самоінтерпретацію. Кожна епоха поглинає дотичне їй минуле. Однак минуле, яке не пережите, лишається теперішнім і часто зумовлює майбутнє.

Теперішні «плинні часи» (Зигмунт Бауман), часи суцільної інформаційної плинності, де свідчення постає не лише як документування реального, але й процес творення уявного, де історія, минуле, сучасне, пам'ять тісно переплітаються і зтирають межу між уявно реальним і насправді сконструйованим. Для західної гуманітаристики це є очевидним, але чи є очевидним для нас?

Україна опинилася безборонною перед власним минулим. Тотальність світу, що створила радянська ідеологія, формувала звичку світоглядної двовимірності, розуміння реального крізь призму бінарностей, де нашому правдивому завше протиставлялося ненаше і неправдиве, нашому мирному – їхнє ворохобне. Модель радянського світоглядного конструювання лягла в основу й нинішнього національного, де чиниться спроба творення єдиного наративу за тією ж ідеологічною схемою.

Неминучість ідеології – найболючіша травма, сформована ХХ століттям. Вона спонукає до самозахисту, спроб уникнути ідеологічності. Щоправда, відмова від певних ідеологічних нормативів не є відмовою від ідеології. Лише розуміння того, що будь-що вимовлене має свої обмеження і не може вповні пояснити світ, дає можливість через входження в багатоголосся фіксувати межі ідеології, творить потребу вивчення досвідів, пам'ятей, чуттєвостей і форм мислення. Будь-яка травма вимагає оприсутнення, виговорення, тим більше, коли йдеться про ціле століття, контури якого постійно зрушуються і становлять підґрунтя нашого сьогодення.

Книжкова серія «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ» мовби ставить перед собою завдання обговорити ХХ століття, виповнити його голосами, свідченнями, досвідами. Стрижнем більшості представлених у серії книг є саме досвідне ставлення до оповіді. Адже не важить, про який вимір подій і явищ йдеться: національний, соціальний чи культурний – в основі кожного із запропонованих наративів завжди особисте. Це свідчення про епоху, виповнену голосами присутності.

Більшість авторів серії – самовидці епохи. Кожен із них актуалізує ті чи ті аспекти епохи, тематизуючи її буття, прагнучи збагнути логіку її тривання, витлумачити чи просто описати. Переважно йдеться про пристрасне свідчення, що промовляє крізь особистісний досвід, вхоплює пульсування доби. Видається, що завданням серії є витворити стереоскопію бачення, навчити вдивлятися у століття цілісно через множинність і впізнавати цю цілісність як особисту присутність.

Для української культури такий досвід особливо важливий. Постколоніальний травматичний досвід спонукає нас мислити культуру як різновид національного захисту, а тому в ній мало особистісного, мало загальнолюдського, рефлексивності та внутрішньої відкритості.

Як уже зазначалося, серія тематизує ХХ століття, і книги чи то з волі видавців, а чи за логікою хронології висвітлюваних подій вкладаються у певні пазли, вибудовуючи власний сюжет і перетворюючись на персонажів-самовидців.

Геополітичне положення сучасної України влітає її історію в різні світоглядні й ціннісні системи. Своєрідним вступом до розуміння її становища слугує дослідження знаного історика Тімоті Снайдера «Перетворення націй». В осерді його дослідження становлення й розпад Речі Посполитої й виокремлення модерних націй. Це був перший геополітичний струс, якого зазнала Україна, потім були Австро-Угорська імперія, Російська імперія, СРСР. В усіх цих просторах українська ментальність зазнавала корінних переидентифікацій, що впливали на становлення українського народу, й урахування яких проливає світло на сучасну «духовну ситуацію часу» (Карл Ясперс). Важливою у цьому контексті є також книга Романа Шпорлюка «Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща», де автор осмислює складну взаємодію трьох народів на рівні політологічному, суспільному й культурному.

Входженням у ХХ століття була Перша світова війна. Як наслідок епохи Просвітництва і водночас продовження модерного проекту, який не завершився й досі. У своїй книзі «Перша світова війна в літературах південних слов'ян» Олена Дзюба-Погребняк на розлому матеріалі слов'янських літератур (сербської, хорватської і словенської) досліджує

механізми репрезентації, осмислення й долання травматичного досвіду війни, торкаючись і української літератури.

Однак, попри жахіття, до яких призвела Перша світова війна, вона розгорталася за давнім сценарієм перерозподілу економічних і геополітичних ресурсів. Те, що відбулося із Західним світом після її завершення, – пробудження монстра тоталітарних ідеологій.

Питання ідеології широко досліджене в праці Курта Зоннтаймера «Як нацизм прийшов до влади». В оригіналі книга має іншу назву «Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik», однак акцент перекладача саме на технології, процесуальності доволі вдало вписує це дослідження в загальну концепцію серії. Досвід Німеччини – один із найтрагічніших. Те, що не заповідається як зло, часто стається злом. Становлення нацизму, вибудованого на інтенціях реваншу, образи, жаги до влади, є тим досвідом, що отримав як літературне тлумачення (Томас Манн, Альбер Камю, Вільям Голдінг, Ежен Йонеско та ін.), так і змінив модель поведінки цього народу. У вимірі жакливого антигуманного експериментування досвід німецької моделі кризь антропологічний вимір став знаковим для людства. Він не лише переінакшив кшталти філософської рефлексії (згадаймо Теодора Адорно), але й зумовив пошуки серйозного імунітету від ідеології. Основна інтенція книги: антидемократичні ідеї доволі легко можуть призвести до тоталітаризму.

Якось символічно, що в цьому ряду опинилася одна із найскандальніших книг ХХ століття «Банальність зла» Ханни Аренд, а також її глибоке дослідження «Джерела тоталітаризму». Аренд одна з найглибших мислителів ХХ століття, яка навчила «говорити» багатьох філософів, політологів та істориків. Саме вона вказала на те, що зло не криється в якомусь трансцендентному вимірі, воно народжене в кожному з нас, і людина рідко має до нього опірність. У випадку із Адольфом Айхманом, процес над яким відбувся 1961 року в Ізраїлі, вона чітко вказала, що поза правовим полем, будь-який добрий намір породжує зло. Про Айхмана Аренд сказала: *«Він не був дурнем. Саме звичайна бездумність – яка в жодному разі не була безглуздя – зробила його одним із найбільших злочинців того часу»*. Так, саме бездумність, під якою криється безвідповідальність і неусвідомлення свого діяння кризь призму наслідку!

Попри те, що націонал-соціалізовмі приділено багато уваги, тематика більшості книг – комунізм. Невловний, недефініований, він продовжує нуртувати в суспільній свідомості без чітких означень, викликаючи більше ностальгії, ніж жаху. Зло, яке в машкарі благодійника позиціонує себе як добро. Певно, публіцистика Єфремова якнайкраще вводить у природу цього явища, яке для нього невіддільне від зовнішнього, накинутого світу. Наш досвід підказує, що скільки б ми не пробували заперечити комунізм як нав'язане, зовнішнє, він глибоко нуртує в нашому сьогоденні. Це книга про те, як комунізм розставляє сільця, як він підступно підмінює всі загальнолюдські поняття, як проникає в найменші шпарки людської свідомості. Комунізм для Єфремова невіддільний від імперіалізовмі. Комунізм і є імперська ідеологія, що прагне зруйнувати всі кордони, всі соціальні й ментальні відмінності, він провадить до одновимірності, але чітко ієрархізованої. У своїй публіцистиці Єфремов виступає як інформатор і аналітик доби. 1917 рік – складний рік, рік в якому загроза розвалу Російської імперії межує зі сподіваннями колонізованих народів здобути власну незалежність. Єфремов трактує події з позиції федералізовмі, але дедалі більше втрачаючи сподівання на діалог із росіянами – навіть російські соціал-демократи виявились звичайнісінькими шовіністами й імперіалістами – він займає націоналістичну позицію. В публіцистиці Єфремова розгортається розлоге драматичне тло спротиву і надії, віри і розпачу.

Подальша доля інтелектуалів, які опинилися в тоталітарному задушливому просторі радянської дійсності, свідчить про те, що гуманізм був лише на словах, насправді, бути людиною в цій системі було злочином. Система за це карала. Досвід польських дисидентів лише доповнює наші уявлення про ту епоху. Однак полякам не треба було боротися за незалежність, вони мали свою державу, і свобода для них насамперед стосувалася демократичних свобод, тоді як в Україні доводилося боротися й за державну свободу серед тих, хто взагалі не чув про жодні свободи. Однак саме польський шлях чи не найближчий для нас.

Уважне читання книги Адама Міхніка «У пошуках свободи», а також його надзвичайно проникливих рефлексійних сповідей із Юзефом Тішнером, проливає світло і на наше сьогодення. Адже для України вкрай важливо виробити нове культурне наповнення таких понять, як свобода, віра, демократія, виробити спільну ідентичність, творення якої ігнорували, не бачачи очевидних проблем, і послуговувались радянською, яка тривалий час лишалась механізмом уповільненої дії й коліщатком для маніпулювання. Це також досвід того, із чим Польща прийшла до Європейського Союзу. Своєю чергою, автобіографічна книга Єжи Гедройця «Автобіографія у чотири руки» є свідченням того, як потуга однієї людини може призвести до значних зрушень. Його роль в україно-польському примиренні неоціненна. Саме йому належить ідея й реалізація антології «Розстріляне Відродження», яку упорядкував Юрій Лавріненко і яка стала знаковою для української літератури ХХ століття, бо вперше представила світові масштаб української літератури, знищеної радянською владою. Але важливіше інше: досвід поляка-емігранта, механізм творення Польської держави й збереження інтелектуальної спільноти для майбутньої розбудови. Гедройц був свідомий того, що становлення незалежної держави неможливе без уваги до найближчих сусідів, без відкритої політики добросусідства, взаємного примирення і взаємоповаги. Демократична Польща як розвинена європейська держава – ідеал Гедройця, який багато в чому вплинув і на середовище українських інтелектуалів.

Українське дисидентство представив Дмитро Стус книгою «Василь Стус: життя як творчість». Це вже третє перевидання книги. Книги неоднозначної, але цікавої тим, що її писав син поета. Писав, відверто долаючи суспільні стереотипи сприймання і батька, і самого себе як його сина. Ця книга про те, як суспільство засвоює, як сприймає і яких потребує героїв, як це суспільне прагнення спотворює уявлення про правдивий образ людини. Адже людський трагізм швидко оплітається ідеологічною риторикою, становить стрижень її прагматики і функціонує доти, доки лишається дієвим. Доля Василя Стуса в цьому аспекті показова, бо саме його ім'я стало одним із очільних як ресурс і механізм сучасного націєтворення.

Із темою дисидентства пов'язана також книга «На захисті свободи. Діалоги Андре Глюксмана з Оленою Боннер». Діалоги знаного французького філософа й дружини Андрея Сахарова актуалізують найважливіші теми, сформовані демократичними світоглядними настановами: права людини, подолання наслідків комунізму, міжнародний тероризм, ксенофобія та антисемітизм у сучасному світі.

Поль Рікер якось зауважив, що «виповнене жахливими подіями ХХ століття підвищило нашу здатність до співпереживання, готовність до самопожертви». Справді, початок ХХІ століття для України став знаковим у цьому плані, і не лише для України. Більшість пострадянських країн, беручи до уваги й Росію, засвідчили вияви такої жертвовності й готовності до самопожертви. Свідченням тому є бодай книги Світлани Алексієвич і фундаментальне зібрання свідчень про Майдан.

Книги «Час second hand (кінець червоної людини)» Світлани Алексієвич та «Майдан. Свідчення. 2013–2014 роки» можна зарахувати до жанру усних історій. Книга Алексієвич завершальна в її циклі «Червона людина. Голоси утопії». Через різні соціокультурні сейсмічні зрізи письменниця досліджує природу «*homo soveticus*», того єдиного колективного тіла, що, мов Серафікус, розпласталось на окраїнах європейського світу, тіла, що зазнає ерозії, агонії та пориву водночас. Алексієвич доволі точно визначила діагноз того, що відбувається в полишеній експериментальній лабораторії після того, як експеримент виявився невдалим, але піддослідний продовжує жити, втративши будь-яке право на легітимність.

Книга «Майдан. Свідчення 2013–2014 роки» посідає особнє місце в серії. Це власний проект видавництва. За обсягом – це праця кількох академічних інститутів. Над її створенням працював колектив із 50-ти осіб: розроблялися параметри книги, принципи редагування й опитування. Автор концепції Леонід Фінберг вказував на те, що створення цієї книги стало можливим завдяки урахуванню досвіду в опрацюванні свідчень Шоа. Книга документально засвідчує зміни, які сталися зі свідомістю учасників Майдану, вона доволі правдиво фіксує пульсування того, що отримало назву «народження нової нації». Цю книгу можна вважати завершальною у тому розумінні, що вона означила вибух тієї нуртової напруги, що лишалася поза увагою, і дала розуміння того, що ідеологія – чи не найбільший монстр ХХ століття – незнищенна, і не може бути зневаженою.

Осібнє хотілося б згадати про дві книги, які становлять своєрідний методологічний ключ до цієї серії – Олі Гнатюк і Зигмунта Баумана та Леонідаса Донкіса.

Друга світова війна стала випробуванням для всього людства. Вона досі лишається одним із найбільших і найвпливовіших метаоповідей в європейському культурному просторі. Книга Олі Гнатюк «Відвага і страх» – не просто зразок популярного нині жанру Non-fiction, вона важлива в методологічному плані, адже поза описом різних життєвих ситуацій вона ґрунтується на глибинній структурі, яка формує різні типи наративів про одну й ту саму подію. Львів як певний міжетнічний і міжсуспільний локус, об'єднаний особистісним простором оповідача, який прагне через різні сліди артефактів відновити доідеологічний, донаративний вимір реальності, в якому немає однієї оповіді, в якому важко визначити єдиний стрижень. Ідеться насамперед про побудову карти певного життєвого світу. Множинність досвідів, множинність оповідей, сприймань і говоріння – основа світу, який моделює Оля Гнатюк. Цей дискурсивний простір єдиноможливий і викривавчий крізь перспективу подальших напластувань. Дослідниця показує, як влада наративу формує власну програму, в якій пригнічуються голоси іншості й інакшості.

Книга Зигмунта Баумана й Леонідаса Донкіса «Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності» виводить нас в інше століття, століття ХХІ, де все невпізнане і впізнане водночас, де людській здатності до співпереживання передують байдужість і втрата чуттєвості. Людина приречена на самотність й ізоляцію попри те, що перебуває у видимості соціальних зв'язків, що ґрунтуються далеко не на гуманістичних підвалинах. Лише впізнане через власний досвід набуває статусу трагедії, переживається і змушує людину реагувати. Усталені моральні норми не більше, ніж ілюзія, але – єдино можливий важіль для утримання людської спільноти. Філософи виявляють своєрідний «механізм відмови-повернення», який засвідчує, що людська здатність до співпереживання балансує на межі між біологічним і культурним вимірами нашої екзистенції.

Соціальна реальність не лише плинна, але й змінна. Книга як вияв внутрішнього досвіду завжди приховує в собі механізми таких змін, а тим більше, коли йдеться про серію книг. Перед нами не просто чергова книжкова серія, це вагомий культурницький проект, в якому ретельно дібрані тексти, які формують концепцію гуманітаризації

реальності, виповнення її багатоголоссям і досвідом не просто переназивання, але й переживання того, що лишається заскорузлим у скаралуці одновимірних ідеологічних програм, без підваження яких, трапляються потужні гуманітарні катастрофи.

Слід зауважити, що більшість книг серії має діалогічну форму. Це не випадково. Настанова на розімкнутість, відкритість і незавершеність – ознака цього проекту. Ці книги закликають нас переглянути, перепрочитати наш особистісний і соціальний досвід.

Тривалий час матеріалістична радянська філософія тлумачила як ідеалізм те, що насправді становить сутнісний світ символічної реальності, настільки ж реальний для людини, як і світ фізичний і біологічний. Ознакою того, що саме цей світ стає для нас дедалі більш визначальним, є наша потреба зрозуміти себе, заглибитись у себе, навчитись промовляти, а це стає можливим лише за умови діалогу, за умови своєрідного «обміну пам'яттю» (Поль Рікер) про набуті та пережиті травми. Досвідом такого обміну й слугує «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ».

АНОТАЦІЯ ЧЕРГОВОГО НОМЕРА

Слово і Час. – 2016. – № 7.

Номер відкриває рубрика «Час теперішній». Ярослав Поліщук аналізує поетичну збірку Бориса Гуменюка «Вірші з війни» (2015). Олександр Галич – біографію Ігоря Сікорського, написану В. Даниленком (вір «Капелюх»).

У рубриці «Логос» Віктор Гуменюк аналізує кращі ролі Юрія Грищенка, актора Кримського академічного українського театру. У рубриці «Ad fontes!» Олександр Астаф'єв «Тренос» Мелетія Смотрицького на матеріалі першого повного українського перекладу “Треносу” Мелетія Смотрицького розкриває його діалог із сучасністю. У рубриці «XX століття» Тереза Левчук аналізує стали жанрологічні тенденції статті Лесі Українки «Утопія в белетристиці» (1906). Тетяна Ткаченко висвітлює бурлескні тенденції в циклі Івана Керницького «Рідними обніжками». Мирослава Жиліна розглядає метафорику вірша В. Свідзінського «Темна». У рубриці «Діаспора» Вадим Василенко розглядає художню прозу Віри Лисенко, Дженіс Кулик-Кіфер та Аскольда Мельничука як представників другого покоління української діаспори під кутом зору генераційного фактора.

У рубриці «Літературна критика» Ярослав Голобородько розмірковує над прозою Герти Мюллер, Марія Вишневецька – над романом Тетяни Белімової «Вільний світ».

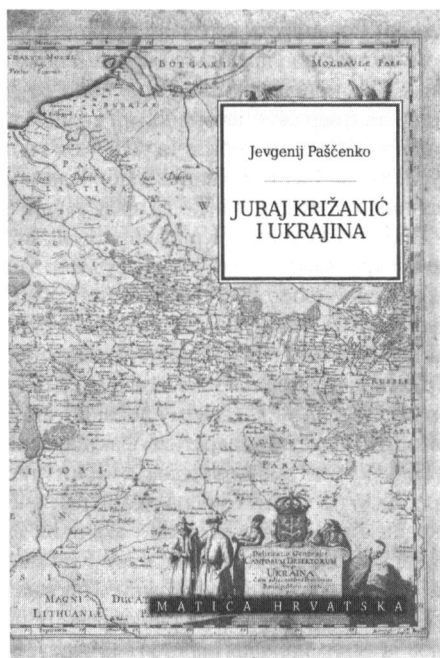
У рубриці «Написане лишається» Дмитро Єсипенко на основі архівних джерел висвітлює контroversійний епізод із біографії Бориса Грінченка – звільнення із Чернігівського земства. Також публікується родинне листування Володимира та Розалії Винниченків (1933) із коментарями Надії Миронець.

Йосип РАЛАШИЧ, ЮРІЙ КРИЖАНИЧ І УКРАЇНА

[*Jevgenij Paščenko. «Juraj Križanić i Ukrajina. Graditelji europske kršćanske unije». Zagreb: Matica hrvatska, Biblioteka Historia. Knjiga 2, 2015, 503 str.]*

Як хорватський філолог-україніст, випусник україністики філософського факультету Загребського університету, де україністика має давню традицію, радію можливості розділити з українською громадськістю свято хорватської україністики, славістики в цілому, що виражене у новому виданні Євгена Пащенко – монографії про зв'язки хорватського барокового діяча Крижаняча з Україною. В авторитетному культурно-науковому закладі «Matica hrvatska» відбулася презентація книги професора кафедри україністики Загребського університету Євгена Пащенко «Юрій Крижаняч і Україна. Будівники європейського християнського союзу». Євген Пащенко – український хорватист і хорватський україніст, один з ініціаторів створення Кафедри української мови і літератури Філософського факультету Загребського університету, автор десяти монографій з історії українсько-хорватських взаємин, засновник і упорядник бібліотеки *Ucrainiana Croatica*, в якій від першої книги, опублікованої 2008 р. і присвяченої Голодомору, донині вийшло 12 книг, ще три готуються. Це, зазвичай, тематичні збірники перекладів праць українських вчених, творів письменників. Переклади здійснюють студенти старших курсів, викладачі загребської славістики. Зокрема, опубліковано книги як «Закарпатська Україна» – переклади українських вчених на тему політичного русинства, «Українські Карпати», «Українська Галичина» та інші, що представляють наукову думку з окремих актуальних питань.

Монографія про зв'язки Крижаняча з Україною є результатом багаторічної дослідницької праці автора, який уперше публікацією саме у *Vsesviti*, з нагоди ІХ Міжнародного конгресу славистів у Києві, вказав на зв'язки хорватського ерудита з Україною. І це всупереч твердженню, що Крижаняч був пов'язаний більш за все з російською проблематикою. Дослідник показує, що Крижаняч починає свою діяльність, розвиває свої ідеї у тісних зв'язках з Україною, продовжує у Московському царстві, сподіваючись там бути подібним до освічених києво-могилянців, а закінчує знову ж у лавах українців – у битві під Віднем 1683 року. Уперше у великій літературі про Крижаняча автор детально висвітлює роль українського фактора у формуванні його ідей. Ця ґрунтовна праця написана з української перспективи, світогляд письменника розглядається у контексті культури бароко, українсько-хорватських історичних, літературних зв'язків та ролі славизму в концептуальній системі освіченого хорвата. Юрій Крижаняч показаний як діяч і

мислитель європейського і світового масштабу, виразний представник барокового славізму. Був не лише письменником, мовознавцем, а й справжнім бароковим полігістром широкого кола зацікавлень. Головна його ідея – подолання перепон у роз'єднанні слов'янських народів, перетворення їх на рівноправну складову загальноєвропейського єднання в християнстві. Джерело його невинної діяльності з апеляцією до тодішніх центрів, таких як Рим, Відень, а потім і Москва, – палкий патріотизм, викликаний тривогою за долю рідної Хорватії, яка опинилася перед загрозою османського поневолення. Крижанич звертається до Риму з ідеєю єднання слов'ян, усієї Європи у відсічі загрози європейському християнству. Як показує дослідник, у своїх прагненнях, формуванні ідеалу європейської єдності хорватський патріот перебував під значним впливом української суспільної, релігійної думки. Українські греко-католики в єднанні з Римом бачили можливість входу до західноєвропейського простору, що їм з часом вдалося і завдяки чому виникало українське бароко. Унійці відкривали для себе можливість зміцнення зв'язків з Римом. У пошуках однодумців вони бачили і знаходили співрозмовників саме у хорватах, що автор підтверджує історичними прикладами. Життєвий шлях Крижанича свідчить, що його ідеї про з'єднання церков та усіх слов'ян підтримувались і знаходили розуміння в українському суспільстві. Ідеї Крижанича відбивали плідні зв'язки між українськими та хорватськими письменниками, інтелігенцією та представниками церкви – і греко-католицької, і православної.

Про високу оцінку Крижаничем, як першим славістом, українознавцем європейських прагнень української думки того часу мало хто писав. Саме через це теорія Пашенка, що Крижанич належить і простору українського бароко, становить нове тлумачення у великій літературі про цього митця. Моделі втілення його ідеалів у досягненні прогресу серед слов'ян Пашенко бачить саме в Україні і в його рідній Хорватії. Якщо витoki хорватського патріотизму в переконаннях Крижанича походять з його національної традиції, то конкретні шляхи до втілення ідеалу базуються саме на українському досвіді – стверджує дослідник. Обґрунтування своїх спостережень автор засновує на конкретних фактах, перш за все – значенні, яке мала Україна у європейському світі барокової доби. Україна XVII століття була головним репрезентантом східнослов'янського простору, про який Європа дізнавалася через українсько-руське посередництво. Таке значення українського бароко показав і академік Дмитро Наливайко. Московія ще була у мороку пробудження з Середньовіччя, тому Крижанич у прагненні пізнати східнослов'янський простір, базується на знаннях з України. Головна його ідея – прогрес слов'ян, яких він бачить у колі християнської Європи як рівноправних партнерів. Крижанича глибоко засмучує роз'єднаність слов'янських народів, перш за все через церковний розкол на православних і католиків, на греко-католиків та їхніх опонентів. Причини він вбачає у грецьких інтригах, що було переконанням людини католицького світу. Він вважав, що слов'яни втратили свої джерельні витoki мови і прагнув у слов'янських мовах знайти прадавні елементи. Оскільки більшість слов'янських народів того часу не мала державності, хорватський патріот сподівається, що ідея згуртування і прогресу в слов'янському світі повинна виходити з двору московського царя, як володаря найбільшої державності серед слов'янських народів. Він сумує від того, як глузують венеціанці над п'яними московськими гостями, які приїхали до Венеції, і задумує дістатися до царя й спробувати викласти йому свою ідею прогресу. Євген Пашенко головну модель Крижанича вбачає у трьох положеннях хорватського ентузіаста: подолання церковного розколу, повернення до витоків мови, рівність слов'янських народів під демократичним захистом московського царя. Як показує дослідник, розв'язання проблем Крижанич базує на пізнанні України, про яку дізнається ще в Римі. Усуєнення церковного він бачить у єднанні церков, а приклад – в українських унійцях, що єдині в православному світі пішли на єднання з Римом, при збереженні власної традиції обрядів. Проблему мовного єднання Крижанич вбачає у необхідності звернення до давньої мови і таку виявляє у граматиці Мелетія Смотрицького, у своєрідному діалозі з яким Крижанич створив свої граматичні праці. Приклад звернення до московського царя як гуманного покровителя хор-

ватський ідеаліст знаходить у діяльності Хмельницького, після якого Крижанич і сам вирушив до Московії, проїхавши Україну і написавши про неї «Дорожні нотатки від Львова до Москви 1596 року», з широким використанням української мови. Як показує автор, бароковий славізм Крижанича є продовженням традиції хорватського славізму як ідеалізації московського царя.

Проте, прибувши до Москви, Крижанич викликав там підозри, а незабаром був засланий до Сибіру, де перебував 15 років, а після смерті царя ще роками намагався вирватися з Московщини. Коли почув про включення українського козацтва до християнського війська, яке під Віднем повинно було дати відсіч османам, постарілий патріот поринув туди, де, як припускають, був у лавах українського козацтва, якому симпатизував і яке ставилося до нього прихильно. Хоча могила хорватського патріота, загиблого у битві 1683 р., невідома, автор стверджує, що сучасний пам'ятник українським захисникам Відня, поставлений там посольством України, – це також і пам'ятник хорватському діячеві.

Не лише у формуванні поглядів, контактах з українськими людьми виявився українізм Крижанича, автор показує це в текстах з непоміченими раніше українізмами, в ідейних переконаннях діяча, у знанні української мови, тодішньої літератури тощо. Навіть один з своїх творів Крижанич називає *Дума по-хорватські*, що свідчить про невпинний інтерес до України, її всебічне пізнання, що підтверджується численними прикладами, представленими в цьому дослідженні. Особливості культурного, історичного, церковного та політичного розвитку України, як і духовне життя Європи XVII століття, вплинули на світогляд Юрія Крижанича і його діяльність. Перебування Крижанича в Україні розглядається у контексті проблеми, яка до сьогодні лишається невирішеною – проблем церковної єдності, яка довела до формування Української греко-католицької церкви, що автор тлумачить як прояв традиційного українського європеїзму. Професор Загребського університету, доктор історичних і філологічних наук Євген Пащенко не лише описує тісні зв'язки видатного хорватського письменника, мовознавця й політика з Україною, але й відкриває для хорватського читача широку історично-культурну панораму України XVII століття. На півтисячі сторінок монографії український фактор представлений у кожному розділі: Крижанич знову – відзначено необхідність висвітлити українські витоки формування вченого, всупереч фетишизації Крижанича в сучасній російській публіцистиці з викривленням тамтешніми авторами переконань Крижанича як москвофіла і антиукраїнця; *Хорватський контекст* – показ українсько-хорватських зв'язків від давнини до бароко; *Україна з римської перспективи* – це історія зв'язків з бароковим Римом як відображення українського європеїзму; *Вчителі, друзі й вороги* – висвітлення ролі українських унійців у формуванні знань Крижанича про Україну; *На розхресті віри* – розповідь про духовну драму українського суспільства, розкол після прийняття унії. Розділи *Три ідеї Крижанича*, *Крижанич в Україні*, *Україна з московсько-сибірського погляду* висвітлюють тісні зв'язки хорватського діяча з Україною на всіх етапах життя і творчості з детальним аналізом текстів барокового полігістра, непомічених попередниками українських елементів у текстах. Завершальний підрозділ Відень, 1683 року виступає як апофеоз загибелі поборника християнського єднання у відсічі османській загрози. У *Висновках* автор стверджує, що і українці і хорвати – разом виступали як авангарди ідеї створення європейського християнського союзу барокової доби. Об'єднання західної і східної церков створило би міцну спільноту, яка відповідала б інтересам і хорватського, і українських патріотів, поборників євроцентризму. Проте цей ідеал став ілюзією з низки причин, які автор висвітлює у праці. Українці, як і освічений хорват, не були почуті у Московії, спільно зазнали поразку. У Сибіру друзями Крижанича були освічені українські діячі, що потрапили туди після Переяслава.

Ця фундаментальна праця має велике значення для хорватської україністики, славістики в цілому. Вона не лише представляє в новому світлі Крижанича, але й завдяки показу часового та просторового контексту, інформації про політичний, культурний та релігійний стан в Україні та

Європі дає широку панораму епохи бароко і показує злет і поразку ідей барокового славізму як ідеалістичне, зарано виявлене прагнення до європейської єдності. Висвітлення життя і творчості Крижанича в контексті бароко – влучно обраний метод, що змальовує величність ідей цього першого європейського славіста, як його іменували дослідники.

Дослідження українського і хорватського славіста Євгена Пащенко становить багатий культурно-історичний доробок, який входить у велике коло проблем барокової доби, показує українізм Крижанича на всіх етапах життя, що детерміновано місцем України у європейському просторі того часу. Таке бачення Крижанича є першим, до того невідомим тлумаченням у великій літературі про цього діяча. Хорватський рецензент цією книгою отримує багате, ґрунтовне представлення барокової України, у світлі якої автор по-новому показує письменника.

Про ставлення хорватської інтелектуальної еліти до праці, діяльності дослідника з Києва красномовно засвідчують слова академіка Степана Дам'яновича, одного з рецензентів книги, голови Матиці хорватської, що опублікувала цю працю: «Євген Пащенко добре відомий у наших філологічних колах, але й поза ними, оскільки займався також сферами, які значно виходять за межі філології, торкаються таких зон, як церковна й загальна історія, етнологія та інші дисципліни. Ми всі знаємо про його працьовитість: це засвідчує величезна кількість сторінок, які він від років своєї першої молодості до сучасності створив. І коли б ви мушили знайти якийсь спільний корінь книг і статей, які він написав і упорядкував, то цей спільний корінь був би – слово УКРАЇНА – ім'я його батьківщини. Це тому, що майже у всіх його текстах відчувається прагнення поширювати істину про свій народ, про його історію і культуру. Він прагне розігнати туман, ті хмари, які накопичила ота імперська славістика, коли часто-густо великі національні досягнення пов'язувалися з іменами і атрибутами, з якими їх об'єктивна наука не мала права пов'язувати, і в тому насиллі політики над наукою особливо тяжко страждала українська наука і українська культура. Пащенко немов склав присягу всі свої сили докласти до того, щоб виправляти усі ті неправди, щоб всебічно, аргументовано, довести справжню істину. Його діяльність, його доля, але й проблематика, якою займається, зумовили те, що в його текстах також ім'я ще одного народу винятково часто – Хорватія. Таким чином в його текстах постійно перегукуються українська і хорватська проблематика і важко знайти ще особу, яка так знається в українсько-хорватських зв'язках усіх проявів, як їх знає Євген Пащенко.

Тому він був майже призначений долею написати книгу, яку ми представляємо. Юрай Крижанич – це одна з найцікавіших осіб хорватської культурної, церковної і політичної історії. Про таких осіб, зазвичай, кажемо, що їхнє значення виходить за межі рідної країни. Важливі і великі праці про нього написали, наприклад, Ватрослав Ягич та Іван Голуб, йому присвячено збірки і наукові дослідження, особливо їх багато російською мовою – російських вчених. Пащенко нам представляє велику монографію, про яку було б дещо узагальнено говорити, що це бачення Крижанича з української перспективи, бо в книзі аналізується і хорватський контекст, і контекст, ширший від хорватсько-українських відносин. Тому важливе значення має підзаголовок книги – «Будівники європейського християнського союзу», оскільки він спрямовує нашу думку по справжньому шляху...

Ми радіємо появі такої нової, добрячої книги, чудовому опусу про важливий період українсько-хорватських відносин, поздоровляємо і вітаємо автора і бажаємо йому подальшого дослідницького полум'я і цілеспрямованості».

Як колишній студент професора Євгена Пащенко, пишаюся такою оцінкою сучасної хорватської україністики.

м. Загреб (Хорватія)

НА ЗАКІНЧЕННЯ НОМЕРА

ТРАЦЦІЯ ДЕЛЕДДА

(Сардинія, Італійська Республіка)

ЧАКЛУН

Оповідання

З італійської переклала Олеся Веклич

Вони жили на околиці села, одного з найбільших і наймальовничіших сіл у горах Логуоро. Їхня темна крихітна хатинка стояла просто на краю одного зі схилів, зарослих чагарниками дроку і мастикових дерев.

Сідаючи прями праворуч від дверей, Саверія вдалині бачила море, що десь на горизонті зливалось з небом – платиновим влітку, і вкритим хмарами взимку: коли ж вона шила біля вікна, перед її очима зринали безкраї долини, що розгорталися біля підніжжя гір, і в повітрі витав запах полів, що хвилювалися під сонцем, і відчувалося тремтіння протягу між камінням і порослими ожиною горбами. У тій темній і крихітній хатинці з дахом, порослим жовтим і червонястим мохом, затіненій старими ліанами, серед святкової небесної блакиті і безкраїх тихих горизонтів уже протягом двох років Саверія жила настільки щасливо, наскільки це можна було уявити, разом зі своїм молодим чоловіком, ясноокиим, чиї губи були червоні, наче ягоди вересу, між дерев якого він пас свої стада – своє єдине багатство. Його звали Антоніо. Він був щасливим ще й тому, що був одружений з маленькою пані своїх пастуших мрій: хоча все ж легенька хмарка з'явилась після двох років щастя на ясного небі його життя. З Саверією він досі не став батьком, і не було жодного натяку, що це станеться в майбутньому! І це було великою печаллю! Він стільки мріяв про маленького чорнявого хлопчика, який, тільки зіпнувшись на ноги, бігав би за ним по всіх усядах, через ліси й долини, і допомагав би йому в нелегкій пастушій справі, а згодом, ставши міцним юнаком, надією й опорою своїх старих батьків, після одруження, зміг би продовжити свій рід і передати своє ім'я і свої стада наступним поколінням, а ті – наступним, і це тривало б упродовж віків! Усі батьки і діди Антоніо були пастухами, і він мріяв продовжити свою справу, але як це зробити, якщо немає нащадка?

Чого вони тільки не робили – клялися, давали обітниці, ходили на прощу. Антоніо, босоніж і простоволосий, ходив пішки до храму Чудотворної Діви, до Бітгі, заладнав хресний хід, священне дійство і пообіцяв поставити Мадонні стільки фунтів свічок, скільки важитиме його майбутній синочок, але все дарма. Стан Саверії як був, так і залишався тонким, тонкою й елегантною вона була в своєму жовтому корсеті й вишитій сорочині, а в хатині все ще не було чути ні дитячого крику, ні колискових, ні порипування колиски.

І це було великою печаллю! Вони вже полишили останні надії, коли одного дня приятелька Саверії прийшла до них і, привітавшись по-французьки, з таємничістю в голосі мовила:

– Отже, ви не знаєте, комрад Сабе? Пеппе Лонгу мені сказав, що у вас досі немає дітей, бо...

– Бо?... – спитала Саверія, яка слухала так уважно, що аж очі витріщила.

– Бо? – відповіла їй приятелька, стиснувши голос. – Господи помилуй, та ви ж знаєте! Пеппе Лонгу – чаклун найвищої сили, так принаймні всі кажуть... а він сам мені і сказав, що це через його чари ви не маєте дітей.

– Спаси нас, Господи, – скрикнула Саверія, сміючись і хрестячись. Як усі молодіці з їхнього села, вона була забобонною й вірила в чари, одного разу вона навіть на власні очі бачила білого привида, що витав між горами, але те, що таке міг натворити чарівник Пеппе Лонгу, – було вже занадто! Але її приятелька, ображена недовірою, далі прагнула переконати Саверію.

Після години балачок біля пічки, на яку було поставлено варитись каву, Саверія була настільки певна сили чарів Пеппе, що стурбовано спитала:

– Але скажіть... він не міг би якось зняти це пекельне прокляття?

– Оце вже ні, він мені сказав, це ні! Здається, що це через заздрість до вашого чоловіка!

Щойно стемніло, Антоніо з'явився на вимошеній камініям дорозі верхи на своєму чорному конику з торбою, повною різного сиру. Коли він розчищав вхід під навісом, Саверія йому розповіла все: він не розсміявся, а лише насупив густі брови і похитав головою. Коли все було приведене до ладу – кінь, торба і вхід, Антоніо сів, схрестивши ноги, біля вогню, і попросив розповісти ще раз цю новину.

– Але що в біса у вас з цим Пеппе? Чому він мстить так жорстоко? – серйозно запитала наприкінці Саверія.

– Нічого! Хіба що це він через те, що я весь час сміюся з його чар.

– Погано! Чи ти не бачив, як він знищив саранчу, яка об'їла виноградник у Дона Джованні? А у Йолджи Луппеду?

– Воно то так... Воно то так... Побачимо! Завтра я з ним побалакаю.

– Ах, якби ж тільки він зняв ці чари! – вигукнула Саверія

Тієї ночі обом їм снився маленький чорнявий хлопчик, але наступного дня, всупереч благанням Антоніо, чаклун відмовився зняти закляття.

Він був загадковий, цей чаклун: він жив так, як усі інші люди, проте ніколи не працював.

Звичайно, що окрім привселюдних чародійств, якими він пишався, як-от знищення саранчі чи лікування хворих овечок загадковими словами, хоча за це йому ніхто не платив, були в нього ще й нічні візити. Але зазвичай нікому не було ніякого діла то того, і всі думали, що батьки, якими він опікувався, давали йому гроші та їжу, яких у його халупі ніколи не бракувало. Але Антоніо був іншої думки, – мабуть, через те, що всі його молитви та погрози були безсилями, – тож він однієї ночі пішов до Пеппе і пообіцяв тому золотого луїдора, тільки б він зняв закляття.

Спершу Пеппе вдавав глухого, потім прикинувся ображеним, неначе артист, якому запропонували зіграти роль, що суперечить його ідеалам, але згодом, побачивши, як виблискує луїдор (Бозна звідки пастух його дістав!), потихеньку поступився і вигукнув:

– Ну, звісно, що так! Але я це зроблю лише через прихильність і жалість до Саверії, а ти цього не заслуговуєш, ти вічно з мене насміхався!

Антоніо почав заперечувати, тоді Пеппе сказав прийти наступної ночі на полонину з незарядженою рушницею, білою скатертиною та двома свічками. Антоніо дав чаклунові

монету, і пообіцяв усе виконати, але, вийшовши на темну дорогу, погрозив кулаком у бік напіврозваленої халупи, з якої щойно вийшов, і з насмішкою мовив:

– Побачимо!

Наступної ночі Антоніо першим прийшов у зазначене місце: це була страшна полонина поруч із проваллям, але вона видавалася казковою в золотистому світлі призахідного місяця. Ніч була ясна, не було чути ні найменшого подиху вітерцю, і в загадковій тиші серед каміння витали пахощі цвіту ожини, чорних ліан і моху.

Пастух розклав на великому камені незаряджену, на прохання Пеппе, рушницю, скатертину та свічки і став чекати... Пеппе не спізнився. Першими словами, які від нього пролунали, було:

– Це саме той час! Північ!

Він розстелив скатертину на кам'яній брилі, що стояла окремо від інших, поставив на землю свічки і сказав пастухові впасти долілиць на землю. Коли Антоніо знов став на ноги, він побачив, що свічки були запалені, а рушниця лежала на скатертині.

– Починаємо! – сказав Пеппе.

І він справді почав робити тисячі рухів, за кожним з яких Антоніо стежив примруженим оком і з гнівною усмішкою на вустах. Йому ще ніколи так не хотілося посміятися з чаклуна, але чи можна було не злякатися, коли Пеппе повернувся до брили, вкритої скатертиною, і щось спитав якоюсь дивною мовою, що могла бути латиною, а брила йому відповіла тією самою мовою приглушеним, скорботним голосом, що лунав із-під землі? У той самий час свічки згасли, хоча не було вітру, і Пеппе на них не дмухав. Він повернувся до пастуха, що тремтів, наче побитий різками, і сказав:

– Мені камінь відповів... що це рушниця повинна сказати, зняте прокляття, чи ні! Твоя рушниця незаряджена?

– Звичайно, заради Бога! – скрикнув пастух.

– Добре, візьми її і вистріли у повітря: якщо звідти піде полум'я, то це означатиме, що прокляття зняте!

Антоніо, що був готовий брати участь у всіх дивацтвах на світі, але тільки не в цьому, прихилився до каменя-провісника, взяв рушницю і вистрілив... Пеппе впав на землю, навіть не застогнавши, бо його серце пробила куля.

Замість того, щоб вистрілити в повітря, Антоніо ціливі у нього...

Заподіявши мимохоть – бо він гадав, що рушниця не вистрілить, – таке лихо, пастух хотів чимдуж утекти, але потім подумав, що ніхто ні про що не здогадається... тож згорнув скатертину, забрав свічки й рушницю і тихо рушив кам'янистою стежкою до свого села, намагаючись не залишати жодних слідів, і спокійно провів решту ночі зі своєю коханою Саверією.

Так і не повіривши в чари, сильний пастух з великими ясними очима не міг пояснити, чому камінь заговорив, як згасли свічки і як з рушниці пролунав постріл; але через дев'ять місяців він нарешті щасливо тримав у своїх дужих руках славного хлопчика, батьком якого його зробила Саверія. Насправді він шкодував, що не вистрілив у повітря, але оживити чаклуна було вже несила, тож єдине, що він зміг зробити, це замовив панахиду в маленькій церковці в горах.

Про автора.

Грація Козіма Деледда (27 вересня 1871 – 15 серпня 1936) – відома сардинська письменниця. У 1926 стала першим лауреатом Нобелівської премії серед італійських жінок. Загальна тематика, до якої звертається письменниця, є досить чітко визначеною – опис життя на Сардинії. Визначеним є також і сюжет, до якого Деледда постійно

повертається: місцеві традиції, кохання, людські стосунки. Серед найвідоміших її творів можна зазначити такі романи: “Лихим шляхом” (1892), “Чесні душі” (1895), “Плюц” (1906), “Тростини на вітрі” (1913), “Мати” (1920), переклад останніх двох з яких у виконанні Віктора Шовкуна та Анатолія Перепаді був опублікований у видавництві «Дніпро» у 1975 році.

Оповідання «Чаклун» належить до збірки «Сардинські оповідання» (1895), в яких розповідається про людей в італійських селах, їхні стосунки та вірування.

«Всесвіт» – журнал іноземної літератури. № 7–8, липень–серпень, 2016.

Засновник: ТОВ «Журнал «Всесвіт».

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ: КВ, № 19840–9640 ПР від 04.03.2013.

Адреса редакції журналу «Всесвіт»:

Україна, 01030, Київ, вул. Золотоворітська, 6-а, оф. 9.

Телефон/факс: (38044) 235-6341

E-mail: vsesvit.vsesvit@gmail.com – шеф-редактор;

vsesvit.journal@gmail.com – головний редактор.

www.vsesvit-journal.com

Дизайн, набір та верстка комп'ютерного центру журналу «Всесвіт».

Підписано до друку 01.09.2016. Формат 70 x 100/16.

Наклад 1010 прим. Зам. 16-249. Ціна – за каталогом МЗУ.

Друк: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф». Київ, вул. Віскозна, 8.

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ: ДК, № 2715 від 07.12.2006.

Для України — з любов'ю!

